

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHUSZONNYOLCZADIK KÖTET.

(358. 359. 360. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1906.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MŰVELŐD. TERÉZIA-LEÁNYGYMNASIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P 11901/959

BIBLIOTHECA		ENT
UNIVERSIT. TOR		GAE
E		B.
25		1964

20434/
~~18454~~ / 64

TARTALOM.

CCCLVIII. SZÁM.

	Lap
IRODALMI SUGGESTIO ÉS IRÓI FELELŐSSÉG. — Huszár Imrétől	1
REMBRANDT (1606—1906). — Fromentin Jenő után, francziából — Berki Miklóstól	18
NYOMOR ÉS BÜNTETTEK. (I.) — Balogh Jenőtől	30
NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNY- HOZÁS. (II.) — Kármán Mórtól	47
A SZENT. (III.) — Regény. — Fogazzaro Antal után, olaszról — Vetési Józseftől	70
KÖLTEMÉNYEK : Budapest. — Gyulai Páltól, — <i>Zajongó utcánk.</i> — Puskin után, oroszról — Győri Károlytól	163
EGY GÖRÖGORSZÁGI UTIRAJZ. — B. M.-tól	166
ÉRTESÍTŐ : Kulcsár Ferencz: <i>Ecce ego.</i> — Bodor Aladár: <i>Versek.</i> — ó-tól. — Nisbet Bain: <i>Tales from Jókai.</i> — K. L.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	170

CCCLIX. SZÁM.

ÚJABB IRÁNYOK ÉS FEJLEMÉNYEK AZ EURÓPAI ALKOT- MÁNYJOG KÖRÉBEN. — Kautz Gyulától	176
AZ ELNÉPTELENEDEÉS. (I.) — Nagyiványi Fekete Gyulától	192
NYOMOR ÉS BÜNTETTEK. (II.) — Balogh Jenőtől	221
NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNY- HOZÁS. (III.) — Kármán Mórtól	238
A SZENT. (IV.) — Regény. — Fogazzaro Antal után, olaszról — Vetési Józseftől	269
KÖLTEMÉNYEK : <i>Élő bánat.</i> — Lévy Józseftől. — <i>A végtelen kicsinyek.</i> — Béranger után, francziából — Kozma Andortól	320
A NAGY MAGYAR ATLASZRÓL. — Geographustól	324
ÉRTESÍTŐ : Plósz Sándor: <i>Magyar polgári törvénykezési jog.</i> — B.J.-tól. — Mereskovszki D.: <i>Tolsztoj és Dosztojevszki.</i> — s-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	331

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND TANULMÁNYAI. — Gyulai Páltól	337
AZ ELNÉPTELENEDEÉS. (II.) — Nagyiványi Fekete Gyulától	344
NYOMOR ÉS BÜNTETTEK. (III.) — Balogh Jenőtől	358
NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNY- HOZÁS. (IV.) — Kármán Mórtól	379
A SZENT. (V.) — Regény. — Fogazzaro Antal után, olaszból — Vetési Józseftől	389
TÖRTÉNETHAMISÍTÁS? — Marczali Henriktől	475
ÉRTESITŐ: Farkas Imre: <i>Csipkefátyol</i> . — v.-tól. — Loti Pierre: <i>Les Désenchantées</i> . — m. b.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	487

IRODALMI SUGGESTIO ÉS ÍRÓI FELELŐSSÉG.*)

I.

Az irodalom befolyása a kor erkölceire és általában egész psychológiájára már sokszor volt ellentétes véleményekből kiinduló megvitatások tárgya. Némelyek szerint az irodalom a kor erkölceit és szokásait, gondolkozásmódját és irányát, erényeit és bűneit, tévedéseit és ferdeségeit visszatükrözi, mások szerint suggerálja és befolyásolja. Elvitázhatlan tény az, hogy valamennyi regény és dráma inkább a bűnöket tanulmányozza, mint az erényeket, inkább a szertelen érzelmeket elemzi, mint a normálisakat, szóval, kevésbé a szépet és jót igyekszik méltányolni, mint a rosszat, az egészségtelent és a romlottat ábrázolni: mert a modern gondolkodás irányának szükségképen ezt a következményt kellett létrehoznia az irodalmi téren is.

Mikor az erkölcsösségről vagy a bűnösségről van szó általánosságban, azonnal vádak merülnek fel a tudományos munkák ellen, a melyek a hitet inengatják és az embert fatalistává teszik, vagy a regények, szindarabok és hirlapok ellen, a melyek mindazt leírják és gyakran magasztalják is, a mi az életben rút és aljas, megrontják az olvasók és a nézők lelkét és a gyöngye lelküeket vagy beteges képzelműeket a házasságtörés lejtőjére csábítják, avagy a bűn vagy az öngyilkosság katasztrófájába kergetik.

De hát létezik-e valóban az irodalom e borzasztó befolyása, e félelmetes suggestiv hatalma? Ez iránt az írók véleményei erősen eltérők. Bourget így ír: «Ha egy diabe-

*) *Scipio Sighele: Letteratura tragica. Milano, 1906. Fratelli Treves.*

tikus megsebesül — belehal; de nem a seb öli meg, ez csak egy pathologikus állapotot leplez, a melyet bármily más véletlen szintén végzetessé tett volna. A legveszedelmesebb könyvek se tesznek egyebet.» Beyle Henrik (Stendhal) véleménye a következő: «A regényíró könyve nem egyéb, mint egy tükör, a melyet végig jártat egy utcán. Ez a tükör visszatükrözi a sarat, és ti erkölcstelenséggel vádoljátok? Vádoljátok inkább az utcát, a melyen a sár összegyűlt, vagy még inkább a rendőri közegeket, a kik ezt a posványt létrejönni engedték.» Guy de Maupassant kevésbé mély ironiával, de költőibben fejezi ki ugyanezt a gondolatot: «Nem az irodalom befolyásolja az erkölcsöket, hanem épen ellenkezőleg. A könyvek az erkölcsi állapotunkat mutatják, épen úgy, mint a virágok a tavasz megérkezését jelzik. Azt mondani, hogy a könyvek szülik az erkölcsi állapotot, annyi, mint azt állítani, hogy a virágok idézik elő a tavaszt.»

Ellenkező a véleménye Vallèsnek, Brunetièrenek, sőt maga Bourget is abba a furcsa ellentétbe jut önmagával, hogy *A tanítvány* című regényében egy bölcsész elméletének tulajdonítja a közönséges büntettet, a melyet egyik tanítványa elkövetett.

Sighele szerint mind a két vélemény hibája a túlzás és a kérdés téves feltevése. Szerinte kétségtelen, hogy az erkölcsök és szokások teremtik az irodalmat, de viszont az irodalom is módosíthatja az erkölcsöket és szokásokat. Bizvást mondhatjuk tehát, hogy az irodalom a társadalom képmása, de tegyük utána, hogy a társadalom gyakran, kisebb vagy nagyobb mértékben, öntudatosan az irodalom képmásává lesz. Kétségtelen, hogy az irodalmi áramlatok az emberi szellem nagy áramlatait követik és a szépirodalmi művek, regények és szindarabok bizonyos alakja, nagyban is egész azon élet tükre, a mely létrehozta; de ki merné tagadni, hogy ugyanennek az irodalmi formának, a melyet — ha szabad e kifejezést használnunk — a társadalmi légkör szült, megvan az képessége, hogy az embereket saját képére idomítsa és az egyesek lelkiismeretébe vagy elméjébe bevésse az eszméket, a melyeket hirdet, az érzelmeiket, a melyeket magasztal, a hóbortokat, a melyeket védelmez.

Sainte-Beuve azt mondta, hogy «mindegyik lángelme egy-egy király, a ki maga teremti meg saját népét.» Ez a

mondás, szerényebb arányokban, minden genialis íróra alkalmazható. Mindegyik művész, ha erre a névre valóban méltó, egy-egy mester, a ki tanítványokat teremt, egy-egy minta, a melynek nyomában számos másolat támad. Ennyiből áll, egyszerűen és elvitázhatlanul, az irodalom befolyása.

Voltaire voltaireistákat, Byron byronistákat, Goethe wertheristákat, Murger bohémeket, Tolsztoj tolsztoistákat hozott létre; és néha nem csak az eszmék és érzelmek, hanem a divatok, sőt egyesek külseje is az irodalmi típusok és a népszerű regények hőseinek mintájára alakulnak. Így például a romanticismus ellenszenvessé tette az egészséget és divatossá a betegeskedést. A befolyása alatt a hölgyek óhajtottak halványok lenni «mint egy szép őszi este» és a fiatal emberek azt hitték, hogy költőibb a külsejük, ha tüdőkórosokhoz hasonlítanak.

Az irodalmi suggestio tehát egy hatalmas eszköze a nevelésnek és a corruptiónak. A regényirodalom, a színház, a hirtlap némelykor apostolok, a kik megmutatják a jóság és az áldozatkészség fényes útját, máskor syrének, a kik bűnökre és gonosztettekre csábítanak.

Vannak irodalmi házasságtörések, öngyilkosságok és gonosztettek. Ezzel korán sem azt akarjuk mondani, hogy egyetlen könyv elég arra, hogy egy nőt az elbukásra csábítson vagy gyilkos fegyvert adjon egy férfi kezébe. Bizony-nyal vannak megedzett jellemelek, a melyeken minden suggestio megtörik, — de ezek kivételek.

Mindenki tudja, milyen mély benyomást idézett elő Goethe *Werther*-je, Ugo Foscolo *Jacopo Ortis*-a, Chateaubriand *René*-je a szenvedélyes lelkekre. És senki sem tagadhatja azt az öngyilkossági járványt, a melynek nem legcsekélyebb okozói voltak ezek a művek. Kétségtelen, hogy az öngyilkossági hóbort akkor a levegőben volt és a kik azt leírták, csupán egy valóban megtörtént tényt eszményítették, vagy saját szellemök kóros hajlamait elemezték. Az orvosok nagyon gyakran állapítanak meg olyan eseteket, a melyekben az érzéki vágy kéjes öngyilkossági hajlammal párosul. A kiválóan erotikus véralkatu Chateaubriand esete, minden valószínűség szerint ezek közé tartozott.

De ha elismerjük is, hogy a betegség a levegőben és az egyénekben volt, azt is el kell ismernünk, hogy az írók,

költői leírásaik és eszményesítésök által tovább terjesztették a betegséget. *Werther* heveny wertheritist idézett elő. Igen sok fiatal ember, a ki reménytelenül és eredménytelenül volt szerelmes, öngyilkosságra gondolt és azt a legtöbb esetben el is követte vagy legalább megkísérlette; Weimarban egy Lasberg kisasszony, a ki azt hitte, hogy a jegyese hűtlenül elhagyta, a vízbe ölte magát és *Werther* egy példányát találták nála. Halléban egy tanuló lett öngyilkossá, a zsebében találták Goethe regényének egy példányát, melynek legsuggestivebb mondatai alá voltak huzva. Goethe maga számos levelet kapott anyáktól, a kik azzal vádolták, hogy a fiaikat öngyilkosságra csábította. Hohenhausenné, egy akkoriban hírneves írónő, igazságtalan kegyetlenséggel, mely azonban egy anya fájdalomának könnyen megbocsátható, e szókat intézte hozzá: «Oh! ember, kit az Isten lángésszszel áldott meg, az Isten számon fogja kérni tőled, hogy mire használtad azt!» A protestáns lelkészek hitszónoklataikban Goethét egyenesen orgyilkosnak nevezték.

Ezek kétségkívül túlzások, de van bennök egy szemernyi igazság is, és magokban foglalják az írók erkölcsi felelősségének borzasztó problémáját. Micsoda erkölcsi képzelenségek és milyen nyomozási hóbort származnának abból, ha valamely fájdalmas vagy bűnös cselekedet egy könyv lapnak volna vétkül felrovandó, a mely legfelebb csak azon szalmaszál szerepét játszotta, a melytől a teve háta letörik. Körülbelül épen ilyen joggal lehetne mindegyik anarchista merényletet a dynamit feltalálójának róni fel bűnül. Más dolog azon elvitázhatlan igazság tárgyilagos megállapítása, hogy egy könyv azon számos okok egyike, a melyek egy öngyilkosság vagy büntett elkövetésének elhatározását megérlelik és ismét más dolog a könyv szerzőjére hárítani az egész felelősséget a megtörtént tényért és őt a közvélemény ítélőszéke elé hurczolni, úgy a mint egy felbujtogatót a bünfenyítő törvényszék elé hurczolnak.

Werther írójának számtalan utánzója akadt és az öngyilkosság suggestiója elterjedt egész Európában. Ugo Foscolo *Jacopo Ortisa*, De Vigny Alfred *Chattertonja*, Hugo Viktor *Hernánija*, az idősb Dumas *Antonija*, Byron *Manfredje*, Constant Benjamin *Adolpheja*, Balzac *Harmincz éves nője*, megannyi többé-kevésbbé közvetlen védbeszéd az ön-

gyilkosság mellett; sőt a szelid Lamartine a *Raphaël*-jében és a szigorú Staëlné is magasztalják az öngyilkosságot, mint az egyetlen halálnemet, a mely hű szerelmesekhez méltó.

II.

De a költők és regényírók nem érték be azzal, hogy leírták és magasztalták az öngyilkosságot, a mely bár egy alakja az elfajulásnak, mégis legalább önfeláldozást igényel, hanem összevegyítették és profanálták egyéb, kevésbé nemes ösztönökkel és oda állították, nem mint egy tiszta és egyetlen szenvedély, hanem egy kicsapongó és élvekben kimerült élet végeredményét. Byronnál, Musset Alfrédnél, Baudelaire-nél és Barresnél az öngyilkosság nem egy szerencsétlen ember önkényes számkivetése az életből, hanem az utolsó kéjes fájdalom, a melyet oly emberek keresnek fel, a kik más minden egyéb kéjtől megundorodtak. Ki tudná megmondani, hogy a mystikus könyvek, a melyek az isteni szeretetet az emberi szerelemmel hasonlítják össze, az érzélgős regények és a sikamlós elbeszélések mennyi zavaros eszmét, mennyi beteges vágyat, mennyi erkölcstelen szemérmelenséget fejlesztettek ki a gyöngé és tudatlan lelkekben?

Egy illustris és illetékes hölgy, Staëlné ezt írta: «A regények, még a legtisztábbak is, mindig kártékonyak: ha másban nem, legalább abban, hogy nagyon sokra megtanítanak bennünket abból, a mi a legtitkosabb és legértékesebb az érzelemben. Széttépik a szív összes fátyolait. És a regény az érzelem szemérmességén, a benyomás szüziességén kívül lassan elpusztíthatja az önbecsülést és csökkentheti az erkölcsi elvek szilárdságát is.»

Vannak nők, a kik gondolatban házasságtörökké lesznek, még mielőtt tényleg elkövették volna a házasságtörést. A lélek sülyedése nem történik egyszerre, az előkészület és kifejlődés hosszantartó időszaka előzi meg, a mely alatt a könyv befolyása többé-kevésbé nyíltan érvényesül és gyakran a galeotto szerepét játszsza, mint a Paolo és Francesca esetében.

Sok író sajnálkozva és csaknem töredelmesen ismerte fel irodalmi művei befolyását. Így sajnálkozott Rousseau

a *Confessions*-ban és Chateaubriand a *Mémoires d'outre-tombe*-ban a szenvedélyeken, a melyeket a regényeik lángra lobbantottak. Így sajnálkozik George Sand is, a ki átkozza a könyveket, a melyek — mint írja — a sophismákkal többet ártanak a társadalomnak egy-egy büntettnél. Pedig George Sand hirdette azt, hogy a házasságtörés nem abból a rövid órából áll, a melyet a nő a kedvesének szentel, hanem azokból a hosszú órákból, a melyeket a férjnek kell szentelne. És ugyancsak George Sand, a ki a regényeiben magasztalta a kocsisok és a főrangú hölgyek egymás iránti szerelmének költészetét, hogy többet ne mondjunk, hozzájárult ily viszonyok keletkezéséhez.

Egy híres pörben, mely sok év előtt folyt Párisban, egy uri hölgy, Lemoine kisasszony azzal vádoltatott, hogy megölte egy kocssal való viszonyából származott csecsemőjét. A végtárgyaláson bevallotta, hogy George Sand regényei zavarták meg elméjét és hogy főleg a *Valentine* című regény, a melynek hőse egy paraszt, a ki egy gróf-kisasszonyba szerelmes, érlelte meg benne lassan az elhátározást, hogy odaadja magát, mert ez a regény elhitette vele, hogy magasztos dolog fölemelni magához egy alacsony sorsú lényt és (ezek voltak a saját szavai) örömet szerezni egy féragnak, a mely szerelmes egy csillagba.

Tehát az irodalmi suggestio nem csupán érzéki tévelygésekre, hanem büntettekre is csábíthat és ezen nincs is mit csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy a vér és az érzékek kapcsolatban vannak egymással és hogy a kegyetlenség és bujaság lélektanilag édes testvérek.

Egyébiránt a vétek dicsőítése volt a romantikai irodalom nagy megtévedése. És ez az irodalom nemcsak a szenvedély okozta bűnöket, hanem a közönséges büntetteket is dicsőítette. Schiller divatosakká tette a szerelmes haramiákat, Byron a szenvedélyes kalózokat, Hugo Viktor a lovagias banditákat és e fényes mintaképek után egész özöne következett a hősöknek és a hamis hősöknek, a kik mindig készek voltak egy-egy törszurást ejteni, vagy ellenségekét megmérgezni. Az egész romantikai irodalomban mindegyik nagy szenvedély mellett egy-egy nagy büntettet is találunk, a mely amannak az ellenpróbája: szinte úgy látszik, mintha nem is lehetne szeretni gyilkolás nélkül és mintha nem is

lehetne tökéletes szerető az, a ki nem gyilkos is egyszer-smind. Ezért írta George Sand: «Minthogy most a szörnyetegek divatosak, hát teremtsünk szörnyetegeket.» És az által, hogy ő és vele mások szörnyetegeket teremtettek, minden bizonynyal büntetésekre ingereltek valódi szörnyetegeket.

Lemaire, a fiatal gyilkos a törvényszék előtt a következőket mondta: «Sok regényt olvastam és az egyikben ott találtam azon bűn leírását, a melyet elkövettem.» És a regényt csakugyan meg is találták a szobájában. Egy másik gyilkos, — Thomas — szenvedélyes olvasója volt a bűnügyi regényeknek és azt szokta magáról mondani: «A világ egykor beszélni fog rólam, én is híressé leszek.»

Számtalan hasonló esetet lehetne felemlíteni. És mit mondjunk azon vitriol-merényletekről, a melyek ezelőtt 15—20 évvel főleg Franciaországban divattá lettek és 1880 és 1890 közt úgyszólván valóságos járványnya fajultak el. Később Clovis Hugues (az ismert költő) nejének esetével bekövetkezett a kevésbbé barbár revolver-járvány. De e kétféle járvány mögött nem érdemes a lehető irodalmi suggestiót kutatni. Mindkettő a levegőben volt és inkább a hirlapok terjesztették, mint a regények. A vitriol, mint a bosszuállás eszköze, különben nem is új, hanem csupán egy módosítása a régi ösztönnek, a mely a hűtlen szeretők arcának eltorzítására készlet. Erzsébet orosz czárné levágatta két főrangú hölgy orrát és füleit, mert irigyelte szépségöket. Mikor a boszu eszközei tökéletesebbekké lettek, a savak kerültek sorra és a vitriol érte el a recordot. 1855-ben egy regény jelent meg Párisban. Címe: *A normandiai Pénelope* és a szerzője Karr Alfonz volt. Egy tengerész, a kit a neje megcsalt, megverekszik a vetélytársával, megsebzí őt, de maga is súlyosan megsebesül és halálos ágyán, attól félván, hogy a vetélytársa tuléli, magához vonja a nejét, hogy utolszor megcsókolja és az arcára vitriolba mártott kendőt borít, a mely teljesen elégeti az arczbőrt. E regény megjelenése óta a vitriolozás roppantul elterjedt Franciaországban és ezt az elterjedést, Brouardel, a néhány hét előtt Párisban elhunyt híres tanár, egyenesen Karr Alfonznak tulajdonítja.

III.

Sighele ismételve elutasítja magától azt a gondolatot, hogy bizonyos büntetteket csak a regényeknek kell tulajdonítani, de minthogy minden emberi cselekvésnél két tényező működik közre: az öröklött hajlam és az erkölcsi légkör suggestiója, el kell ismernünk, hogy az oly egyéneknél, a kiknél az előbbi — szerencsétlenségek — megvan, az utóbbi igen könnyen előidézhetheti a büntett elkövetését és nem lehet tagadni, hogy bizonyos regényeknek, bizonyos drámáknak, bizonyos szólamoknak gyújtó hatásuk van arra a száraz szalmára, a mely a nagy közönség, főleg pedig az annyira ideges és izgékony modern nagy közönség. Ha azt halljuk, hogy Legouvé a nőket, a kik szerelemből gyilkolnak, «magasztos gyilkosoknak», Jules Lema  tre pedig «a gyilkosság angyalainak» nevezi, ha azt olvassuk, hogy Byron tapasztalásból óhajtaná ismerni egy gyilkos   rzelm  it, «mert isteniek lehetnek», ha azt olvassuk, hogy Barr  s Maurice, a legfiatalabb francia akadémikus csak azért imádja Spanyolországot, mert «a spanyol tud szenvedélyes és vad, mystikus és kegyetlen lenni, óhaját v  rt látni, harapni, rombolni», akkor m  lt  n kérdezhetjük, hogy az ilyen sz  lamok nem gyakorolhatnak-e végzetes befolyást a gy  nge lelk  ekre és kis elm  j  ekre?

Szerencsére a világ igen gyakran egészen más és következőleg jobb, mint a milyennek bizonyos regények és színdarabok rajzolják, a melyek r  galmazza  k a társadalmat, a helyett, hogy ismertetnék, vagy legalább is igyekeznének a kivételeket állítani az olvasó és a néző el  . A kivétel mindig érdekesebb a szab  lyszer  n  l, következőleg alkalmasabbnak ajánlkozik reg  nyt  rgyul. Az   r  k olyanok, mint az orvosok, a kik csak akkor jelennek meg, mikor (a családban vagy a társadalomban) az egészséges állapot félbeszakad és kórtani tünetek merülnek fel.   s ennek   gy is kell lenni. A művészek és   r  k valamennyien, többé-keves  bb   kivételes lények és pedig a szellem  kn  l fogva mindig, de gyakran jellem  kn  l, erkölcsi n  zeteikn  l és szok  saikn  l fogva is. Természetes t  h  t, hogy a műveik a v  ralkatukat tükrözik vissza.   s tényleg az   r  k e kivételes-

sége szolgál mentségül azon suggestiókért, a melyeket öntudatlanul terjesztenek.

A cél az, a mi egy műre rányomja a társadalmi hasznosság pecsétjét és a szándék az, a mi az ember mindegyik cselekvényét megneemesíti vagy lealacsonyítja. Az alkalmazott eszközök éppen nem, vagy csak alig számítanak és képtelenség egy könyv írójának bűnül felróni egyes leírásai erkölcstelen következményeit. ha a könyv alapeszméje társadalmi szempontból egészséges és termékeny. Senki sem felelős a szavai következményeiért, ha e szavakat valaki meg nem értette vagy félremagyarázta. Zola bizonyára egyike a legszabadabb tollu, legmerészebb és legkevésbé előítéletes modern íróknak, de az a sok szenny és aljasság, a melynek a fertőjébe (bár gyakran trágár szavakkal) bevilágított, nem a bűn dicsőítése és apotheosisa, hanem azok előtt, a kik szándékát megértették, a legélesebb kárhoztatása volt.

Egyazon mérget kétféle célra lehet felhasználni, gyilkolásra és ez a gyilkosok célja, és gyógyításra, ez pedig az orvosok célja. Éppen így kétféle cél létezik, a melyért az élet rohadékainak leírói a szó finom mérgét használhatják. A toll banditái, a kik a gyöngye elméjű közönség beteges kíváncsiságára számítanak, kártékony és egészségtelen érzelmeket és ösztönöket akarnak vele felkölteni, ellenben azok az írók, a kiknek van érzékek nemes társadalmi hivatásuk iránt, a bűnt megutáltatni akarják.

Ezek. Sighele szerint, az írók erkölcsi felelősségének világosan kijelölt határvonalai. Egyéb vétket azon kívül, a mely esetleg a célban, vagy a szándékban rejlik, képtelenség az ő rovására írni. Következésképp, valahányszor meg lesz állapítható, hogy egy könyv kisebb vagy nagyobb mérvben suggerált öngyilkosságot, büntettet, vagy erkölcstelenséget, azok, a kik aényt, mint tárgyilagos igazságot följegyzik, semmiféle szemrehányással sem illethetik a szerzőt, ha a művével magas művészeti célt akart elérni.

A megrovás jogosan azokat fogja érni, a kik bizonyos könyveket olvasnak és még inkább azokat, a kik bizonyos könyveket elolvasni engednek, megfélekezvén arról, hogy az erkölcsi és értelmi táplálékot a véralkatokhoz kell alkalmazni, éppen úgy, mint a testi táplálékot a gyomor állapothoz. A férfi ihatik bort, de a gyermeknek tej való.

Hugo Viktor egy pillanatban, midőn a bölcész szigora erőt vett a költő féktelen képzelmen, ezeket írta: «Oh költők, mindenkor egy erkölcsi cél lebegjen előttetek. Ne feledjétek soha, hogy gyermekek is olvashatják műveiteket. Legyetek könyörületesek a szőke fejecskék iránt. Az ifjúságnak még nagyobb tisztelettel tartozunk, mint az aggkornak.» A költő is túlsokat követelt. Ha az íróknak mindig arra kellene gondolniok, hogy a könyveket gyermekek is olvashatják, akkor úgyszólván senki se írna többé semmit. Nem ez a kérdés. Nem arról van szó, hogy az egész irodalmat ad usum delphini készült könyvekre és a színházat comtesse-darabok műsorára korlátozzuk. Egyszerűen arról van szó, hogy erkölcsi cél lebegjen az író szemei előtt és ezt éreztesse a könyve minden egyes lapján, akár az élet nemes oldalait, akár aljas és romlott oldalait rajzolja.

IV.

A nagy közönség többségére nagy vonzerőt gyakorolnak a bűntények leírásai, kutatja, tanulmányozza, commentálja a részleteket és naponként fokozódó szenvedélyességgel érdeklődik irántuk. A bűnvádi pörök irodalma napjainkban kétségkívül a legdivatosabb irodalmi ágak egyike. A valósággal megtörtént drámák a melyek az esküdtszék előtt végződnek, sokkal nagyobb fokú érdeklődést keltenek, mint a képzeleti drámák, a melyeket a színpadon játszanak el.

Vannak, a kik csodálkoznak, megbotránykoznak és tiltakoznak a közönség e sajnálatos izlése ellen, mintha az a lelkiismeretünk megtévelyedésének kivételes nyilvánulása volna. Ezek a tiltakozók felületes emberek vagy optimisták. Az elfogulatlan és őszinte szemlélő jól tudja, hogy az emberi lelket — fájdalom — mindenkor vonzotta a bűn látványa és hogy a romlottság és a borzalmasság mindig nagyobb varázst gyakorolt a képzelünkre, mint a szelidség és a jóság. Ha a lapokban a bűnkrónikát keressük, mindenekelőtt, ennek az a magyarázata, hogy a mindennapi társalgasunkban is, előszeretettel beszélgetünk arról, a mi botrányos és erkölcstelen. Van tehát bennünk bizonyos talán öntudatlan rokonszenv és vonzalom minden iránt, a

mi eltér a szürke mindennapiságtól és a botrány vagy a bűn élénk színeiben jelenik meg, van a levegőben a melyet belélegzünk, a légkörben, a melyben élünk, valamely titokszerű észmegrontó hatalom, a melyet egy olasz író, Melegari Dora igen helyesen «a gonosz prestige»-ének nevezett.

Miért álmélkodunk és csodálkozunk tehát, ha a gonoszság a büntett legtúlzottabb, következőleg legérdekesebb alakjaiban nyilatkozik meg és ez oly varázshatást gyakorol reánk? Miért lep meg bennünket az a tény, hogy a büntettek annyi hasábot foglalnak el a hírlapokban és annyi lapot a könyvekben, ha az, a mi erkölcstelen és botrányos, oly nagy tért foglal el mindennapi társalgásainkban? Fájdalom, nagyon is emberi dolog ez, a melyen sajnálkozhatunk, de nincs mit rajta csodálkoznunk.

Egyébiránt meg kell vallanunk, hogy a gonoszság ezen öntudatlan varázsának, e beteges és szenvedélyes érdeklődésnek, a büntettek minden egyes részlete és bűnpörök eredménye iránt van egy homályos, de nem közönséges és nem hasztalan okai: és ez az, hogy mikor a bűntényeket tanulmányozzuk, érezzük, hogy egyszersmind önmagunkat is tanulmányozzuk, minthogy egy bizonyos kor bűntényei, egy igen fontos fejezetét alkotják azon kor szellemének; érezzük hogy a bűntény nem egyéb, mint a saját életünk visszatükröződése, a szokásaink és erkölcsaink leleplezése. a kórtani symboluma mindannak, a mi a szívünk mélyében zajlik és az agyunk sejtjeiben rezeg. És valamint a láz nemcsak a betegséget jelzi, hanem a szervezetünk erejét és ellentállási képességének fokát is, úgy a bűntények a fokmérői az erkölcsi nagyságunknak vagy aljasságunknak, épen úgy, mint a hogy az árnyék a testalkatunk mértéke. Igaz ugyan, hogy néha veszedelmes dolog a testet az árnyéktól megítélni, de azért az utóbbi mégis az illető test vagy tárgy körvonalait mutatja, habár túlzott arányokban.

Erről könnyen meggyőződhetünk, ha a régi büntetteket a mai korbeliekkel összehasonlítjuk, és ha végignézzünk az ó-, közép- és újkor történetén a mai napig, tapasztalni fogjuk, hogy mindegyik korszak nagy gonosztevői alá voltak vetve — épen úgy, mint mi is — koruk befolyásának, és hogy e befolyás még a büntettek gyalázatosság-

gában is felismerhető. Ha vizsgáljuk, hogy e nagy gonosztevők végül hogyan és miért buktak el, észre fogjuk venni, mi hiányzott vagy mi tengett túl az illető században, mely eszmék voltak hanyatlóban, mely előítélet mutatkozott legmakacsabbnak, mely társadalmi elv volt leginkább elterjedve. Így például a középkorban, mikor a vallás, a babona és a túlvilágtól való félelem uralkodott korlátlanul, az összes elfajultak kisebb-nagyobb mérvben vérengző büntetetei mindig vallásos természetűek voltak, ellenben a mi korunkban, az örültek és a gonosztevők egyensúlyvesztett irányzatai gyakran a tudományos elméletektől nyerik a tüneteiket. Nem mintha e miatt ma a tudományt lehetne felelőssé tenni bizonyos bűntényekért, mint néhány rövidlátó ember állítja, de egyszerűen és tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy a büntettek a különböző korszakokban alkalmazkodtak az emberi elme különböző állapotaihoz és megérezték a történelmi légkör feltételeinek befolyását.

Létezik a világon két szomorú menhely: a tébolyda és a börtön, a melyekben a kor irányzatai, kórtanilag kiélelítve visszatükröződnek; élő muzeumok ezek, és annak, a ki őket tanulmányozza, röviden egybefoglalva elmondják a künn nyüzsgő élet összes dicsőségét és nyomoruságát. A tébolyodottaktól meg lehet tudni korunk uralkodó eszméit, a melyek az örültekben megmutatják nekünk a genialis kutatások vagy az elménk tévedéseinek szomorú torzképét vagy beteges túlzásait; a börtönökben megtudhatjuk, mily érzelmek vezérlik az emberi lelket és kergetik vakon a bűnbe azokat, a kik a szenvedélyeiket fékezni képtelenek. Oly korban élünk, a melyben szükségét érezzük az auto-psychológiának, az önszemléletnek és egy bizonyos ösztön azt súgja, hogy épen a gonoszság és a büntettek szemlélésében fogjuk megtalálni a mi «én»-ünk árnyképét és a megjavulásunk eszközét.

Tény az, hogy a közönség érdeklődése minden iránt, a mi bűnös és elfajult, rendkívül magas fokra hágott és a túlzás tetőpontját érte el, úgy hogy most már bizvást mondhatjuk, hogy egy kórtani tünet előtt állunk. A bűnvádi pörök irodalma az eljárás előtt, alatt és után, egy folyamattá lett, a melynek eredetét semmiféle gát sem szorítja vissza: a legcsekélyebb részletek mint érdekes hírek szerepelnek és

a legfékevesztettebb képzelem igyekszik azokat túlozni és kiélesíteni ügyes célzások és még ügyesebb elhallgatások által. annyira, hogy mindegyik híres pör nemcsak nagyban és egészben ismeretes, hanem az emberek még azt a sok valótlanságot is ismerik, sőt elhiszik, a mely a bűntény körül előbukkan, mint a gomba a tölgyfák nedves árnyékában. Ebből mindenekelőtt az a furcsa következmény származik, hogy míg napjainkban a tevékenység mindegyik ága magát specializálni igyekszik, a tevékenység oly nehéz és kényes ága, mint az igazságszolgáltatás, ellenkezőleg magát általánosítani törekszik abban az értelemben, hogy minden ember, csupán azért, mert néhány hírlapi cikket olvasott, ítéletet mer kockáztatni egyik vagy másik pör tárgyáról.

Az igazságszolgáltatás es legnagyobb ellensége a politika, abban hasonlítanak egymáshoz, hogy mindenki feljogosítva érzi magát róla beszélni: a tények szabatos ismerete nem számít, azon előkészítő tanulmányokat, a melyeknek az igazságszolgáltatás alapköveiül kellene szolgálniok, nem tartják szükségeseknek, és az emberek a legderültebb kedélylyel kimondják az ítéletet, mélyen és föltétlenül meg lévén győződve arról, hogy joguk van hozzá. És ez főleg onnan van, hogy az igazság istennője, a kit oly nagyon tisztelünk szóval és oly kevésbé a valóságban, leszáll az oltárról, megengedte, hogy sokan, a kik körülé összesereglenek, igyekezzenek őt kibaszni és ez által belevegyült a világ minden haszonleső érdekhajlásába.

A valóban művelt világ eszménye az volna, hogy minden bűnténynyel — akár gazdagok akár szegények követék el — a tudomány csarnokaiban számoljanak le illetékes és képes emberek, a kiknek egyetlen céljuk megvédelmezni a társadalmat azok ellen, a kik életföltételeit veszélyeztetik és — ha lehet — meggyógyítani azokat, a kik a társadalmat megsértették. És a tudomány e csarnokai körül nem volna szabad fölhangzani a nép lármájának, mert a néptömeg önhibáján kívül, akár boszúszomjában, akár könnyőreletességből, veszélyeztetheti az ítélet részrehajlatlanságát és igazságosságát De fájdalom! ettől az eszményi állapottól messze, nagyon messze vagyunk. Majdnem azt lehetne mondani, hogy nemcsak megközelíteni nem iparkodnak, hanem oly uton járnak, a mely tőle még inkább

eltávolít. Mert míg az orvosi tudomány, a melyet társadalmi és politikai előítéletek nem háborgatnak, mindazon jól megfontolt és helyes elővigyázati rendszabályokban, a melyekkel a beteget körülveszik és a műtő termekben föltétlenül tiszta légkörben elszigetelik, megtalálta a csalhatatlan módot megakadályozni a betegség elmérgesedését az egyénben és a segély átvitelét másokra, ellenkezőleg az igazságszolgáltatás, a melynek pedig az volna a hivatása, hogy a társadalom betegségeit gyógyítsa, úgy látszik, előszeretettel tárja fel a csarnoka ajtóit, hogy betódulhasson rajtok az emberi kíváncsiság és a szenvedélyek árja és a bűn bakteriumai megfertőztetik a légkört és más bűnöket termékenyítsenek meg a tárgyalási termek falain kívül.

Ez a valódi eredete a bajnak, a melyet mindnyájan ismerünk: ezért és itt születik a bűnnek azon suggestiója, a mely aztán kifejlődik a pörök irodalmának értelmiségi tekintetben veszélyes formájává. A sajtó, a mely ezt az irodalmat terjeszti és a közönség a mely megveszi és mohón olvassa, csak viszonylagosan és másodsorban felelős. A valódi felelősség az igazságszolgáltatás gépezetét terheli, a mely egyenesen arra látszik berendezettnek, hogy magára vonja a legkórosabb kíváncsiságot, alkalmat adjon a legesztelenebb magyarázatokra és felkeltse a gyanút s haragot és undort gerjeszzen a részrehajlatlanokban.

Egy híres angol elmegyógyász — Maudsley — sok év előtt megírta a *Büntény és téboly* czimű classikus munkájában, hogy bármely bűntény leírása vagy elbeszélése az utánzást suggerálja. A példa ragadós, az eszme erőt vesz a gyöngé lelkeken és egy nemévé lesz a végzetnek, a mely ellen küzdeni lehetetlen. A hírlapok tehát, midőn egy bűntényt elbeszélnek, egyszersmind öntudatlanul arra tanítanak is. Igaz, hogy az emberek nagy többségénél a benyomás, a melyet a bűntény részleteinek a sajtóban szokásos tüzetes és brutális leírása előidéz, a meglepetés és elszörnyűködés legelső pillanatának elmúltával megszűnik, de egy csekély kisebbségnél a dolog nem végződik ilyen simán. Némelyeknél ez a hatás tartós, a legapróbb részleteiben éirt bűntény nagy benyomást tesz rájuk, elméjük folyvást arra gondol és a lelküket szünet nélkül ez a gondolatgyötri és egy szép napon végre engednek a lelki kényszer

nek, mint Lemaire, a ki egy gyermeket kegyetlenül meggyilkolt és a rendőrnek, a ki őt elfogta: egész nyugodtan azt mondta: «egy lapban olvastam leírását egy épen olyan tettnek, a milyent elkövettem és azt akartam utánozni.»

Elismerjük azonban, hogy a sajtó befolyásának valódi kártékonyága nem abban a ragályban áll, a mely egy híres bűntény után más, hasonló bűntényeket idéz fel, hanem abban, hogy megzavarja, sőt meg is rontja a közönség erkölcsi érzékét, mert rokonszenvenessé teszi és csaknem eszményíti a bűntényt. Az erkölcsi érzék e megrontása, a melyet a bűnvádi pörök irodalma fokozatosan és lassan visz véghez, a mely talán a kornak legszomorúbban jellemzetes tünete, kezdetben teljesen tudtunkon kívül történik. Kezdődik pedig azzal, hogy a hírlapok és könyvek, a melyek a nagy bűntényeket és a nagy gonosztevőket ismertetik, ez utóbbiaknak szertelen fontosságot tulajdonítanak. Nem szorítkoznak a tény elbeszélése és a gonosztevő nevezetesebb életrajzi adatainak megemlítésére, hanem valóságos kimerítő életrajzát közlik, elősorolják kedvencz olvasmányait, leírják öltözkését, még szabóját is megnevezik, csodálatos dicsérettel jegyzik fel elmésségeket, a melyekkel a hallgatóságot mulattatta és mindennap közzéteszik ebédjei étlapját.

És a közönség e kórtani túlzásokkal szemben, eleinte bámul, aztán a kételyeit, — ha ugyan vannak ilyenek — megrendíteni érzi és végül elhisz mindent. A nyilvánosság mérge lassan, de biztosan működik és megrontja a közönség lelkiismeretének fényes tükkrét. Lassanként még a becsületes embereket is elbűvöli ez a fáradhatlan, szünet nélküli reklám. Elfeledik a bűntényt és az áldozatokat, minthogy ezekről kevés szó esik, vagy csak azzal a hideg részvétellel beszélnek rólok, a mely megfagyasztja az ajkakon és a szívben a szánalom kifejezését. A halott meghalt és nem érdekes dolog reá visszaemlékezni. Az élő ember az, a kit érdekel, a gonosztevő, a ki azt a «szép bűntényt» elkövette! És a gonosztevők prestige-ét némelykor fokozzák a szerelmi kalandjaikról vagy néha szellemességökről keringő legendák. Az előbbiek a nőkre tesznek nagy hatást, az utóbbi a férfiakra. És ekkor sorra kerülnek a szerelmi levelek, ismeretlen szerelmes nők levelei, a kik megismer-

kedni óhajtanának azzal az iszonynyal, a melyet egy orgyilkos szerelme kelthet. És a kiadók versenyeznek a szellemes gonosztevők emlékirataiért vagy polemikus czikkeiért. Olivo Alberto, (a ki a nejét megölte, a holttestet darabokra vágva egy ládába rakta és elvitte Milanóból Genuába, hogy ott a tengerbe süllyeszze) egy egész kötetre való polemiát írt elmekórtani kérdésekről, nem csekélyebb ember ellen, mint Lombroso Cesare, a ki mint szakértő szerepelt a büntető pörében. Ez valóban a legmagasabb tetőpont, a melyre a büntető pörök irodalma eljuthatott!

De a közönség evangéliumi közönyvel türi el e képtelenségeket és ezzel megerősödik a gonosztevőkben az a büszke meggyőződés, hogy ők kivételes lények, a kiknek minden könnyű és minden szabad: feléjük fordul a nők szerelme és egyrangúak a tudósokkal. Tudják, hogy az arczképük és nyilatkozataik közzé fognak tétetni hírlapokban és könyvekben.

Felmerült az az eszme, hogy a sajtót meg kellene fékezni. Egy francia sociologus — Aubrey — a baj ellen-szerét egy törvényben kereste, a mely a lapok törvényszéki jelentéseit a pörök elintézésének egyszerű közzétételére korlátozná. Egy svájci hírlapíró, Rastand nagy hévvel pártolta ezt az eszmét. De nem is említve azt, hogy az ily korlátolt rendszabályokat nem lehetne alkalmazni mindazon másnemű kiadványokra, a melyek a hírlapokon kívül, a bűntényekkel és gonosztevőkkel foglalatoskodnak, az egyszerű józan ész is azt mondja, hogy az efféle intézkedések lehetetlenek vagy eredménytelenek volnának.

Sok évvel ezelőtt Sir Edward Ratchiff, a *Morning Herald* főszerkesztője a nagylelkű altruismus felhevülésében és a törvényszéki jelentések romboló befolyásának hatása alatt lapja hasábjait elzárta minden hír elől, a mely bűntényekre vonatkozott. De rövid idő múlva kénytelen volt ismét helyet adni e híreknek, mert különben a lapja tönkre ment volna. A közvélemény hulláma okvetlenül elsöpri azokat, kik útját akarják állni. A közönség izlését egy törvényszukaszsálgal, vagy a lapok szerkesztésének módját egy tollvonással épen oly kevéssé lehet megváltoztatni, mint a múlt időt megállítani azzal, hogy becsukjuk az órát, a melynek számlapja az idő lejártát jelzi. Ne utánoz-

zuk tehát a középszerű politikusokat, a kik mindegyik nehéz problema előtt nem tudnak egyebet tenni, mint korlátozó törvényeket indítványozni. A gyógyszer nem a sajtó elnémitésében keresendő, mert önmagunkban van: igyekezzünk egész erélylyel küzdeni a gonoszság dicsőítése ellen és egyensúlyozottabb és egészségesebb közlelkiismeretet létrehozni, a mely nagyobb megelégedést tudjon találni a jó tettek elbeszélésében, mint aljas és kegyetlen tények leírásában és végre igyekezzünk annyira felemelkedni, hogy az elménk érdekesebbnek találja tanulmányozni azon sok millió ember szerény munkásságát és hallgatagon tűrt szenvedéseit, a kik a nagy többséget alkotják, mintsem a gonosztevők azon aristokrátiája iránt, a mely — szerencsére — csak elenyésző kisebbséget képvisel.

HUSZÁR IMRE.

REMBRANDT.

(1606—1906.)

Rembrandt élete épen úgy, mint festészete tele van világosból a sötétbe való átmenetekkel és homályos hátterekkel. Míg Rubens mindig olyannak mutatkozik, a milyen műveinek, nyilvános szereplésének, magánéletének délpontján volt: tudniillik határozottnak, pazar fényűnek és sziporkázó szelleműnek; jó kedélyűnek, kissé önhittén kellemesnek és méltóságosnak: — addig Rembrandt épen oly mértékben visszavonuló természetű s úgy látszik, mintha mindig rejtegetne valamit előttünk, akár festményein mint festő, akár életében mint ember. Nincs palotája egy *grand seigneur* háztartásával, nincs nagy cselédsége és nincsenek olasz divatú képtárai. Berendezése szerény, háza sötétbarna, mint valamely kis-kereskedőé, belül a ház felfordult, mint valamely gyűjtőé, ócska-könyv kereskedőé, metszet- vagy ritkaságkedvelőé. Semmiféle közügy sem csalja ki műterméből s nem vonja bele korának politikájába, és nem tudunk semmiféle nagy kitüntetésekről, melyek őt valaha valamely fejedelemhez csatolták volna. Nincsenek se hivatalos méltóságai, se rendjelei, se czímei, se rendszalagjai; semmiféle viszonyban sincs se közléről, se távolról oly eseménynyel vagy oly személyekkel, melyek őt a feledéstől megmentették volna; a történelem ugyanis ezekkel foglalkozván, mellékesen róla is beszélt volna. Rembrandt a harmadik rendből való volt, sőt a harmadik rendből is csak alig, — mint Franciaországban 1789-ben mondták volna. Azokhoz a tömegekhez tartozott, melyeknek erkölcei érdektelenek, szokásaikból pedig hiányzik minden oly jelleg, mely őket kiemelné; sőt szellemének kiválósága még ebben az állító-

lag osztályegyenlőséggel rendelkező, protestáns, köztársasági, nemesi előítéletek nélküli országban sem tudta megakadályozni azt, hogy az a társadalmi középszerűség, mely mint embert sujtotta, vissza ne tartsa őt mélyen az ismeretlen rétegekben s itt el ne merítse.

Nagyon sokáig nem tudtunk róla semmit, csak Sandrartnak vagy saját tanítványainak közléséből, legalább is azokéból, a kik irtak, mint Hoogstraeten, Houbraken; s mindez csak néhány műterem-legendára, vitás adatra, felületes véleményre és pletykára szorítkozott. A mit egyéniségéből észre vettek, azok különbségek, hóbortok, néhány köznapi fogás, hibák és csaknem bűnök voltak. Önzőnek, kapzsinak, sőt fősvénynek s egy kissé üzérkedőnek mondták; másfelől tékozlónak, szertelenül költekezőnek tekintették, mint ezt vagyoni bukása bizonyítja. Sok tanítványa volt; ezeket kis mellékszobákba zárta, vigyázott arra, hogy se ne érintkezzenek egymással, se ne hassanak egymásra, s ily aprólékos lelkiismeretességgel adott leczkékből nagy jövedelemre tett szert. Idéznek néhány töredéket szóbeli előadásaiból; e töredékek, melyek a hagyomány gyűjtött össze, egyszerű és józan igazságok, de semmiféle jelentős tanulságokat nem tartalmaznak. Nem látta Itáliát, nem ajánlta az itáliai utazást s ez több tanítványa szemében, a kik tudós æsthetikusokká lettek, nagy hiány volt s egyszersmind okul szolgált arra, hogy sajnálják, a miért mesterök nem egészítette ki egészséges tanait és eredeti tehetségét ez oly szükséges műveltséggel. Különös kedvtelései voltak: régi ruhákat, ócska keleti butorokat, sisakokat, kardokat, ázsiai szőnyeget szeretett. A ki nem ismerte pontosabban művészeti ingóságának részleteit s mindazokat a tanulságos és hasznos ritkaságokat, melyekkel teletömte házát, az itt nem látott egyebet, mint össze nem tartozó dolgok halmazát, melyek természetrajzi gyűjteménybe vagy zsibárus boltba tartozhattak volna: ijesztő fegyverzeteket, kitömött vadállatokat, szárított füveket. Mindez boszorkánykonyhára, laboratoriumra, egy kissé az occultista tudományokra és a kabbalára emlékeztette a látogatót; s ez a zűr-zavar, melyhez állítólagos pénzvágya járult, e szenvedélyes munkás elmélkedő és mogorva arcának valamely kincskereső kellemetlen látszatát kölcsönözte.

Megvolt az a különös szenvedélye, hogy a tükör előtt

modellt állt önmagának és lefestette magát, de nem mint Rubens tette, hősi képeken, lovagi külsővel, harczosként és epikai alakok közé vegyülve, hanem egészen egyedül, kis keretben, szemtől-szembe, csak önmaga számára, csupán a világosságért, mely őt horzsolta vagy valamely átmenetért a világosból a sötétbe, mely kövér és gyuladásos szemöldökű arcának kerek körrajzán játszadozott. Felpödörte bajuszát, csínossá és tetszetőssé tette göndör haját; erős és duzzadt ajkával mosolygott, homlokának hatalmas kiszögellései alól valami különös tekintetet lövellt, a melyben volt hév, határozottság, dölly és meglegedés. Ez nem mindennapi szem volt. Ennek az arczkifejezésnek igen határozott alaprajza volt; a száj kifejező s az áll makacs volt. Két szemöldöke között a munka két függőleges barázdát és duzzadásokat vont, s ezek a redők, melyeket a homlok állandó összeránczolósa okozott, (a mi oly embereknek sajátja, a kik figyelmöket központosítani szokták), mintegy sugártörést végeznek a kapott benyomásokon és kívülről befelé hatnak. Ő egyébként oly alakban szokott megjelenni önmaga előtt s annyira átöltözködött, mint a színészek. Ruhatárából kölcsönözte mindazt, a mit testére öltött, fejére tett s a mivel földiszította magát: turbánokat, selyemsapkákat, nemezkalapokat, mentéket, köpenyeket s néha még mellvértet is vett föl; hajzatába ékszereket tűzött s nyakába drágakő-betétes aranylánczokat aggatott. S bármily kevésbé ismérték is kísérletezéseinek titkát, mégis azt a kérdést tették föl: hogy a festőnek e kedveskedései modelljével szemben nem az embernek gyengeségei-e, a kinek a művész szolgálatába szegődött? Később, érett évei után, sokkal komolyabb, sokkal szerényebb, sokkal kifejezőbb külsővel látjuk őt megjelenni: arany-láncz és nemez-kalap nélkül, sötét ruhákban, hálófőkötő helyett egyszerű kendővel, szomorú, ránczos, meggyötört arczczal, durva kezei közt a festéklappal. A kiábrándult embernek ez a külső megjelenése ismét újabb forma volt, melyet akkor öltött magára, mikor már elmúlt ötven éves; de ez nem szolgált másra, mint hogy még jobban összezavarja azt a tiszta fogalmat, melyet magunknak róla alkotni szeretnénk.

Mindez általában nem alkotott valami nagyon egységes egészet, nem volt egymással kapcsolatban, nehezen

illetett össze műveinek szellemével, conceptióinak magas színvonalával s szokott művészi törekvéseinek komoly mélységével. E rosszul értelmezett jellem kiemelkedő pontjai, majdnem páratlan szokásainak megfajtott mozzanatai bizonyos merevséggel válnak ki egyhangú, közönyös, bizonytalanságokkal elhomályosított s életrajzi szempontból eléggé zavaros lényének háttéréből.

Azóta fény derült e sötétes festménynek majdnem összes bizonytalanul világított részeire. Rembrandt életrajzát megírták, még pedig igen jól Hollandiában, sőt Franciaországban is, a holland írók nyomán. Egyik legbuzgóbb tisztelője, Vosmaert kutatásaiból ma már tudjuk Rembrandtról ha nem is mindazt, a mit tudnunk fontos volna, de legalább annnyit, a mennyit valószínűleg egyszer és mindenkorra tudni fogunk, s mindez elég arra, hogy szeretni tanuljunk, sajnáljuk, becsüljük s azt hiszem, jól megértjük őt.

Külsőleg tekintve igen derék ember volt, a ki szerette az otthont, a családi életet, a házi tűzhelyt: igazi családapapa, inkább férji természetű, mint szabados hajlamú, igazi egynejségre termett ember, a ki nem tudta elviselni se a nőtleniséget, se az özvegyiséget, s a kit nem eléggé ismert körülmények arra kényszerítettek, hogy háromszor házasodjék; otthonülő, a mint ez magától érthető; rossz gazda, mert nem tudta számon tartani bevételeit és kiadásait; nem volt fősvény, hisz tönkre ment; és ha testi jólétére kevés pénzt költött is, annál többet pazarolt, úgy látszik, szellemének érdeklődésére; komor, sőt szinte gyanakvó, magába vonult, és a maga szerény körében mindenesetre érdekes egyéniség. Nem volt dúsgazdag, de mégis volt valami leplezett vagyona, művészi értéktárgyakba rejtett kincsei, melyek neki sok örömet okoztak, melyeket egy teljes vagyoni bukásban elvesztett s a melyeket saját szeme láttára, valamely korcsma-ajtó előtt, egy igazán végzetes napon, olcsó áron árvereztek el. Ebben az ingóságban, melylyel az utókor oly sokat foglalkozott, a nélkül, hogy ismerte volna, mint az eladáskor készített leltárból látjuk, nem minden volt lim-lom. Voltak itt márványszobrok, olasz festmények, hollandi festmények, nagy számban voltak saját művei, mindenenek fölött metszetek, még pedig a legritkábbak, melyeket saját metszeteiért cserélt vagy igen drágán fizetett meg.

Ezekhez a szép, gondosan összegyűjtött és választékos dolgokhoz mint magánya társaihoz, munkálkodása tanúihoz, gondolatainak bizalmasaihoz és szellemének ihletőihöz ragaszkodott. Kincseket talán mint műkedvelő, mint tudós, mint értelmi élvezetekben finom izlésű ember gyűjtött; s ez bizonyára szokatlan formája volt egy oly fősvénységnek, melynek igazi lényegét nem értették. A mi adósságait illeti, melyek őt tönkre tették, ezek már abban a korban megvoltak, mikor egy levelezésében, mely ránk maradt, gazdagnak mondta magát. Elég büszke volt és váltókat irt alá egy olyan ember fesztelenségével, a ki nem ismeri a pénz értékét s nem elég pontosan veszi tekintetbe se azt, a mije van, se azt, a mivel tartozik.

Volt egy csinos felesége, Saskia, a ki valóságos sugár volt ebben az állandó *clair-obscur*-ben s a ki néhány rövid év alatt, előkelőség s igazi bájak nélkül is, ennek bizonyos élénk ragyogást kölcsönzött. A mi ebből a komor háztartásból, valamint ez egész mélységében mogorva munkásságból hiányzik, az a közlékenység, némi szerelmes ifjuság, a női kegy és gyengédség. Vajon Saskia mindezt meghozta-e neki? Nem látjuk elég világosan. Rembrandt szerelmes volt bele, mondják; gyakran lefestette; belebujtatta, mint ezt önmagával is tette, bizzar és nagyszerű öltözetekbe; elborította őt, mint önmagát, minden lehető alkalmi díszszel; ábrázolta őt mint *Zsidónőt*, mint *Odaliszkot*, mint *Judithot* s talán mint *Zsuzsannát* és *Bethsabét*; soha sem festette őt olyannak, a milyen valóban volt s nem hagyott hátra róla egyetlen ruhás vagy ruhátlan arcképet se, mely hű volna. — ezt szeretjük hinni. Ime, ez minden, a mit hamar véget ért családi örömeiből ismerünk. Saskia fiatalon halt meg. 1642-ben, abban az évben, mikor az *Éjjeli őrjáratot* festette. Gyermekének — három házasságából ugyanis több gyermeke született — szeretetreméltó és mosolygó ábrázatát egyetlen egyszer sem találjuk képein. Titus fia néhány hónappal ő előtte halt meg. A többiek eltűntek abban a homályban, mely éltének utolsó éveire borult és halálát követte. Tudjuk, hogy Rubensnek vonzó és mindig boldog életében, Itáliából visszatérve, mikor hazátlannak érezte magát saját hazájában, majd Brandt Izabella halála után, midőn özvegy lett s egyedül érezte magát saját házában, meg-

jelent a nagy lelki gyengeségnek és hirtelen levertségnek mozzanata. Ezt levelei bizonyítják. Rembrandtnál lehetetlen megállapítani, hogy szíve mitől szenved. Saskia meghal, de munkássága egyetlen napi haladék nélkül foly tovább; ezt festményeinek időrendjéből s még jobban rézkarcaiból lehet megállapítani. Vagyona összeomlik, csődbíróság elé hurczolják; mindazt, a mit szeretett, elveszik tőle; ő - magához veszi festőállványát, máshol telepedik le és se kortársai, se az utókor egyetlen jajsztót, egyetlen panaszt sem jegyeztek föl ettől a különös embertől, a kiről azt hihettük volna, hogy teljesen tönkre van téve. Munkássága se nem csökken, se nem hanyatlik. Vagyonával, szerencséjével, jólétével a közkedveltség is elhagyja őt; a sors igazságtalanságaira, a közvélemény állhatatlanságaira *Sir* arczképével s a *Posztókereskedőkkel* felel, nem is szólva a Louvrebán levő *Ijfuról* s más műveiről, melyek legérettebb, legelismertebb, legerőteljesebb alkotásai közé tartoznak. Gyászában, lealázó balsorsa közepett is megőriz bizonyos érzéketlenséget, mely minden esetre megmagyarázhatatlan volna, ha nem tudnók, hogy mire képes szellemi rugékonyság, közöny vagy feledésre való készség alakjában egy mély eszmékkel elfoglalt lélek.

Volt-e sok barátja? Nem valószínű; annyi bizonyára nem volt, mint a mennyit megérdemelt volna: se Vondel, a ki maga is látogatója volt a Six-családnak; se Rubens, a kit jól ismert s a ki 1636-ban Hollandiába jött, itt az összes híres festőket meglátogatta és az *Éjjeli őrvjáratot* megelőző évben meghalt, a nélkül, hogy Rembrandt neve akár leveleiben, akár képgyűjteményében szerepelne. Vajon ünnepelt, sokaktól ismert és tekintélyes ember volt-e? Legkevésbé sem. Ha kora *Apologiáiban*, irataiban, futólagos és alkalmi költeményeiben szó van is róla, mindig csak alárendelt szerepben, egy kissé inkább csak méltányosságból, mellékesen és minden nagyobb hév nélkül. Az íróknak más kedveltjeik voltak s csak ő utánok következett Rembrandt, a ki egyedül volt kiváló. A hivatalos szertartásoknál, a minden rendű és rangú ünnepélyek napjaiban megfélemedtek róla, vagy hogy úgy szóljunk, sehol sem találjuk őt előtérben, az emelvényeken.

Nagy tehetsége, dicsősége s azon rendkívüli rajongás

ellenére is, mely a festőket első föllépésekor feléje vonta, az úgynevezett előkelő körök, még Amsterdamban is, oly társadalmi környezet voltak, mely kaput tárt ugyan neki, de a melyhez ő soha sem tartozott. Arczképei épen oly kevésbé ajánlták őt, mint személyisége. Bár nagyszerű arczképeket festett és igen előkelő személyekről, de ezek mégsem voltak tetszetős, természetes, beszédű művek, melyek bizonyos körök figyelmét rá irányozták, őt itt megkedveltették vagy neki bebocsátást szereztek volna. Már említettem, hogy Kock kapitány, a ki az *Éjjeli Őrjáratban* szerepel, később Van der Helsttel kárpótolta magát, a mi pedig Sixet illeti, ő hozzá képest fiatal ember volt s mint makacsul hiszem, csak vonakodva festette le magát. Rembrandt, mikor e hivatalos személyt fölkereste, inkább a polgármestert és a Maecenást, mint barátját kereste föl. Leggyakrabban és legszívesebben szegény emberekkel, szatócsokkal és kispolgárokkal érintkezett. Sokat becsméreltek szerény, de mint mondani szokták, épen nem lealázó összeköttetéseit. Sőt többé-kevésbé azt is szemére vetették neki, hogy korhely életmódot folytat, pedig alig látogatta a korcsmákat, a mi akkor ritkaság volt, mert tíz évi özvegyisége után arra véltek rájönni, hogy ez az egyedül álló ember viszonyt folytat szolgálójával. Ezért a szolgát nagyon elítélték s Rembrandtot meglehetősen rossz hírbe hozták. Egyébként ebben az időben minden rosszra fordul: vagyona, becsülete, és mikor elhagyja a *Breestraatot*, hajléktalanul, pénz nélkül, de hitelezőit kiegyenlítve: --- se tehetségéről, se elért sikereiről nem hallunk többé. Nyoma vész. elfeledik s hirtelen eltűnik abban a szűkölködő és ismeretlen életben, melyből ő tulajdonképen nem is emelkedett ki soha.

Mindent összevéve, mint látjuk, félre vonuló ember volt, egy álmadozó, sőt talán szótlan is, habár arca az ellenkezőt mondja is; talán szögletes és egy kissé érdes jellem, ingerlékeny, határozott, ellenmondást nem igen tűrő s még kevésbé meggyőzhető; alapjában könnyen befolyásolható, de külsőleg merev s mindenesetre eredeti. S ha eleinte híres, kedvelt és magasztalt volt, az irigyek, a rövidlátók, a pedánsok és ostobák ellenére is, ezek igen jól megboszulták, magokat rajta, mikor többé már nem volt az.

A gyakorlatban nem úgy festett, nem úgy rajzolt s nem úgy készítette metszeteit, mint bárki más. Munkái, kidolgozásukat tekintve, aenigmák voltak. Csodálták őt, nem minden nyugtalanság nélkül és követték, a nélkül, hogy valami nagyon megértették volna. Főleg munkája közben történt meg Rembrandttal az, hogy egész alchimistának látszott. Ha az ember őt festőállványa előtt látta, bizonyára festéktől ragados palettájával, a melyből oly sok nyers alkotás s a melyből a dolgok lényegének oly finom megérzékitése fejlődött, vagy pedig a rézlap fölé hajolva s minden szabály nélkül karczolvá: tűjének vagy ecsetjének hegyén oly titkokat keresett, melyek egy távoli világból jöttek. Módszere annyira új volt, hogy zavarba hozta az erős tehetségeket és magával ragadta a gyengébbeket. A festő-növendékek között mindazok, a kik fiatalok, vállalkozók, rendszertelenek és könnyelműek voltak, hozzá siettek. Közvetlen tanítványai jelentéktelenek voltak és követői élvezhetetlenek. Meglepő dolog, hogy az említett czellarendszer mellett sem akadt csak egy is, a ki meg tudta volna őrizni önállóságát. Utánozták őt úgy, a hogyan még szolgai másolók sem utánoztak egyetlen egy mestert sem, s természetesen nem sajátítottak el tőle mást, mint festői módszerének legrosszabb elemeit.

Vajon tudós vagy tanult ember volt-e? Volt-e legalább valami kedvelt olvasmánya? Minthogy megvolt benne a szinpadí elrendezés tehetsége s érintette a történelmet, a mythológiát, a keresztyén dogmákat, e kérdésre igennel szoktak felelni. De ezt tagadni is szokták, mert ingóságának vizsgálatakor számtalan metszetet fedeztek föl s majdnem egyetlen egy könyvet sem. Vajon philosophus volt-e oly értelemben, mint a «philosophálni» szót értik? Milyen szerepe volt a reformatio mozgalmasában? Hozzájárult-e, mint a hogy napjainkban hiszik, a dogmák szétrombolásához s az evangélium tisztán emberi szempontjainak kiemeléséhez? Kimondta-e véleményét nyomatékosan a politikai, vallási, socialis kérdésekben, melyek sok időre felforgatták hazáját s a melyek végre szerencsés megoldást nyertek? Ő kéregetőket, örökségökből kitagadottakat, rongyos koldusokat festett inkább, mint gazdagokat s még zsidókat is gyakrabban, mint keresztyéneket; vajon következik-e ebből

az, hogy a szerencsétlen társadalmi rétegek iránt más, mint tisztán festői előszeretettel viseltetett? Mindez csak találgatás, s én nem látom szükségét annak, hogy amúgy is mély művészetét még mélyebbé tegyük s annyi föltevéshez új föltevéseket csatoljunk.

Tény az, hogy nehéz őt elszigetelnünk hazájának és korának értelmi és szellemi mozgalmaitól, s hogy a hollandiai XVII-ik században azt a hazai levegőt szívtá, a melyből táplálkozott. Később jöve, érthetetlen volna; más-hol születve, még idegenszerűbben játszáná az üstökösnek azt a szerepét, melyet a modern művészet tengelyén kívül neki tulajdonítanak; később jöve, már nem volna meg az az érdeme, hogy lezárt egy multat s a jövőnek egyik legnagyobb kapuját tárta ki. Minden tekintetben sok embert ejtett csalódásba. Mint ember, nem volt elég vonzó megjelenésű; ebből azt következtették, hogy modortalan volt. Mint tanult ember, számos rendszert zavart össze; ebből azt következtették, hogy tanulatlan volt. Izlésével minden általánosan elfogadott törvény ellen vétett; ebből azt következtették, hogy izléstelen volt. Mint a szépért rajongó művész, a földi dolgokról néhány igen durva eszmét fejezett ki. Nem vették észre azt, hogy ő a földet másképen nézte, mint más. Röviden: bármily erősen magasztalták is őt, bármily rosszindulatuan feketítették is be, bármily igazságtalanul fogták is fel, jóban és rosszban egyaránt s természetével ellenkezően, senki sem gyanította pontosan az ő igazi nagyságát.

Figyelembe kell vennünk, hogy ő a hollandi festők közt a legkevésbé hollandi s ha korának gyermeke is, soha sem volt teljesen az. Azt, a mit kortársai megjegyeztek, ő nem látta; s a mit szándékosan figyelmen kívül hagynak, ő épen azt karolja föl. Búcsút vettek a mondától: s ő visszatér hozzá; a bibliától: ő illusztrációkat készít hozzá; az evangeliumtól: ő örömet leli benne. Mindezt a maga személyes módszere szerint öltözteti föl, de egy egységes, új, általánosan érthető eszmét von le belőle. Festői képzelete foglalkozik *Szent Simconnal*, *Jákobbal* és *Lábánnal*, a *Tékozló jóval*, *Tóbiással*, az *Apostolokkal*, a *Szent Családdal*, *Dávid királylyal*, a *Kálváriával*, a *Samaritánussal*, az *Evangelistákkal*. Körüljárja Jeruzsálemet,

Emmaust, 's érezzük, hogy mindig vonzódik a zsinagóghoz. E megszentelt témákat névtelen környezetben, ízléstelen öltözetekben látja megjelenni. Conceptiójában és formáiban a hagyományokat épen oly kevéssé veszi tekintetbe, mint a helyi igazságot. Teremtő ereje mégis oly nagy, hogy ez a sajátos, annyira személyes tehetség a tárgyaknak, melyeket feldolgoz, oly egyetemes kifejezést, oly mély és tipikus értelmet ad, a milyent a nagy gondolkozók és epikai rajzolóknak sem tudnak mindig elérni.

E tanulmány valamely részében említettem már, hogy fő elve volt egy bizonyos elemet kivonni az összes többi elemek közül, vagy inkább az összes elemektől úgy elvonatkozni, hogy közülök csak egyetlen egyet ragadjon meg nyomatékosan. Így tehát összes munkáiban elemző, leszűrő, vagy hogy választékosabban beszéljünk, inkább metaphysikai, mint költői munkát végzett. A valóság soha sem a maga teljes egészével ragadta meg őt. Ha azt a módot nézzük, a hogyan a testet feldolgozza, kételkednünk lehetne abban, hogy vajon érdeklődött-e a külső megjelenés iránt. Szerette a nőket, s mégis formátlanoknak látta őket; szerette a szöveteket, de nem festette; ám megfordítva: a kellem, a szépség, a tiszta vonalak s az élő hús kíváncsisága helyett a mezitelen testet hajlékony vonalakkal, kerekdedséggel, rugalmassággal, a lényeges elem szeretetével, az életnek finom megérzésével fejezte ki, s ez az oka annak az elragadtatásnak, melylyel a festők iránta viseltetnek. Mindent szétzedett és lényeges elemeire vezetett vissza, a szint épen úgy, mint a világosságot, úgy hogy kiküszöbölve a külső jelenségekből mindazt, a mi többször előfordul s összesűrítve mindazt, a mi szét van szórva, oda jutott, hogy körrajz nélkül rajzolt, egy arczképet csaknem minden felöltő arczvonás nélkül festett, szín nélkül színezett s a naprendszer fényét egyetlen sugárban összpontosította. Plastikai művészetben lehetetlen magasabb fokra fejleszteni az egyén mint egyén iránti érdeket. A physikai szépséget annak morális kifejezésével helyettesíti; — a dolgok utánzását majdnem teljes metamorphosisukkal; a vizsgálatot a psychologus speculatioival; a gyors, a tudós vagy a naív megfigyelést a látnok látomásaival és oly őszinte jelenségekkel, hogy még ő maga is tévedésbe esik. E kettős látás képességével s az alva-

járó intuitiójával Rembrandt a természet fölötti világban sokkal messzebbre lát, mint akárki más. Az életnek, melyet mintegy álomban szemlél, bizonyos tulvilági jellege van, mely a való életet majdnem hideggé teszi és elhalványítja. Nézzük meg a Louvreban *Női arczképét*, két lépésre a *Tizián kedvesétől*. Hasonlítsuk össze a két nőt, fürkészszük a két festményt s meg fogjuk érteni a két lélek közti különbséget. Eszménye, mint egy behunyt szemmel visszaálmodott álomban, a világosság: a tárgyak körül levő fénykör s egy homályos háttéren keresztül érvényesülő pirkadás. Mindez futólagos, bizonytalan, alig érzékelhető vonalhálózatokból alakult, melyek eltűnni törekszenek, mielőtt megragadnók őket: azon felül mulékony és kápráztató. Feltartóztatni a látományt, azt vászonra áttenni, neki formát kölcsönözni, megőrizni törekeny kapcsolatát, érvényesíteni fényét s hogy az eredmény szilárd, termékeny, tartalmas festmény legyen, oly reális, mint egyetlen egy más festmény sem, s hogy az ellentálljon Rubens, Tizián, Veronese, Giorgione és Van Dyck hatásának; ime ez az, a mit Rembrandt megkísérelt.

Még egy utolsó szót. Azt az eljárást alkalmazva, melyet ő maga alkalmazott, kivonva oly nagy terjedelmű működéséből és oly sokoldalú tehetségéből azt, a mi őt fő elvében képviseli, visszavezetve azt veleszületett elemeire, mellőzve festéklapját, ecsetjeit, mellőzve festéket oldó olajait, finom átfestéseit, szincsomóit, egész festészeti mechanizmusát, oda jutnánk, hogy a művész lényegét a rézkarczolóban állapítanók meg. Az egész Rembrandt benne van rézkarcaiban. Szelleme, festői szándékai, képzelete, álmai, józansága, rögeszméi; küzdelme azért, hogy visszaadja a lehetetlent; realismusa a semmiben, — mindezt hűsz tőle származó rézkarcz fedi föl; ezek sejtetik az egész festőt, sőt mi több, magyarázzák is. Ugyanaz az eljárás, ugyanaz a szempont, ugyanaz a könnyedség, ugyanaz a következetesség, ugyanaz a különösség a végrehajtásban, ugyanaz a meglepő és hirtelen siker a kifejezésben. Jól szembe állítva őket, semmiféle különbséget sem látok a Louvre *Tóbiása* és akármely rézlapja között. Senki sincs, a ki a rézmetsző Rembrandtot az összes rézmetszők fölé ne helyezné. A nélkül, hogy ugyanily messze mennénk, mikor festészetéről van szó: — ha ingadozunk őt festményeiben meg-

érteni, jó volna gyakrabban gondolni a *Százforintos lapra*. Látnók, hogy e művészet összes salakjai, melyet tisztázní a világon a legnehezebb munka, semmiben sem homályosítja el azt a szép lángot, mely annak mélyén ég, s azt hiszem, hogy végül is az összes jelzőket megváltoztatnók, melyeket Rembrandtnak adtak, hogy neki ellenkező jelzőket adjunk.

Az igazat megvallva, oly agy volt ő, melyet egy sötétben is látó szem, gyakorlott, de minden nagyobb ügyesség nélküli kéz szolgált. Fárasztó munkája élénk és finom elméből fakadt. Ez a semmitmondó ember, ez a kutató, ez a ruhatárnok, ez az egymást kizáró elemekből táplálkozó tudós, a társadalom salakjából való s oly magas röptű ember; ez az éjjeli lepke, mely mindig oda törekszik, a hol fény van, ez az élet bizonyos formái iránt oly érzékeny és más formák iránt oly közönyös lélek; ez a gyengédség nélküli hév; ez a látható láng nélkül égő szerelmes; ez az ellentétekből, ellenmondásokból és kétértelműségekből álló természet; ez a mélyen érző, de nem igen ékes-szóló, ez a szerető, de nem igen szeretetreméltó ember; ez a sorsüldözött, de nagy tehetség; ez az állítólag anyagiasság gondolkozású férfi; ez a köznapi, nehézkes egyéniség egy spiritualista, mondjuk egy szóval: ideologus volt, vagyis oly ember, a kinek birodalma az eszmék birodalma és nyelve az eszmék nyelve. Ez a mysteriumnak kulcsa.

Ha így fogjuk fel őt, az egész Rembrandt érthető: élete, működése, hajlamai, művészi felfogása, poetikája, módszere, eljárása egészen festészetének patinájáig, a mi nem más, mint pályája anyagi elemeinek merész és öntudatos átszellemítése.

FROMENTIN JENŐ után, francziából

BERKI MIKLÓS.

NYOMOR ÉS BÜNTETTEK.

A gazdasági viszonyok hatása a büntetendő cselekmények számára és nemeire.

(Első közlemény.)

Kinek lelkét nem indította meg ifjú korában a görögöknek Minotaurusról szóló regéje? A rege szerint a görög állam évenként kénytelen volt meghatározott számban deli ifjakat, szelid hajadonokat szállítani a krétai szörnyetegnek, mely megölte azokat. Csak Theseusnak merészsége, okossága és előrelátása — Ariadne tanácsának és segélyének felhasználásával — mentette meg hazáját a súlyos véradótól. *)

Azt hiszem, ennek a regének is *képletes* értelme van.

Korunknak is megvannak azok a szörnyetegei, melyek évről-évre az elhagyatottabb társadalmi osztályok tagjainak, különösen az elzüllésnek kitett fiatalokéknak egészségét, becsületét, szabadságát, sokszor egész egyéniségét tönkreteszik.

A *nyomor* és a *criminalitás* csak kettő ezen szörnyetegek közül.

Különböző mértékben, de általában véve mindenütt pusztítanak azok és annyi derék ember igyekezete daczára teljes kiirtásuk a távoli jövőtől se remélhető.

Van azonban a sötét képnek vigasztaló oldala is.

A criminalitás fejlődésének mindegyik szakában változik és újabban határozottan *kedvezőbb* alakot ölt.

*) Ennek az ó-kor íróinál többféle változatban olvasható mythosnak legújabb összeállítását lásd Gruppe *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* I. (München 1906.) *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* herausgegeben von Iwan v. Müller V. Bd. 2 Abth. 600—604. l.

Mindenekelőtt változik a társadalom és a törvényhozás felfogása arra nézve, hogy mily cselekményeket kell büntetőjogi megtorlás alá vonni. Tehát már maga a büntetendő cselekmények tényálladéka, ismérvei, köre időről-időre átalakulnak. Természetesen lényegesen átalakul és pedig folytonosan *emberiesebbé* válik a büntetési rendszer is.

Ezenfelül a történelem mindegyik nagyobb korszakának, sőt ugyanazon a koron belül különböző államoknak kriminalitása is jellegében lényegileg más. A bűnügyi statisztika kétségnélkül bizonyítja például azt, hogy korunknak leggyakoribb büntetendő cselekményei: a lopások és több más, különösen ravaszságból (csalás) és birvágýból elkövetett vagyon elleni vétség, továbbá a testi sértések, a rágalmazások és a becsületsértések. Sokkal enyhébbek és sokkal kevesebb egyéni csapást okoznak ezek, mint például a közép-kornak vagy az új-kor első századainak nagyszámú büntetetei, melyeket vadság, vérengzési hajlam, kegyetlenkedés jellemzett.

Mi okozta a büntetendő cselekmények jellegének ezt a szelidülését? *Mily tényezőkkel lehetne csökkenteni a büntetendő cselekményeknek jelenlegi számát?* illetőleg közrehatni arra, hogy a jövőben a kriminalitás az egész társadalomban minél kevesebb egyéni szerencsétlenséget és a sértetteknek minél kevesebb jogsérelmet és anyagi kárt okozzon?

Olyan kérdések ezek, melyek elsősorban nem is a jogászt érdeklik, hanem a törvényhozást, a kormányzatot, a társadalmi tudományok munkását, különösen a szociálpolitikust, végeredményében minden nemes érzésű embert.

I. A büntetendő cselekmények kóroktanának fejlődése.

A mióta az emberek társas együttélésben élnek egymással, közülük egyesek mindig követtek el olyan nagyobb mérvű jogsértéseket, melyek másoknak jogait és az összesség jogrendjét csorbitották.

A jelenkor törvényhozása e jogsértő cselekmények közül egyeseket büntetendőeknek nyilvánít és azok megtorlását állami feladatnak tekinti.

1. A büntetendő cselekményeket ép úgy, mint az embereknek többi akár jó, akár rossz tetteit évszázadokon át úgy fogták fel, mint az *emberi akarat szabad nyilvánulá-*

sának eredményét. A közfelfogás az volt, hogy az emberek azért követnek el büntetendő cselekményeket, mert gonoszak és habár módjokban lett volna jól is cselekedni, mégis a rosszra határozták el magokat. Kapcsolatban a boszorkányokról és bűbajosokról szóló tannal (mely évszázadokon át elterjedt közhit volt), a legtöbben azt is hitték, hogy a gonosz szellem, a személyesített ördög vitt rá egyeseket a büntetendő cselekmény elkövetésére. Jellemző, hogy még Thomasius (1655—1728), a felvilágosodott hallei jogtanár is (a ki a XVIII. század elején egész Európában először kezdett nagyobb hatással küzdeni a boszorkányperek képtelenségei ellen), szintén hitte azt, hogy a büntetéseket az ördög csábítja a gonosz életmódra.

Az utolsó évszázadban azonban már a büntető törvényhozás és a bírói gyakorlat egyformán figyelembe vették azt, hogy a büntetendő cselekmény elkövetésére vezető elhatározás *nem* valamely *korlátlan* szabad akarat folyománya, hanem hogy arra az elhatározásra különböző indító okok, nagyon eltérő külső viszonyok és körülmények is hatnak. Visszont elfogadta a törvényhozás és törvénykezés azt is, hogy egyes tények, körülmények, érzések visszatartóztató hatást is gyakorolnak azokra, a kik a büntetendő cselekményt később mégis elkövették. Elmélet és törvényhozás egyformán leghathatósabb ily visszatartóztató oknak tekintik a büntetéssel való fenyegetést, illetőleg a büntetés végrehajtását.

A büntetendő cselekményekre vezető és azoktól visszatartóztató okok törvényhozási figyelembevételének kétségtelen bizonyítékai azok a rendelkezések, melyek az enyhítő és súlyosító körülményekről, valamint a különböző indító okból elkövetett büntetendő cselekményeknek különböző büntetéséről szólnak.

A sok bizonyíték közül, melyet e tárgyban hazai földről is felhozhatnánk, csak kettőt említek.

Az 1843. évi magyar büntető törvényjavaslatban (mely sajnos, sohasem vált törvényté), Deák Ferencz és nagynevű munkatársai, az enyhítő és súlyosító körülményeket oly alakban részletezik, amely egészen kétségtelenné teszi, hogy az emberi lélek működését, az arra ható életviszonyokat és külső körülményeket mily bámulatosan ismerték.

Deák Ferencznek első védő irata,*) melyet még 1829-ben, Zalavármegye törvényszéke előtt akkor «vasban állott» egyik rablógyilkos bűnperében készítet, azt igyekszik kimutatni, hogy a szerencsétlen vádlottnak elzüllesztés és súlyos büntetéseit az okozta, hogy nagy szegénységben, megfelelő erkölcsi nevelés nélkül növekedett fel, később pedig nem saját hibájából, hanem csak szerencsétlenségére, gonosz környezetbe, olyanok közé jutott, a kik többszörös rablásokra csábították. Mindezek a fejtegetések beleillenenének akármelyik munkába, mely a jelenkori úgynevezett «francia iskola» (l. alább III. B. b. pont) tanait a társadalmi környezetnek rontó befolyásáról ismerteti.

A mult század elején írt némely büntetőjogi munkákban is találunk már oly részleteket, melyek szükségesnek jelzik, hogy a büntetőjogász az ember természetét, a büntetendő cselekmények keletkezési okait, a társadalom hibás szervezetét tanulmányozza.

Ilyen munkák azonban csak kivételek. A hivatásos büntetőjogászoknak túlnyomó nagy többsége a XIX. század utolsó két évtizedéig szakmáját csak mint jogi tudományt, egyedül a jogi vonatkozások szempontjából és dogmatikai fejtegetésekkel művelte és ha figyelembe vette is azt, hogy a büntetendő cselekmények elkövetésére egyes tényezők közrehathatnak, ezeket csak oly mellékkörülményeknek tekintette, melyeket a büntetett szabad akaratával mindig elháríthatott volna. A külföldi, különösen a német jogirodalom munkásainak jelentékeny része ma is ezen az állásponton van és ennél fogva a büntetendő cselekmények okainak és tényezőinek vizsgálatát jelenleg is nagy mértékben elhanyagolja.

2. A büntetőjog terén az utolsó három évtizedben az új tudományos irányoknak egész sorozata fejlődött ki.**)

Ez új irányok vezérférfiainak és a társadalmi, valamint a természettudományok egyes kiváló művelőinek érdeme, hogy korunkban már több államban tudományosan, rendszeresen és nagy alapossággal kutatják a *büntetendő*

*) Kónyi Manó *Deák Ferencz beszédei* I. köt. Második kiadás. (Budapest, 1903.) 1—7. l.

**) L. részletesebben *Lombroso és a bűnügyi embertan jelen állása* cz. értekezésemet *Budapesti Szemle* CXXVII. köt. (1906.) 322—326. l.

cselekmények okait és tényezőit. Vizsgálják azokat a társadalmi állapotokat, gazdasági és egyéb életviszonyokat, melyek (az általános emberi tulajdonságokon, az örök emberi gyarlóságon felül) kedvezőleg hatnak a büntetendő cselekmények elkövetésére vagy éppen a bűnösség növekedését idézik elő.

Az újabb irányok egyik legnagyobb tehetségű vezető férfia: van Hamel, amsterdami tanár, (a ki egyúttal a németalföldi radicalis pártok egyik vezére) e tudományos vizsgálódások összességét az orvosi tudománytól kölcsönzött műszóval *a bűnösség kóroktanának, bűnügyi aetiologiá-nak* nevezte el.

A hasonlat valóban találó. A büntetendő cselekmények a társadalmi életnek ép úgy kóros jelenségei, a mint a betegségek az emberi testéi. A ki a büntetendő cselekmények okait kutatja, valóban ép úgy kóroktant művel, mint az orvosi tudománynak munkása, midőn a betegségek okainak felderítésén fáradozik.

II. A bűnügyi kóroktannak gyakorlati jelentősége.

Évszázadok óta elfogadott és örökké igaz az a tétel, a mit a XVIII. századbéli nagy büntetőjogi reformnak legközvetlenebb hatású előharczosa: Beccaria is: *A büntettek-ről és büntetéseikről* írt munkájában nyíltan kifejezett: «jobb a büntetteket megelőzni, semmint büntetni», vagy a mint az angolok mondják: «prevention is better, then cure».

A büntetendő cselekmények okainak tanulmányozása és ebből folyólag az a munkásság, melylyel a criminalitas tényezőinek hatását csökkenteni megkísérlik, egyáltalában nem elméleti vagy tisztán tudományos jellegű, hanem a legnagyobb *gyakorlati fontosságúak* közül való.

Ha a tudomány segélyével a társadalom a maga önkormányzati és jótékonyági tevékenysége körében, valamint a törvényhozás és a közigazgatás felismerhették azokat a kóros életviszonyokat és társadalmi bajokat, melyek bizonyos korban vagy meghatározott államban a büntetendő cselekmények számát növelték; ha ezen az alapon küzdhetnek hatásuk csökkentése céljából, ha sikerül a társadalom tevékenységével, vagy a törvényhozás új szabályai, illetőleg a közigazgatás megfelelő, okszerű intézkedései

útján megelőzni egyes büntetendő cselekmények elkövetését, akkor ez bizonyára üdvösebb az államra és a társadalomra egyaránt, mint a büntetőjog rendszerének legfényesebb jogásztechnikai kiépítése.

Ha azt, a ki más körülmények közt büntetendő cselekményt követett volna el, megmentik a tisztességes társadalomnak és megelőzik, hogy börtönbe jusson; viszont pedig azt, a ki ellen a büntetendő cselekmény irányozva lenne, megóvják becsületének, egészségének, életének megtámadásától, akkor ez bizonyára sokkal óhajtabb és megbecsülendőbb eredmény, mint a legnagyobb gonddal keresztülvitt büntetési rendszer végrehajtása.

A bűnügyi kóroktannak tehát végső eredményében *emberiességi célja van*: a büntetendő cselekmények számának csökkentése és ez által az egész társadalom jogrendjének megvédése, valamint a veszélyeztetett egyes embereknek lehető megóvása; egyúttal pedig megmentése azoknak az ezreknek is, a kik a büntetendő cselekmény elkövetése esetén börtönbe vagy bitóra jutnának.

Ez a feladat azonban szerfelett bonyolódott. Annak, hogy egyesek magokat büntetendő cselekmények elkövetésére határozzák el, sok százféle oka lehet. A criminalitásnak, a mint ez valamely népnél vagy valamely országban jelentkezik, sokféle tényezője van.

Ha tanulmányozzuk is ezeket az okokat, még nagyon kétséges, vajon képesek vagyunk-e a büntetendő cselekmények tényezőinek valódi természetét és ható erejét a valósághoz híven megítélni? Ha pedig e részben tévedünk, se következtetésünknek, se a criminalitas csökkentése végett tett állami és társadalmi intézkedéseknek nincs értéke.

A büntetőjog tudományának ez az újabb ága, melyet különben is csak néhány évtized óta művelnek, még csak a kezdet kezdetén van.

III. Az új büntetőjogi iskolák eltérő álláspontjai a büntetendő cselekmények kóroktana tekintetében.

Az utolsó három évtizedben fellépett új büntetőjogi iskolák munkásai egyrészt a természettudományi világnézetet és gondolkozási módot, különösen az orvosi tudomá-

nyoknak némely tételeit, másrészt a társadalmi tudományok kutatási módszerét átvitték a büntetőjog terére is.

Közülök egyesek tanulmányozták a büntettesek *testi* szervezetét, degeneráltságát és ennek okait. Jellemző *külső* testi ismérveket véltek rajtok megállapíthatni.*) Mások főleg a büntettesek *lelki* életét és azon elmekórtani tüneteket vizsgálták, melyeket a büntetendő cselekményre vezetőknél tekintettek. Különösen a francziák a *társadalmi környezetet* és az életviszonyokat s ezek sorában azokat a gazdasági viszonyokat kutatták, melyek közt a büntettesek élnek. Egyes írók a büntettesek nyelvére és szokásaikra is figyelmet fordítottak.

Ezzel kapcsolatban az új írók közül sokan a büntetendő cselekmények okait és tényezőit iparkodtak felderíteni és alapfelfogásuk különbözősége szerint a criminalitas magyarázatában más és más — majd élettani, majd társadalmi — tényezőknek tulajdonítottak kizárólagos vagy legalább túlnyomó súlyt.

Nevezetesen az eltérő véleményekhez képest a büntetendő cselekmények kóroktanának irodalmában a következő felfogásokat lehet megkülönböztetni:

A) Az *embertani iskola álláspontja* az, hogy a büntetendő cselekmények előidézésében élettani okok és pedig a büntettesek boncztnai, testi, psycho-physiologiai vagy elmekórtani sajátságai játszanak legnyomatókosabb, legdőntőbb szerepet.

Ennek az alapfelfogásnak az irodalomban ismét következő változatai jelentkeznek:

1. Lombroso (könyvének első kiadása szerint), valamint azon követői, kik tanának legrégibb alakját bíráló nélkül (a mi pedig annyira szükséges lett volna) elfogadták, azt vitatják, hogy a büntetteseknek egy része, a Lombroso által úgynevezett «született büntettesek» (delinquenti nati) vagyis azok, a kik a büntettes typusnak testi ismérveit tüntetik fel, azért követtek el büntetendő cselekményt, mert büntettesnek születtek. Ezek az írók tehát a büntetendő cselekmények főokát a *büntettesek testi szervezetében* vélik

*) Lombrosznak leghűbb németországi követője, Kurella könyvének egyenesen *A büntettes természetrajza* címet adta.

találhatni és azt állítják, hogy a büntetendő cselekmény tisztán élettani folyamatok terméke. Egyúttal természetesen tagadják az emberi akarat szabadságát, illetőleg nem veszik figyelembe azt, hogy a született büntettesnek akaratára külső okok is befolyást gyakorolhatnának, hanem a büntetendő cselekményeket onnan magyarázzák, hogy a született büntettesben ép úgy, mint valamely állatban vagy növényben, természeti szükség szerint fellépő természeti erők működnek.

Nem lehet sem letagadni, sem szépíteni, hogy ez volt a bűnügyi embertan sokat ünnevelt megalapítójának: Lombroso Cäsar torinoi tanárnak nézete *több mint másfél évtizeden át*. Lombroso hosszú időn át a criminalitást csak orvosi szempontból vizsgálta és *nem vette kellő figyelembe* a büntetendő cselekményeknek társadalmi, különösen gazdasági tényezőit.

A *büntettes ember*-ről szóló munkájának első kiadásában (1876) csak körülbelül hat oldalon szólt a nyomornak és a létfenntartási eszközöknek hatásáról a büntetendő cselekményekre. A munka 2-ik, 3-ik és 4-ik kiadásában ezeket a részleteket is kihagyta. Csak mikor a II. bűnügyi embertani congressuson, 1889-ben többen, (legnagyobb hatással Manouvrier, az embertan kiváló tanára Párisban) kimutatták, hogy a született büntettestről szóló feltevés elfogadhatatlan, akkor írt Lombroso munkájához egy új részt, mely a társadalmi tényezők befolyását vizsgálja.

A fennebb vázolt első felfogást tehát később maga Lombroso is feladta. Ez tényleg legkevésbé sem alkalmas arra, hogy a büntetendő cselekmények okait, a criminalitás változásait (lásd fentebb a bevezetésben, 31-ik lap), a büntetendő cselekményeknek szelidebbé váltát megmagyarázza. *)

2. Sokkal figyelemre méltóbb azoknak a felfogása, a kik a büntetendő cselekményeknek *elmekórtani alapon* iparkodnak okát adni.

Az idevágó kutatásokat számos orvos, (legmaradandóbb

*) Lombroso tanainak vizsgálatát és czáfolatát ismerttettem fentebb id. cikkemben *Budapesti Szemle* CXXVII. kötet 326—328., 330—332. l.

eredményenyl a nagytehetségű és alapos francia elmeorvos Morel, kivüle még az angol Maudsley, a német Grollmann és sokan mások) már jóval Lombroso fellépte előtt, sőt a XIX. század elejétől fogva végezték.

Ez elmeorvosok közül azonban igen sokan más-más magyarázatát nyújtják a criminalitásnak.

Egyesek szerint a büntetendő cselekményt a büntettesnek általános degeneráltsága magyarázza, mások szerint a büntett a psycho-physiologiai egyensúly megzavarodásának következménye.

A legtöbben úgy magyarázzák a büntetendő cselekményt, mint elmekórtani jelenséget, de itt ismét a felfogások árnyalatai szerfelett elágaznak. Majd azt adják a büntetendő cselekmény okául, hogy ez *a)* különleges idegbetegségnek vagy *b)* erkölcsi tébolynak vagy *c)* elmeengességnek, illetőleg *d)* hülyeségnek kóros jelensége; majd pedig, hogy az a büntettes: *a)* monomaniakus vagy *b)* alkoholikus vagy *c)* epileptikus vagy *d)* hysterikus természetének beteges megnyilvánulása.

A bűnügyi elmekórtani iskola munkásai annyiban meg egyeznek az embertani felfogással, hogy a bűnügyi ætiológiában a súlypontot *nem* a társadalmi tényezőkre, hanem a büntetendő cselekménynek egyéni okaira helyezik. De nem oly egyoldalúak, mint Lombrosónak első felfogása és az ezt követők álláspontja. Tanaikban sokkal több igazság is rejlik, mint a büntetendő cselekménynek bonczani vagy testi magyarázatában.

Kétségen felül áll, hogy igen számos büntetendő cselekmény a büntettesnek kóros elmeállapotából vagy korlátozott beszámithatóságából*) ered.

Az előbbi esetekre nézve ez iskola íróinak igazuk van és egyúttal ugyanez esetekben ez iskola álláspontjának elismerése az emberiesség követelménye. Az állam büntető hatóságai évszázadokon át ezrével, válogatott kínzások közt

*) Ennek fogalmát és azt, hogy büntető törvényünknek ide vágó rendelkezéseit (76. §.) módosítani kell, kifejtettem a III. országos elmeorvosi értekezlet elnökségének felhívására tartott előadásomban. Közölve ez értekezlet munkálatai (Budapest, 1905.) 24—46. l., különösen 34. és köv. l., valamint külön lenyomatban.

végeztették ki azokat, kikről már ma, az elmekórtan aránylag fejletlen állapota mellett is tudjuk, hogy elmebetegek, nem börtönbe vagy vérpadra, hanem kórházba vagy tébolydába valók és megfelelő gyógykezelés mellett esetleg gyógyíthatók is.

Egyik vigasztaló példája ez annak, hogy a tudomány fokozatos fejlődése nemcsak az emberiség előhaladásának eszköze, hanem az állami teendők végzését is emberiesebbé teszi.

B) *A társadalmi környezet befolyásáról szóló régibb és újabb tanok.* Szemben az embertani és elmekórtani magyarázattal, a francia iskola azt tanítja, hogy a büntetendő cselekmények elkövetésére *a társadalmi környezetnek van nyomatékosabb, döntőbb befolyása.*

Ez a felfogás időrendben *legelső* mindazok közül, melyek a büntetendő cselekmények kóroktanára vonatkoznak. Az első morálistatistikusok (együttal a bűnügyi statistika megalapítói) kutatták legrégebben a büntetendő cselekmények egyes tényezőinek, különösen az éghajlatnak, a nemnek és a kornak (sőt kisebb mértékben a gazdasági viszonyoknak is) hatását a büntetendő cselekmények számára.

a) Körülbelül egy időben (egymással ugyan összekötetésben nem állva), de mégis párhuzamosan, már 1829-től fogva végezték Bruxellesben Quetelet és Párisban Guerry az idevágó első kutatásokat, melyeknek eredményeit korábban kisebb dolgozataikban, később egy-egy nagy munkában tették közzé.

A nagyobb érdem a nagyobb tehetségű Quetelet bruxellesi tanára, a ki (habár még általánosságokban túlzott és hajlandó volt nagy szólamokban elvetni a súlykot) egészben véve valóban úttörő, lángeszű nagy tudós volt, a ki óriási munkát végzett, a tudomány haladása elé új utakat vágott és a bűnügyi statistika terén is maradandó eredményeket ért el.

Alapvető nagy munkája: *Az emberről és tehetségei kifejlődéséről, vagy a társadalmi physika kísérlete.* (Első kiadás 1836; utolsó 1869) tartalmazza a szerző rendszerének foglalatját.

Quetelet kereste először a kapcsolatot a társadalmi jelenségek és a bűnösség közt és vélte az általa ismert

(még nagyon rövid időszakra terjedő) statisztikai adatok alapján megállapíthatni a *társadalmi törvényszerűséget* a büntetendő cselekmények elkövetésében.

Könyvének első kiadásában van ez a két gyakran idézett mondás:*) «Van egy budget, melyet az emberek ijesztő szabályossággal fizetnek: a börtön és a verpad budgetje; főleg arra kellene törekedni, hogy *ezt* csökkentsük»; — és két mondattal alább: «A társadalom magában hordja mindazoknak a büntetendő cselekményeknek csiráit, a melyeket el fognak követni. Bizonyos értelemben a társadalom az, a mely a büntetendő cselekményeket előkészíti, a büntettes csak az az eszköz, mely azokat végrehajtja.»

Ezeket a szerfelett általánosságban tartott tételeket azonban nem szabad betű szerint értelmezni. Quetelet önmaga is eléggé hangsúlyozta főmunkájának későbbi kiadásában és későbbi műveiben, hogy a társadalmi jelenségek és különösen a büntetendő cselekmények tekintetében nem akart változhatatlan physikai törvényt megállapítani, seholsem zárta ki a viszonyok javításának lehetőségét, sőt egyenesen megengedte, hogyha a társadalmi jelenségek okai változnak, beállhat a módosulás lehetősége. Ellenben megállapíthatónak véli Quetelet azt, hogy az átlag-embernek bizonyos hajlandósága van büntetendő cselekmény elkövetésére, helyesebben, hogy az átlag ember ki van téve bizonyos mérvű valószínűségnek, hogy büntetendő cselekményt fog elkövetni. A morálstatisztikának ép az a feladata, hogy megvizsgálja azt, vajon erre a büntettes hajlamra a külső tényezők minő befolyást gyakorolhatnak?

b) *Az új francia iskola.* Mig az embertani és elmekórtani iskola (lásd fentebb 36—39. lap) a büntetendő cselekmények okait a büntettesben, tehát az *egyéniségben* fekvő *belső* tényezőkre viszi vissza és hivei emlékeztetnek arra az ó-korban már elterjedt felfogásra, hogy a jó vagy rossz szellem az emberekkel együtt születik, addig több francia író hangsúlyozta azt, hogy nem kielégítő a büntetendő cselekményeknek csak egyéni tényezőjét vizsgálni, a criminalitásnak többfele, nevezetesen egyéni, tár-

*) A bennünket érdeklő fejtegetéseket l. a *Physique sociale* I. kötetében 94—97. l., és II. köt. 155., 249., 278., 314 és köv. l.

sadalmi és kosmikus tényezői vannak. Mindezek közül a társadalmi tényezők a legfontosabbak.

Ezen felfogásnak az újabb francia írók közül időrendben első kifejtője Lacassagne, lyoni orvostanár. Igen nagy számú követői és tanítványai közül kiemelkednek Brouardel és Corre orvosok, valamint Manouvrier anthropologus. Az iskolának legnagyobb tehetsége azonban Tarde Gábor, az *Institut* tagja és a *Collège de France* tanára volt. Tarde higgadt és mély bölcsész; a jogtudományban, a sociológiában, a történelemben és művelődéstörténetben egyformán csodálatosan tájékozott, önálló gondolkozó. a kinek néhány év előtti elhunytával az egész iskola pótolhatatlan veszteséget szenvedett.*)

Lacassagne felállította azt a tételt, hogy a büntettes nem gonosztevőnek születik, hanem annak a környezetnek terméke, a melyben él.

A mint a XVIII. századnak több bölcsésze az egyéniség alakulására nézve mindent a neveléstől, a társadalom átalakítása tekintetében pedig mindent a törvényhozástól várt, ép úgy hirdeti a francia iskola, hogy a családi és társadalmi környezet az egyénnek még szervezetét is módosítja és ha a büntettesnek testi vagy lelki szervezetében vannak is anomáliák. ezek azon társadalmi állapotból származhatnak, melynek hatását a büntettes kiállotta. Ennélfogva büntetendő cselekmény elkövetése esetén első sorban a társadalmi befolyásokat kell számba venni, ha pedig a büntet-

*) Élettörténete is nagyon érdekes. Kis vidéki városban született; korán árván maradt és fiatal korában szembaja elmélkedésre és magába mélyedésre kényszerítette. Később egy kis vidéki városban törvényszéki vizsgálóbíró volt és itt írta meg sok kiadást ért alapvető nagy munkáit: *La philosophie pénale*, *La criminalité comparée*, *Les lois de l'imitation*. stb., valamint többet később összegyűjtött tanulmányai közül. Az ismeretlen nevű, összeköttetés nélküli, vidéki férfinak e munkái a legkiválóbb szakkörökben oly feltűnést keltettek, hogy a francia kormány meghívta őt az igazságügyministerium statisztikai osztályának főnökéül. Ezt gyorsan követte meghívása a tanári állásra és megválasztása az *Institut* tagjává. Párisban a megfeszített munka és a tudományos egyesületekben, valamint a társadalomban reá váró kötelességek (kedvelt és szenvedélyes causeur volt!) néhány év alatt aláásták egészségét. Szívszélhűdésben, hirtelen halt meg.

tesnél az egyéni tényezők pathologiai alapon túlsúlyban vannak, akkor nem büntetéssel, hanem elmebeteggel van dolgunk.

C) A régi (úgynevezett *classikai*) iskola híveinek az a legnagyobb erősségük, hogy a tételes törvényhozások az ő álláspontjukon vannak és a hivatásos büntetőjogászoknak (főleg egyes államokban, pl. a Németbirodalomban) túlnyomó nagy részök hozzájuk tartozik.

A régi iskola írói valamennyien megegyeznek abban, hogy ragaszkodnak a szabad akarat és az egyéni felelősségre alapított beszámíthatóság tételeihez. E két alaptétel mellett azonban az iskolának nagyon különböző árnyalatú csoportjait különböztethetjük meg.

A túlconservatívak mereven elzárkóznak az új kutatások eredményei elől, azokat részben veszélyes tévedéseknek is állítják. Közülük egyesek a büntetendő cselekményeket tisztán az emberek szabad akaratának következménye, a büntettes gonoszsága gyanánt fogják fel.

Vannak azonban a régi iskola hívei közt is sokan, a kik a tételes jogok álláspontját a tudomány újabb kutatásainak eredményeivel, különösen a bűnügyi embertan és büntető sociologia tételeivel kiegyenlíteni, esetleg részben módosítani is kívánják és elismerik az élettani, pathologiai és társadalmi tényezők hatását a criminalitásra.

D) A közvetítő iskolák álláspontja. Könnyű az eclecticismust elvtelensége miatt gúnyolni, valójában mégis annak van igaza.

Mihelyt az embertani és a francia iskola első heves tudományos vitái lefolytak, körülbelül 16 év előtt, elkezdtek a *közvetítő irányok*, melyeknek legtöbb követője (van Hamel amszterdami, Liszt berlini és Prins bruxellesi tanárok kezdeményezésére) nemzetközi tudományos egyesületet is alkotott. Az *Union internationale du Droit pénal* (Nemzetközi büntetőügyi egyesület), melynek kebelében az új irányoknak magyarországi hívei is kifejtették munkásságokat, oly formulát talált, mely mind a büntettesnek és életviszonyainak, mind környezetének tanulmányozását szükségesnek tartja.

A közvetítő irányok elismerik, hogy a büntettesek egy része az ideg-, illetőleg elmebetegek közé tartozik, mások-

nál degeneráltságuk és boncztani, valamint élettani anomáliáik tesznek szükségessé külön megfigyelést és tanulmányt, a legtöbb büntettest pedig a társadalmi tényezők és a környezet hatása teszik azzá. Így különösen az Union alapszabályai szerint is kifejezetten hangsúlyozza a bűnösség társadalmi tényezőinek *túlnyomó* súlyát, de elismeri az embertani, élettani és elmekórtani tényezők jelentőségét és felhasználhatóságát is.

Ilyképen a büntetőjogász és a társadalmi tudományok művelője, valamint az elmekórtan, az élettan, az embertan munkása és a törvényszéki orvos valamennyien tanulmányozhatják a büntetéseket és a büntetendő cselekményeket; mindegyiknek meg lesz a maga külön munkaköre, mindegyik eltérő felfogásnak lehet részleges jogosultsága és valamennyi együttműködésének lesz üdvös hatása a tudományra és az emberiség viszonyainak javítására.

IV. A gazdasági viszonyok és különösen a büntettes vagyoni helyzetének befolyása a büntetendő cselekmények elkövetésére.

Évezredek óta bölcselők, szépírók, költők, államférfiak, jogtudósok, egyházatyák, a társadalmi reformok kezdeményezői és sokan mások általánosságban ezer és ezerféle nyilatkozatot tettek arra nézve, hogy *a vagyoni helyzet minő befolyást gyakorol az embereknek erkölcsi magatartása tekintetében?*

Ez a kérdés azonban, habár azzal (inkább mellékesen) a morálstatisztikusok és a bűnügyi aetiologia keretében, a bűnösség sok más tényezője mellett, az új büntetőjogi irányok munkásai is foglalkoztak, egészen a legújabb időig nem volt tüzetes, első sorban erre irányzott tudományos vizsgálódás tárgya.

1. A kérdésnek legújabb irodalma.

Valóban szolgálatot tett a tudománynak az amszterdami egyetem jogi kara, midőn 1900-ban a németalföldi egyetemek hallgatói számára jutalomtételül tűzte ki, hogy rendszeresen és bíráltilag adják elő azt az irodalmat, mely a gazdasági viszonyoknak a criminalitásra gyakorolt befolyását tárgyalja.

E jutalomtétel kitűzésének eredménye van Kan József-

nek első díjat nyert és Bonger jogi doctornak dícséretre méltatott pályamunkái.*

A két pályamunka, melyeknek mindegyike terjedelmes kötetre megy, valóban rendkívüli buzgalommal és igen nagy tájékozottsággal állítja össze a kérdésre vonatkozó szétszórott fejtegetéseket az egész világirodalomból, kezdve a görög-római időtől egész napjainkig. Az úttörés érdeme a munkáját két évvel korábban közzétett van Kant illeti, aki egyúttal az általa tárgyalt szerzők véleményét rendszeresen csoportosította, azokat feldolgozta és mindegyik munkának tudományos becsét, értékét is mérlegeli, míg Bonger könyvének első részében (1—307. l.) csak lenyomatja az általa összegyűjtött irodalmat, és a második részben (311—722 l.) adja elő saját következtetéseit.

Tekintve az irodalom óriási terjedelmét, nem meglepő, hogy egyik munka sem teljesen kimerítő. A magyar írók munkái közül mindegyik szerző csak egyetemünk kitünő tanárának: Földes Bélának két német nyelven megjelent kisebb tanulmányát említi. (L. alább a morálstatistikusok tárgyalásánál.) De ezt nem tekintve, más nemzetek irodalmából is ismerek nem egy kiváló, sőt régibb úttörő fejtegetést, melynek nyoma sincs egyik dolgozatban sem.

2. A korábbi kutatás által a kérdés tárgyalásánál követett eltérő módszereket van Hamel tanár a pályadíjnyertes munkához írt előszavában nagy tehetségével és teljes tájékozottsággal ismerteti.

Kivéve a feltétlen indeterminismus híveit — írja van Hamel — senki sem vonhatja komolyan kétségbe azt, hogy az egyéneknek, egyes társadalmi osztályoknak, valamelyik népnek gazdasági viszonyai, a gazdasági szükségletek és azok kielégítésének eszközei, a nyomor, a jólét, a gazdagság fontos szerepet játszanak abban, hogy az emberek minő magatartást kövessenek és egyúttal jelentékeny mérvben hatnak közre az egyeseknek jó vagy rossz, a társadalom igényeinek megfelelő vagy társadalomellenes cselekményeire.

* *Les causes économiques de la criminalité. Étude historique et critique d'étiologie criminelle* par Joseph van Kan. (Paris 1903. 496. l.) *Criminalité et conditions économiques* par Bonger docteur en droit. (Amsterdam 1905. 751. l.)

Ezért mindegyik munkában, mely a büntetendő cselekmények kóroktanát vizsgálta, a gazdasági viszonyoknak helyet kellett találniok.

De ebben a kérdésben a vélemények árnyalatai nagyon sok tekintetben eltérők és nagyon különbözők a megfigyelésnél és a következtetések levonásánál követett módszerek is.

Egyes írók egyik-másik bűnügynék adott részleteit elemzik és vagy azt kutatják, vajon ennek vagy annak a büntetettnek minő a gazdasági helyzete, vagy mi volt az egyes büntetendő cselekményeknek indító oka?

Mások az egész művelt világ vagy egyik-másik ország, tartomány, község statisztikai adatait hasonlítják össze pl. a gabonaárak emelkedését vagy csökkenését vetik egybe a criminalitás változásával. Ismét mások különbségeket tesznek a büntetendő cselekmények egyes fajai közt és megállapítják, hogy a gazdasági viszonyoknak más-más hatása van a közrend elleni, a személyek elleni, a vagyon elleni és a nemi büntetendő cselekmények tekintetében.

Nagyon eltérően ítélik meg a gazdasági viszonyok befolyását a bűnösség terjedelmére és természetére.

A felfogások különbözősége abból ered, hogy az illető szerzőknek más és más a világnézete és általános tudományos meggyőződése.

A kik az emberek szabad akaratát vitatják (ezeket van Hamel *neo-spiritualisták* gyűjtő név alatt foglalja össze), nem tagadják ugyan azt a jelentőséget, melyet az emberek cselekményeire gazdagságuk vagy az általok elszenvedett nyomor gyakorol, de véleményök szerint az emberi akaratnak önkéntes erélye képes legalább nagyobb részben ellensúlyozni, sőt le is küzdeni azt az erőt, melyet az egyének gazdasági helyzete erkölcsiségére kifejt.

Velők szemben az embertan művelője ellenkezőleg a fajnak, az öröklékenységnak tulajdonít legnagyobb jelentőséget.

Az elmekörtan munkása az idegrendszernek többé-kevésbbé kóros állapotát és a degeneráltságot helyezi előtérbe, ámbár egyidejűleg leleplezi előttünk azt, hogy a kóros elcsenevésszedés benső kapcsolatban áll a nyomorral.

A sociologus minden más előtt azokat a pusztításokat jelöli meg, melyeket a szegény emberi lények közt a társadalmi környezet, mint valami romboló vihar végez.

Ebből a csoportból különválnak a socialista, a ki csak azt az egyet ismeri el igaznak, hogy a büntetendő cselekmények számát és természetét feltétlenül a gazdasági termelésnek azok a különböző rendszerei határozzák meg, a melyek bizonyos időszakban szokásban vannak.

BALOGH JENŐ.

NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNYHOZÁS.

Második közlemény.*)

II. A tanítóképzés és tanítóképesítés.

E körben a törvényhozási intézkedés sürgőssé vált, részben az ügy fontosságánál fogva, minthogy a népiskolai tanulmány haladása kétségen kívül első sorban a tanítók képességétől függ, részben pedig azon körülménynél fogva, hogy népoktatási törvényünk az idő folytán teljesen elavult, mivel bátran lehet állítani, hogy nincs egyetlen egy pontja sem, mely későbbi kormányintézkedések által ne módosult volna. Csupán kulturális és nem közjogi szempontból szólva, nem tekinthető ugyan a törvénytől való eltérés, ha az idők változása, a művelődés haladása azt megkövetelik, hibának különösen, mert nincs mindig alkalom és nem célszerű folyton törvényalkotással a fejlődés útjait megakasztani. Azonban mindig szükséges marad időnként a szerzett tapasztalatok alapján a tanügyi közállapotokat törvény útján is szentesíteni, nehogy a közigazgatás e fontos ága folytonos kísérletezés tere legyen.

Különösen mulhatatlan ez hazánkban, a hol az ország kormánya az iskolák csak csekély körében igazgat közvetlenül. A törvénytől eltérő intézkedései itt oly különbséget létesítenek az egyfajtájú iskolák között, mely veszélyezteteti ép az oktatásügynek ama legfontosabb érdekét és célját, hogy a nemzeti egység hathatós tényezője legyen. Azonfelül a

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 357. számában.

kormányshék példája könnyen arra vezet, a mi ép a tanítóképzés terén némikép végzetesnek bizonyult, hogy a többi iskolafentartó is könnyen túleszi magát a törvényen. Hogy minő lett ez úton a tanítóképesítés ügye a törvény közel negyven évi fennállása után kis körültekintés kellő felvilágosítást nyújthat.

A népiskolai törvény (1868. évi XXXVIII. t.-cz. VII. fejezete) a tanítóképzést kiválóan országos érdekű feladatnak vette és törvénybe iktatta, (18. §.) hogy az állam az ország különböző vidékein húsz tanítóképző és (106. §.) megfelelő számban tanítónőképző intézeteket is állít fel. E közel negyven év előtt kitűzött számot közoktatásügyünk sajátos fejlődése útján mai nap sem érte el. Állami elemi tanítóképző ma is csak 18 áll fenn és tanítónőképző csak hét.

A törvény ugyanis (13. §.) megadta a különböző hitfelekezeteknek is a jogot, hogy képzőket állíthatnak; csupán annyit kötött ki, hogy bennök legalább azon tudományokat tanítsák és legalább oly terjedelemben, a melyeket és a minőkben tanításuk az állami képző intézetben el van rendelve, s hogy továbbá a növendékek gyakorlati kiképzése végett gyakorló iskolák legyenek a képzőkkel egybekötve, végre, hogy bennök nemcsak évenként tartsanak nyilvános vizsgálatokat, eredményöket a közoktatásügyi miniszter tudomására hozva, hanem végzett növendékeik számára még a szükséges külön képesítő vizsgákat is. A hitfelekezetek éltek is e joggal és bár a 30 felekezeti tanítóképző közül (1903-ban) csak 23, a 23 tanítónői képző közül csak 18 volt gyakorló iskolával ellátva és bár egész ellátásuk, tanulmányi rendjök és felszerelésük tudvalevőleg igen elmaradt az állami követelések mögött a képesítés tekintetében a felekezeti tanítóképzők teljesen egyenjogúak az államiakkal.

Növelte a zavart, a mely ekként a tanítóképzés színvonalának folytonos gondozását és szükségsszerinti emelését igen nehezítette, az a körülmény, hogy maga az állam nagy könnyen lemondott a törvény követelte (192 §.) gyakorlati szigorlatról, a tulajdonképeni tanítóképesítőről, mely a képzőtanfolyam bevégezése után csak egy évre, legfeljebb két év letelte előtt előzetes tanítói gyakorlat után volt volna tartandó. Tette ezt, úgy látszik, egyrészt a tanítóhiány miatt, másrészt talán a tanulmányi idő emelése érdekében, a tanfolyam három

évét intézeteiben négyre emelvén. Ennek következtében aztán az állami és felekezeti intézetekben a tanfolyamot befejező tanulmányi vizsgálat valóságos képesítő vizsgálattá vált, még ha a felekezeti intézetekben nem is járt (mint az államiakban) négy évi tanulmánnyal, sem pedig a törvény követelte egy évi utólagos gyakorlattal.

Mai nap tanítóink jó nagy többsége felekezeti intézetet látogat. 1903-ban a növendékek 38·4%-a tanult állami képzőkben, 61·6%, a felekezeti képzőkben. Oklevelet nyert állami képzőben 36·5%, felekezetiben 63·5%. Mind e röviden jelzett körülmény igazolja, hogy törvényhozás útján vagy szentesíttessék az állami intézetek körében fennálló rend, így a felekezetekre nézve is kötelezővé váljék, vagy — a mi mindenesetre célszerűbb — régebbi törvényünk helyes intenciói a kor követelményei szerint módosulva nyerjenek kifejezést egy új törvényben. Nem képzelhető helytelenebb állapot, mint a fennálló, midőn az ország kormánya felügyelete gyakorlatában azért nem hivatkozhatik törvényre, mert maga túltette magát azon.

A hozandó törvénynek ki kell terjeszkednie a tanítóképzés és képesítés egész körére, a mint azt a szóban forgó törvényjavaslatok meg is teszik.

Szóba kerül tehát:

a) a tanítóképzőkbe való felvétel, tekintettel a növendékek korára és szükséges előkészültségére;

b) a tanítóképzés módja arra való tekintettel, hogy maga népiskoláink tanulmányi rendje is a kor követelményeihez képest módosult vagy módosulást követel;

c) a tanítóképesítés ügye főleg arra való tekintettel, hogy benne a nemzeti egység érdeke és a közoktatásügy egyöntetőségének követelményei érvényesüljenek.

A) A törvény a tanítóképezdében való felvételnél megköveteli, (86. §.) hogy a felveendők oly ép testű növendékek legyenek, kik a 15-ik évet már meghaladták, és az anyanyelv, számvetés és földrajz ismeretében és a történelemben legalább annyi jártassággal bírnak, a mennyit a gymnasium vagy reáliskola négy első osztályában tanítanak. A belépni kívánó növendék erről vagy nyilvános iskolai bizonyítványát köteles előmutatni, vagy felvételi vizsgának kell magát alávetnie.

A tanítónőképzőbe való felvételnél viszont megköveteli

a törvény (108. §.), hogy «a felveendő lányok 14. évüket betöltötték és a felső népiskolai tanfolyamot egészen bevégezték legyen. Mindenik növendék a felső népiskola tantárgyaiból szigorú felvételi vizsgát tartozik kiállani».

A törvényjavaslatok ez eltérő intézkedéseket módosítva, a tanító és tanítónőképző intézetbe való felvételt azonos feltételekhez kívánják kötni.

Azt javasolják:

«A tanító és tanítónőképző intézetekbe csak oly legalább 14 éves ifjak, illetőleg leányok vehetők fel, a kik a felső népiskolát vagy a polgári iskola, felsőbb leányiskola, középiskola alsóbb négy évfolyamát sikeresen elvégezték és ezt szabályszerű iskolai bizonyítvánnyal igazolják. A felveendő jelölt igazolni tartozik azt, hogy magyarul beszél, továbbá hatósági orvosi bizonyítvánnyal érzékeinek épségét és a tanítói állásnak megfelelő egészségi állapotát. A ki a 18-ik életévét betöltötte, fel nem vehető».

E felvétel feltételei közt első helyen áll a felveendők kora, a mi annyiban fontos, hogy a szakoktatás útja, a minőt a tanítóképző követ, csak oly korban választható, midőn az illető már befejezett készséggel sajátosságához illő hivatást választani tud.

A törvényjavaslatok indokolása a törvényben mutatkozó eltérést a kor meghatározásában fiukat és leányokat illetőleg talán helyesen tulajdonítja annak a körülménynek, hogy a törvény tervezői előtt kívánatosnak látszott, miként a szervezendő felső népiskolák legyenek a tanítóképzők előiskolái. Tekintve azt a követelést, hogy minden község, melyben a lakosság száma meghaladja az 5000-et, ily felső népiskola állítására köteles volna, ez a feltevés eléggé megokolt is volt, mert minden más középfokú iskola (a polgári iskolát is ide véve) a mint nálunk szervezték, mind teljesen más czélt és más életpályát tart szem előtt. Polgári iskoláink főleg az ipar és kereskedelmi élet irányát szolgálják és az ilyenmű szakiskoláknak lehetnek előkészítő folyamai. A tulajdonképeni középiskolák, a reáliskola is mióta nyolcz osztályúvá alakult, a tudományos pályák előkészítői, növendékeiket az egyetemi tanulmányok irányába terelik.

Szigorúan véve azért ez utóbbiak alsóbb osztályai akár négyet vagy ötöt foglalnak is egybe, csonka befejezetlen

tanulmánynyal semmiféle szakiskolának nem szolgálhatnak előkészítő tanfolyamul. Azt azonban, hogy miért nem lett a törvény szándéka szerint a felső népiskola céljának megfelelően tervezve, e helyt mellőznünk kell; sokkal messzebbre vinne kelleténél kifejteni, mily okok jártak közbe abban, hogy — a mint az új törvényjavaslatok indokolása mondja — «a felsőbb népiskola nem bizonyult életképes iskolanemnek.» Bizonyos, hogy abban nem a törvényhozás, mely helyesen fogalmazta feladatát, a hibás, hanem a végrehajtás, mely nem vetett számot a közművelődés szükségleteivel, mely még a polgári iskolát sem tudta céljához mértén kifejleszteni, hanem egy szerencsétlen, az idegen befolyás alatt kifejtett felfogásnak engedve, a polgári iskola négy osztályát versenytársává tette a négy osztályú középiskolai készülségnek. Tanítóképzésünknek szakszerű kialakulását ép úgy hátráltatta eddigelé az a körülmény, hogy növendégeit ily befejezetlen előkészítés alapján kénytelen oktatni, a mint ez a ferdeség általában megrontotta a középfokú szakoktatás intézeteit, a kereskedelmi és ipari iskolákat egyaránt.

A tanítóképző intézetbe való felvételre a régibb törvénynek a fiúkra szabott kor-meghatározása, a 15. év betöltése, mindenkép ajánlatos. Eddig tart törvényünk szerint a tulajdonképi iskolakötelezettség. Ezt az a néposztály, a melyet csak a közműveltség kárával zárhatunk el az elől, hogy belőle is emelkedjék ki a néptanítóság zöme, nagyobb részt a mindennapos és továbbképző tanfolyamban teljesítheti, vagy ha oktatásügyünk helyesen fejlődik a továbbképző helyébe lépő felsőbb népiskolában és a célszerűen átalakítandó polgári iskolában.

Ezekben azok, a kik ezután a tanítói pályára hivatást éreznek, oly megfelelő befejezett előkészítést találhatnak, melyhez a tanítóképző tervszerűen fűzhetné azok szakszerű oktatását, a kik később ismét mint tanítók a mindennapos népiskola körében élnek majd hivatásuknak.

Igazi szabályszerű elméleti képzés a minőt a tanítóképző nyújtani akar, aligha kezdhető meg a tankötelezettség korhatárán alul; annyi tény, hogy Európa összes államaiban a tanítóképzőbe lépő növendékek mind ezen koron túl vannak, többnyire 16—18 évesek.

Az a körülmény, hogy a kormányrendelkezés, midőn

négy évéssé tette a képzők tanfolyamát, egyúttal a rendtartási szabályzatban törvény ellenére a fiúk számára leszállította egy évvel a felvétel feltételéül szabott életkort, nem lehet oka annak, hogy ezt most törvénybe iktassuk. A négy éves tanfolyam és a képesítés előtt kívánatos egy évi gyakorlat mellett is tanítóink mindig fiatalabb korban kezdenék meg tiszti pályájukat, mint a többi európai országokban tisztársaik.

Az iskolaügy érdeke követeli azután, hogy mind a képzés kezdete, mind pedig befejezése tekintetéből a két nem közt semmiféle különbség ne álljon fenn. Bár elismerhető, hogy a nő testi, lelki fejlődése ép a középfokú nevelés korában gyorsabban halad, mint a férfiúé, de ez a körülmény csupán tanrend, tanterv és módszer szempontjából követelhet pontos figyelembe vételt; arra, hogy valamely tiszti állással járó terheket elbírsa és a múlthatatlan követelményeknek megfelelhessen a nő, aligha válik ifjabb korában alkalmassá a férfiúnál. A javasolt eljárás, mely mindkét nemre egyaránt a 15-ik év betöltését teszi feltételül, a képesítés elérését rendszer úton a 20-ik évre tenné. Ez talán a helyes kor, a melyben a nőre is oly nagyobb növendékesapat nevelése bizható, a melyben fiúk és leányok vegyesen is előfordulnak, mint az osztatlan iskolákban szokásos.

A kívánatos előkészültségre nézve múlthatatlan követelésnek kell tekinteni, hogy az némi módon arra nézve, a mi a közművelődés szempontjából általánosan megkívánható, befejezettnek legyen tekinthető.

A tanítóképző kiválóan a tanítói hivatásra vezető szakiskola. Az újabban életbeléptetett tanterv, a mint a vallás és közoktatásügyi miniszternek 1902. évi 40181. számú rendelete különösen kiemeli, első sorban helyesen arra törekszik, hogy a tanítóképző intézet szakiskolai jellegét minél határozottabban kidomborítsa, azért tanulmányi rendjében a közművelődési tárgyak is szorosan hozzátartoznak és tárgyalási menetükben hozzáfűződnek a hivatásszerű kiképzéshez. Ez az eljárás a közművelődés különböző ágaira kiterjedő alapvető és némiképp befejezett előkészítés nélkül nem alkalmazható. Azért tekintendők a népiskolai intézetek felsőbb képviselői a felső népiskola és a polgári iskola, a tanítóképzőnek ép úgy, mint a többi hasonló fokú szakiskolák természetes

előkészítő iskoláinak, feltéve, hogy a polgári iskola is a felsőbb népiskola módjára akként szerveztetik, hogy a tan kötelezettség évei alatt, tehát a 15-ik év betöltéséig kikerekített, a középosztály igényeinek megfelelő műveltséget biztosít.

Semmi esetre nem pótolhatja ez alapvetést akár a mai polgári iskolának, akár valamely középiskolának alsóbb négy osztályában szerzett készség. A törvényjavaslatok a mai eljárás fentartásával végzetes hibát követnek el, a mennyiben magának a tanítóképző intézetnek helyes kialakulását lehetetlenné teszik.

Annál inkább helytelen és némiképp könnyelmű intézkedésnek volna tekinthető, ha a törvényjavaslatok értelmében a tanítóképző intézeti felvételnél megelégednénk bármely iskola szabályszerű bizonyítványaival és lemondanánk a felvételi vizsgálatról. Ily intézkedést Európa egyik államában sem találunk, sőt még ott is, a hol a tanítóképző számára külön előkészítő iskolákat szerveztek, még pedig országosan, mint Poroszországban, fentartják a képzőintézetbe lépők külön felvételi vizsgálatát. Az egyes iskolák bizonyítványaikat tanulmányuk rendjéhez mérik, és a közművelődési intézetek sajátos feladatokhoz képest nem puhatolhatják azt, a mire a szakiskola első sorban kell hogy tekintsen. vajon van-e egy bizonyos hivatáskörre nézve növendékeiknek kívánatos rátermettségök. Minden szakiskola azért elvszerűen alkalmaz ebből a szempontból felvételi vizsgálatot.

A törvény intézkedései tehát ekként volnának módosítandók:

«A tanítói és tanítónőképző intézetekbe oly fiúk és leányok vehetők fel, a kik 15. életévüket meghaladták és 18 évesnél nem idősebbek. Előkészültségökre nézve felvételi vizsgálatall kell tanusítaniok, hogy a közismereti tárgyakban van oly jártasságuk, a minővel a középfokú tanintézetekben, nevezetesen felső nép-, polgári vagy középiskolákban ilykorú növendékek bírnak. A felvételi vizsgálat módozatait a tanítóképző intézet fentartó hatósága állapítja meg. Mindenkép megkövetelendő a magyar nyelvben biztos beszélő ügyesség; egy idegen, élő vagy holt nyelv elemeinek ismerete ajánlatos. A főlvételnél a növendékek külön még igazolni tartoznak, hatósági orvosi bizonyítvánnyal, érzékeik épségét és a tanítói munkára alkalmas egészségi állapotukat.»

E pontokban csak általánosan voltak megjelölhetők az előkészültség feltételei, mivelhogy se felső népiskoláink kellő számban nincsenek, se polgári iskoláink szervezete nem felel meg a követelményeknek és azonfelül a legtöbb még csonka intézet is.

Ép úgy az iskolai fentartókra kell bízni a felvételi vizsgálat módozatainak megállapítását. Eddigi törvényeink biztosítják különösen a hitfelekezeteknek, hogy az általuk fentartott intézetek tanrendszerét maguk állapíthatják meg s ennél fogva a felvételi vizsgálatnak is ezen megállapodásokhoz kell alkalmazkodnia. Az a követelmény, hogy a magyar nyelvet mindenki, a ki tanítóságra készül, már belépéskor megfelelő ügyességgel használni tudja, nemcsak a mai kor kívánalmát fejezi ki, miután a magyar nyelv kötelező tanítását népiskoláinkra nézve törvénybe iktattuk; megkívánták azt már 100 év előtt a *Ratio Educationis* (1806) szabályai és nem szünetelt e kívánság hangoztatása országgyűléseinken a múlt század egész folyamán.

Egy idegen nyelvnek ajánlatos ismeretét a tanítói hivatás magasabb felfogása teszi ajánlatossá, főként hazai viszonyaink között, mind az ország lakóinak többnyelvűsége miatt, mind pedig tudományos szempontokból. A holt nyelv alatt első sorban a latin nyelvre gondolunk.

A felvétel feltételein kívül a törvényjavaslatok több pontban módosítani vagy általánosítani kívánják a tanítóképezdek külső kereteit is.

A törvény (87. §.) a képezdei tanfolyamot három évre szabta, az állami tanítóképezdekre nézve a kormányintézkedés (1871. évi jan. 7-én 655. sz. a. kelt rendelet) előbb a tanítónőképzőkre, majd a tanítóképzőkre is a tanfolyamot négy évre emelte, főleg a hiányos előképzés tekintetéből, a mi miatt, mint a rendelet mondja, a tanítóképző egy egész évi időt kénytelen fordítani a növendékek előkészítésére.

A példát a felekezeti intézetek is többnyire követték, s a törvényjavaslatok ez alapon a négy évi tanfolyamot törvénybe iktatandónak tartják. A tanfolyam e meghosszabbítása indokolva marad abban az esetben is, ha az előkészítés, a mint jeleztük megfelelőbb alakot ölt. A tanítóképzők munkássága akkor oly módon alakulhat, hogy a negyedik év majdnem egész terjedelmében, mint kívánatos, a gyakorlati

képzés éve lehet, míg jelenleg a hiányos készütség miatt az elméleti képzés a negyedik évet is annyira megterheli, a mint az újabb terv is mutatja, hogy kellő gyakorlati tanításra a növendékeknek csak nagyon csekély idő jut. Igazolja e körülmény fennebbi észrevételünket, hogy a felvétel évének leszállítása semmikép sem indokolható a tanfolyam meghosszabbításával. Különben kötelességszerűen megemlítjük, hogy Európa legtöbb államában, ahol kellően van gondoskodva az előkészítésről, a tanfolyam nem terjed túl három éven, sőt egyes államokban annál is kevesebb. A mi viszonyaink különösen népünk soknyelvűségét tekintve, melyet a tanítóképzésnél figyelmen kívül nem hagyhatunk, eléggé indokolják a négy évet.

A törvényjavaslatok általánosítani kívánják ezenfelül az állami tanítóképzők rendtartási szabályzatának azt a megállapítását, hogy egy-egy osztályba 30-nál több tanuló rendszerint nem vehető fel.

A törvény (112. §.) a felveendők számának a meghatározását csak általában a kormányra bízta. Nem tudjuk mennyiben indokolt ez az intézkedés, hogy most a szám pontosan meghatározassék, tekintve, hogy a statisztikai kimutatás szerint túlszűfolttság képezdeinkben alig van, és a törvényjavaslatok is megengedhetőnek tartják, hogy a közoktatásügyi miniszter beleegyezésével a megállapított szám fel is emeltessek, ha megfelelő iskolatermek rendelkezésre állanak.

Szigorúan kívánják eltiltani a javaslatok továbbá, hogy tanító és tanítónőképző intézetek közös szervezetben és közös igazgatás alatt, vagy másnemű tanintézettel kapcsolatban ne álljanak és nem tarthatják megengedhetőnek, hogy csonka vagy összevont tanfolyamú képzők létezzenek. A statisztikai kimutatások arra nézve nem adnak felvilágosítást, mennyiben állanak fenn a felekezeti képzők körében ilyenmű viszonyok, melyek ily szigorú intézkedést javasolhatnának. Magában véve egyik körülménynek sincs olynemű hatása, hogy pusztán róla a képzés hiányos és félszeg voltára következtetést vonni lehetne. Szűkebb anyagi viszonyok olykor ajánlatossá tehetik, a mint ezt külföldi példák igazolják, az eredmény minden kockáztatása nélkül.

Így három oly pont jutna itt be a törvénybe, melyet letező bajok nem indokolnak, de mely egyes esetben aján-

latos eljárásnak útját állhatja. Azt hisszük, ilyennek tekinthető a törvényjavaslatok azon követelése is, hogy férfi és nőnövendékek elkülönítendők. Ez a tilalom talán csak egy intézetre vonatkozik, a zombori gör. kel. tanítóképzőre, a melyre nézve a statisztika a fentartás összegét együtt adja mindkét nembeli képzőről. Nem tudjuk, mutatkoztak-e ott oly bajok, a melyek arra késztenének, hogy az említett tilalmat törvénybe iktassuk, és így szükségtelenül állást foglaljunk oly kérdésben, a mely egyebütt nyílt kérdés.

A többi illetén az iskola külső ügyeire vonatkozó ajánlatai a törvényjavaslatoknak csak ismételik a fennálló törvény határozott követeléseit, de talán az a körülmény, hogy törvényünk e pontjait kizárólag az állami tanítóképzőkre vonatkoztattuk, kívánatossá teszi, újabb és általános értelemben való kimondásukat.

Igy a törvényjavaslatok követelik, hogy a tanítóképző intézetek rendelkezzenek az évfolyamok számának megfelelő osztálytermekkel, s az iskolai tanítás és igazgatás céljaira valamint az intézeti könyv és szertár befogadására alkalmas egyéb helyiségekkel. A törvény viszont megállapítja, (91. §.) hogy a tanítóképezde épületei a tanításhoz és a növendékek élelmezéséhez megkívántató helyiségeket foglalják magukban, továbbá (96. §.) hogy minden képezde egy lehetőleg szakmunkákból álló és a tanulók által is szabadon használható könyvtárral látandó el, úgy hogy a könyvtárgyarapításra, mondja továbbá a törvény, évenként bizonyos összeg fordítatik.

Ismétlésképen mondják a törvényjavaslatok, hogy a gazdasági gyakorlat végzésére szolgáló kert és a háztartás tanítására szükséges eszközök meglegyenek a tanítóképző intézetben; a törvény 83. §-a ezt is még határozottabban fogalmazza «a tanintézetekhez legalább két holdnyi kertnek kell csatoltatni, hogy a növendékek a földművelésben, a gyümölcs- és szőlőtermelésben gyakorlati oktatást is nyerjenek.»

Részletesebben fogalmazza a javaslatok a törvény abbeli követelését (82. §.) «a képezdének egy gyakorlóiskolával kell összekötve lenni, a melyben a növendéktanítók gyakorlatilag is képeztessenek.» Külön kiemelik ugyanis, hogy a gyakorlóiskolának az elemi népiskola mindkét tanfolyamát (mindennapos és ismétlő) kell magában foglalnia.

Tudvalevőleg a felekezeti iskolák közül mai napig is még több van gyakorló iskola nélkül és az állami képző-intézetek sem rendelkeznek mindnyájan teljes mindennapos, még kevésbé ismétlő tanfolyammal.

Végre külön felveszik a javaslatok azt a követelést, hogy felszerelt tornatér és tornacsarnok is legyen minden képző intézetben.

Jelenleg még az állami intézetek sincsenek e tekintetben szükség szerint felszerelve. Általában a 48 tanítóképző intézet közül csak 24 intézetben van tornaterem, míg 30 elemi tanítónőképző közül 21-ben van.

A törvény eddigelé csak az állami tanítónőképezdékre mondta ki kötelezőleg, (107. §.) hogy bennök egy bennlakó tanítónő felügyelete alatt a növendékek is mindnyájan benn laknak és közösen étkeznek; az igazgatótanács csak kivételesen engedheti meg a künn lakást. A tanítóképzőkre nézve csupán azt szabja meg, (92. §.) hogy mindenik képezdőben köztartás állittatik, melyben mérsékelt díjért teljes élelmi ellátást nyerhetni. A köztartáshoz szükséges fát és cselédséget az intézet fizeti, a köztartás díját évente a képezde igazgatótanácsa határozza meg, egyébiránt a köztartásban való részvét a tanuló tetszésére hagyatik. De (93. §.) mindenik képezdőben több szegény szorgalmas jó magaviseletű tanuló helyett a háztartásra az intézet fizeti be a díjat. Szegény szorgalmas és jó magaviseletű növendékek közül többen ösztöndíjban is részesíttetnek.

Ezzel szemben a törvényjavaslatok azt kívánják, hogy mindkét nembeli állami tanítóképző intézet mellett, velük szerves kapcsolatban köztartás és internátus állitandó. Ezek szervezetét a tanári testület véleményének meghallgatásával a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg. Szegény szorgalmas és jó magaviseletű tanulók a köztartás vagy bennlakás díjának fizetése alól részben vagy egészben felmenthetők. Esetleg ezek helyett pénzbeli segélyben részesíthetők.

Nem mondhatjuk, hogy a javaslatok e fogalmazása szerencsésebb a törvényénél, a melyet módosítani akar. Mindenesetre határozatlanabb, a mennyiben szerinte tanítónőképző intézetekben is volna köztartás szervezhető internátus nélkül. Nem tudjuk, mily körülmények tennék ezt szükségessé.

Szükségtelennek tartjuk, hogy a közoktatásügyi kormányzat, a nélkül, hogy ez irányban általános az összes fentartókra kiterjedő intézkedés történnék, önmagát kösse meg.

Módosítást javasolna továbbá a törvényjavaslatok mind a képzőintézetbe való felvétel, mind a vele kapcsolatos köztartás és bennlakás, valamint az állami kedvezmények odaítélése tárgyában, a mennyiben azt ezentúl a vallás és közoktatásügyi minisztertől reá ruházott hatáskörben (a mi mindenkor visszavonható) a kir. tanfelügyelő elnöklésével a tanári testület teljesítené. A javaslatok e módosítást azzal indokolják, hogy ezen intézkedés a felvételektől a központi kormányzatra hárult zaklató jelentkezést fogja megszüntetni és a központi adminisztráción lényegesen fog könnyíteni. A baj azonban, mely ily orvoslásra szorul, nyilván onnan ered, hogy közigazgatásunk e pontban is túltette magát a törvény határozott rendelkezésein. Ezek szerint ugyanis a tanítóképző intézetekben (94. §.) az élelmezés és ösztöndíjbeli jótéteményeket az igazgatótanács osztja ki, a hozzá benyújtott bizonyítványok és a tanári kar ajánlata alapján, s a tanítóképző intézetekre nézve is (113. §.) a közoktatási miniszter az igazgatótanács felterjesztésére csakis a számát határozza meg azoknak, a kikért az intézet megfizeti a köztartási díjat. Egész érthetetlen dolog ugyanis, a mint törvény ellenére ma történik, a központból intézkedni oly kérdésekben, a hol a személyes körülmények figyelembe vétele annyira döntő, s a hol ép ezért a törvény a helyi társadalomnak képviseletét, az igazgatótanácsot bízta meg helyesen az intézkedéssel.

A törvény (113. §.) csupán az állami tanítónőkészítő intézetekre nézve rendelkezett úgy, hogy tandíj nincs. Ezt a határozatot az utóbbi törvényjavaslat azzal való kapcsolatban, hogy egyáltalában a népnevelés terén az ingyeneoktatás elvét akarná érvényesíteni, némikép a régi magyar hagyományt tartva szem előtt, általánoságban az összes tanító és tanítónőkészítő intézetekre is kimondandónak tartja. E pontra később, ahol a népiskolai hatóságok tekintetéből az iskolák költségeinek fedezése kérdését is meg kell világítanunk, külön vissza fogunk térni. Különben sincs e javaslatban részletezve, miként volna a tandíj eltörlése által beállható fedezethiány a különböző jellegű tanintézetekre nézve fedezendő.

B) A tanítóképzők tanulmányi rendjére nézve a törvény (88. §.) a fiúképezdéket illetőleg 16 pontban sorolja fel a köteles tantárgyakat. A nőképezdéket illetőleg pedig 13 pontban. A törvényjavaslatok mindkét nembeli intézetekre nézve egyaránt 16 köteles tárgyat emlitenek.

Egyik felsorolás sincs kellő tekintettel a tanítóképző feladataira, a mennyiben főkép a tárgyak tudományos elnevezését közlik minden közelebbi meghatározás nélkül. Szabatosabban állapítja meg az újabb képzőintézeti életbe léptető rendelet, hogy «szakiskolai jellegénél fogva a tanítóképző tanulmányi rendjében a közműveltségi tárgyak époly lényegesen hozzátartoznak a hivatásszerű kiképzéshez, mint a pædagogiai tantárgyak és a tanítói gyakorlat». De sajnos, hogy maga a terv ezt a követelést nem tudta minden tárgyra nézve oly következetesen érvényesíteni, hogy a népiskolai oktatásra vonatkozó kapcsolat világosan kifejezésre jutott volna és kár volna azért általános óratervének tantárgyjegyzékét egyszerűen átvinni a törvényjavaslatba.

Sem a tanterv, sem a tantárgysor nem adhat alapvető irányadást, a mint ezt törvényes intézkedésektől kívánni kell.

Megkíséreljük ily értelemben, úgy mint azt fenn a népiskola mindennapos és továbbképző tanfolyamára nézve a tárgyak természetes összefüggését méltatva és képző feladataira irányítva megállapítani a tanulmányi rendet.

I. Neveléstani tanulmány.

1. A lelki élet ismertetése tekintettel a nevelés feladataira, a helyes gondolkodás és jó erkölcsű jellem kifejtésére.

2. A nevelés elméletének története bevezetésül a neveléstudományba.

3. Népiskolai neveléstan és a hazai népoktatásügy szervezete.

II. Nyelvi és irodalmi tanulmány.

1. Magyar nyelv és irodalom kapcsolatban irodalmi művek méltató ismertetésével és az ékesszólás és stílus gyakorlásával.

2. Valamely honos nem magyar nyelv ismerete.

3. Rendkívüli tárgykép a latin nyelv vagy valamely idegen, nem honos (francia vagy angol) nyelv elemei.

III. Társadalmi és történeti tanulmány.

1. Magyarország története különös tekintettel az állami és társadalmi fejlődésre.

2. Az államtan alapjai kapcsolatban hazánk és a főbb államok politikai földrajzával.

3. Közgazdaságtan alapjai hazánk és a vele gazdasági összeköttetésben álló főbb országok gazdasági földrajzával.

4. A hazai közjog, továbbá a magán- és a büntetőjog elemei.

IV. Matematikai és természettudományi tanulmány.

1. Alkalmazott aritmetika, algebra és geometria.

2. A matematikai földrajz alapjai és a physikai földrajz különös tekintettel hazánk természeti viszonyaira.

3. Természettan (physika és chemia) főtekintettel műszaki alkalmazására.

4. Természetrajz: föld- és ásványtan, növény- és állattan, fő tekintettel hazánk gazdasági életére.

5. Az emberi test ismertetése és egészséges fejlődésének feltételei

V. Művészeti és ügyességi tanulmányok.

1. Ének és zene alapjai.

2. Rajz (szépírás), mintázás és kézügyesség gyakorlása.

3. Gazdasági és háztartási gyakorlatok.

4. Testgyakorlat és céllövészet.

A tannyelv megállapítására nézve, valamint a tanterv meghatározására és a tankönyvek kiszemelésére nézve tulajdonképpen ugyanazon szempontok irányadók, mint a melyeket a népiskola körében azoknak vettünk. Mindenképen érvényesül a képzés körében is a fentartók közjogi helyzete. Ép úgy megkövetelhető a magyar nyelv sajátos feladatának érvényesítése abban a határozatban, hogy a magyar nyelv és irodalom tanulmányán felül még a történeti és társadalmi tanulmány is magyar nyelven történjék.

A vallástani oktatás kötelezettsége külön szakaszba volna foglalandó úgy mint az az 1848-iki népiskolai törvényjavaslatban is történt. Szövegezése körülbelül a népoktatási tör-

vény 90. §-ának analogiája szerint így hangozhatnak: «Tanítóképző intézetben a növendékek köteles vallásoktatása az illető hitfelekezetek tiszte. Ők állapítják meg tervét, határozzák meg a vallási gyakorlatokat és rendelik el a használandó tankönyveket. Minden tekintetben megállapodásaikat a közoktatásügyi miniszter tudomásul véve, hivatalos közlönyében közzéteszi.»

C) A törvényjavaslatoknak legfontosabb pontjai közé tartoznak a szakaszok, a melyek a tanítóképesítés czélszerű szabályozását tekintik. E közben tulajdonképen alapvető törvényeink (1868 évi XXXVIII.) megfelelő határozatait, melyeket a gyakorlat indokolatlanul mellőzött, kell megújítanunk és pontosan érvényesítenünk.

A közoktatás keretében egyáltalán kétféle vizsgálatot lehet és kell megkülönböztetni, mert különböző, egymástól eltérő feladatuk döntő a vizsgálatok helyére és módjára nézve.

Vannak első sorban a tanfolyamok egyes időszakaira és különösen befejező végükre eső tanulmányi vizsgálatok. Céljuk a tanítás és tanulás irányzása és eredményök ellenőrzése. Természetöknek megfelel, hogy felsőbb hatóságok kellő vezetése alatt magokban az intézetekben tartják, hol az oktatás folyik és mindenestre a tanítótestületek bevonásával és közreműködésével.

Másrendbeliek a szakszerű képesítő vagy tiszti vizsgálatok (szigorlatok). Ezeknek feladata az egyesek és a közélet érdekeinek védelme. Utját akarják állani, hogy a különféle társadalmi munkakörökben kontárkodás és szédelgés ne foglalhassa el a rátermettség és a lelkiismeretes készség helyét. Feladatuk értelmében ezen vizsgálatokat külön országos törvény által szervezett bizottságok tartják, a kormány alkalmas szakférfiakat, rendesen megszabott időre bizván meg e tisztséggel s különösen szem előtt tartva ép azt, hogy mások, nem pedig a kik netalán a szakszerű előkészítés munkáját végzik, vegyenek részt a vizsgálatban, mert különben köztapasztalat szerint összebeszélés, személyes kedvezés, vagy másnemű elnéző engedmény megronthatná ezen vizsgálatok minden biztosítékát.

Népoktatási törvényünk is ez alapon a többi európai államok gyakorlatát szem előtt tartva, ily kettős vizsgálatot állapított meg a tanítóképesítés körül. Egyik pontja (101. §.)

megköveteli, hogy évenként egyszer a tankerületi felügyelő és az igazgatótanács tagjainak jelenlétében nyilvános vizsgák tartatnak. Ez a tanulmányi vizsgálatok rendje.

A következő (102. §.) pedig megszabja a tiszti vizsgálat módját: «a tanfolyam bevégezése után egy évre, de legfeljebb két év eltelte alatt, a mely időt gyakorlati tanítással töltheti a tanuló, köteles minden növendék a képezdei összes tantárgyakból, írásbeli dolgozatokból és különösen a tanítás gyakorlásából vizsgát állani ki és csak e feltétel sikeres teljesítése után nyerhet tanítói oklevelet».

Mindkét nembeli vizsgálatot kötelezőnek mond ki ugyan-csak a törvény (13. §.) a felekezetek által felállított tanítóképző intézetekre nézve, megkövetelvén, hogy bennök évenként nyilvános vizsgálatok tartassanak, azok eredménye a köz-oktatásügyi miniszter tudomására hozassék és végre az azokben végzett növendékek számára a 102. §-ban körülírt szigorlatnak megfelelő vizsgálat rendeztessék.

A törvényjavaslatok tulajdonkép a régi törvény ezen követeléseit újítják meg, midőn a tanítóképesítő vizsgálatot ezentúl két külön időszakban, mint egymást kiegészítő két külön vizsgálatot rendelnek el. Az első tanítóalapvizsgálatnak nevezik, és szoros kapcsolatban tartva a képzőintézetben végzett tanulmányokkal, az általános műveltség tárgyait szorítják; a második volna a szakvizsgálat, mely a szoros értelemben vett tanítói szakműveltség, tanítói és nevelői készség kipuhatolására szolgálna.

Csupán annyit homályosít el némikép az indokolás köz-állapotaink jellemzésében, hogy nem tünteti fel, miként a tagadhatatlan nagy bajok tanítóink képesítése körül csak abból eredtek, hogy a kormányzat majdnem elejétől fogva mellőzte a törvény rendelkezéseit. Pusztán a tanító hiányt tartva szem előtt, megelégedett a kormányzat a tanfolyam végén tartott egyszerű tanulmányi vizsgálatokkal és mellőzte a külön képesítő szigorlatok alkalmazását. A tanulmányi vizsgálat alapján, melyet a kir. tanfelügyelőnek vagy más megbízott helyettesének elnöklete alatt a képzőintézet tanár-testülete tart, a középiskolai érettségi vizsgálat módjára, még eljárása egyes pontjaiban is követve a példát, adtak ki eddigelé a tanítói oklevelek. A kormány intézkedésének egyszerű következménye volt, hogy példáját a tanítóképző

intézetek felállítására jogosult felekezetek is követték, és maguk is ily ellenőrző vizsgálat alapján adnak országos képesítést, a hány intézet, annyi módon.

Ekképen nem valósulhatott meg hazánkban egyenesen a kormányzás hibájából a tanítóképesítésnek európaszerte divó egyedüli helyes módja, mely azt országossá teszi, lehetőleg egyöntetű eljárással, főleg a nemzeti közművelődés nagy közös céljainak szemmel tartásával. A törvényjavaslatok most utólag joggal hangsúlyozzák, hogy nemzeti életünk helyes irányú fejlődése érdekében alig van fontosabb intézkedés, mint hogy régibb törvényünk szándeka mennél előbb érvényesülhessen. Megmaradnának tehát a tanulmány bevégzését jelző tanulmányi vizsgálatok úgy, mint fenn állanak, azonban a velök járó jogosultság (a törvény 137. §-a értelmében) csupán arra volna szorítva, hogy annak alapján a tanítójelölt tanítósegéd lehet, legfeljebb egy vagy két évre. Azután legkevesebb egy év és legkésőbb két év múlva megfelelő gyakorlat után minden jelölt köteles volna külön a kormány által megállapított szabályzat szerint országos bizottság előtt képesítő vizsgálatot tenni.

A törvényjavaslatoknak az elsőrendbeli, tulajdonképp tanulmányi vizsgálatra, a mint ők mondják — tanítóképesítő alapvizsgálatra vonatkozó határozatai egészben véve a középiskolai érettségi vizsgálat eljárását alkalmazzák és általánosságban helyeselhethők. Csupán e vizsgálat által adott jogosultság menne a javaslatok szerint tovább, semmint azt fennálló törvényünk megállapítja, a mennyiben szerintök az illető tanárjelöltet tanítói állás ideiglenes betöltésére jogosítaná. Azt hisszük, hogy e kiterjesztés szükségtelen, és a tanulmány befejezése után közvetlen megillető foglalkozása minden jelöltnek a kellő ellenőrzés alatt álló segédtanítóságnál önállóbb működés nem lehet. Ideiglenes tanítóságot eddig törvényünk nem ismer, és nem is kívánatos, hogy ez intézménykép meghonosuljon, akár csak két év tartamára is.

A tulajdonképi képesítő vizsgálat dolgában a törvényjavaslatok kevesebb határozottságot tanusítanak. A javasolt intézkedésekben az országos érdeknek majdnem mellőzésével oly megalkuvás nyilvánul, a melyet talán nem ítélünk meg kelletténél keményebben, ha szinte szégyenletesnek mondjuk.

Nem annyira országos vizsgáló bizottságokat tervez,

hanem minden megfelelő tanítóképző intézet mellé tanítóképesítő vizsgáló bizottságokat.

Ez a fogalmazás abból a téves felfogásból indult ki, mely hazánkban bizonyos körökben a közügy nagy kárára általánosan uralkodó, mintha a képesítés eszközlése természetes következménye volna a képzés eszközlésének. Minden tanár vagy testület, mely valamely pályára való képzéssel foglalkozik, mintegy természetes jogának szokta venni, hogy a képesítés körül is személyes részvételével érvényesítse befolyását. Pedig nem csupán ellenőrzés indokából, hanem főképen, mert minden sajátos egyéni érdeken felül a társadalmi közérdek követel figyelmet a tisztí képesítésben, mindenütt másutt elvszerűen súlyt helyeznek arra, hogy a képesítő vizsgálatot mások ejtsék meg, mint a kik az előkészítő képzéssel foglalatoskodnak. Már a szomszéd Ausztriában, hol az egész tanítóképzés az állam kezében van, a képesítő vizsgálatokat nem a tanítóképző intézetekben, hanem az illető tanulmányok fővárosában tartják, külön e végre a miniszterium által kinevezett bizottságok. Franciaországban, hol minden egyes megyében van tanítóképző, melyet a megyei oktatásügyi tanács igazgat és ellenőriz, a képesítő bizottságok évenkénti kinevezése is e tanácsok tiszte, de elnökeik, az akadémiai rectorok, egyenesen utasítva vannak, hogy a képesítő bizottságok összeállításában gondosan akként járjanak el, hogy a jelöltek vizsgálói sohasem legyenek azok, a kiknek vezetése alatt a tanítóképzőkben készültek (1873. évi december 18. miniszteri körirat).

Épen oly szükségtelen megszorítás az az intézkedés, hogy a vizsgáló bizottság elnöke rendszerint az illető tanterület kir. tanfelügyelője.

A képesítő vizsgáló bizottság összeállításában tisztí hivatalánál fogva senki sem igényelhet részvételt, még kevésbbé elnöki állást. A tanfelügyelőre van egyébként is bízva a kerületbeli tanítóképző felügyelete. Már ebből a szempontból is kizárandó a képesítő vizsgálati bizottságban való személyes részvételből, mivelhogy ez némi tekintetben a maga felügyeletének is ellenőrzése. Poroszországban a kerületi tanfelügyelők nem is lehetnek a képesítő vizsgáló bizottság tagjai, csak annyi van megengedve, hogy személyesen jelen lehetnek a vizsgálatnál. Egyáltalán képesítő

bizottságok összeállításánál egyedül az lehet irányadó, mennyiben bízhatik meg a közérdek szempontjából a kinevező kormány az illetők képességében és jellemében. Nyilvánvaló pedig, hogy a képzésben vagy a felügyeletben való jártasság és kiválóság nem szükségképen feltétele a vizsgálatbeli jártasságnak, nem szükségképen jár együtt a képesítéshez szükséges tulajdonságokkal.

Végül teljesen megalázó az állami fenség szempontjából a mód, melylyel az egyes felekezeti tanítóképző intézeteknél a képesítő bizottságok a javaslatok szerint össze volnának állítandók. Nemcsak maga a bizottság vegyes testület volna, mert egyrészt az állami, másrészt a felekezeti hatóság nevezné ki tagjait, hanem ezenfelül maga a miniszter csak a felekezeti főhatóság meghallgatásával nevezhetné ki, az elnökön és a helyettes elnökön kívül még a maga hatóságának bizalmi képviselőjét is.

Már jeleztük, hogy semmi sem indokolja a képesítésnek a képzőintézetekkel való kapcsolatát. Körülbelül 80 vizsgáló bizottságban, mert ennyi van jelenleg és volna ezentúl is, nehéz arról gondoskodni, a mi országos képesítésnél nem mellékes körülmény, hogy az eljárásban a különböző helyeken elvszerű egyformaság létesüljön és az biztosítéka legyen a köznevelés czélszerű haladásának. Főképen, ha még a felekezeti különbségek is annyira előtérbe lépnek, amint azt a javaslatok megengedik.

Elvi alapon a képesítő vizsgálat eljárását következőkép fogalmazhatjuk: «Akármilyen jellegű elemi népiskolai rendes tanítói vagy tanítónői állásra csak oly egyén választható és alkalmazható, a ki magyar állampolgárságát igazolja. a tanítóképesítő tisztí vizsgálatot állami vizsgálobizottság előtt sikerrel letette és ennek alapján tanítói oklevelet nyert. Az állami tanítóképesítő tisztí vizsgálat czélja a szoros értelemben vett pedagógiai műveltséget, tanítói és nevelői készséget kipuhatolni. A vizsgálat nyelve magyar és tárgyai közé a nevelés és tanítástanon. továbbá a tanítási gyakorlaton kívül beveendők: a magyar nyelv és irodalom, hazai történet és földrajz, alkotmánytan. A tanítóképesítő tisztí vizsgálat díjtalan.

2. A vallás és közoktatásügyi miniszter az ország egyes főhelyein legalább 12 állami tanítóképesítő vizsgáló bizott-

ságot alakít és e bizottságok szervezetét és ügyrendjét rendeleti úton állapítja meg. Ezen bizottságok elnökeit és tagjait kiváló szakférfiakból főképen tanító és tanítónőképző intézetek igazgatóiból, tanáraiból, tanfelügyelőkből, felsőbb és középiskolai tanárokból ugyancsak a vallás és közoktatásügyi miniszter nevezi ki.»

A javaslat indokolása megjegyzi, hogy a tanítóképesítésnek általa tervezett új rendje az eddigi állapottal szemben a felekezetekre nézve nem tekinthető jogfosztásnak.

Azt hiszszük, oly téren, a hol tulajdonképen a gyakorlat maga nem törvény alapján, hanem a törvény egyenes mellőzésével alakult, semmiféle új törvényes intézkedés nem mondható jogfosztásnak. A felekezeti tanítóképzők jog szerint, csupán a bennök folyó tanulmánynak elismerését követelhetik, feltéve, hogy az a törvényes rend értelmében eszközöltetett. A képesítés körül a felekezetek alaptörvényeink szerint csupán arra való jogot követelhetnek, hogy vizsgálataikat a maguk körében, tehát csupán a felekezeti iskolákra nézve ismerjék érvényeseknek.

Az 1827 évi VIII. t.-cz. alapján kiküldött országos bizottság munkálatában arra is kiterjed, mikép értelmezendő az 1791-iki XXVI. t.-cz. 5. pontjában a mindkét felekezeti evangélikus egyháznak, egyrészt tanszabadsága, másrészt a törvényes tanulmányi rendhez való alkalmazkodásuknak kötelessége, és határozottan ezt az álláspontot foglalta el. A felekezeti vizsgáló bizottságok, melyeket a kormányshoz való bejelentés kötelességével alakíthattak, csupán a felekezeti iskolákban való tanárkodásra adhattak volna képesítést.*)

Ez értelemben csupán kormányzati kérdés lehet, vajon meghagyassék-e újabb törvényes intézkedéssel az egves

*) Ut sicut illi, qui ex evangelicis utriusque confessionis lauream Doctoratus, vel Magisterii gradum in regno obtinere voluerint, scopo hoc sese coram Universitate Regia Scientiarum Hungarica sistere ac præscripta examina rigorosa subire debebunt; ita cæteri, ad professoris vel docentis in scholis evangelicis aspirantes, quatenus de habilitate illorum publice constet, priusquam ad munus docendi admittantur, justo cum rigore pertententur ab examinatore hunc in finem e gremio virorum suæ confessionis, peculiari cura deligendis et altiori loco indicandis.

felekezeteknek, hogy a maguk iskoláit tekintve, a mint az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. 13. §-a is jelzi, tiszti képesítő vizsgálatokat tartsanak. Annak azonban, hogy felekezeti intézet vagy hatóság országos képesítő vizsgálatokat tartson és alapján bárkit országos érvénynyel képesítsen, se törvényeinkben, se régibb gyakorlatunkban vagy hagyományos felfogásunkban semmi alapja nincsen. A fennálló helytelen gyakorlat a népoktatás körében csupán oktatásügyi közigazgatásunk elvtelenségének és gondatlanságának a bizonyítványa.

D) A törvényjavaslatok ezenfelül különösen a középiskolai törvény példájára többenemű rendelkezéseket tartalmaznak a tanítóképzők rendtartására és fegyelmi ügyére vonatkozólag.

Rendelkezést kívánnak a tanulók fegyelmi úton való kizárása tekintetéből, a középiskolai törvény 18. §-a értelmében.

Ugyancsak a középiskolai törvény 28., 31. és 32. §-a példájára a képzőintézetek igazgatásáról, a tanári személyzet számáról és a tanerők köteles tanításának óraszámáról intézkednének.

Az állami tanítóképző intézeti tanárok fegyelmi eljárását tekintve szintén a középiskolai törvény 36., 37. és 38. és 40. §-át követik intézkedéseiben.

Végre a nem állami képző intézetek segélyezésére vonatkozó eljárást rendezik az esetben, ha a fentartó hatóság kéri a segélyt és az intézet fenállása népoktatás érdekében szükségesnek látszik. Ebben is teljesen a középiskolai törvény (47., 50. 53. §.) intézkedéseit tartják szem előtt.

Elvben az ellen alig tehető kifogás, hogy mind e pontok törvény útján ép úgy szabályoztassanak a tanítóképző intézetekre nézve, mint az a középiskolák tekintetéből megtörtént, de figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a szakképzés, mint a minek szolgálatában a tanítóképző áll, sok tekintetben más elvek alkalmazását követeli, mint az általános közművelődés szolgálatában álló intézetek, minők a középiskolák. Ez utóbbiak társadalmi, sőt felekezeti érdekekkel is sokkal szorosabb kapcsolatban is állnak és így felekezetiességök fentartása sokkal kevésbé kifogásolható, nagy nemzeti szempontokból sem, mint ha tisztségekre és közszolgálatra elő-

készítő intézetek körében érvényesülnek. Egyébként a mi a felekezeti közoktatási intézeteket, különösen pedig a népoktatásiakat illeti, nem mulaszthatjuk el azt az észrevételt, hogy hagyományos felfogás, sőt a törvény világos szavai az egyes felekezeteknek oktatásügyi intézetek fentartására csupán annyiban adtak, illetve adnak jogot, a mennyiben azokat saját költségükön fentartani tudják. Állami közsegély adása mintegy magától érthetőleg azt a feltételt foglalja magában, hogy az intézet kikapcsolandó az egyházi hatóság kötelekéből és szoros kapcsolatba hozandó az országos közigazgatással. Ez a középiskolák terén sem történt meg elvszerű következetességgel. Megfontolandó, vajon a tanítóképző intézetekre nézve ajánlatos-e az eljárás egyszerű utánzása s nem jár-e országos és állami szempontokból károsabb következményekkel.

Általános érvénynyel tartják kimondandónak azonfelül a törvényjavaslatok, hogy tanítóképzőintézeti tanár bármely jellegű képzőintézetben ezentúl csak arra való képesítéssel bíró magyar állampolgár lehet. A képesítés módját közelebbről nem határozzák meg, szabályozását a közoktatási miniszter rendeletére hagyva. Azonban a mellett, még a képesítést helyettesítő több oly rendelkezést is tesznek, melyek magának a képesítésnek értékét csak csökkenthetik. Középiskolai tanári képesítés is elégséges volna, ha egy évi tanítóképzőintézeti segédtanári gyakorlat járul hozzá. De négy évi bármily főiskolai tanulmány közelebbi meghatározás nélkül, ha megfelelő vizsgálatok tanuskodnak róla, szintén pótolhatja a tanítóképzőintézeti képesítést és jogot ad az alkalmazásra. Sőt tanítónőképző intézetekben, bár ezek szervezete a törvényjavaslatok szerint teljesen azonos a tanítóképzőkével, még polgári iskolai tanári képesítés és két évi nyilvános iskolai tanítói gyakorlat is elegendő alap lehetne az alkalmazásra, mintha törvénnnyel is akarnák szentesíteni a szokásos felfogást, mely szerint a nőiskolák kevesebb készséggel is beérhetnék.

Arról azonban nincs gondoskodás, hogy néptanítóknak is út és mód nyíljen magasabb képzés elérésére és megfelelő vizsgálatok alapján a tanítóképzőtanárságra. Az újabb intézkedések is, melyek ez irányban történtek a tanítóképzői tanárság képzése és képesítése körül, sokkal szűkebb keret-

ben mozognak, többnyire néhány kiszemelt növendék segélyezését és gyámolítását tartva szem előtt, semmint a népnevelés érdeke — 80 tanintézetről lévén szó — azt követelné. Különben a néptanítótság szempontjából a tanítók továbbképzésének kérdése, a népoktatási tanítás és közigazgatás körébe eső állások betöltését véve tekintetbe, külön figyelmet érdemel és e tanulmány utolsó részében, mely a tanítótság javadalmazásának rendezéséről fog szólni, behatóbb tárgyalásban fog részesülni.

KÁRMÁN MÓR.

A SZENT.

Regény.

Harmadik közlemény.★)

NEGYEDIK FEJEZET.

Egymással szemben.

I.

A mennydörgés robaja két óra után fölkelte Noémit, a ki alig hogy néhány percczel előbb tudott elaludni. A Jeanne szomszédságában lévő szobában aludt, nyitott ajtó mellett. Jeanne nyomban hívta. Két óráig beszélgettek s Noémi kimerülten fáradhatatlan barátnőjétől, végre elérte azt, hogy sok hiábavaló könyörgésre, békében hagyja. Tetette magát, mintha nem hallotta volna. Jeanne újra megszólította:

— Noémi! A zivatar! Félek!

— Ne félj semmitől — felelte Noémi izgatottan. — Hallgass, aludjál!

— Félek, hozzád jövök!

— Megtiltom!

— Hát akkor jer te!

Noémi olyan határozottan vágta vissza: — «Hát végre nem akarsz csendben maradni,» hogy a barátnője elhallgatott.

De csak rövid időre. A siró gyerek hangján, a melyet Noémi olyan jól ismert, újból kezdte:

— Nem aludtál már eleget? Nem beszélgethetnél mostan? Hiszen már három órát aludtál!

★) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 356. és 357. számában.

Noémi gyufát gyújtott s az órára nézett, előbb az órát tartva kezében parancsolt csendet.

— Huszonkét perczet — mondotta. — Hallgass!

Jeanne egy pillanatra elhallgatott s azután azokat az apró nyögéseket eresztette meg, a melyek megelőzik a beteg gyermek sirását. S következett a halk hang:

— Rosszat akarsz nekem. — Nyafogás. — Könyörülj rajtam, beszélgessünk egy keveset. — Nyafogás.

Noémi anyanyelvén sóhajtozott:

— Oh, mon Dieu!

S egy másik sóhajjal megadta magát:

— Halljuk! Ugyan mit mondhatsz, a mit már nem mondottál el négy óra alatt.

A mennydörgés harsogott, de Jeanne most már nem törődött vele.

— Holnap el fogunk menni a kolostorba — kezdette.

— Helyes.

— Csak mi ketten megyünk?

— Igen, ebben már megegyeztünk.

A nyöszörgő hang egy darabig elhallgatott, majd újra kezdte:

— Te még nem ígérted meg nekem, hogy itthon semmit sem fogsz szólani?

— Legalább tizszer ígértem meg!

— Ugy-e tudod, hogy mit kell mondanod a tegnapi elájulásomról, ha kérdezni fognak?

— Tudom!

— Azt kell mondanod, hogy nem ő az a páter, hogy megfosztattam egy ábrándtól s hogy ezért éreztem magamat rosszul.

— De Istenemre, Jeanne, ezt már huszadszor mondd el.

— Olyan rossz vagy, Noémi! Mennyire nem jó indulattal vagy irányomban.

Csend támadt.

Jeanne újra megszólal:

— Mondd meg, hogy mit gondolsz. Azt hiszed tulajdonképen, hogy megfeledkezett rólam?

— Többet nem felelek.

— Sőt felelj! Csak egy szót! Azután aludni hagylak.

Noémi kevéssé gondolkozott s azután, hogy végezzen vele, szárazon válaszolta:

— Nos jó, azt hiszem, hogy igen. Meggyőződésem, hogy sohasem szeretett.

— Ezt azért mondod, mert én mondtam neked — vágott vissza Jeanne érdesen, a nélkül, hogy zokogott volna. — Te azt nem tudhatod!

— Bon, ça — mondotta Noémi. — C'est elle qui me l'a dit et je ne dois pas le savoir!

Megint csend lett.

A siránczó hang megszólal:

— Noémi!

Semmi felelet.

— Figyelj, Noémi!

Semmi válasz. Jeanne sírni kezd s Noémi enged.

— Mit akarsz hát, az Isten szerelméért?

— Péter nem tudhatja, hogy a férjem meghalt.

— Jó. S azután?

— Tehát nem tudhatja, hogy szabad vagyok.

— Nos tehát?

— Bolond! Valósággal dühbe hozasz!

Ujra csend lesz. Jeanne jól tudja, hogy milyen természetű harag az övé. Barátnője, éppen úgy, mint ő, nagyon jól érzi, hogy szeretné, ha ellene mondanának fájdalmas előérzetének, ha a reménységnek egy szavával viasztalnák.

Kényszeredve tört ki könnyed nevetésbe:

— Noémi, játszod a megbántottat, most, hogy ne kelljen beszélned, éppen most.

Megint csend lett.

Jeanne szeliden folytatja:

— Hallod! nem gondolod, hogy kisértései lesznek?

Csend.

Jeanne ezuttal nem törődött vele, hogy Noémi nem felel. Végre fölkiált:

— Szép volna, ha éppen most nem volnának neki kisértései!

Méltatlankodása annyira mulatságos volt, hogy Noémi nem türtőztethette a nevetését, jóllehet nagyon meg volt botránkozva. Noémi nevet, de meg is pirongatja azokért a

hallatlan ostobaságokért, a miket meggondolás nélkül mond. Mert Noémi ismeri Jeannet s tudja, hogy Jeanne ebben a perczben nem az igazi Jeanne, a ki öntudatosan uralkodik magán, vagy talán mostan az igazi Jeanne, de bizonyosan nem olyan s nem az, a ki szembe fog állani Maironi Péterrel, ha valaha találkozni fognak.

A mennydörgés elhallgat s Jeanne szeretné látni, hogy milyen idő van, de röstell fölkelni az ágyból; fél, hogy rosszul fogja magát érezni; fél, hogy néhány óra múlva nem mehet föl a kolostorba. Azoktól a nehézségektől is tart, a melyeket a házi gazdái tennének neki, ha az időjárás nagyon rossz volna; akarja tehát tudni, hogy mit mutat a láthatár. Noéminek kell fölkelnie az ágyból, a rab-szolganőnek, a kiknek lázadásai nagyon ritkán lesznek győztesek. Noémi meg is teszi, kinyitja az ablakot s kiterjesztett kezével kémleli a sötétséget. Apró gyors cseppek csiklandozzák kezét. A sötétség egy kicsit váltakozik szemei előtt. Alul, a sötét mezőn megkülönbözteti, szürkülőfélben a Santa Maria della Febbre-templomot. A ránehezédő felhő mintha egy keveset megvilágítaná, ott feketéllenek a jobbrahajló tölgyfa ágai fölött a hegyek körvonalai. Az apró gyors csöppek csiklandozzák, csiklandozzák a kiterjesztett kezét, a mely visszahúzódik.

Jeanne kérdi:

-- Nos?

Esik.

Sóhajt egyet: Milyen kár! mintha örökké tartana az eső. És a kis cseppek hangosabbak lesznek, nagyon halk morajjal töltik be a szobát, majd újra elgyengülnek. Jeanne nem értette meg ezeket a halk hangokat, nem tudta meg, hogy az az ember, a kivel szíve tele van, ájultan fekszik az elhagyott sziklatömegben, a melyet az eső mos.

A reggel előrehaladván, Selváné, a ki némileg nyugtalankodott, hogy az úrhölgyek közül még egyik sem jelent meg, csendesén belépett nővérének szobájába. Noémi csaknem teljesen el volt készülve öltözködésével s intett neki,

hogy hallgasson. Jeanne végre aludt. A két nővér együtt ment ki, János dolgozószobájába mentek, a ki itt várta őket. Tehát? Péter Kelemen volna az? Férj és feleség szerettek volna tudni, hogy ehhez alkalmazkodhassanak. János már nem kételkedett, de felesége: igen. Noéminek kellene tudnia. János betette az ajtót, mialatt Mária igenlőleg magyarázta nővérének hallgatását: De hát ő az? valóban ő az?

Talán elárulta volna barátnője titkát azzal a szándékkal, hogy Selváékkal együtt hozzájáruljon boldogságához, ha nem tartotta volna vissza a félelem, hogy Selváékkal meg hasonlít s az a körülmény is, hogy nem érezte magát teljesen biztosnak a különféle fölfogások között. Selváék, a kik katolikusok voltak, valószínűleg nem óhajtották, hogy a világból menekült ember oda visszatérjen. Ő, a ki protestáns, nem gondolkozhatott így. Legalább nem kellett így gondolkoznia. Neki azt kellett gondolnia, hogy Istennek jobban tetszik a világ és a házasság. Így gondolkozott, de nem rejtette el maga elől, hogy ha Maíroni úr mostan elvenné Jeannet, nem tudná őt nagyra becsülni. Szóval jobb lesz elhallgatni a különös igazságot.

— Mit gondoltok? — szólott. — Hogy az a pap, a ki tegnap este ment el előttünk, a ti sok integetéstektől kísérve, volna a régi szerető? Ő a ti páter Kelemenek? No jó, nem ő az.

— Ah, igazán nem? — kiáltott föl János meglepetve és hitetlenül.

Felesége diadalmaskodott.

— Nos! — mondotta.

De János nem adta meg magát könnyen. Azt kérdezte Noémitől, hogy teljesen biztos-e abban, a mit mond s hogyan tudná megmagyarázni Jeanne ájulását? Noémi azt válaszolta, hogy ezen nincs semmi magyarázni való. Jeanne vérszegénységben szenved s gyakran fogja el ájulás-szerű kimerültség. János hallgatott, de alig volt meggyőzve. Ha tényleg így állott a dolog, akkor miként állíthatta Noémi annyi biztossággal, hogy nem páter Kelemen a régi szerető? Sógornője arcán, szaván, magatartásán János észre vett valamit, a mi kevésbbé világos, kevésbbé természetes. Mária tudakozódott, hogy miként töltötték az éjjelt, különösen Jeanne? Nyugtalanul? De milyen természetű nyugtalansággal?

— Nyugtalan volt. Mit mondjak? — felelte Noémi némileg boszankodva. S a nyitott ablakhoz közeledett, mintha kémlelni akarná a felhők szándékát. János egy lépést tett feléje, elhatározva, hogy véget vet hallgatásának. Ezt ő előre megérezte s sietett kibujni azzal a kérdezősködéssel, hogy jövendölje meg neki az időt.

A mennybolt egészen el volt takarva s alacsonyan lógó nagy felhők állottak ki a Calvo-hegy hátából, a kapuczinusok és a Rocca fölött. A levegő langyos volt, az Anio zúgása erős. Lent a subiacói útnak görbe szalagja sártól sötétlett az olajfák lombzatai között.

János ezt felelte:

— Eső lesz.

Noémi azonnal azt kérdezte, hogy milyen hosszú az út a villától a kolostorig. Santa Scolasticáig húsz percz? Miért kérdezte? Mária tiltakozott, mikor meghallotta, hogy Jeanne még a reggel akar odamenni Noémivel. Ilyen időben? Az út végét gyalog kell megtenni. Nem várhatnának holnapig, holnaputánig?

— Mikor mondta ezt neked? — kérdezte János szinte sötéten.

Noémi habozott s ezt felelte:

— Ma éjjel.

Megérezte, hogy ezt megmondva, gyanut táplál, különösen, hogy mert egy pillanatig habozni látták s egy újabb rohamra várt, bizonytalanságban arra nézve: vajon ellenálljon-e vagy engedjen.

— Noémi! — kiáltott János szigorúan.

Könnyedén elpirulva ránézett s még csak azt sem kérdezte, hogy: mi történt? Hallgatott.

— Ne tagadd — folytatta sógora. — Az az úrhölgy fölismerte páter Kelement. Ne tagadd, mondd meg, ez lelkiismereti kötelességed! Nem szabad megengedni, hogy találkozzanak!

— A mit mondtam, az igaz — válaszolta Noémi, a ki immár el volt határozva, hogy milyen útra lép. Bosszankodás nélküli, szinte alázatos hangjában benne volt az az akaratlan vallomás, hogy nem mondotta meg a teljes igazságot.

— Vajon nem ismerte föl? Te azonban tudsz valamit!

— Tudok valamit, — felelte Noémi — de nem mondhatom meg azt, a mit tudok. Csak annyit mondok, hogy nyomban értesítsék páter Kelement, hogy Jeanne és én ma reggel meglátogatjuk a kolostorokat. Mást nem mondok nektek s megyek megnézni, hogy fölébredt-e már Jeanne?

Szinte repülve távozott. Selváék egymásra néztek. Mit jelent az, hogy értesítsék Kelement? Mária olyasvalamit olvasott férje gondolatában, a mi neki nem tetszett s a miről nem akarta volna, hogy a nyelvére jöjön.

— Írd meg most azt a levelet Kelemennek — mondotta.

De János, mielőtt írt volna, el akarta mondani azt, a mit gondolt. Ő előtte csak egyetlen magyarázat volt lehetséges. Kelemen tényleg a régi szerető volt. Noémi megígérte Jeannenak, hogy nem mondja meg, de a találkozást meg akarta akadályozni. Mária hevesen szólalt meg: Noémi, ne hazudjál! Azután elpirult, mosolygott, férjét megölelte, mintha attól tartott volna, hogy megbántotta. Mert egy alkalommal épen János bántódott meg, a mikor néhány szót ejtett el az olaszoknak kisebbfokú őszinteségéről s most annak a felhőnek az árnyéka esetleg visszatérhetett heves fölszólalása következtében. Selva tényleg magára vette a vonatkozást, inkább az ölelés, mint a tiltakozás miatt s visszaemlékezvén, maga is elpirult s azt az álláspontot védte, hogy Noémi helyén Mária is tagadott volna. Mária hallgatott, kiment a dolgozószobából, miközben alkalmatlan köny csillogott a szemében. János eleinte örült, hogy egy bántó, gyöngéd cselekedetnek értelmét eltompította s hozzáfogott a Kelemennek szóló sorok megírásához. Még nem is fejezte be az írást s haragja máris lelkiismereti furdalássá változott. Fölkelt s felesége keresésére indult. A folyosón volt Noémivel s halkan beszélgettek. Rögtön feléje fordult, megértette, mosolygott szemeivel, a melyek még könyesek voltak, intett neki, hogy jöjön közelebb s csendesen beszéljen. Mi történt? Az, hogy Jeanne azonnal akart Santa-Scolasticába indulni. Noémi megjegyezte, hogy alig ébredt föl s hogy ez az *azonnal* azt jelenti, hogy legalább is másfél óra múlva. De kocsióért Subiacóba kellett küldeni, mert Jeanne csak az elkerülhetetlen utat tehetette meg gyalog, az útnak utolsó részét.

Csengetyüszo hívta Noémit. Jeanne türelmetlenül várta.

— Milyen fecsegő szobalány vagy! — mondotta félig mosolyogva, félig boszankodva. — Mit mentél elmesélni a nővérednek?

Noémi azzal fenyegetőzött, hogy ott hagyja, Jeanne könyörögve kulcsolta össze a kezait. S szemébe tekintve, lelkében kutatva, azt kérdezte tőle:

— Hogyan viseljem a hajamat? Hogyan öltözködjem?

Noémi figyelmetlenül válaszolta:

A hogyan akarod!

Barátnője prüszkölve dobogott a lábával. Most megértette Noémi.

— Öltözködjél parasztasszonynak — mondotta.

— Bohó teremtés!

Noémi nevetett.

Jeanne a szokott siránkozásba tört ki:

— Nem akarsz nekem jót! Nem törődöl a boldogságommal!

Erre Noémi komoly lett s azt kérdezte tőle, hogy tulajdonképen vissza akarja-e hódítani a maga Maironiját?

— Szép akarok lenni, — kiáltott föl Jeanne — ez az egész!

Így tényleg szép volt, élénk sárgaszínű hálóköntösében, fekete hajának hullámával, a mely jó egy lábnyira ért le dereka alatt. Sokkal szebb és fiatalabb volt, mint előtte való este. Szemeiben az életnek olyan ereje volt, a mely még megélenkült, mikor Maironi lépett a szobába, a hol ő volt, vagy a mikor csak lépését hallotta az előszobában.

— Szeretném a pragliai toillettemet — szólott. — Szeretnék szőrmével ellátott zöld köpenyemben jelenni meg előtte, most májusban. Szeretném, ha rögtön látná, hogy mennyire vagyok még ugyanaz s hogy mennyire akarok az lenni. Oh Istenem, Istenem!

Hirtelen nyakába borult Noéminek, száját vállára szorítva nyomta el zokogását s szavakat suttogott, a melyeket Noémi sem tudott megérteni.

— Nem, nem — mondotta — bolond vagyok, rossz vagyok; menjünk, menjünk!

Fölemelte könyes arcját.

— Menjünk Rómába — mondotta.

--- Igen, igen — felelte Noémi megindultan --- menjünk Rómába, induljunk azonnal. Azonnal megkérdezem, hogy mikor megy vonat?

Jeanne hirtelen megragadta s nem engedte el.

--- Nem, nem, bolond gondolat volt, mit szólna hozzá nővére? Mit mondana hozzá sógora? Bolond gondolat volt, lehetetlen dolog volt. S azután, s azután, s azután... — Eltakarta arcát, belesuttogott a kezeibe; elég volt látni őt, látni csak egy percze, hogy a nélkül, hogy viszontlátta volna, nem tudott, nem tudott, nem volt ereje elutazni.

— Menjünk — szólott hosszas hallgatás után, kezeit lebocsátva arczáról. -- Öltözködjünk! Olyan ruhát veszek föl, a milyent te akarsz; ha akarod, szőrzsákot, ciliciumot.

Ujra keserűen mosolygott, mint előbb.

— Ki tudja? --- szólott. -- Talán jól fog tenni, ha parasztnak látom öltözve.

— Én nyomban meggyógyulnék — suttogta Noémi s elpirult, mert érezte, hogy alaposan elszólta magát.

Mikor Selváné kopogott az ajtón, jelezve, hogy a kocsi készen áll, Jeanne mulatságos alázattal kérte Noémit, hogy engedje meg neki, hogy nagy Rembrandt-kalapját tehesse föl, a mely iránt előszeretettel viseltetett. A fekete tollakba, a melyek halavány arczához ferdén állottak, szemeinek sötét tüzénél, sötétszínű köpenybe burkolt magas termetén, az ő elzárkózott, szenvedélyes és büszke lelke látszott életet önteni. Érezte a csodálkozást, a melyet Selva Máriában keltett, a mikor üdvözölte. Látta ezt János arcán is, amattól különbözött s rá nézve nem volt kedvező s alig hogy elvált tőle, hogy Noémivel a kerítéshez menjen el, a kocsi várakozott, azt kérdezte tőle, hogy sógorának semmit sem szólt-e, épen semmit sem. Az igenlő válaszra ezt mormogta:

— Pedig úgy gondoltam.

Néhány lépés után, erősen megszorította karját s vidáman kiáltott föl, mintha valami új fölfödözést tett volna:

— Még azonban szép vagyok!

Noémi nem mondott neki ellen. Noémi azt kérdezte

önmagától: vajon a Dessalle-név nem keltett-e valami visszaemlékezést abban a szerzetesben? Hallotta esetleg ezt a nevet Maiornitól? Ha Maironi elbeszélte neki ezt a szerelmét, nem hallgathatta el az úrhölgy nevét? Tulajdonképen pedig nagyon kíváncsi volt, ismerni azt az embert, a ki Jeanne-t olyan erős érzelmekre ragadta s olyan különös módon tünt el a világból. Azonban magányosan szerette volna őt látni. Szörnyűség volt elgondolni is, hogy kellő előkészület nélkül találkozók. Legalább beszélhessen előbb azzal a baráttal, páter Kelemennel, hogy megbizonyosodhassék arról, vajon tud-e valamit, tájékoztatni őt, ha semmit sem tud, vagy valamit hallani tőle ő róla, lelki állapotáról, szándékáról. Elég, gondolta a kocsiba szállván, a többit bizzuk a gondviselésre! S legyen segítségére a gondviselés ennek a szegény teremtésnek!

Mikor a kocsiból kiszállottak, ott, a hol az öszvér-út kezdődik, Jeanne félénken indítványozta, mint a ki tudja, hogy visszautasítják s ezt indokoltnak tartja, hogy maga megy föl a kolostorokba, egy fiúcska kalauzolása mellett, a ki Subiacótól szaladt a kocsi után. Tényleg visszautasították, még pedig nagyon hevesen. Az nem lehetséges! Ugyan mi nem jut még eszébe? Erre Jeanne könyörgött, hogy legalább magányosan hagyják vele, ha megtalálja.

Noémi nem tudta, hogy mit válaszoljon.

— És ha megelőznék? — mondotta. Ha fölkeresném páter Kelemet? Ha iparkodnám megtudni, hogy kicsoda, hogy mit cselekszik s mit gondol a te...

Jeanne megrémülve szakította félbe.

— A páterrel? A páterrel beszélni? — kiáltott föl, mind a két kezével elfödve az arcát, mintha a száját akarta volna elzárni: — Jaj neked, ha beszélsz a páterrel!

Lassan fölfelé mentek a sziklás öszvér-úton. Jeanne gyakran megállott, reszketés fogta el, s remegett, mint a szélről a kifeszített kötél. Majd fagyos kezeit hallgatagon odanyújtotta Noéminek, hogy ő is érezze s mosolygott hozzá. A hegyeken repülő ködtengerben megjelent végre a sápadt nap is, kíváncsian.

II.

Kelemen hét óra felé misét mondott, beszélt az apátal s azután az idegenek hospiciumába ment. Benedeket alva találta, mellén összekulcsolt kezekkel, csukott ajakkal, arcán a boldogságnak belső látomása látszott. Czirógatta haját s halkán nevéen szólította. A fiatal ember megrázkódott, fejét révetegen fölemelte, kiugrott az ágyból, megragadta és megcsókolta Kelemen kezét, a ki ezt alázatosságból gyorsan visszarántotta, de erőszakos mozdulatát nyomban megfékezte lelkének szégyenkezése, hivatalának méltóságos önérzete.

— Tehát? — szólott. Beszélt hozzád az Úr?

— Úgy teljesítem akarátát — válaszolta Benedek — mint falevél a szélben. Mint egy falevél, a mely semmiről nem tud.

A szerzetes két kezébe fogta a fejét, magához vonta, ajkát hajára szorította s sokáig maradtak így hallgatag szellemi közösségben.

— Az apáthoz kell menned — szólott. — Azután pedig jőj hozzám!

Benedek kérdőleg szegezte rá szemeit, a nélkül, hogy szólt volna: mire való ez a látogatás? Kelemen szemei semmit sem árultak el s a tanítvány megalázkodott az engedelmességnek néma, de látható lendületében.

Azonnal? — mondotta

— Rögtön!

— Megmosdhatom a patakban?

A mester mosolygott:

Hát mosdjal meg a patakban!

Megmosdani abban a vízben, a mely néha, bőséges esők következtében még a Pucceja-völgyben, a kolostortól nyugatra s a szent barlang útján Santa-Crocella alatt apró tavakat alkot: volt egyedüli physikai gyönyörűsége Benedeknek, a mit megengedett magának. Szemergett az eső, a nagy magas völgyben lassan-lassan foszladoztak a felhők, a gyöngye patakocská panaszló hangon szólott Benedekhez s az úton keresztül folyt futva, kezeinek üregében lecsendesedett s a maga tiszta lelkének érzését öntötte homlokára, szemeire,

arczára, nyakára, sőt szívére is, tiszta, szelid érzést, a melyben része van az isteni jósnak. Benedek bőven öntött vizet fejére s a víznek szelleme fuvallt elméjébe. Érezte, hogy az Úr új útra vezeti, hogy hatalmas kezével meg fogja védelmezni. Tisztelettel áldotta azt a teremtet dolgot, azt a legtisztább vizet, a melyen által a malasztnak annyi világossága ömlött belé s a hospiciumba tért vissza. Kelemen, a ki az udvarban várta, örült látásának; annyira átszellemültnek látszott. Rendetlen hajának nedves tömkelege alatt szemeiben nyugodt mennyei öröm ragyogott s elefántsontszerű csontos arcza titokzatos szellemiességet mutatott, a milyen a XV-ik század festőinek ecsetjéből fakadt. Hogyan illett ez az arcz a parasztruhához? Kelemen már örvendett annak a gondolatnak, a mely az éjjel jutott az eszébe s a melyet már az apátnak is elmondott, hogy adjanak Benedeknek egy régi benzés conversus ruhát. Az apát, mielőtt beleegyezett volna a kérésbe, vagy megtagadta volna, látni akarta Benedeket s beszélni vele.

Az apát Benedeket várta, egy szerzeményének zenéjét játszotta s követte arczának, orrlyukainak, szemöldökeinek irtózatossá rágásával. Mikor az ajtón a csendes kopogást hallotta, nem válaszolt s a zenét sem hagyta abba. Befejezve a darabot, újra kezdte, másodszor is eljátszotta, elejétől végig. Azután hallgatott. Újra kopogtak, ezúttal szerényebben, mint előbb. Az apát fölkiáltott:

Mit kinoznak!

S eljátszván néhány ütemet, a chromatikus skálához fogott. A chromatikus skáláról áttért az arpeggióra. Azután újra hallgatott három-négy perczig. S mert többé semmit sem hallott, fölkelte ajtót nyitni s térdelve látta Benedeket.

— Mi ez? — szólott nyersen.

— Nevem Maironi Péter — válaszolta Benedek — de itt a kolostorban Benedeknek hívnak.

S az apátnak kezét csókolni készült.

— Lassan! — szólott az apát szigorúan, elvonva és föl-emelve kezét. — Mit csinál ön itt?

— A kolostor kertjében dolgozom — válaszolta Benedek.

— Bolond! — kiáltotta az apát — azt kérdezem, hogy mit akar itt, az ajtóm előtt.

— Atyaságodhoz szándékoztam jönni.

— Ki küldött hozzám?

— Páter Kelemen!

Az apát hallgatott, hosszasan megfigyelte a térdeplő embert, azután valami érthetetlen dolgot mormogott s végül kezét nyújtotta neki csókra.

— Keljen föl! — mondotta még mindig nyersen. — Jöjön be s tegye be az ajtót!

Miután Benedek belépett, az apát mintha elfelejtette volna. Hátat fordítva neki, föltűzte szemüvegét s könyveket kezdett lapozgatni s leveleket olvasni. Benedek állva, katonás tartással várta, hogy megszólítsa.

— Maironi Bresciából — szolt előbbi ellenséges hangján, a nélkül, hogy megfordult volna.

Mikor választ kapott, folytatta a könyvek forgatását és az olvasást. Végre levette szemüvegét s megfordult.

— Miért jött ide Santa Scolasticába? — mondotta.

— Nagy bűnös voltam — felelte Benedek. — Isten elhívott a világból s én ott hagytam.

Az apát egy pillanatra hallgatott, mereven nézett a fiatal emberre s gúnyos gyöngédséggel mondotta:

— Nem, kedvesem.

Elővette tubákos szelenczjét, megrázta s szinte hal-kan ismételte a rövid *nem, nem, nem*-et, beletekintett a tubákba, belemártotta ujjait s újra Benedekre tekintve, lassan és nyomatékkal mondotta neki:

— Ez nem igaz!

Hüvelykujjába, mutató ujjába és a nagy ujjába szorítván a szippantásra váró adagot, hirtelen fölkapta kezét, mintha szét akarta volna szórni a tubákot s fölemelt karral így folytatta:

— Az talán igaz, hogy maga nagy bűnös volt, de az nem igaz, hogy ott hagyta a világot. Maga nincsen se a világban, se a világon kívül.

Zajosan szippantott s így folytatta:

— Se bent, se künt.

Benedek ránézett, a nélkül, hogy felelt volna. Sze-meiben annyi komolyság és gyöngédség volt, hogy az apát a maga szemeit lesütötte a nyitott szelenczére, újból koto-rászott benne s játszadozott a tubákkal.

— Nem értem magát — mondotta. — A világban van s nincsen a világban. A kolostorban van s nincsen a kolostorban. Attól tartok, hogy a feje épen olyan, mint a dédapjáé, a nagyapjáé és az apjáé volt. Derék fők voltak!

Benedek elefántcsontarcza könnyedén elpirult.

— Ők már Istenhez tért lelkek, — mondotta — a kik fölöttünk állanak s az ön szavai Istennek egy parancsolatát szegik meg.

— Csend legyen! — kiáltott az apát. — Azt mondja maga, hogy elhagyta a világot s mégis telve van a világ dőlőfével. Ha komolyan akarta volna elhagyni a világot, arra kellett volna törekednie, hogy szerzetes-ujonez legyen! Miért nem törekedett erre? Ide akart jönni nyaralni, ez magatartásának értelme. Vagy talán otthon bajai, kellemetlenségei voltak — érti! *Nec nominentur in nobis!* S meg akart tőlök szabadulni, hogy azután ujakat szerezzen magának. S meséket mond annak a derék Kelemennek, elfoglalja helyét egy szegény vándornak, nos úgy hogy jámborságot mutatott, a mivel könnyű félrevezetni a barátokat, de nehéz az Úristent. Nem így van a dolog?

Az elefántcsont arczról eltűnt a könnyű pir, ajka, a mely egy pillanatra fölnyílt, hogy nyugodtan mondjon szigorú szavakat, többé nem mozgott, átható szemei rászegeződtek az apátra az előbbi gyöngéd komolysággal. S az apát láthatólag boszankodott ezen a nyugodt hallgatáson.

— Beszéljen hát! — mondotta. — Tegyen vallomást. Nem dicsekedett különleges adományokkal is, mit tudom én, még talán csodákkal is? Nagy bűnös volt maga? Mutassa meg, hogy többé nem az. Tisztítsa meg magát a bűntől, ha képes rá. Mondja el, hogy miként élt; magyarázza ki azt az állítását, hogy az Isten elhívta; mentse ki magát, hogy azért jött, hogy megegye a barátok kenyerét ingyen. mert szerzetes nem akart lenni s dolgozni is ugyancsak kevesett dolgozott!

— Atyám — felelte Benedek s elszánt hangja, ábrázatának szigorú méltósága nem igen volt összhangban beszédjének alázatos szelidségével — mindez jó nekem, szegény bűnösnek, a ki három év óta lelkemmel kényelemben és gyönyörűségben élek, élek békében, élek szent férfiak ragaszkodásában, élek olyan levegőben, a mely tele van

Istennel. Az ön beszédje jó és nagyon édes lelkemnek, az Úrnak kegyelme azok, mely érezttette velem azt élességével, hogy még mennyi döllyf van én bennem. Ezt már nem is tudtam, mert gyönyörűséget találtam abban, hogy megérthetem önmagamat. Továbbá, mint a szent igazság szolgája, mondom önnek, hogy a kiméletlenséget még azzal szemben sem jó alkalmazni, a ki csal; mert a gyöngédség esetleg megbánatná vele csalását. Atyaságodnak szavaiban nincs meg a mi egyetlen és igaz atyánknak szelleme, a kinek dicsőség adassék!

Az utóbbi szavakat mondva, Benedek térdre esett s fönséges buzgóság áramlott el az arcán.

— Te, szerencsétlen bűnös, akarsz engem tanítani? — kiáltott föl az apát.

— Igaza van, igaza van — felelte hirtelen Benedek, szomorúan kulcsolva össze kezeit. — Most elmondom önnek vétkeimet. Tilos szerelemre vágytam; örömet találtam egy asszonynak szenvedélyében, a ki másé volt s én is másé voltam. A szerelmet elfogadtam. Fölhagytam minden vallásgyakorlattal s nem törődtem azzal, hogy botrányt okozok. Ez az asszony nem hitt Istenben s mellette én megbecstelenítettem Istent kihalt hitemmel; érzékinek, önzőnek, gyöngének, hamisnak mutatva magamat. Isten visszahívott engem halottjaimnak, atyámnak és anyámnak hívogató szavával. Erre elhagytam azt az asszonyt, a ki szeretett, de akarat-erő nélkül, ingadozván szivemben a jó és rossz között. Rövid idő múlva visszatértem hozzá, a bűnnek egész tüzével, tudva, hogy elveszem s elhatározva arra, hogy elkárhozom. Egy parányi jóakarat sem volt már a lelkemben, a mikor egy haldokló, kedves, szent kéz megragadott és megmentett.

— Nézzen rám jól — szólt erre az apát, a nélkül, hogy intett volna neki a fölállásra. — Tudatta valaha valakivel, hogy itt tartózkodik?

— Soha, senkivel.

Az apát szárazan felelte:

— Nem hiszem.

Benedeknek még a szemöldöke sem mozgott.

— Maga tudja, — folytatta az apát — hogy miért nem hiszem.

— Fölteszem — válaszolta Benedek, lehajtva fejét. — *Peccatum meum contra me est semper.*

— Keljen föl — parancsolta a hajthatatlan apát. — Én kicsapom magát a kolostorból. Most menjen és üdvözölje czellájában páter Kelement s azután távozzék, mindenkorra. Értette?

Benedek igenlőleg intett s a szokásos hódolat kedvéért épen térdet készült hajtani, a mikor az apát egy taglejtésével visszatartotta.

— Várjon — mondotta.

Felgyömöszölte szemüvegét, papirlapot vett elő s állva irt rá néhány szót.

— Mit fog tenni, — szólt írás közben — ha künn lesz?

Benedek halkán válaszolta:

— Tudja a gyermek, mikor alvás közben apja az ölébe veszi, hogy mit fog vele atyja cselekedni?

Az apát semmit sem felelt, befejezte az írást, a levelet borítékba tette s a nélkül, hogy megfordult volna, odanyújtotta Benedeknek, a ki mögötte állott.

— Fogja — szólott — s vigye el páter Kelemennek.

Benedek engedélyt kért tőle, hogy a kezét megcsókolja.

— Nem, nem, menjen, távozzék!

Az apát hangja remegett a haragtól. Benedek engedelmeskedett. Alig, hogy a folyosón volt, hallotta, a mint az a fölháborodott ember verte a zongorát.

Mielőtt Kelemen apró czellájába lépett volna, Benedek megállott a nagy ablak előtt, a mely a folyosó végén van. Néhány óra előtt a mester volt itt, nézve Subiacóban a világosságot s gondolva a női ellenségre, a ki szép volt, eszes is volt s természetes jóság is volt benne, a ki el akarja ragadni tőle az ő lelki fiát, elragadni Istentől. De lelki fia titokzatosan meg volt győződve arról, hogy az asszony, a kit helytelenül szeretett vakságának idejében s akkor, midőn a földi dolgokért égett, fölfödözte az ő tartózkodását a kolostorban s eljött, hogy fölkeresse. Lelke

mélyére szállva, ott találta az isteni dolgoknak jámbor érzését, a mely megvolt az asszonyban is, habár rejtve maradt előtte; ott találta a titokzatos reménységet is, hogy valami sötét úton egykor ő is eljut az örök igazság és szeretet tengeréhez, a mely annyi szegény, bolyongó lélekre várakozik.

Kelemen hallotta lépéseit s félig kinyitotta czellájának ajtaját. Benedek belépett, átadta neki az apát levelét.

— El kell hagynom a kolostort — mondotta derülten. — Azonnal s mindenkorra.

Páter Kelemen nem felelt, fölbontotta a levelet. Mihelyt elolvasta, mosolyogva jegyezte meg Benedek előtt, hogy Jennebe való távozása már tegnap este óta el volt határozva. Igaz, de az apát azt mondotta, hogy soha többé ne térjen vissza. Kelemennek szemeiben könnyek mutatkoztak, de még mosolygott.

— Meg van elégedve? — szólott Benedek, szinte bánatosan.

Oh megelégedve! Hogyan mondhatta volna meg az ő mestere azt, a mit érzett? Elmegy szeretett tanítványa, mindenkorra elmegy, három esztendei édes lelki egység után; de ime, a titkos akarat kinyilatkoztatta magát, Isten távolítja el a kolostorból, más utakra hívja őt. Megelégedve! Igen, lesujtva és megelégedve, de a megelégedettségének okát még sem mondhatta meg Benedeknek. Az isteni szónak nem lett volna értéke Benedek előtt, ha önmagától nem érti meg.

— Megelégedve nem vagyok — szólott. — Békességben, igen. Nemde, mi értjük egymást? S most hallgasd meg figyelemmel utolsó szavaimat, a melyekről remélem, hogy kedvesek lesznek előtted.

Kelemen, mindezeket halk hangon mondván, teljesen elvörösödött.

Benedek meghajtotta a fejét s amaz mindkét kezét szelid méltósággal tette rá.

— Akarod — mondotta férfias nyílt hangon — magadat egészen odaadni a legfőbb igazságnak, a látható és láthatatlan egyháznak.

Mintha várta volna ezt a ténykedést és ezt a kérdést, Benedek szilárd hangon válaszolta nyomban:

— Igen.

A férfiasan nyílt hang:

— Megigéred, mint ember az embernek, hogy nő nélkül és szegényen élsz, mindaddig, a míg ez ígéreted alól fölmentelek?

A szilárd hang:

— Igen.

A nyílt hang:

— Megigéred, hogy mindenkoron engedelmeskedni fogsz a szentegyház hatáságának, a melyet törvényei szerint gyakorolnak?

A szilárd hang:

— Igen.

Kelemen magához vonta tanítványa fejét s egész közelről mondotta neki:

— Megkértem az apátot, hogy adhassak neked egy conversus-ruhát; így legalább, ha innét távozol, egy alacsony rangú vallási működésnek hordhatod a jelét. Az apát, mielőtt határozott volna, beszélni akart veled.

Erre Kelemen homlokon csókolta tanítványát, így adván kifejezést az apátnak a beszélgetésből merített véleményéről. Ebbe a hallgatag csókba zárta magasztalását, a mi nek nyílt hangoztatását nem tartotta megegyeztethetőnek se atyái jellegével, se tanítványának alázatosságával. S nem vette észre, hogy a tanítvány tetőtől talpig reszket.

— Ime — szólott — ezt írja az apát, miután beszélt veled.

Megmutatta Benedeknek a papirlapot, a melyre az apát a következőket írta:

«Megengedem. Utazzék el nyomban, mert különben kísértésbe jövök, hogy visszatartsam.»

Benedek hirtelen megölelte mesterét s semmit sem szólva, vállára borult.

Kelemen ezt suttogetta:

— Meg vagy elégedve? Most én kérdelek tőled.

Kérdését kétszer ismételte, a nélkül, hogy választ kapott volna. Végre ezt suttogetta:

— Kell válaszolnom? Imádkozhatom egy perczig?

— Hogy ne, kedvesem.

A térdeplő fölött, a szerzetesnek szerény fekvőhelye mel-

lett, egy nagy meztelen kereszt szólott így: Krisztus föl-támadott, tehát te feszítsd meg most nekem lelkedet. Tényleg valaki, akár Kelemen, akár egy elődje ezt írta a kereszt alá: *Omnes superbiae motus ligno crucis affigat*. Benedek leborult a földre s homlokával ért oda, a hol térdének kellett volna lenni. A nyitott ablakon a felhős menny-bolt halavány világossága ferdén verődött be s elárasztotta úgy a leborult embert, mint az állva maradt embert, a ki a nagy kereszt felé volt fordulva. Az eső mormolása, az Anio mély zúgása vigasztalanul elsirathattak volna Jeanne-nak mindent, a mi él és szeret ezen a földön. Kelemen előtt jámbor összhangban maradt az alsóbb fokú teremtmény azzal a teremtménnyel, a mely a közös atyát kérleli meg.

Benedek nem hallotta őket.

Nyugodtan fölkelt s mesterének egy intésére fölvette a conversus-ruhát, a mely az ágyon volt s bőr-övvel fogta át. Mihelyt felöltözött, megmutatta magát, mosolyogva s karjait kitérve a mesternek, a kinek öröme telt benne, hogy olyan méltósággal teli s lelkileg annyira szép abban a köntösben.

— Ön nem értette meg? — szólott Benedek. — Nem gondolt bizonyos dologra?

Nem, Kelemen azt gondolta, hogy Benedeknek az a nagy megindulása csak alázatosságának hatása. Most értette meg, hogy valami más jutott eszébe, de micsoda?

— Ah, — kiáltott fel egyszerre — talán látomásod?

Bizonyosan ez. Benedek holtan látta magát a csupasz földön, egy nagy fa árnyékában, benczés ruhában; s hogy ne hígyen látomásában Flores és Kelemen tanácsa szerint, a mellett az az ellenmondás volt a bizonyíték, hogy különös módon viseltetik ellenszenvvel a szerzetesi fogadalmak iránt, a mi azóta folyton növekedett, mióta a világot elhagyta. Most mintha szétfoslott volna ez az ellenmondás; tehát mintha gyarapodnék a valószínűség, hogy a látomásnak tényleg prófétai jellege volt. Kelemen ismerte ezt a részét s fölismerekthette volna Benedek lelkében a megrettenést, a mikor ujra lelke elé állott Istennek vele való titokzatos terve s azt a félelmet, hogy a dőlőnek bűnébe esik. Ezekre nem gondolt.

— Te se gondold rájuk — szólott. S sietett más beszélgetésre áttérni.

Levelet és könyveket adott neki át a jennei plébános számára.

Egyébként a plébános vendége lesz. Hogy maradjon-e vagy nem Jennében, hogy esetleg Subiacóba térjen vissza, vagy máshová menjen, azt majd az isteni gondviseléstől tudja meg.

— Atyám — mondotta Benedek — egyáltalán nem gondolok vele, hogy mi történik velem holnap. Csak arra gondolok: *Magister adest et vocat te*, de nem veszem természetfölötti szónak. Nem volt igazam, mikor nem értettem meg, hogy a Mester mindig jelen van s mindig hív: engem, önt, mindnyájunkat. Míg, ha egy kis csendet teremtünk lelünkben, nyomban halljuk hangját.

Gyöngé napsugár hatolt a czellába. Kelemen rögtön arra gondolt, hogy ha az eső megszűnik, Dessalle Jeanne valószínűleg feljön a kolostort meglátogatni. Nem szólt semmit, de belső nyugtalansága elárulta magát azzal, hogy folyton mozgolódott, majd az eget kémlelte, a mi Kelement arra figyelmeztette, hogy itt volna az ideje Jennébe indulni. Ő kegyelemből azt kérte, hogy előbb még imádkozhassék a Santa-Scolastica templomában, azután a szent barlangban. A nap elrejtőzött, újra kezdett esni, mester és tanítvány együtt mentek le a templomba, itt egymás mellett imádságba merültek s ez volt az egyetlen Isten-hozzádjuk. Benedek kilencz órakor indult a szent barlangba. Észrevétel nélkül ment ki a Santa Scolasticából, mialatt Antal barát beszélgetésbe merült Selva János küldönczével. Ebben a pillanatban a föltámadt nap világossága hirtelen elárasztotta a régi falakat, az utat, a hegyet; kitörő öröm, madarak gyors röpködése törte át a lombozatokat s ajkára önkénytelenül szökött ez a szó:

— Jövök.

III.

Jeanne és Noémi tíz órakor értek a kolostorhoz. Néhány lépésnyire a kőfaltól Jeannet heves szívdobogás fogta el. Előbb a kolostor kertjét szeretne volna megtekinteni,

mert a subiacói gyerek azt mondotta neki, hogy a santascolastici barátoknak szép kertjük van s hogy a maguk embereivel műveltetik: egy subiacóival s egy idegen fiatal emberrel. Többet sem lehetett vele beszélni. Sápadtan, félig elájulva, alig vonszolta magát Noémi karján, a kapuig, a hol egy koldus várt a levesre. Szerencsére Antal barát előbb nyitott kaput, mint sem hogy Noémi csengetett volna s Noémi kérte őt, hogy széket és egy pohár vizet hozzon az úrhölgynek, a ki rosszul érzi magát. Megrémülve a félig halott Jeanne állapotán, a ki barátnőjének oldalára borult, az alázatos öreg barát Noémi kezébe tette a leveses-tálat, a melyet a koldus számára hozott s elsietett székekért és vizért. Részben annak mulatságos volta, hogy ilyen leveses-tálat lát a halálra rémült Noémi kezében, részben a víz, részben az ősrégi kolostornak látása, a mely békességben szendergett s egy kevésbé akarátának ereje is néhány percz alatt eléggé helyreállították Jeannet. Antal barát elindult az idegeneket kalauzoló páter keresésére, hogy az úrhölgyeknek szolgálatára legyen.

— Mondja meg neki, hogy a hölgyek Selváéktól jönnek — szólott Noémi.

Kelemen elpirulva jelentkezett, lelkének szüzi tisztaságától, mert ismerte Jeanne esetét, a nélkül, hogy ő tudott volna erről; épen úgy elvörösödött volna, ha csaláson érik. Összetévesztette Noémit, a kivel előbb találkozott, Jeanne-nal. Noémi magas, karcsú, elegáns volt, s így a csábító asszonyt jól képviselhette; de nem mutatván többet huszonöt esztendőnél, e szempontból nem lehetett az az asszony, a kinek az élettörténetét Benedek neki elmondotta. De a benczés nem értett az efféle számításokhoz. Noémire nézve csak az volt a fő: vajon Antal barát jól végezte-e el megbízatását?

— Jó napot, páter — szólott csengő hangján, a melyet idegenszerű kiejtése csak bájosabbá tett. — Tegnap este láttuk egymást. Ön Selváéktól ment el.

Kelemen alig észrevehetően bólintott a fejével. Noémit valóban alig hogy megpillantotta. De megkapta szépsége s azt gondolta, hogy ha ő volna Maironi úr, akkor megérti vala a Jeanne szenvedélyét. A maga üde ifjúságának tudatában nem juthatott eszébe, hogy az ő huszonöt esztendejét

összetévesztik Jeanne harminczkét évével. Jeanne e közben azon gondolkozott, hogy rosszulletéből milyen hasznot húzzon.

— Tegnap estére nem várták önöket — mondotta páter Kelemen Noémihez. — Ön a velencei tartományból jön?

— A velencei tartományból? — szólt Noémi meglepetve.

— Selváék mondták nekem, — tette hozzá a páter — hogy ön a velencei tartományban lakik.

Erre Noémi kezdte a dolgot megérteni, olyan egytagú szóval felelt, a mely nem volt se nem, se igen s maga is arra gondolt, hogy hasznot húz az esetből s hogy — áldva legyen ez a kétértelmű helyzet — külön beszélgetésre készül Kelemennel, hogy kioktassa őt, ha szükség lesz rá. Mulattatónak is tünt föl előtte az, hogy beszélgethet azzal a szép baráttal, a ki Jeannenak hiszi őt. Egy szempillantással intett az utóbbinak, a ki hol rá, hol a szerzetesre nézett zavarodottan, észrevévén tévedését s nem tudván, hogy hallgasson-e vagy beszéljen.

— Az én barátnőm — mondotta — természetesen ismeri Santa Scolasticát. De én soha sem voltam itt.

Jeannehoz fordult.

— Ha a páter — szólott — lesz szives elkísérni, azt hiszem, hogy te addig itt maradhatnál, mert úgy sem érzed magadat jól.

Jeanne annyira készségesen egyezett bele, hogy Noémi valami titkos tervére gyanakodott, s azt kérdezte magától, hogy nem követ-e el valami botlást. Most már mindenképen későn volt. Kelemennek nem igen tetszett, hogy egy magányos úrhölgyet kalauzoljon; javasolta, hogy várjanak. Közben talán a másik úrnő rövid idő alatt jobban fogja magát érezni. Jeanne tiltakozott. Nem, nem kell várniok, ő nagyon is meg van elégedve, hogy ott maradhat.

Az első kolostorból a másodikhoz menet Noémi újból eszébe juttatta a páternek a tegnapi esti találkozást.

— Önnek volt egy társa? — mondotta s hirtelen elszégyelte magát azért a tettetéseért, hogy a szerzetest nem világosította föl a tévedéséről. Kelemen csaknem halkan válaszolta:

-- Igen, a kolostornak kertésze.

Mind a kettő elvörösödött, de kölcsönösen nem vették észre, mert mindegyik csak a maga zavarát érezte.

— Ön tudja, hogy mi kik vagyunk? — folytatta Noémi.

Kelemen azt felelte, hogy gyanítja. Bizonyosan az a két úrhölgy, a kiket Selváék vártak. Úgy emlékezett, hogy Selváné nővérét és Dessalle úrnőt emlegette neki.

— Ah, hát ön ezt a nővéremtől tudta?

Noéminek e szavaira Kelemen akaratlanul így szólott:

— Ön tehát nem Dessalle úrnő?

Noémi megértette, hogy ez az ember mindent tud. Tehát előrelátó lett, ez bizonyos; a véletlen találkozás tehát lehetetlen volt. Föllélekzett s női szíve, a melyben nyugtalanság még nem volt, eltelt kíváncsisággal.

Kelemen beszélt neki a toronyról, az ősrégi boltozatokról, a templom ajtaja mellett lévő freskókról s ő azon tündődött: vajon miként lehetne őt arra bírni, hogy Maiorinról beszéljen? Meggondolatlanul félbeszakította, mikor a kőbarátok processióját mutatta neki, hogy megkérdezze tőle: vajon gyakran kerülnek-e a kolostorba olyan lelkek, a kik a világban kifáradtak, ábrándjaikat elvesztették s égnak a vágytól, hogy Istennek adják oda magukat?

— Protestáns vagyok — így szólott — s ez a dolog nagyon érdekelt.

Kelemen azt gondolta magában, hogy ez a dolog nem épen a protestantizmus miatt érdekli nagyon, hanem inkább a Dessalle úrhölgy iránt érzett barátsága miatt.

— Gyakran nem — válaszolta — csak néha. Az ilyen emberek inkább más szerzetes-rendeket választanak. Ah, ön tehát protestáns? De azért nem fogja megbánni, ha belép az egyházunkba? Nem mondom, hogy a katolikus egyházba — tette hozzá mosolyogva és elpirulva, csak a mi kolostorunk egyházába.

S elmondotta egy angol protestáns esetét, a ki szerelmes volt Szent-Benedekbe, a ki gyakran tartózkodott hosszú ideig Subiacóban s látogatta Santa-Scolasticát és a szent barlangot.

— Nagyon szép lélek — mondotta.

Noémi azonban az előbbi tárgyra akart visszatérni s megtudni: vajon jönnek-e bűnbánat gyakorlására a világ-

ból a kolostor szolgálatára olyanok, a kik nem öltöznek a rendbe. Nem kapott választ, mert Kelemen meglátva egy óriási természetű barátot, a ki épen visszatért a kolostorba, bocsánatot kért, elment hozzá, hogy beszéljen vele s visszatérve hozzája felséges természetű társával, bemutatta neki, mint páter Leót, a ki mély és kiterjedt tanultság dolgában nálánál hasonlíthatatlanul kiválóbb kalauz s az úrhölgy nagy boszankodására eltávozott.

Jeanne magára maradván, újból heves szívdobogás fogta el. Hogyan élte át ismét a multat, hogyan élte át ismét Pragliát! Elképzelni, hogy ezen a kapun át járt-kelt, ezeken a klastromokon át, ki tudja, hányszor napjában, hogy sokat kellett gondolnia Pragliára, arra a sorstól kitűzött órára, azokra a közszorításokra, az érzékeknek arra az ittasságára, hazajövet a szőrmetakaró alatt; elgondolni, hogy ő szabad lett s most maga is szabad: micsoda örület, micsoda örület!

Antal barát előbb zavarba jött, hogy ezt az úrnőt, a kiből élet nem látszott, itt találja; majd megrémült a rohamos kérdéseitől, a melyekkel egyszerre támadt rá.

— Nincs kert a klastrom szomszédságában?

— Igen, északra, nagyon közel. Csak a közepén van egy kis út.

— S ki műveli?

— Egy kertész.

— Fiatal, öreg, subiacói, idegen?

— Öreg, Subiacóba való.

— És senki más?

— De, Benedek.

— Benedek? Ki az a Benedek?

— Egy fiatal ember, a ki egy vidékre való az idegeket kalauzoló páterrel.

— S hová való ez a páter?

— Bresciába.

— S ezt a fiatal embert Benedeknek hívják?

— Mindenki Benedeknek szólítja; hogy ez-e a valódi neve, azt Antal barát nem tudta megmondani.

— S milyen ember?

Oh igen, ezt már el tudta mondani Antal barát. Csaknem a legszentebb volt a barátok között. Ha arczára néztek, meglátszott, hogy jó családból való s mégis úgy lakott, mint egy kutya; nem evett, csak kenyeret, gyümölcsöt és zöldséget; sok éjt töltött imádságban, még a hegyen is. Művelte a földet s a kalauzoló páterrel a könyvtárban is tanult. Micsoda, micsoda nagy szíve van! Annyiszor adta a szegényeknek még azt a klastrombeli sovány élelmét is!

— S hol lehetne ötlet most látni?

— Eh, bizonyosan a kertben.

Antal barát úgy vélte, hogy most kezeli rézgáliczczal a szőlőket.

Jeannenak olyan hevesen dobogott a szíve, hogy a szeme elhomályosodik. Hallgat s nem mozdul. Antal barát azt hiszi, hogy többé nem gondol Benedekkel. Ah, asszonyom, Santa Scolastica szép kolostor, de látná csak Pragliát! Mert Antal barát ifjúságában, mielőtt eltörölték volna a pragliai apátságot, néhány esztendőt itt töltött s úgy beszélt róla, mint valami tiszteletreméltó anyáról. — Oh, a pragliai templom s a kolostorok! A függő kolostor, a rectorium!

Ezekre a váratlan szavakra Jeanne fölindul. Azt mondják azok neki: — Menj, menj, menj rögtön. Fölugrik a székről.

— Hol van az a kert? Merre kell odamenni?

Antal barát némileg meglepetve, azt válaszolja neki, hogy mehet oda a kolostoron keresztül, vagy pedig kívülről megkerülve ezt. Jeanne vágó lelkétől elfogultan kimegy, keresztüljut a rácson, jobbra fordul, belép a könyvtár alatti folyosóra, itt egy pillanatra megáll, szívére szorítván kezét s azután tovább halad.

A kolostor tehenésze, a ki az udvar bejáratánál állott, a merre az idegenek hospiciuma van, megmutatja neki a kert ajtaját, a két fal között lévő elzárt kis útnak másik oldalán. Kérdi tőle: vajon talál-e a kertben Benedek nevű embert? Erőfeszítése mellett is, hogy uralkodjék magán, reszket a hangja attól a várakozástól, hogy igenlő választ kap.

A tehenész azt feleli, hogy nem tudja, ajánlkozik, hogy elmegy megnézni, többször zörget az ajtón s így kiált:

— Bencze! Bencze!

Végre lépés hallatszik. Jeanne a küszöbre támaszkodik, hogy össze ne essék. Ha Péter volna az, mit mondana neki? Az ajtó kinyílik; nem Péter, hanem egy öreg ember. Jeanne egy pillanatra meglegedetten lélezkzik föl. Az öreg csodálkozva ránéz, odaszól a tehenészhez: Benedek nincs itt.

A meglegedettsége már eltűnt; a vér megfagy ereiben; mind a ketten nézik egymást kíváncsian és hallgatagon.

— Ez az az úrhölgy, — szólott az öreg — a ki Benedeket keresi?

Jeanne nem felelt, helyette a tehenész válaszolt s azután elbeszélte, hogy Benedek az éjjelt künn töltötte, hogy hajnalra megtalálta a szent barlangban, teljesen átázva, hogy tejjel kínálta s hogy Benedek úgy ivott, mint az a halál-dokló ember, a kibe új élet tér vissza.

Hallgasd csak, Joachim — folytatta a tehenész, a ki egyszerre ünnepélyes hangba csapott át. — Az a szegény ember, alig hogy ivott, úgy megölelt! Rosszúl éreztem magamat, nem aludtam, fájt a fejem, fájt minden csontom. És karjaiból megannyi apró rángás reszketett rajtam keresztül, majd jótékony melegség, gyönyörűség s olyan jó érzés, hogy azt hittem, hogy a legfinomabb pálinkából két korty van a gyomromban. Elmult a fejfájásom, elmult a csontfájdalmam, el minden! S azt mondtam magamban: ez az ember szent. És bizony szent.

A mig beszélt, arra ment egy szegény béna subiacói koldus. Meglátva az úrnőt, kalapját nyújtotta feléje. Jeanne tökéletesen elmerülvén abban, a mit a tehenész beszélt neki, nem vette észre s nem is hallotta, mikor a tehenész elbeszélésének befejezése után az Isten irgalmára alamizsnát kért tőle. Azt kérdezte a kertésztől, hogy hol találhatná azt a Benedeket. A kertész a füle tövét vakarta. Erre a koldus siránkozó hangon mondotta:

— Benedeket keresi? A szent barlangban van, a szent barlangban van.

Jeanne izgatottan fordult feléje.

— A szent barlangban? — szólott.

S a kertész azt kérdezte a koldustól: vajon ő maga látta-e ott?

A koldus siránkozóbb hangon mondotta el, mint valaha, hogy több, mint egy órája egy nyalábfával a szent-barlangba vezető úton járt, a magyalfa-erdőn túl, a klastrom közvetlen szomszédságában, majd rosszul lett, lerogyott s a nyalábfa alá került.

— Isten és Szent-Benedek — mondotta — arra küldöttek egy szerzetest. Ez a barát fölemelt, bátorított, karonfogott, elkísért a klastromig, a hol a többi szerzetes helyreállított. Erre én elmentem s az a szerzetes a szent barlangban maradt.

— S mi köze ennek a dologhoz? — kérdezte a kertész.

— Az a köze, hogy előbb a ruháján nem ismertem föl, de azután megismertem. Ő volt.

— Kicsoda?

— Benedek.

— De ki volt Benedek?

— Az a szerzetes.

— Bolond vagy! Elvesztetted az eszedet! — mondták a kertész és a tehenész.

Jeanne a béna embernek egy ezüstpénzt adott.

— Gondolja meg jól — szólott. — Igazat mondjon.

A béna ember áldásokban olvadozott s közvetlenül alázatosan tette hozzá: a hogyan akarja, a hogyan akarja; tévedhettem, talán tévedtem s jámbor mormogás közben távozott.

Jeanne tovább kérdezte a kertészt és a tehenészt. Lehetőséges, hogy Benedek fölöltötte a rend ruháját? Ugyan? A koldus egy szegény bolond volt.

Elment a tehenész is s Jeanne a kertbe lépett, leült egy olajfa alá s úgy vélte, hogy Noémi könnyen megtudhatja a portástól, hogy hol van. A maga részéről kíváncsi öreg kertész pedig sok bocsánatkérés mellett azt kérdezte tőle: vajon rokona-e Benedeknek?

— Mert tudják róla, hogy uri ember — mondotta. — Még pedig nagy úr.

Jeanne nem felelt a kérdésre. Inkább azt akarta tudni,

hogy honnét származott az a hír Péter gazdagságáról. Modorán s magatartásán is meglátszott; ábrázata is igazán uri. S nem lett szerzetes? Nem. S miért nem lett? Bizonyosat, semmit nem tudtak. Annyi okot rebesgettek. Azt is beszéltek, hogy felesége van s a felesége rút játékot űzött vele, a mint ezt a kertész nevezte. Jeanne elhallgatott s a kertésznek agyában fölillant a gondolat, hogy épen ez az úrhölgy a felesége, az, a ki azt a rút játékot űzte s a ki eljött, hogy megbánja a bűnét, s bocsánatot kérjen.

— Ha ez a dolog igaz a feleségéről, — mondotta erre — akkor nem mondom, hogy volt-e rá neki elég oka, de jobb embert nálánál az asszony bizonyára nem talált volna. Nézze, asszonyom, ezek a páterek minden kétségen felül szent emberek, de esküszöm, hogy olyan jó ember, mint ő, nincsen se Santa Scolasticában, se a szent barlangban, pedig itt volna páter Kelemen is, a ki nagyon szent ember, de annyira nem, mint az a Benedek.

Jeanne-nak nyomban eszébe jutott a koldusnak mondanása: Benedek szerzetes lett. Megrémült, hogy minden elfogadható ok nélkül jutott az eszébe. Nem mondotta mind a kettő, hogy ostobaság s hogy a koldus együgyű ember? Igen, ostobaság, ezt megértette ő is, igen ügyefogyottnak tűnt föl ő előtt is, de a szavai izgalomba hozták szívét; a szavak azonban olyan baljóslatúak voltak, mint az olyan képtelen ábrázatú álarczok, a melyek ajtónkon a farsangi időn kívül kopogtatnának.

— Ha itt marad, asszonyom, — szólott a kertész — nem telik bele félóra s megjön. Ugyan! Negyedóra alatt is! Talán páter Kelemennel a könyvtárban tanul, vagy a templomban van.

A könyvtárból, a mely a kis út fölött van, egyenesen a kertbe lehet jutni.

— Itt van! — kiáltott föl az öreg.

Jeanne lábai ingadoztak. Az ajtó, a mely a könyvtárból a kertbe vezet, lassan megnyílt. Péter helyett Noémi jelent meg egy hatalmas baráttól követve. Noémi meglátta barátnőjét az olajfák között s meglepetve azonnal megállott. Jeanne a kertben van? Lehetséges, hogy...? Nem, az öreg, a ki mellette állott, nem lehetett Maironi s más nem volt

vele. Mosolygott, megfenyegette ujjaival. Péter Leó elbucszott, megtudván Noémitől, hogy ez az az úrhölgy, a kiről a kolostor megtekintése közben mondotta neki, hogy a portán maradt. Természetes, hogy az úrhölgyek fölmennek a szent barlangba s ez a séta a szent barlangba árt az ő hatalmas nagy testének.

Tizenegy óra közel volt s a kocsinak fél egykor kellett ott lennie, a hol kiszálltak belőle, mert Selváéknál pontosan ebédelték; ha Jeanne látni akarta a szent barlangot, nem maradt vesztegetni való idő, föltéve, hogy rosszulléte elmúlt, a mint látszott is. Noémi azt tanácsolta s nem késett magyarázatokat kérni a kertész jelenlétében, hogy miért menesztette Antal barátot a kert föl kutatására. Megelégedett, hogy ezt suttoghatta: azt gondoltam, mi? Jeanne azt válaszolta, hogy éppen neki, Noéminek kell nyomban a szent barlangba mennie. Ő addig a kertben várakozik rá. Noémi úgy sejtette, hogy megint kezdődik egy komédia.

— Oh nem — mondotta. — Vagy jössz a szent barlangba, vagy ha nem érzed magadat jól, azonnal menjünk le Subiacóba.

Jeanne azt vetette ellen, hogy rögtön lemenni hiábavaló dolog, mert még nem volt ott a kocs; de Noémi nem adta meg magát. Nagyon lassan mennének a lejtőn s nyomban a kocsiba ülnének, mihelyt találkoznak vele. Jeanne ezt még élénkebben utasította vissza s más oka nem volt az ellenmondásra. Erre Noémi szó nélkül ránézett, szeméből akarván kiolvasni valami titkos tervet. A hallgatásnak ebben a pillanatában Jeanne a koldus szavaitól lelkiismereti furdalást érzett. Hirtelen megragadta barátnője karját.

— Akarod, hogy a szent barlangba menjek? — mondotta.

— Helyes, menjünk. Te gyanítasz valami dolgot s nem tudod, hogy mi rejlik benne. Bizzuk magunkat a sorsra! De mielőtt egy lépést tettek volna, elvált Noémitől, a ki értelmetlenül nézett rá s írónnal ezt írta tárczájába: «A szent barlangban vagyok. Várjon rám Flores nevében!» A lapot nem írta alá, kiszakította a tárczájából s a kertésznek nyújtotta oda: adja annak az embernek, ha visszatér! Karonfogta barátnőjét s így szólt:

— Menjünk!

A nap égett a sziklarakáson, a melyből fű és kőnek nedves szaga füstölgött, a tévelygő ködgombolyag fodrait beezüstözte; a vad és keskeny völgy oldalaiiban szálldogált, addig az óriás hegytömegig, a mely a jennei csúcsok felé fordul, betöltvén a magányt az Anio zúgása. Jeanne hallgatagon lépdelt, a nélkül, hogy válaszolt volna Noémi kérdéseire, a ki mindinkább megijedt hallgatásától, látva hogy ajkait szoritja, hogy elfojtsa sirását s érezve karjának rángásait. Miért van mindez? Az éjjel s a Santa Scolasticába való érkezésig a szegény teremtés lázas váramkozásban, félelem és remény között ingadozott. Most már láz vett rajta erőt. Legalább úgy látszott. A kertben észrevehetőleg meg tudott valamit, a miről nem akar beszélni, valami fájdalmas, valami félelmetes dolgot. Mi lehetett ez? Szorongatta szívét a láthatatlan víz szomorú nyögése, a fűszálak csendes remegése a sziklarakáson s maga az égető hőség. Néhány lépéssel az ívezet előtt, a melynek közelében sötétlettek a magyalfák, Noémi megvigasztalódott, hogy emberi hangokat hall. Dane volt lovon, Marinier és az apát gyalog, a kik épen most jöttek a szent barlangból.

Dane nagyon örvendett a találkozásnak, megállította lovát, a hölgyeket bemutatta az apátnak s lelkesedéssel beszélt a szent barlangról. Jeanne néhány szót váltva az apáttal, azt kérdezte tőle: vajon újabban tett-e valaki ünnepélyes fogadalmat, vagy legalább beöltöztött-e a rendbe?

Az apát azt felelte, hogy csak néhány napja van Santa Scolasticában s így hirtelenében nem adhat megfelelő választ; de nem hiszi, hogy egy év óta — hogy sokat ne mondjon — valaki tett volna ünnepélyes fogadalmat Santa Scolasticában, vagy ujoncznak lépett volna be.

Jeanne arcán öröm ragyogott. Most értette meg, hogy bolond volt, mikor lehetségesnek tartotta még csak egy pillanatra is, hogy Péter parasztból fél nap alatt lett barát. Nyomban szeretett volna visszatérni a Santa Scolastica kertjébe, de hogyan eszközölje ki ezt? Micsoda ürügyet találjon? Folytatta az utat, aggódva, hogy miként szabaduljon meg a szent barlangtól.

Noémi azt javasolta, hogy kevésbé állapodjanak meg a magyalfák árnyéka alatt, a melyek ott, az isteni szeretettől hevített lelkek útján meggörbülnek; őket is belső asceta

tűz hajtja s az a szenvedélyes erőfeszítés, hogy a földtől megszabaduljanak s a karjaikat az égbe fűzzék.

Jeanne türelmetlenül utasította vissza azt az indítványt. Szemei fénylettek, arca visszanyerte színét. Könnyedén szökellt a kis lépcsőre, a mely az út végén van s Noémi tiltakozása ellenére, a ki nem értette ennek a nagy változásnak okát, a lépcső tetején még csak megpihenni sem akart. Innét egyszerre tűnik elő az elzárt, mely völgy s balra-fönt a félelmetes szikla, hollók és sólymok kedvelt tanyája, a mely föl van duzzadva az öreg falak fölött; ezernyi más-más alakú lyuk látszik rajta, úgy hogy össze-vissza van szaggatva; keresztezték egymást más puszta és sötét nyílásokon át. Itt van a szent barlang kolostora. Fent a kolostor alatt függ Szent-Benedek rózsakertje s ez alatt a rózsakert alatt függ a többi kert, függenek az olajfák a látható és zugó Anio mellett. A jennei hegyekben lógó ködtömeg fölszállott s ellepte az eget. Árnyékok estek az óriás sziklára, a kolostorra, a karfára, a melyre Noémi könyökével támaszkodott s széttekintett.

Ez nagyszerű! — mondotta. — Maradjunk itt legalább egy keveset, úgy is árnyékban vagyunk.

De ebben a perczen néhány lépésnyire tőlük kinyílt a kolostor kis kapuja s egy társaság jött ki rajta; idegenek voltak, urak és hölgyek. A barát, a ki kalauzolta őket, meglátva Jeannet és Noémit, nyitva tartotta az ajtót s várta őket. Jeanne sietett belépni s Noémi kedve ellenére követte.

— Tizennegyedik századbéli freskók — mondotta a benczés közönyösen a sötét bejárati folyosón s tovább ment.

Noémi, a régi képekre kíváncsi lévén, megállott. Jeanne szórakozottan ment a benczés mögött s nem nézett se jobbra, se balra; nyilván valami kétely gyötörte. Ha az apát nem mondott igazat? Ha a koldusnak lett volna igaza? Eszébe jutott a pragliai udvarban való boldog találkozás, az ő nagyon halavány arca, a *köszönöm* szó, a mely a gyönyörűségtől megreszkettette. Csaknem megfagyott a vére s mintha meg akarta volna fékezni képzelődését, így szólott:

— Jer, Noémi!

Követte a szerzetest, semmit sem hallva abból, a mit mondott s nem is nézett arra, a mit mutatott. Noémi alig

tudta eltitkolni nyugtalanságát. Előre veszélyt érzett, majd ha visszatérnek. A santa-scolasticai kert volt ez a veszélyes pont, a hová vissza akart menni, a mint meg is mondom az öreg kertésznek. Most már elmúlt az az óhaj-tása, hogy meglássa azt a híres Maironit. Csak azt kívánta, hogy Jeanne-nal visszaérkezessenek Selvákhoz, a nélkül, hogy találkozások történjenek s lehetőleg soká szívesen késett volna a szent barlangnál, csak hogy kifogyjanak az időből s ne maradhassanak Santa Scolasticában. Ezért úgy tette magát, mintha állhatatosan érdeklődnék a kopott kolo-stornak benn lévő kincsei iránt, holott inkább azt kívánta, hogy máskor jöhessen vissza békességben, nővérével és sógorával.

Beleszállva az életszentségnek ebbe a bányájába, egyik sem tudta volna, hogy melyik úton menjenek, a nedves és hideg levegőn, a mystikus árnyak között, a fölülről jövő sárgás világításánál, a nedves sziklaszagban, füstös lámpák mellett, régi egyházi szerek között, kápolnák, üvegek, keresztek láttára, a melyek az eltűnedező lépcsők sötét környékéről alig látszanak. Az alsó üregek fölötti hegyes boltozatok, fekete, fehér, vörös márványból; merev és jámbor byzanci ábrázatok, a melyek ellepik a falakat; az ivezetek földelmezői, mereven egyenes apácák és barátok az ablakok áttöréseiben, a boltozatok felső részében, végig az ivkettőzeteken, mindegyik a maga tiszteletreméltó fénykörével lepik el a szent barlangot. Nem tudták volna, hogy merre menjenek s Jeanne alig hogy észrevette mindezeket.

A szent lépcsőn lemenet előre ment a barát, közvetlenül utána ment Jeanne és utolsónak Noémi, öt-hat lépcsőfoknyi távolságra. Itt Jeanne hirtelen a kalauz vállára tette a kezét s nyomban elszégyelvén magát e vigyázatlan cselekedetért, visszahúzta, míg a szerzetes megállott s csodálkozva ránézett.

— Bocsánat — szólott. — Ki az a páter?

A lépcső elhajlásánál, a baloldali falnak előrésze mögött egészen fekete alak állott, benczés reverendában s a sötét sarokban homlokát a márványra támasztotta. Négy-öt lépcsőfokkal Jeanne már elhagyta, a nélkül, hogy látta volna. De véletlenül megfordult, észrevette s ösztönszerű gyanú villant föl remegő lelkében.

A barát így felelt:

— Nem páter, asszonyom.

Lehajolt, hogy egy kápolnának rostélyát kulcsal kinyissa.

— Mi az? — kérdezte Noémi, elérve őket.

— Nem páter? — ismételte Jeanne.

Noémi megrázkódott, a mikor különös hangját hallotta. Ő sem vette észre azt az álló alakot a fal árnyékában.

— Kicsoda? — mondotta.

A barát, a ki közben kinyitotta a rostélyt, nem értette meg ezt a kérdést s azt hitte, hogy az előbbi beszélgetésre vonatkozik.

— Nem, — akarta folytatni — Szent-Ferencznek hitelen arcképe nem itt van. Alább van Szent-Ferencznek egy képe, a melyet Manente lovag festett. Majd később látni fogják. Szíveskedjenek bejönni...

Noémi halkán mondotta Jeanne-nak: Mi bajod? s miután nyugodtabb hangon felelt neki, hogy: Semmi, bementek a kápolnába, hallgatva a barátnak magyarázatait. Erre a fekete alak eltávozott a faltól. Jeanne észrevette őt, a mint a félhomályban lassan ment föl az ívezet alatt. A felső lépcsőhajlásokhoz érve, az alak eltűnt jobbra s nyomban fölbukkant messze tőlük a háttérben a lépcsőzetnek egy másik ágán, a melyet egy láthatatlan ablak fénye árasztott el. Lassan, szinte fáradságosan ment föl. Mielőtt egy ívezetnek hatalmas oldala mellett tűnt volna el, meghajtotta fejét, hogy szétekintsen.

Jeanne fölismerte.

Egy pillanat alatt a lépcsőhöz rohant, szinte engedelmeskedve egy villámszerűen megnyilatkozó magasabb akaratnak, mintha sorsának forrataga ragadta volna magával, sápadtan, elhatározottan, a nélkül, hogy tudná, hogy mit fog mondani, mit cselekedni. Átmenve a felső hajlason s a világos lépcsőre érve, lerogyott a földre s egy percze ott feküdt, úgy hogy Noémi a kápolnából kijövet, nem látta s azt hitte, hogy újból lement Szent-Ferencz arcképének keresésére. A szenvedélytől lihegő szegény teremtes, a kit hiába hívtak a mennyei békességnek a szent falakon megmerevedett képei, föltápázkodott, folytatta útját. Minden csendes és üres volt előtte. Ismeretlen utakon ment gyorsan.

san és biztosan, mintha hypnotikusan látó lett volna. Sötét, szűk, majd széles, világos utakon haladt, a nélkül hogy habozott, a nélkül hogy jobbra vagy balra nézett volna; minden érzése élesedett és belefoglalódott a hallásba, követve pillanatig tartó távoli suttogásokat, egy könnyen nyíló ajtót, egy másiknak léghuzamát, egy küszöbön könnyedén hozzáérve egy reverendához. Végre az utolsó ajtónak két nyitott szárnyán átjutva, hirtelen szemben találta magát vele.

Az utolsó perczben ő is fölismerte őt a szent lépcsőzeten; de Benedek csaknem bizonyosra vette, hogy őt magát még sem ismerték föl; mégis iparkodott, hogy kitérjen a kolostort látogató idegenek szokott útjából. Mikor abba a távoli terembe hallotta érni a női ruhák heves zörejét, mindent megértett s az ajtó átellenében várakozott.

Jeanne meglátta s szinte megkövesedett a látásában a két ajtószárny között, mereven a szemébe nézett, a melynek már nem olyan a tekintete, a milyen a Maironi Péteré volt.

Át volt szellemülve. Alakja, talán a fekete reverenda miatt, karcsúbbnak látszott. Sápadt, csontos arcának homlokáról, a mely magasabb lett, olyan méltóság, komolyság, olyan elszomorodott gyöngédség, a milyent Jeanne rajta soha nem látott. S szemei teljesen megváltoztak, valami kimondhatatlan istenit fejeztek ki, annyi alázatosságot és annyi hatalmat, természetfölötti szeretetnek hatalmát, a mely nem az ő szívéből eredt, hanem a benne lévő mystikus forrásból; olyan szeretet, a mely fölötte áll az ő szívének, keresve ebben a léleknek egy olyan rejtett erét, a melyet még ő sem ismert. Jeanne lassan összekulcsolta kezeit s térdre borult.

Benedek balkezének mutató ujját ajkára irányozta s a másikkal a falra mutatott, a melyen kívül van a francolanói gyertyánfaerdőre nyíló erkély és a mélyen zúgó folyó. A fal közepén nagy fekete betűkkel volt írva ez a szó:

Silentium.

Századokon át, a mióta oda volt írva az a szó, emberi hangot ott nem hallottak. Jeanne nem látott, nem nézett. Neki elég volt az a mutató ujj Benedek ajkán, hogy a magáét csukva tartsa; de nem volt elég ahhoz, hogy a sirást torkába fojtsa. Ajkát összeszorítván, nézte, nézte őt s hallgatag súlyos könnyek peregtek le ábrázatán. Benedek mozdulatlanul, karjait leeresztve, kissé meghajtottá fejét s lecsukta szemét, lelkébe merülten. A nagy, fekete, parancsoló szó, tele árnynyal és halállal, diadalmaskodott e két emberi lélek fölött, bár ordítottak ellene a fényes erkélyről az Aniónak és a szélnek vad lelkei.

Egyszerre, néhány pillanattal azután, hogy őt látva Benedek becsukta szemét, Jeanne vállától térdéig megrázódott s keserves zokogásban tört ki, a melyben egész keserű sorsát siratta. Erre ő fölnyitotta szemét, gyöngéden tekintett rá; Jeanne szinte elnyelte a pillantását s még zokogott egy keveset, szinte fájdalmas hálával. S minthogy kedvese mutatóujját újból ajkára tette, fölkelt, oldalt állott s engedte őt az ajtószárnyakon kimenni, alázatosan követte, kebelében holt reménynyel, annyi bűbajos képnek szétfoslásával s szerelmével, a melyből rettegés és hódolat lett.

A kápolnáig kísérte, a melyet felső templomnak hívnak. Ott, a három kis rozetta átellenében, a melyek befelé árnyékot vetnek, látni az oltárt és egy ezüstkeresztet régi festményeknek elsötétült maradványai fölött, Benedek intvén neki, Jeanne térdreborult a térdepelőre, a mely a hegyes boltozat körül lévő nagy ívezetnek jobb oldalán állott, míg ő a baloldalira térdelt. Az ívezet fődélmezejére egy XIV-ik századbéli festőművész lefestette a legnagyobb fájdalom költeményét. A baloldali magas ablakból fény áradt a fájdalmas szűzre; Benedek az árnyékban maradt.

Hangja alig hallhatóan suttogetta:

— Még mindig nincsen hite?

Halkan, a mint ő szólott s a nélkül, hogy megfordult volna, ezt felelte:

— Nincs.

Egy pillanatra elhallgatott s ugyanolyan hangon kezdte újból:

— Akar hinni? Tudna-e úgy cselekedni, mintha hinne Istenben?

— Ha nem szükséges hazudnom : igen.

— Megigéri, hogy úgy fog élni a nyomorultakért és lesújtottakért, mintha mindegyikük egy része volna az öntől szeretett léleknek?

Jeanne nem válaszolt. Sokkal világosabban látott és sokkal becsületesebb volt, hogy sem azt erősítse, hogy képes lesz rá.

— Megigéri, — folytatta Benedek — hogy egy megszabott jövődő órában hozzám jön, ha én megigérem, hogy hívni fogom?

Nem tudta, hogy ő milyen ünnepélyes, nem távoli időre gondol, mikor azt az ígéretet akarja tőle venni.

— Igen, igen.

— Abban az órában hívni fogom önt — hangzottak ezek a szavak az árnyékban. — De ne kíváncsion engem viszontlátni előbb.

Jeanne összeszorította kezét szemei fölött s elfojtott *nem*-mel válaszolt. Azt hitte, hogy halálhozó láznak nyomasztó álmaiban forog. Péter nem beszélt többet. Elmult két-három percz. Könnyes szemeiről levette kezét, a keresztre szegezte, a mely vele szemben ragyogott, az apró ívecskéken túl, régi festmények elhomályosult maradványain. Ezt suttogta;

— Tudja, hogy Flores meghalt?

Csend volt.

Jeanne megfordult. Már senki sem volt a templomban.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A Szent.

I.

A hold már leszállott s a késő esti szél mellett az Anio hol csendesesen, hol erősen beszélt, mint az olyan ember, a ki izgatottan tárgyalva, alkalmilag olyan dolgokat juttat társa eszébe, a melyeket másnak hallani nem szabad. Az egyetlen ember talán, a ki az egész szép subiacói völgyben figyelmes volt arra a beszédre, Selva János volt. A terraszkarfája mellett ülve, könyökét rátámasztotta s hallga-

tag nézett a hangos folyóba. Mária és Noémi távolabb állottak, a kik szintén kijöttek, hogy az üdítő éjjeli szellőt s a természetes zamatját élvezzék. Mária valamit sűgött nővére fülébe, mire ez kiment. Magányosan maradv, közelebb lépett férjéhez s hajára csókot nyomott.

— János — mondotta. — Mikor elnyomta a szerelem hatalma, hányszor tette bele lelkét, egész valóját ebbe az egyetlen szóba, a melyet halkan ejtett ki, mert a többi hiányosnak tűnt föl előtte, vagy mert sok ajak koptatta el.

János szomorúan, csaknem fáradtan felelte:

— Mária!

Nem érezve többé arczát haján, attól tartott, hogy hidegen viseltetett iránta.

— Drágám — mondotta.

Egy pillanatig hallgatott s mindkét kezével lassan czi-rógatni kezdte fejét, így szólván:

— Boldogok azok, a kik az igazságért szenvednek!

Mosolyogva, érzelmesen megfordult s nézte: vajon ott van-e még Noémi s egyik kezével a bájos arczot ajkához vonta.

— Annyira van rá szükségem — mondotta — a te erődre!

— Ezért vagyok a tied, — felelte Mária — s csak azért vagyok erős, mert te szeretsz engem.

Megfogta az egyik kezét s tiszteletteljesen megcsókolta.

— Látod, — kiáltott föl azután az arczát fölemelve — talán nem is tudod szenvedésemnek titkát, mert előttem is, a ki öreg vagyok s nem ismerem magamat, homályos dolog. Most gondoltam rá. Azt gondoltam, hogy ha az ember sebtől szenved, látja szenvedésének okát, de ha láztól szenved, az ok homályos marad s pontosan soha sem lehet fölismerni.

Még nem mult el egy hónap azon esti összejövetelünk óta, a melyen a haladó katolikusok között való szövetkezésről tárgyaltunk. Az egyesületből semmi sem lett, de kellemetlen eseményeknek különös fejleményét észszerűen nem lehet más oknak tulajdonítani: Dane tanárt visszahívtá érseke Irországba. Nyomban elment egy állandóan Rómában tartózkodó bibornokhoz s hivatkozva rossz egészségi állapotára, kérte őt, hogy az érseknél halasztást esz-

közöljön ki számára. Ő eminentiája fölnyitotta szemeit. A csapás Rómából jött, a hol nagyon fanyar hangulatban voltak iránta. Csak a bibornokra, a ki Dane barátja volt s különösen az angol kormányra való tekintettel, nem akarták azoknak kívánságát teljesíteni, a kik minden áron az *Index*en szerették volna látni műveit, sőt kényszeríteni, hogy tanszékét hagyja el. A bibornok azt tanácsolta neki, hogy utazzék el Rómából, a hol a hőség már kellemetlen s némileg komolyan tegye magát beteggé Montecatiniban vagy Salso maggioréban, a hol békében hagynák. Péter Kelement többé nem látták. János fölkereste őt Santa Scolasticában, a hol a szerzetes könnyezve mondotta el neki, hogy barátságukat úgy el kell temetni, mint a kincset háborúban. Faré Pálnak, a ki Páviában felnőttek számára hit tani tanfolyamot tartott, meghagyták, hogy hallgasson. A fiatal Leynire családja révén mérték a csapást. Derék, jámbor anyja elhunyt atyjának nevében sirva kérte, hogy szakítson Selvával és veszedelmes barátjaival s úgy velte, hogy erre a befolyásolásra gyóntató atyja vette rá. Ellentállott, de házi békességének árán. Végre egy clericalis lap három cikket közölt János összes munkáiról, részben mérsékelt dicséretet és részben éles ócsárlást összefoglalva egy végérvényes szigorú ítéletbe, a melyben a bíráló kimondotta, hogy a könyveknek rationalista a jellegük, hogy a szerző türhetetlenül vakmerő, hogy kizárólag laikus tudással fegyverkezve föl, olyan munkákat merészkedett közzétenni, a melyekben szánszalmisan derül ki a theologiai tudomány hiánya. Azok a cikkek velejükben előzetes és félelmetes kárhoztatásai voltak épen János azon könyvének, a melyet a keresztény morál észszerű alapjairól írt s a hozzáértők véleménye szerint előre jelezték az *Index*et, a mely vár többi munkáira is.

— Kételkedel eszméidben? — szólott Mária.

A kérdés nem volt őszinte. Nagy szerelme mellett is világosan és mélyen ismerte férje lelkét. Azt hitte, hogy szenved bensejében, mert az egyházi kárhoztatás előérzete bántja.

János nem valami nagyrabecsüléssel nyilatkozhatott az Index-congregatiónak bizonyos batározatairól, de lelkiismerete, a mely több tisztelettel viseltetett a tekintély iránt,

mintsem maga hitte volna, Mária szerint sokkal inkább zavarba jött a fenyegető csapástól, mint a mennyire maga szerette volna. S Mária attól tartva, hogy megbántja, ha azt mondaná: Félsz? tettetett egy másik kételyt, hogy utat nyisson neki az igazság megvallására. János felelete meglepte.

— Igen — mondotta. — Kételkedem magamban. De olyan módon, mint te gondolod. Félek, hogy tisztán intellektuális vagyok s hogy eszmémnek fontosságát Isten előtt túlozom. Kételkedem abban: vajon élem-e eszméimet. Félek, hogy túlságosan indulatos vagyok azok iránt, a kik ezekkel nem tartanak; az üldözők iránt, a kiket szeretnünk kell; az ellen a svájci pap ellen, a ki Danéval jött ide s azután nyilván beszélt mindarról, a mit köztünk hallott, ott és úgy, a hogy nem kellett volna. Félek, hogy nagyon könnyed, tevékenységtől nagyon üres, nagyon gyönyörűség-életet élek, mert nekem a tanulás gyönyörűség. Még Isten iránti szeretetemben is kételkedem, mert fölötte kevéssé érzem magamban a felebaráti szeretetet. Eszembe jut, hogy e tekintetben a mystikus örömök elaltatják a lelki ismeretemet. Te, Mária, te éled hitedet! Te meglátogatód a betegeket, dolgozol a szegényekért, vigasztalod, oktatód őket. Én semmit sem teszek.

— Én pedig az vagyok, a mi te — suttogta Mária. — Te vagy az, a ki ilyennek alkottál. S te aztán az intellektuális szeretetet gyakorlod.

— Nem, nem, ez előttem önhitt beszéd.

S újra kezdette hallgatni a folyó zúgását.

Mária tudta, hogy az emberi testvériségnek odaadó érzülete nem volt benne élénk. Érezte, s ezt szinte önmaga előtt sem akarta bevallani, hogy ez a hiány lehetetlenné tette férje számára azt, hogy sikerrel gyakorolhassa a nagy vallási apostolkodást, a melynek meg kellett volna egyeznie értelmi hajlandóságaival, azzal a mély és ragyogó hittel, a mely benne inkább tehetségeinek, tanulmányainak s az isteni szeretetnek volt gyümölcse, mint a szokásé és a hagyományé, Szemrehányást tett önmagának, hogy néha gyönyörűségét találta János hidegségében az emberek iránt, mert vonzalma kincseinek annál nagyobb volt az értéke reá nézve. De azért tudatában volt a testvéri köteleességek-

nek s sohasem találta őt némának embertársa kérelmével vagy keményszívűnek fájdmával szemben. Nem érezte s így nem szerette Istent az emberekben, pedig ő a szeretetnek legfőnségebb tüze; érezte és szerette az embereket Istenben, a mi közös szeretet épen úgy, mintha a testvér csak azért szereti testvérét, hogy atyjának örömet szerezzen. De ilyen a legjobb emberi szíveknek érzülete is. A Jánosé úgy volt hangolva, tehát nem adhatott ki magából magasztos szeretetet, a melyről szomorúan és alázatosan vallotta be, hogy nincsen benne. Mária véghetetlen ájtatos gyöngédséggel czirógatván a haját, abban az ábrándban élt: bár az ő szívéen, az ő kezén keresztül áradna abba a főbe a szelid isteni bocsánat.

— Nos — mondotta — nyomban följajánlom neked a szeretetnek egy olyan gyakorlását, a mi sok érdemmel jár. Noémi levelet kapott Dessalle barátnőjétől s azt állítja, hogy szükség lesz a te segítségedre.

— Hívd ide — felelte.

— Noémi bejött.

Azon a napon könnyed félreértés támadt közte és János között. Ritka volt az eset, hogy vallásról beszélgettek. Noémi vakon ragaszkodott a magáéhoz s még csak vitatkozásba sem szeretett bocsátkozni. A Mária iránti gyöngédsége, a János iránti odaadó tisztelete daczára attól tartott, hogy ha vallásának lényegét és bizonyítékait vizsgálja, inkább fog Jeanne scepticismusa felé hajlani, mint a Selvák liberális és haladó katholicismusa felé. Ez a katholicismus neki torzszülöttnek tűnt föl s talán Jeannetól tanulta, hogy így ítélje meg, mert Jeanne ideges ingerkedésének egy órájában érdesen védte a maga scepticismusát azon hittal szemben, a mely szellemtől és igazságtól ragyogván, félelmetessé válhatott volna reá nézve. Azután mindig gyanakodott is, nem nővéreire, hanem Jánosra, hogy meg akarja téríteni s akkor derült ki az a gyanakodás, mikor ketten a gyónásról beszéltek s az ellenvetései hevesek lettek. Akkor János szeliden és komolyan eszébe juttatta, hogy a bűn, ha lelkiismeretünk nem vádol s ha őszintén és tisztán törekszik az igazságra, nem bűn Istennek szemében, de ha ettől a törekvéstől különböző érzületnek volna része az igazságnak visszautasításában, akkor már bűnről van szó.

Ez az érv még jobban bántotta Noémit lelkében. Azt kérdezte sógorától, hogy micsoda joga isteni vicze-bíró ő. Majd uralkodott magán s más beszéd tárgyra tért át.

Később, visszagondolva a dologra, haragos hallgatása miatt lelkiismeret furdalása támadt, nem mintha János utóbbi szavai hatást gyakoroltak volna elméjére, hanem, mert tudott a kellemetlenségekről, a melyek érték őt vallási véleményei miatt s mert lelkileg le volt sujtva. Már ezért is elhatározta, hogy elárulja Jeannenak egy-egy titkát, mert János viselkedése észretérítette s mert nővére is kérte, hogy jó indulattal legyen férje iránt. A mit Jeanne titoktartás kötelezettsége mellett írt neki, abból Máriának csak a legszükségesebbeket árulta el. Jeanne, a ki testileg-lelkileg folytonosan beteg volt, hallott egyet-mást a jennei szent-ről, a ki testeket és lelkeket gyógyított; kérte őt, hogy menjen Jennébe, látogassa meg a szentet s írjon neki róla egyet-mást. Noémi azonban egyedül nem mehetett Jennébe s Jánost kellett arra kérnie, hogy elkísérje. Ennél tovább nem ment az első vallomásnál. De később már nem törődött azzal, hogy barátnőjének titoktartást fogadott s mindent elmondott.

A szegény Jeanne boldogtalanabb volt, mint valaha. Subiacói rövid tartózkodása alatt találkozott régi szeretőjével. János így kiáltott föl: Tehát maga páter Kelemen volt az? Nem: az az ember volt, a ki Jeanne megérkezésének estéjén a páterrel a villába jött, a Santa Scolastica kertészsegédje, az, a ki többé már nem volt a kolostorban, az, a kiről már az Anio egész völgyében beszéltek s Rómában is, mint Jenne szentjéről? Noémi mentette magát, hogy már akkor rögtön nem mondta el a dolgot. Nagy baj volna, ha Jeanne ezt megtudná, minthogy a Szent megtiltotta neki, hogy beszéljen. S a titoktartásnak nem is volt semmi célja. János szinte lopva fogta meg felesége kezét s megcsókolta, Mária megértette és mosolygott. Mindketten ostromolták Noémit kérdéseikkel.

Igen, fölismerete őt megérkezésének estéjén s János és Mária most értették meg, hogy miért ájult el akkor. A találkozás azután másnap történt meg a szent barlangban. Noémi csak annyit tudott meg erről, hogy a reményei megsemmisültek, hogy ő szerzetes lett s hogy úgy beszélt, mint

a ki mindenkorra Istené akar lenni s hogy barátnője azt ígérte meg neki, hogy a szeretet műveinek fogja magát szentelni s többé semmiféle viszony nem lehetséges közöttük.

Ezúttal Jeanne a Diedo-villából írt, Velenceze tartománybeli tartozkodási helyéről, a hová fivérével együtt visszatért Rómából, két nappal azután, hogy Subiacóból elutazott. Rendkívüli elkeseredésnek órájában írt. Fivérét, a kit meglepett, hogy annyit foglalatoskodik a szegényekkel, bosszantotta ez az újdonság életében és magatartásában. Dobálja a pénzt, ha akarja s a mennyire akarja! De azt már nem engedi, hogy egy csomó koldust csődít a házba s a kunyhóikban meglátogatja őket. Ez bolond, hiábavaló, unalmas, nevetséges, ostoba és klerikális dolog. Más nehézségek is támadtak. Szeretett volna belépni a város jótékony női egyesületeibe. De a hölgyek a Jeanne-nal való találkozáskor, a kiről Maironi miatt annyit beszéltek s a ki bár vasárnap néha elmegy a templomba, de husvéti kötelességének nem tesz eleget, úgy meghátráltak s úgy elzárkóztak, mint a mimóza. S végül lassan-lassan visszaesett a semmivé ő uriaszony régi szokásaiba, nyomban, hogy új életmódja elé gátakat vetettek, a melyek annál könnyebben nyerték vissza régi erejüket, minél több akadály gördült jótékonyosságának gyakorlása elé. Érezte, hogy el kell buknia, ha nem kap tanácsot, nem kap segédelmet *ő tőle*. Viszont nem láthatta, írni nem mert neki, hiszen ő úgy értette, hogy attól is eltiltotta s inkább meghalt volna, semhogy kellemetlenséget szerezzen neki, ha ezt elkerülheti. A *Corriere*-újságban egy római levelet olvasott a jennei szentről, a melyben azt írták, hogy a Szent fiatal ember s napszámosként dolgozott a Santa Scolastica kertjében. Tehát ő az! Könyörgött Noéminak, hogy menjen Jennébe s alamizsnaként kérjen számára vigasztalást.

Noémi elhatározta, hogy elmegy. János el akarja kísérni? Az alázatos hangra, a melyen erre kérte Jánost, hallgatagon benne volt a bocsánatkérés és a békekötés; János tehát kezet nyújtott neki.

— Szívesen — mondotta.

Mária harmadik társnak ajánlkozott. Megállapították, hogy holnap reggel mennek gyalog, öt órakor reggel, hogy

a jennei árnyéktalan és meredek hegyoldalban hátukat ne égesse a nap. Majd a Szentről beszéltek.

Az egész völgyben is róla folyt a szó. A Jeannetól olvasta római levél azt írta, hogy egész néptömegek keresik föl Jennét, hogy lássák és hallják a szentet, hogy csodás gyógyításoknak híre kelt szárnyra, hogy a benczések bámulattal szólottak bünbocsánatba és imába merült életéről, a melyet három éven keresztül folytatott, dolgozva a santa-scolasticai kertben.

Subiacóban még többet tudtak. Egy Torquato nevű derék erdőőr, a Selváék cselédjének rokona, mondotta ennek, hogy egy idegennel, valami poétafélével Jennébe ment, a ki Rómából jött, hogy beszéljen a Szenttel. Odamenet, visszajövet mintegy ötven embert látott, a kik ugyanazon célból mentek Jennébe. Sőt nagy urak és asszonyok körmenetével a hegyoldalban találkozott, litániákat énekeltek. Jennében azután mindent megtudott, hogy éjjel a plébános azt álmodta, hogy egy tüzes golyót lát a nagy kereszten, a mely a hegy tetején áll s ez a tüzes golyó meggyújtotta a keresztet, a nélkül, hogy elégette volna, megvilágította a hegyeket és a völgyeket. Másnap azután megérkezett egy conversus benczés ruhába öltözött fiatal ember, a kinek megbízatása volt, hogy egy levelet adjon neki át. Ezt a levelet a santa-scolasticai apát írta s így szólt: «Küldök önnek egy angyalt, a ki tiszta tűz s a ki miatt az egész világ beszélni fog Jennéről.» Az is meg volt írva benne, hogy a fiatal ember királyi vérből való herczeg s hogy Istent alázattal szolgálja, lett kertész három évig Santa Scolasticában. S a plébános szinte megtébolódott a fölindulástól a megálmodott és a megérkező tűz láttára s heves láz ütött ki rajta. Másnap ünnep volt. A másik két jennei pap közül az egyik beteg volt, a másik pedig Filetínóba két nappal előbb ment, hogy beteg anyját meglátogassa. A plébános cselédje mesélt a faluban erről a benczésről, az álomról s minden másról. A falusi nép a templomba ment, hogy meghallgassa a benczés miséjét, a kit láttak oda menni s sehogy sem akarták megérteni, hogy a benczés nem mond misét. Azt akarják, hogy legalább prédikáljon; azt mondotta, hogy ehhez a templomban nincsen joga s közre vévén őt, úgy czivakodtak körülötte, hogy jelt

adott a kezével, hogy a templomon kívül gyülekezzenek s azoknak, a kik közel állottak hozzá, megmondotta, hogy künn fog beszélni. S beszélt a templomon kívül. A cseléd nem tudta megmondani Máriának, hogy tulajdonképen mit beszélt s Mária sem tudta ezt Torquatóból jól kivenni. Némely dolgot kérdezett, mást hozzáképzelt s a beszédjét körülbelül így volt képes összeállítani:

Van jogotok belépni a templomba? Kiengesztelődtek a testvéreitekkel? Tudjátok, hogy mit mond nektek az Úr Jézus, a mikor kijelentette, hogy nem szabad addig az oltárhoz közeledni, a míg testvéreinkkel ki nem békültünk? Tudjátok, hogy nem mehettek be a templomba, ha vétetetek a szeretet és az igazságosság ellen s ebbeli bűnötöket nem tettétek jóvá vagy nem bántátok meg, ha jóvátenni már nem lehet? Tudjátok, hogy nem szabad bemennetek a templomba, nemcsak ha testvéreitek iránt haragot tartotok, hanem akkor sem, ha ellenük bármi módon igazságtalanságot követtetek el, akár vagyonukban, akár becsületükben, ha rágalmaztatok őket, ha szívetekben erkölcstelen vagy van testük és lelkük ellen? Tudjátok, hogy mise, áldás, olvasó, litánia egytől-egyig a semminél is kevesebbet számít, ha Jézus szavai szerint szívetek előbb meg nem tisztul? Gyűlölet piszkít be titeket, vagy tisztátalanság? Távozzatok, Jézus nem akar titeket látni a templomában!

-- No de — mondotta Torquato — a beszéd semmi sem volt! Hangján, arcán, szemében volt minden! Úgy mesélt a derék ember, mintha ott lett volna. A nép erre letérdelt és zokogott s egymással ellenséges viszonyban álló asszonyok megölelték egymást. Csak asszonyok és öreg emberek voltak jelen, mert a jennei férfiak mind pástorok Nettunóban vagy Anzióban s június vége előtt nem térnek vissza hegyeikbe. A szent, mikor látta a nagy bánatukat, így szólott: «Menjete be, boruljatok térdre, Isten bennetek van, hallgatva imádjátok őt.» Egész néptömeg vonult be a templomba. Mindnyájan térdre borultak s negyedóra hosszáig, mint Torquato elbeszélte, a légyrepülést lehetett volna hallani abban a nagy templomban. Azután a Szent erős hangon elkezdte a Miatyánkot, a nép folytatta s lassan mondták el, szünetet tartva minden mondatnál. S Torquato elbeszélte, hogy a plébános, mikor ezeket meg-

hallotta, megcsókolta vendégét s a csóktól elmúlt a láza. Erre betegeket hoztak a Szenthez a plébániára, hogy áldja meg s gyógyítsa meg őket. Ő ezt nem akarta, de a kik megérintették reverendáját, még ha lopva is, meggyógyultak. És sokan mentek hozzá jó tanácsért is. Nagy csoda történt úgy is, hogy egy öszvér megijedt a meredek hegyoldalon s a Szent szeme láttára készült a rajta ülő embert ledobni a kövekre, a ki az Infernillóból feljövet vizet vitt. A Szent kinyújtotta a kezét s az öszvér abban a pillanatban lecsendesedett.

Az erdőör elbeszélését Mária elmondotta.

— Minden olyan igaz legyen, mint a királyi vérből származó herczeg! — mondotta Noémi.

— Holnap megtudjuk! — felelte János s fölállott.

II.

Hat óra felé indultak el, az ég borus volt, a hegyek és erdő felől hűvös szellő fujdogált, hangosak voltak a madárcsicsergéstől, a mely a lelket is megtisztítja. Nero fürdője mellett az öszvér-útra tértek, a mely a szűk zöld hegyszorosba vezet, az Aniónak jobb partján. Balra hagyták fölül Santa Scolasticát, a szent barlangot, boldog Lőrincz házáat, a mely ott fehérlett a vasszínű szikla alatt. Jobbra hagyták a Scalilla-hidat, egy gerendát, a mely a zavaros folyónak a balpartjára volt átvetve. Az úton sokat beszéltek erről a különös Szentről.

János csodálkozott, hogy páter Kelemen semmit sem szólott neki azelőtt annak a kertészsegédnek multjáról. Tetszett neki az a kis beszéd a templom előtti téren. Olyan dolgok voltak ezek, a mikről beszélgetett Kelemennel, bebizonyítva neki, hogy Jézusnak azt a tanítását egyáltalán nem gyakorolják s kellőleg nem hirdetik, hogy a legjobb keresztyének csak a szentségekhez való járuláskor fogadják meg, s hogy ha a hívek tudnák, hogy csak tiszta szívvel léphetnek be a templomba, a keresztyén nép valóban például szolgálhatna a világnak; s nem mernék állítani, hogy az erkölcsiség körülbelül egyforma mindenütt s nem függ a vallástól.

Tetszett neki az is, hogy olyan módon mondták el a Miatyánkot a templomban. De a csodák nem voltak ingyére, tartott attól, hogy az az ember gyöngé lesz ahhoz, hogy határozottan szakítani tudjon a neki hizelgő népszerű babonával.

Mit mondhatott Noémi annak az embernek jelleméről? Milyen fogalmat szerzett magának róla Jeannenak vallomásai alapján? Noémi zavarba jött. Mindaz, a mit Jeannetől hallott róla, meggyőzte, hogy Maironi nem viselte magát vele szemben tisztességesen, hogy igazán sohasem szerette; s egy időben ezzel benne intellektuális kíváncsiság támadt, a mely ellen hiába küzdött: kíváncsi volt tudni, vajon őt az az ember jobban szerette volna-e, mint Jeannet. Elmondotta, hogy reá nézve Maironi jelleme rejtély. S értelmisége? S műveltsége? Se az értelmiségéről, se a műveltségéről semmit nem tudott mondani, de ha olyan nő, mint Jeanne, annyira tudta szeretni, értelmesnek és műveltnek kellett lennie. És azelőtti vallási fölfogása? Erre az utolsó kérdésre Noémi azt felelte, hogy bizonyos tényekből, a melyekről Jeanne beszélt neki, abból a döntő befolyásból, a melyet családjának vallási hagyományai gyakoroltak rá, Jeanne szerint, szerelmüknek egy válságában, azt következtette, hogy akkor a régi iskolához tartozó katolikus s nem... Itt Noémi elhallgatott, elpirult és mosolygott. János is mosolygott, míg Mária arcza kevésbé elborult. A beszélgetéssel fölhagytak.

Egy ideig hallgatagon mentek, csak egy-egy üdvözlöt váltva egy-egy hegyi lakóval, a ki a subiacói malinokba ment, buzával az öszvére hátán.

Megpihentek a San-Giovanni-réten, a mely a subiacói határt elválasztja a jenneitől. Boldog Lőrincz fehér háza a vas-szinű szikla fölött, már a hátuk mögé került. Szétfoszolván a felhők, napsugarak aranyozták be a hegyeket s a kis társaság a jennei forró hegyoldalra gondolván, folytatta útját. Találkoztak a jennei orvossal, a ki ismerte Máriát, mert régebben egy subiacói kartársának házában látta. Mosolyogva üdvözölte őket s megállította öszvérét.

— Jennébe mennek? A Szentet mennek megnézni? Ma sok embert fognak ott találni.

Sok embert? Noémi bosszankodik, hogy egy könnyen

nem fogja láthatni Maironit, Selváék azonban kíváncsiak. Miért van ott sok ember? Mert a Szentet el akarják vinni Filettinóba, Vallepietrába, Trevibe, de az asszonyok nem akarják Jennéből elereszteni.

— S mindez azért van, hogy én pihenhessek — tette hozzá az orvos. — S pihenhet a gyógyszerész is. Mostan a benczés az orvos s a reverendája a patika.

És elmondotta, hogy erre a napra vártak embereket Filettinóból, Vallepietrából, Treviből, hogy Jennével tárgyaljanak s megállapodjanak: vajon mikor mehetne a Szent hozzájuk, vajon miként osztozzanak meg rajta. Ki tudja, hogy nem fognak-e verekedni? Csendőrök azonban már vannak Jennében.

— Ön is *Szentnek* nevezi őt? — kérdezte Mária.

— Eh, -- felelte az orvos nevetve — így hívja őt mindenki. De vannak, a kik ördögnek nevezik, mert ilyenek is vannak Jennében.

Nagy meglepetés. Ez ujság volt. Ki nevezi őt ördögnek? S miért?

— Eh! Az orvos olyan ravasz ábrázatot vágott, mint a ki sokat tud s nem akar elmondani mindent.

— Nos — mondotta — két pap van ottan Rómából, Jennében nyaralnak; két pap, két pap!... Nagyon ravaszok. Nekem nem mondták el, hogy mi a véleményük a Szentről, de közben a plébános nagyon visszavonult tőle s mások is. Ezek az emberek dolgoznak. A munkájukat nem látni, de dolgoznak. Rovarok... nem akarok róluk rosszat mondani, sőt ebben az esetben talán inkább jót... Olyan rovarok, a melyek ha a fát meg akarják dönteni, nem a gyümölcsökön kezdik, virágjaihoz, leveleihez nem nyulnak; azt is mondom, hogy a gyökerükhöz sem nyulnak, mert valami vízöntés vagy kapacsapás felfedezné őket s ők nem akarják, hogy lássák vagy megcsipjék őket. Beveszik magukat a fa belébe, életnedvébe s már ott is vannak. Elmulik egy, elmulik két hónap s a fának ki kell száradni.

— S ön — kérdezte Mária — mit gondol a dologról? Tényleg Szentnek adja ki magát ez az ember? Meg van elégedve, hogy a babonás nép így veszekszik miatta? Ígaz, hogy betegeket gyógyított meg?

A míg Mária beszélt, az orvos folyton nevetett.

— Nevetek — válaszolta. — Olyan eset, a mely a járványos mistikus psychopathiába vág. Bocsanatot kérek, nyolczra Subiacóban kell lennem. Jó mulatást!

Megmutatva rosszakarátát, eleresztette az öszvér fékét s elment, attól tartván, hogy bizonyítékokkal is kell előállania.

Hármuk közül leginkább Noémit izgatta a Jeanne kedvesével várt találkozás. Másodszor a jennei hegy lábánál pihentek meg, az apró patakoktól mosott kavicsokon, a melyek az Infernillo üregén át ömlenek a folyóba. Mögöttük jön néhány ember. Micsoda öröm és meglepetés! Péter Kelemen! Az ő szép arcza is elvörösödött. Szerette és tisztelte Jánost, mint nagy keresztyént s néha védekeznie kellett a kísértés ellen, hogy fölebbvalóját, apátját meg ne ítélje, a ki megtiltotta neki, hogy meglátogassa; a kísértés ellen, hogy az apától az apátoknál, sőt a pápáknál is valami sokkal nagyobbhoz föllebbezzen, ahhoz, a mi a lelkében van. Ez mondotta neki a lelkében: Ez a találkozás az én ajándékom s a szerzetes örvendve csatlakozott barátjaihoz. Mária bemutatta Noéminak s ő elpirúlt azért is, mert fölismerte benne azt, a kit fölcserélt Benedeknek volt kedvesével.

— S a barátnője hol van? — kérdezte, félve attól, hogy azt mondják, hogy itt van. Mikor elmondották, hogy csak maguk vannak, fölragyogott az arcza. Noémi ezen mosolygott s mikor ezt ő észrevette, zavarba jött. A többi is mosolygott, de senki sem szólt. Elsőnek törte meg a csendet János. Bizonyos, hogy Kelemen is Jennébe megy, mint ők. S talán ugyanazon okból megy, hogy ugyanazt az embert lássa, a kertészt, a kertészt arról az estéről. Oh páter Kelemen, páter Kelemen! Igen, Kelemen is Jennébe ment, hogy Benedeket lássa. S a kertészt illetőleg bocsanatot kért. Tévedésbe ejtés nem volt, csak az volt az óhaj-tása, hogy a két lélek találkozzék kényszerhelyzet nélkül, a legönkéntesebb módon, előzetes ajánlások és tudakozódások nélkül.

Együtt indulva a hegyoldalnak, Benedekről folyt a beszéd.

Noémi elfeledte fáradságát, csüngött a páter ajkain; ő azonban épen azért olyan keveset és olyan körültekintően szólt, hogy végre türelmetlenkedett s nemsokára

újra fáradtnak érezte magát. Máriába öltötte karját s Kelemen hagyta tárgyalni sógorával. Erre Kelemen bizalmasan elmondotta Jánosnak, hogy fájdalmas küldetése van. Úgy látszik, valaki irt Jennéből Rómába, ellenséges érzülettel Benedek iránt, azzal vádolva őt, hogy nem teljesen orthodox beszédeket tart, hogy csodatévőnek adja ki magát s hogy jogtalanul hord szerzetesi ruhát, a mi betetőzi a botrányt. Bizonyos, hogy Rómából írtak az apátnak s az apát megbízta őt, Kelemen, hogy menjen Jennébe s követelje vissza Benedektől a habitust. Kelemen hiába törekedett erről az öreg apátot lebeszélni, a ki ezzel a tréfával ütötte el a dolgot: «Olvassa az evangéliumban a kinszenvedést Szent Márk szerint: a ki Krisztust követi, mikor mindenki elhagyja, annak vissza kell adnia a papi köntöst. Ez életszentesség jele. S mert valakinek csak el kellett vállalnia a Jennébe való küldetést, Kelemen jobbnak tartotta, ha magára vállalja. A jennei plébánostól pedig különös levelet kapott. A plébános, a jó, de félenk ember azt írta neki, hogy Benedek a maga véleménye szerint, valóban jó keresztyén, de nagyon sokat beszél a népnek a vallásról s hogy a beszédeinek néha van valami quietistikus és rationalistikus ízük, hogy azzal vádolják, hogy nem egészen orthodox eszméinek javára ördögi hatalommal van fölrüházva, hogy ez a vád bizonyosan hamis, hogy okosságból többé nem tarthatja őt házánál; hogy talán legjobb volna rá nézve, ha más vidékre költöznék, a hol nem ismerik s a hol nyugodtan élhetne.

Mária hangja szakította félbe a párbeszédet. Noémit kimerítette a tüzes nap, szívdobogás fogta el, újabb pihenésre van szüksége. A hölgyek egy szikla árnyékába ültek le.

Kelemen búcsút vett. Jennében viszontlátják egymást. Mária sokat aggódott nővéreért s szemrehányást tett önmagának, hogy a gyalogjöveteinek nem mondott ellen. Ő és János hallgattak, Noémit nézve, a ki sápadtan mosolygott reájuk. A szépség nélküli hegyeknek abban a pusztaságában, a napégette sziklák között, a csend halálhozó teherként nehezedett reájuk. Mindhármukra nézve megkönnyebülés volt, hogy fölfelé jövő gyalogjárók hangját hallották. Hatan vagy heten voltak, két öszvér volt velük s az olvasót imádkozva jöttek. Mikor közelebb értek, az öszvéreken

egy leányt és egy férfit lehetett látni, mind a kettő ki volt aszva s csaknem halott volt. A leány, meglátva Selváékat, reájuk meresztette a szemeit; a férfi nem nyitotta föl őket. A többi bizonyos bánatos arccal nézte őket, folytatva az imádkozást. Az öszvérek lépései, az egyhangú imák hangja eltűnedezett, elveszett a magasban. A szomorú menet után jött nemsokára alulról egy vig társaság, úri fiatal emberek, a kik nevetve beszéltek vadászni járó római polgárokról s a szabin nők inkább érdekelték őket, mint a szentek. Jánost és a két úrhölgyet látván, elnémultak. Mikor elhagyták őket, újra nevettek és tréfálkoztak; tréfálkoztak Jánoson, a ki talán maga volt a szent a kísértésbe vívó hölgyek között.

Ezüstszelű nagy felhő, az első a rajból, a mely nyugat felé vitorlázott, elhomályosította a napot; s Noémi némileg megkönnyebbülten, azt javasolta, hogy használják azt föl s most már árnyékban folytathatják útjukat. Néhány lépésnyire, a Torquato szerint a plébános álmában megjelent keresztől, egy feketébe öltözött úrral találkoztak, a ki öszvéren lefelé jött.

— Bocsánatot kérek — szólott a hölgyekhez, megállítva öszvérét — önök közül valaki a civitellai hercegnő ő excellentiája?

A tagadó válasza ujából bocsánatot kért, elmondva, hogy egy senator barátja ajánlotta hozzá azt a hercegnőt, a kit különben nem ismer s a ki Jennébe készül jönni, hogy a Szentet fölkeresse.

— Igenis — mondotta mosolyogva. — Talán önök is. Most mindenki odamegy. Egykor azért jöttek, hogy ott pápát lássanak. Igenis. Jennében volt már pápa. IV. Sándor. Látni fogják a latin fölírását: *Calores aestivos vitandi causa*. Most egy Szentnek a kedvéért jönnek. Attól tartok, hogy kevesebb a pápánál. Látták a két beteget? Látták a római diákokat? Eh, mást is fognak látni, mást is fognak látni. De attól tartok, hogy a Szent kevesebb a pápánál. Jó utat kívánok az uraságoknak!

A kereszten túlérve derűtség közt haladtak tova, zöld hegyhátak között, a melyek a magányos jennei völgyön függöttek, átellenben tűnt fel a falu, apró házainak szegényes csoportjával, uralván a harangtornyot. János már több-

ször járt Jennében, de nem tűnt föl előtte másnak azóta, hogy egy Szent tartózkodik benne és csodákat művel. Neje, a ki először jött ide, azt a benyomást nyerte, hogy olyan helyen van, a mely vallásos magába szállást sugall, mert magasan fekszik, a nélkül, hogy távoli látképpel zavarná a szemlélőt, a falu fölött elmélyedő menybölt, a magány, a csend miatt. Noémi mély szánalommal gondolt a távollevő szegény Jeannera.

III.

A jennei vendéglős, finoman udvarias derék szemüveges ember, a ki ismerte a világot, mert járt Amerikában s mégis mentesnek látszott ennek a világrésznek rossz szellemétől, lényegileg kedvezően nyilatkozott Benedekről az új vendégek előtt, de diplomatai tartózkodással. Nem hívta úgy, hogy: a Szent, csak Benedek barátnak nevezte. Selváék megtudták tőle, hogy egy pásztor kunyhójában lakik s kárpótlásul műveli ennek kis földjét. A ki látni akarja, annak be kell várnia a tizenegy órát. Most fűvet kaszál. Élete ez volt: Hajnalkor meghallgatta a plébános miséjét. Dolgozott tizenegyig. Evett kenyeret, zöldséget, gyümölcsöt s csak vizet ivott. Délután ingyen művelte meg az özvegyek és árvák földjét. Este kapuja elé ülve a vallásról beszélt.

Féltizenegykor Selváék és Noémi elmentek megnézni Sant-Andreát, a jennei templomot; kíserte őket a vendéglősné, a ki erőteljes, szép, nagyon tiszta, egyszerű s szerényen vidám asszony volt. A kis utcák tömkelegéből, a hol a vendéglő van, a térre érkezve, asszonyok nagy csoportjára találtak, a kik a vendéglősné szerint, idegenek voltak; a fűzőjükön, alsószyoknyájukon, czipőjükön ismerte meg őket. Ezek Trevibe valók, amazok Filettinóba, a másíkok Vallepietrába. A vendéglősné egy pékhez lépett be jobbra a templomtól, a hol néhány asszony kalácsokat sütött, mindegyik a magáét.

— Idegen asszonyok, a kik a mi Szentünkkel akarnak beszélni — mondotta Máriának. Ő nem úgy mondotta, hogy: Benedek barát, mint férje, úgy hívta: a Szent.

— De nem mondom a szemébe, — jelentette ki elpirulva — mert megütközik rajta. Nem, tényleg nem ütkö-

zött meg a dolgon, mert valósággal szent volt, de fájdalomosan kérte, hogy ne nevezzék őt úgy.

A megrongált nagy templomban, a melyikről azt monddotta a vendéglősné, hogy egyik vagy másik vasárnap úgy szét fogja lapítani a jenneieket, mint az egereket, csak a két beteg volt a kísérőikkel. A két beteg feje alá vánkost tettek s elhelyezték őket épen a templom közepén a földre. Társaik hangosan imádkoztak s rá sem néztek azokra, a kik bejöttek a templomba, hanem folytatták az imádságot.

— Talán azért hozták őket, hogy a Szent megáldja őket — mondotta a vendéglősné, — de ez fáj a Szentnek. Nem kér belőle. Esetleg iparkodni fognak reverendájához érni s most ez is nehéz dolog.

Azok a szegény emberek fölhagytak könyörgéseikkel s az egyik asszony a vendéglősnéhez jött megkérdezni, hogy ütött-e már tizenegyet. Mária felelte neki, hogy még egy negyedóra hiányzik belőle s kérdezősködött a betegekről. A férfi két esztendeje fekszik lázban; a leány, a ki neki nővére, szívбайos. Az arcinazzói síkságról jönnek, néhány órai utat tettek meg, hogy a jennei Szent meggyógyítsa őket. Egy arcinazzói szívбайos asszony néhány nap előtt gyógyult meg úgy, hogy megérintette a reverendáját. Mária és Noémi megszólították a betegeket. A leány bizott. A férfin, a ki reszketett a láztól, meglátszott, hogy csak azért jött el, hogy az övét megnyugtassa s hogy ezt is megpróbálja. Az úton sokat szenvedett.

— Olyan utak, a melyek a más világra visznek — mondotta — s itt fogok meggyógyulni.

Egy asszony, talán anyja, sirásba tört ki s könyörgött neki, hogy imádkozzék, hogy Jézushoz és Máriához forduljon. A két hölgy eltávozott, mert János hívta őket; czivakodás támadt ugyanis a téren az asszonyok s azon diákok között, a kik Selváékat a jennei hegyoldalon megelőzték. A diákok bizonyosan rossz tréfákat engedtek meg maguknak az asszonyoknak a Szent iránti hódolata ellen. Föl voltak dühödve. A jennei asszonyok kirohantak a pékműhelyből. Másfelől két tollas kalapú csendőr sietett elő. Noémi és Mária az asszonyok közé mentek, hogy megbékítsek őket. János meg nagyobb veszedelemmel fenyegette meg a diákokat, a kik henczegésből nevettek. Ének hangzott a

templomból, előbb fátyolozottan, majd, mikor kinyílt az ajtó, erősen :

— *Sancta Maria, ora pro nobis!*

Megjelent a két beteg. A leány egyenesen járt, a férfit karon hozták, tetőtől-talpig reszketett s hullának látszott. És az asszonyok is, a kik segítettek vinni, ünnepélyesen énekelték :

— *Sancta Virgo Virginum, ora pro nobis!*

A téren az összes asszonyok letérdeltek, a bámuló csendörök körül, a diákok elnémultak; urak és hölgyek, a kik különféle alkalmatosságon épen akkor értek a térre az Anio völgyének öszvérútján, megállapodtak. Előbb Mária, majd Noémi térdelt le, megindulásuk a földre vont a őket. János habozott. Az ő hite nem ilyen volt. Azt vélte, hogy megbántja a Teremtőt és az észnek az adóját, ha betegeket czipelnek öszvéreken hosszú útra, csak hogy egy bálvány, egy ereklje, egy ember csodásan meggyógyítsa őket. De ez is hit volt. Mulandó tudatlanságnak nyers külsején belül volt az elrejtett igazságnak érzése, a melyet büszke elmék észre nem vesznek, az életnek érzése, titokteljes sugár tisztátalan érzésnek tömegében. Ez is hit volt, beszámíthatatlan tévedés, szeretet, fájdalom volt, valami látható része volt a világmindenség összes legmélyebb mysteriumának. Mintha megértették és tisztelték volna, maga a föld és a templomnak kopott nagy homlokzata s a tér körül lévő apró háznak alázatos kicsiny külseje. János elképzelte egy kedves halottjának képét, a ki ilyen állapotban lett volna s csaknem megfagyott az ér ereiben, s térdei ingadoztak. A betegeknek kísérői tovább mentek s emelt fővel énekelték :

— *Mater Christi!*

A térdeplő asszonyok lehajtott fővel válaszolták :

— *Ora pro nobis!*

Azután fölkeltek és követték a menetet. Közben három-négy jennei asszony ezt kiáltotta :

— Nem akarja, nem akarja!

Az egyik megmagyarázta Máriának, hogy a Szent nem akarja, hogy betegeket vigyenek hozzá. De nem hallgattak rájuk s ők is velük mentek, kíváncsian, hogy mi történik.

Selvák is, a kik előbb vonakodtak menni, a sóvárgó

Noémi nyomában tartottak. Mögöttük kellő távolságban, a mely nézőknek s ne résztvevőknek tüntesse föl őket, sorakoztak a diákok. Egy csoportban, magukban, jó messziről követték őket a csendőrök. az emberek kigyószerű menetének végén, a mely hullámszerűen tünt el a templom átel-lenébeni házacskák tömegének egy hasadékan át.

Eltűnt, csavarodott a nagyhangu nevekkel ellátott sötét keskeny utcákon, a melyek a falu másik, legnyomorultabb, legpiszkosabb végére vezetnek. Itt a hegy sziklás romján, piszkos és göröngyös kövezeten lógnak lefelé kavicsok között az egymás hátára került házak. A sötét ablakok csontvázak szemeiként bámulják a mély és elzárt völgy csendjét, ütött-kopott lépcsők néznek ki a kapukból; a legtöbbnek csak három-négy foka van s némelyik házban egyáltalán nincs is. Ha nagy fáradsággal belépünk mászik az ember, üregeket talál, a hol sem világosság, sem levegő nincsen.

— Rossz itt járni. nyomorultak az utcák — szólott mosolyogva az egyik kapuból egy öreg asszony a hölgyekhez.

Egy ilyen, alig megközelíthető üregben lakott Benedek.

A tömeg két ága, a mely a bemenetelnél elvált, a nyitott ajtó előtt újra egyesült. Egy szomszédos pékműhelyből kijöttek az asszonyok s elmondották, hogy Benedek nincs otthon. A tömeg a két beteg körül hullámozott, panaszos szavak hallatszottak. Aggodalmas kérdések, különféle mormogások jártak a menet két ágán keresztül a körmenet másik végébe, a hol nem értették meg, hogy mi a célja annak a lármának s kezdtek czivakodni, hogy bemehessenek megnézni. Esetleg valami nagyobb baj érte a betegeket, a kik a forró napon voltak. Három diák az asszonyok között settenkedett s alaposan szidták őket. Végre megszólal egy jennei asszony:

— Vigyétek be a szegényeket.

— Igen, igen, be kell őket vinni! A Szentnek házába!

A nép már a falaktól is csodát remél, a melyek között lakik, a kemény földjétől, az ingóságaitól, a melyek életszentségének osztályosai. A Szentnek ágyára kell őket fektetni. A Szentnek ágyára! Az ütött-kopott kőlépcsőkre, a melyek Benedek ajtajához vezetnek, vékony deszkákat raknak s a két beteget a néparadat nagy tolakodása köz-

ben viszik föl. A két beteget keresztben fektetik a Szentnek ágya fölé. A néparadat betölti az üreget. Mindenki letérdel és imádkozik.

S ez valóban üreg. Egyik oldala egészen ferdén szelt sárgás sziklafal. A göröngyös puszta földön kell járni. A két láb magasan fekvő fekhely mellett tűzhely van. Ablak nincs az üregen, de a kéményen keresztül napsugár hatol be s a mennyei fény a tűzhely kövére hull, a melyen hamut nem látni. Az ágy fölött sötét takaró van. A szikla ferde falán, a bejáratnál nyersen vésett kereszt látható. Az egyik sarokban van az egyetlen fényűzési tárgy, vízzel teli nagy veder, egy zöld fazék, egy flaskó és egy pohár. Néhány könyv egy kopott szalmazsákon van összezsúfolva. Egy másik széken tányért látni, benne babbal és kenyérrel. A helyiség a legnagyobb szegénységet árulja el, de rendben van tartva és tiszta.

A lázas ember panaszkodik, hogy fázik, hogy nedves és sötét van. Azt mondja, hogy rosszabbul érzi magát s hogy meghalni hozták ide. Kéri az Isten szerelmére, hogy nyugodjék meg s reméljen. Másrészt szívбайos fiatal nővére, néhány percz múlva, hogy a fekvőhelyre helyezték, könnyebb-séget érez. El is mondja rögtön, előre hirdeti, hogy meggyógyul. Körülötte nevetnek is, könnyeznek is s dicsérik az Urat. Megcsókolják a ruháit, mintha ő is szentté vált volna s ezt a hírt nyomban kiviszik. Örömhangok felelnek, lán-goló arcczal. sóvárgóan nézve, más emberek tola-kodnak az üregbe. De ebben pillanatban valaki, a ki messzibbre ment, hogy a Szentet megkeresse, távolról elkiáltja magát:

— Jön a Szent! Jön a Szent!

Erre csak úgy önti magából az üreg a tömeget, a han-gok, lépések zaja levonul, egy pillanat alatt Selváék körül mindenki eltűnt s a három-négy diák körül, a kik a kunyhó ajtajánál állva maradtak. A jennei asszonyok részben munkájuk után mentek a sütőbe, részben az ajtónál nézegetnek. Mária néhány szót vált velük.

— Mind idegen az az ember, a ki lement?

— Oh igen, nem mind, de majdnem mind. A legtöbb Vallepíetrába való. Jobb volna, ha vizet kapnánk Vallepíetrából.

— S mit akarnak? Elvinni magukkal a Szentet Jennéből?

— Igen, ezt is akarták s megmondották, hogy nagy dolgokat szándékoznak cselekedni!

— És maguk mit szólnak hozzá?

— Mi tudjuk, hogy ő nem akar elmenni. S azután...

A betegek társnői valamit kiáltanak belülről, az asszony megfordul, csizvakodás támad, Selváék és a diákok bemennek, hogy lássák a csudálatosan meggyógyult leányt. Noémi künmarad. Alig tudja bevárni Benedeket, dobog a szíve s maga sem tudja, hogy miért, s ostobának tartja magát, de nem mozdul.

Két benzés látszott alulról, a távolból, a mint jöttek a kis földeken keresztül. Az egyikén néha-néha kasza fénylett. Felülről meghallván a hangok és lépések zürzavarát. Benedek mosolyogva mondotta társának:

— Atyám!

Kelemen, mihelyt Jennébe ért, fölkereste Benedeket a kis réten, a hol kaszált, elmondotta neki a fájdalmas hírt s hosszas beszélgetés után megigérte neki, hogy megmossa a fejét annak, a ki őt Szentnek nevezi, a mit Benedek különösen óhajtott. Ő is hallotta a lerohanó tömeg zajongását s ezt a kiáltását: a Szent, a Szent! s mikor Benedek mosolyogva mondotta neki: Atyám! taglejtéssel mutatta a beleegyezését s előre ment. Benedek letette a kaszát, kissé letért az ösvényről, leült egy szikla s egy virágzó almafa mögé, a melyek elrejtették őt az érkezők elől. Péter Kelemen csak maga ment eléjük.

Mikor megpillantották, nem mentek tovább. Többen azt mondták: Nem ő az! s mások: Ő elmaradt! Leghátulról pedig ezt kiáltották: menjetek előre! A tömeg megmozdult.

Erre Kelemen fölemelte kezét s így szólott:

— Hallgassatok meg!

Ez az ember, a ki két ismeretlen személyhez pirulás nélkül szólani nem tudott, ezúttal nagyon elsápadt. Gyöngéden fátyolozott hangját alig lehetett hallani, de látták a taglejtését. Magas termete, derült szép arcza tiszteletet parancsolt.

— Ti Benedeket keresitek — így szólott. Ti őt Szentnek nevezitek. Ezzel rendkívül nagy fájdalmat szereztek neki. Pedig mindenkinek megmondotta a Jennébe való érkezésének első napján, hogy ő nagy bűnös, a kit Isten

végtelen jóságában bűnbánatra hívott. De ő azt akarja, hogy én ezt előttem megerősítem. S én megerősítem, mert igaz. Nagy bűnös volt. Még újra elbukhatnék, ha hinne nektek, csak pillanatra is, a kik őt Szentnek nevezitek. Isten elhagyná. Ne hívjátok többé Szentnek s ezután különösen ne kérjétek tőle csodákat.

— Páter! — szólott közbe ünnepélyes hangon egy magas, sovány, fogatlan, sas arczelű öreg ember, előre tolakodva, karjait kitarva — páter! mi nem kérünk csodát, a csoda már megvan, a leány meggyógyult, mihelyt érintette annak az embernek fekhelyét s mi mondjuk önnek, hogy ez az ember Szent s ha Jennében vannak emberek, a kik mást mondanak, azok méltók rá, hogy a pokol fene-kén égjenek. Páter, csókoljuk a kezeit, de ezt állítjuk!

— Van még egy másik beteg is! Van még egy másik beteg is! — kiáltotta vagy tíz-husz hang. — A Szent jön elő.

Hátul a diákok csoportjából ezt kiáltották:

— Előre a Szenttel! A Szent beszéljen!

— Micsoda viselkedés ez? — szólott az öreg, megve-téssel fordulván hátra, mint a hatalmától megfosztott nép-szónok. — Micsoda modor ez?

Méltatlankodó kiáltások zaja elnyomta az ő hangját s a diákok mind erősebben lármáztak:

— Elő vele a Szenttel! Halljuk a Szentet! Le a pap-pal! Le vele!

Az asszonyok haragosan megfordultak:

— Ti pusztuljatok, ti!

S fönn a romok közé ragasztott kunyhók közül elő-tűntek a csendőrörsök. Erre Benedek fölkelt s kiment a szabad helyre.

Mihelyt meglátták, nagy örömkialtás fogadta. Selváék az üreg ajtaja elé állottak s lenéztek, Noémi lesietett.

A tömeg Benedeket egy pillanat alatt körülvette s áldva csókolták reverendáját. Sokan térdre borulva sirtak. Noémi, a ki maga ment le a diákok után, előre rohant s végre látta az embert.

Jeanne megmutatta neki több fényképét, de kijelen-tette, hogy tökéletesen egyik sem elégíti ki. Noémi Maironi Péter rokonszenves arcán a szomorúság belső árnyát látta;

Benedekén rendkívüli élet ragyogott. Két nap előtt leborotváltatta haját és szakállát, mert egy asszony ezt suttogta előtte: Olyan szép, mint Jézus. Uralkodó lelkének kifejezése főleg az orrán mutatkozott, a mely rendkívüli soványan vált ki nagy sötét szemei alól. Szemeiben kimondhatatlan varázs volt. Most is szomorúságot sugároztak, de édes szomorúságot, a mely tele van erővel és békességgel, és mystikus áhítattal. Körülvéve a leborult néptől a virágzó almafa fehér felhőzete alatt, mozgó árnyékoktól, körülragyogva a naptól, mintha régi festőnek látomása lett volna. Noémi megmerevedett, torkát megakadt sírás fojtogatta. Mellette sirt néhány asszony, kölcsönös suggestio hatotta őket át s csak a látása is sírásra fakasztotta őket. Az egyik közülük beteg és fáradt volt, leült az út szélére, a Szentet nem láthatta s sirt a megindulástól, a nélkül, hogy tudta volna, hogy miért? Oda értek az elkésettek is, egy öreg ember és három asszony Vallepietrából. A három asszony összetévesztvén Kelemen Benedekkel, nyomban zokogni kezdett s ezt sóhajtozták: Milyen szép ember! milyen szép ember!

Erre a virágzó almafa fehér felhőzete alatt fájdalmas, könyörgő, szemrehányó szavakkal sikerült az őt imádó tömegnek ostromát visszautasítani s rábírní arra, hogy ne térdeljen. A diákok csoportjából ez a kiáltás hallatszott: — Beszéljen!

Ebben a pillanatban, fönt a magasban, a jennei harangok ünnepélyesen jelezték a falunak a delet, a magányosságoknak, a Leo-hegynek, a Sant' Antonio-hegynek, az Altuino-hegynek, a nyugot felé vitorlázó felhőknek. Benedek mutató ujját ajkaira tette, csak a harangok beszéltek. Ránézett Kelemenre, mintha hallgatagon szólítaná föl valamire. Kelemen födetlen fövel kezdte mondani az Úrangyalát. Benedek állva, összekulcsolt kezekkel mondotta el vele együtt s mindaddig, a míg a harangok szólottak, szemét arra a fiatal emberre szegezte, a ki rákiáltott, hogy beszéljen; szeme telve volt szomorúsággal, mystikus gyöngédséggel. Ez a kimondhatatlan tekintet, a harangok ünnepélyes hangja, a fűszálak reszketése, a virágos ágaknak könnyed hullámozása a szellőtől, annyi könnyes ábrázatnak odaragadtatása egyetlen egyhez: Noémira nézve egyetlen egy szóban központosult, a mely lelkét fölemelte, a nélkül, hogy ki

tudta volna mondani, épen úgy, mint gyötri a lelket az önmaga után való vágyban, a zenei ütemek szomorú menetében rejlő értelem. A harangok elnémultak s Benedek gyöngéden mondotta annak, a ki vele szemben állott:

Ki vagy te s mi történt, a mi ide hozott hozzám, mintha én az volnék, a ki nem vagyok?

Egyszerre többen válaszoltak neki, elmondották neki a csodát s hogy mennyire kíváncsiaknak utána úgy az egyik, mint a másik faluban.

Ti fölmagasztaltok engem, — mondotta — mert vakok vagytok. Azt a leányzót nem én gyógyítottam meg, hanem a hite. A hitnek az az ereje, a mely talpra állította s járásra teszi képessé, Isten világába való mindenhol és mindenkor, épen úgy, mint a rémület ereje, a melytől reszketünk és összerogyunk. Olyan erő a lélekben, a melynek az erők a vízben és a tűzben. Tehát, ha az a leány meggyógyult, ez azért történt, mert Isten az ő világába rendelte ezt a nagy erőt; dicsérjétek Istent s ne engemet. Hallgassátok tovább! Megbántjátok Istent, ha az ő hatalmát és jóságát nagyobbnak tartjátok a csodákban, holott ezek mindenütt jelen vannak és végtelenek. Nehéz megérteni, hogy a hit miként tud újra meggyógyítani, de lehetetlen megérteni azt is, hogy miként élnek ezek a virágok. Az Úr nem volna se kevésbé hatalmas; se kevésbé jó, ha ez a leány nem is gyógyult volna meg. Imádkozzatok, hogy meggyógyuljon, igen, de még inkább imádkozzatok, hogy megértsétek azt a nagy dolgot, a melyről most szólottam nektek: imádkozzatok, hogy az Úrnak akaratát legyetek képesek imádni, mikor a halált adja épen úgy, mint mikor az életet adja. Vannak emberek a világon, a kik azt vélik, hogy Istenben nem hisznek s mikor a betegségek és a halál belépnek házukba, azt mondják: ez a törvény, ez a természet, ez a világegyetem rendje, mi meghajtjuk a fejünket, mi elfogadjuk zúgolódás nélkül, mi folytatjuk a kötelességünk útját. Vigyázzatok, hogy azok az emberek meg ne előzzenek titeket a mennyeknek országában. És gondolkozzatok arról is, hogy milyen csodákat kívántok. Azért jöttök, hogy testi betegségektől gyógyuljatok meg, azt akarjátok, hogy ezért menjek faluitokba. Hígyetek és meg fogtok gyógyulni nélkülem. De emlékezzetek arra, hogy

Isten akarata szerint jobban is élhettek a hitetekkel. Vajon mindnyájatoknak egészséges-e a lelke? Nem, nem vagytok egészségesek s mi hasznatok van belőle, ha az edény jó s a bor el van romolva? Önmagatokat és családjaitokat jobban szeretitek az igazságnál, az igazságosságnál, jobban az isteni törvénynél. Mindig csak arra gondoltok, a mi nektek s a tieiteknek jár s nagyon ritkán arra, a mi a többieknek jár. Azt hiszitek, hogy sok imádsággal üdvözültök. S még csak imádkozni sem tudtok. Ugyanolyan módon imádkoztok a szentekhez, a kik szolgálai, mint Istenhez, a ki Úr, ha ugyan még ennél is rosszabbul nem cselekesztek! Nem gondoltok arra, hogy az Úr nem törődik a sok beszéddel s szívesebben veszi, ha csendben szolgálják őt olyan szándékkal, a mely mindig az ő akaratát kívánja teljesíteni. S nem is értitek, hogy mi a bajotok; olyanok vagytok, mint a haldokló, a ki azt mondja: jól érzem magamat. Valaki közületek talán így gondolkozik ebben a perczben: Ha nincs bennem meg a rossznak tudata, a mit cselekszem, akkor az Úr nem fog engem kárhoztatni. De az Úr nem úgy ítél, mint ennek a világnak bírái. Az az ember, a ki mérget vesz be, a nélkül, hogy ismerné a mérget, épen úgy elpusztul, mint az, a ki mérget akart bevenni. Az az ember, a kinek nincsen fehér ruhája, nem mehet az Úrnak vacsorájára, még ha nem tudta is, hogy olyan ruhára szüksége lett volna. Az, a ki mindennekfölött szereti önmagát, akár ismeri, akár nem ismeri bűnét, nem megy be a mennyek országának kapuján, épen úgy, mint a menyasszonynak ujjá, ha behajtja, nem mehet be a gyűrűbe, a melyet vőlegénye ajándékozott neki. Ismeritek lelkeiteknek betegségeit, hittel könyörögtek tehát, hogy kigyógyuljatok belőlük. Krisztus nevében mondom nektek, hogy meggyógyultok. Testeteknek gyógyulása jó nektek, családjaitoknak, az állatoknak és a növényeknek, a melyeket gondoztok; de a lelketeknek gyógyulása — higgyétek ezt a dolgot, bár nem értitek meg — lelketeknek gyógyulása jó mindazon él ő szegény léleknek, a kik ide-oda küzködnek a jó és a rossz között, jó a holtak összes szegény lelkeinek, a kik fáradtsággal és fájdalommal tisztulnak meg, a mint a katonának győzelme hasznos az összes nemzetbelijeinek. Jó az angyaloknak, a kiknek, mint Jézus mondotta, annyi örömük van,

ha egy lelket meggyógyulni látnak s ez a gyönyörűség növeli hatalmukat s mit gondoltok: hatalmuk a sötétségért vagy világosságért vagyon-e, a halálért vagy az életért vagyon-e? Hittel könyörögjetelek először a lélek egészségeért s azután a testnek gyógyulásáért!

A meredek hegyoldalon ember ember hátán állott; a legtávolabbiak sóvárogva néztek, mert csak a hangját hallották s könnyeztek; a közelebb lévők részben csodálkoztak, részben lelkesedtek, részben nem tetszett nekik a Szentnek beszéde. Noémi sápadt arcán is könnyek peregtek. A diákok fölhagytak gúnyos nézésükkel. Mikor Benedek elhallgatott, az egyik diák határozottan és komolyan előlépett s beszélni akart. De az öreg megelőzte őt s így kiáltott föl:

— És te meg fogod gyógyítani lelkünket!

Mások is ismételték aggodalmasan:

— És te meg fogod gyógyítani lelkünket! És te meg fogod gyógyítani lelkünket!

Erre egy pillanat alatt az egész előcsapat, mintha emberről emberre ragadt volna a lelkesedés járványa s karjait könyörögve nyujtották ki:

— Es te meg fogod gyógyítani lelkünket! És te meg fogod gyógyítani lelkünket!

Benedek előre rohant s így kiáltott föl:

— Mit cselekesztek? Ugyan mit cselekesztek?

Fölülről ez a kiáltás hangzott:

— A csodaleány!

A leány, a kit Benedek ágyára fektettek s a ki érezte meggyógyulását, idősebbik nővérének karjára támaszkodva jött le s Benedeket kereste. Ez nem figyelt a lármára, a fönt lévő tömegnek mozgolódására, a mely szétválva helyet engedett a két nőnek. Nem volt képes arra, hogy a tömeget rávegye, hogy föllásson; letérdelt tehát ő is. Erre azok, a kik körülötte voltak, állottak föl s meghallva fölülről a zajt és a kiáltásokat:

— A csodaleány! A csodaleány!

Őt is rábírták, hogy álljon föl, pedig előbb láthatólag semmit nem hallott a lármából. Mindenki ezt kiáltotta:

— A csodaleány! A csodaleány!

Arcát kutatva: vajon öröme telik-e a csodában s

szemük fejezte ki ezt a hitet: Tőled való, te gyógyítottad meg, mintha az előbb épen semmit sem mondott volna.

A leányka levánszorgott és sárga volt, szomorúsággal csinos arczán, mint a sziklás út, a melyet a nap égetett, nővére karjára támaszkodott. S a nővére is el volt szomorodva. A tömeg helyet adott nekik, Benedek félreállott s akaratlan mozdulattal, a mely szándékosnak látszott, Kelemen mögé került. Mindnyájan remegtek és mosolyogtak, mintha valami új csodát reméltek volna. A két nő nem csalódott, elvonultak Kelemen előtt, a nélkül, hogy ránéztek volna, egyenesen Benedekhez fordultak s az idősebbik bátor hangon így szólott hozzá:

— Istennek szent embere, te gyógyítottad meg ezt a leányt; gyógyítsd meg a férfit is!

Benedek egész valójában remegve, csaknem halkan felelte:

— Én nem vagyok szent ember, én nem gyógyítottam meg ezt a leányt s a férfiért, a kiről beszélsz, legfőlebb imádkozni fogok.

S mikor meghallotta, hogy az, a ki ágyán fekszik az ő kunyhójában s a ki sokat szenved, fivérük, így szólott Kelemenhez:

— Menjünk s ápoljuk őt.

S elindult mesterével együtt. Mögöttük a tömeg hül-lármzásában ujból összekerült. Benedek megfordult s megtiltotta, hogy kövessék s az asszonyoknak meghagyta, hogy inkább ápolják azt a leányt, a kinek nem szabad gyalog fölmenni a meredek hegyoldalon, a melyet a nap éget a tűzével. Meghagyta, hogy a vendéglőbe vigyék, fektessék le, ételt és bort adjanak neki. A kik követték őt, megállottak, a többi pedig oldalfalat alkotott előtte, hogy elvonulhasson. A diák, a ki előbb szót kért, tiszteletteljesen közeledett hozzá s kérdezte őt: vajon ő és néhány barátja később nem beszélhetnének-e vele rövid ideig egyedül?

— Oh igen! — felelte Benedek hirtelen férfiasan és bensőségesen. Noémi, a ki mellettük volt, szintén bátorságot vett magának.

— Kérhetek én is öt percet? — mondotta francziául elpirulva s nyomban eszébe jutott, hogy ilyenformán meg-

értette vele, hogy művelt embernek ismeri. Valósággal égett a pirtól s olasz nyelven ismételte kérését.

Kelemen akaratlanul figyelmeztetni látszik Benedeket, a ki udvariasan, de kissé szárazan feleli:

— Ha jót akar tenni, foglalkozzék azzal a szegény leánynyal!

S tovább ment.

Kelemennel egyedül lépett be kunyhójába. Senki sem követte őket. Egy öreg asszony, a beteg férfiúnak anyja, mikor meglátta, hogy bemegy, sirva borult lábaihoz s leányának szavait intézte hozzá:

— Te vagy a szent ember? Te vagy? Az egyiket gyógyítottad nekem, gyógyítsd meg a másikat is!

Benedek kezdetben a napról a sötétségbe lépve, semmit nem tudott megkülönböztetni. Azután észrevette azt a férfit a fekvőhelyen végig nyújtózva; nehezen lélekzett, nyögött, sírt, szidta a szenteket, az asszonyokat, Jennét, a nyomorúlt sorsát. Selva Mária letérdelt melléje és zsebkendővel törülte le az izzadságot homlokáról. Más senki sem volt az üregben. A világos ajtónál a szikla sárgás falára ferdén vésett nagy kereszt ebben a pillanatban ünnepélyes, homályos szavat látszott mondani:

— Reméljete Istenben — felelte Benedek gyöngéden az öreg asszonynak. S az ágyhoz lépett, a beteg fölé hajolt, az ütőerét megtapintotta. Az öreg asszony megszűnt zokogni, a beteg nem szidta tovább a szenteket s nem nyögött. A legyek zümmögését lehetett hallani a puszta tűzhelyen.

— Hivtatok orvost? — suttogta Benedek.

Az öreg asszony újra zokogni kezdett:

— Gyógyítsd meg te, gyógyítsd meg te! Jézus és Mária nevében!

A beteg ismét nyögni kezdett. Selva Mária halkán szólt Benedekhez:

— Az orvos Subiacóban van. Selva úr, a kit ön talán ismer, a gyógyszerárba ment. Én vagyok a felesége.

János ekkor tért vissza sietve, lesujtottan. A patika zárva volt, a gyógyszerész nem volt otthon. A plébános adott neki marsala-bort. Rómából jött urak, a kik sok útra-valóval látták el magukat, cognacot és kávé adtak neki. Benedek magához intette Kelement; azt súgta a fülébe,

hogy hívják el a plébánost, mert az az ember már haldokolt. Ő is elmehetett volna, hogy elhozza a plébánost, de az anyával szemben keményszívűségnek tűnt volna föl előtte, ha eltávozik. Kelemen szó nélkül kiment. Néhány lépésnyire a kunyhótól tanácskozott az az előkelő társaság, a mely Rómából jött, hogy a jennei Szentet lássa; három úrból és négy hölgyből állott s az a jennei úr kalauzolta őket, a ki Selváékkal a hegyoldalban találkozott. Meglátva a benzést, halkan és gyorsan beszélgettek s az egyik közülük, egy nagyon előkelő fiatal ember, a szemébe szorítván monokliját, páter Kelemenhez közelített, a kit a hölgyek bámulattal néztek s sajnálkozással vették tudomásul, hogy nem ő a Szent, bár a kalauzuktól így hallották.

Ők is óhajtottak értekezni Benedekkel. Különösen a hölgyek kívánták. A fiatal ember gúnyos mosolylyal tette hozzá, hogy a mi őt illeti, nem tartja magát arra méltónak. Kelemen nagyon röviden azt felelte neki, hogy ez idő szerint lehetetlen Benedekkel beszélni s eltávozott. Az ifjonez pedig jelentést tett a hölgyeknek, hogy a Szent szentségtartóban van, a melyet kulccsal zártak el.

Közben Benedek, bár a betegnek vigasztalhatatlan anyja folyton könyörgött neki, hogy ne gyógyszer adjon be neki, hanem csodát műveljen, néhány csepp izgató szerrel akart javítani az állapotán, a melyet Selva János hozott neki. S inkább gyöngédséggel, vigasztaló szavakkal iparkodott ráhatni, valamint azzal az ígérettel, hogy másfajta üdvösség vár reája. A jámbor, komoly, gyöngéd szó a megnyugvás csodáját művelte. A beteg nagyon nehezen lélezett, sóhajtott, de már nem szitkozódott. Anyja, tébolyodottan a reménységtől, kezeit összekulcsolva s sírva mormogta:

— A csodát, a csodát, a csodát!

— Kedvesem, — szólott Benedek — Isten kezében vagy s ezt szörnyűnek érezheted. Bízd magad reá s gyöngédnek fogod érezni. Nyugodjál meg, akár újra ennek az életnek viharai közé bocsát, akár a mennyországba visz, akár bármit is cselekszik veled. Ne gondold rá! Mikor csecsemő voltál, anyád hordozott, nem kérdezted, hogy miként, hol és miért, a karjai között, a szeretetében voltál s mást nem kívántál. Most is így tégy, kedvesem! Én, a ki hozzád beszélek, annyi rosszat cselekedtem életemben, egy keveset

talán te is, esetleg emlékezel rá. Sírj. sírj, megnyugodván ilyen módon Atyád ölében, a ki magához hív, a ki neked mindent meg akar bocsátani, mindent el akar feledni. El fog jönni a pap s te elmondod neki a legjobb emlékezésed szerint, félelem nélkül, azt a rosszat, a mit esetleg cselekedtél. S azután, tudod, hogy ki fog hozzád jönni titokzatosan? Milyen szeretet, kedvesem, milyen gyönyörűség, milyen könyörület, milyen élet!

A halál árnyával küzködve, üveges szemeit Benedekre szegezve, a melyek a heves vágytól s attól a félelemtől rágyogtak, hogy nem fejezheti ki őket, a szegény fiatal ember, a ki nem értette meg jól Benedeket, azt híven, hogy néki kell meggyónnia, hozzáfogott bűneinek megvallásához. Anyja, a ki Benedek beszédje alatt a sziklafalnál térdelt s a keresztet csókolta, várva, hogy a csoda bekövetkezzék, fiának szokatlan hangjára fölugrott, az ágyhoz rohant, mindent megértett, kétségbeesett kiáltást hallatott, kezeit az égnek emelte. Benedek megrémülve kiáltott: Ne nekem, kedvesem, ne nekem gyónjál! De a beteg nem értette meg, karjával átkarolta nyakát, magához vonta s folytatta nem illetékes gyónását. Benedek pedig folyton ezt ismételte: Istenem, Istenem! s erőltette magát, hogy ne hallja, de ahhoz sem volt ereje, hogy a haldoklót otthagyja. S tényleg nem hallotta a gyónást s nem is volt könnyű hallani, annyira szakadozottan és zavarosan törtek ki belőle a szavak. S a plébános még nem jött s páter Kelemen még nem tért vissza! Lépéseket és halk beszédet lehetett ugyan hallani kívülről, néhány kíváncsi megjelent az ajtónál, de senki sem lépett be. A haldoklónak mindinkább gyöngült a hangja, majd elhallgatott.

— Vannak künn emberek? — kérdezte Benedek. — Menjen valaki a plébánosért s mondja meg neki, hogy siessen.

János és Mária az anyja körül állottak, a ki magánkívül, a fájdalomtól haragra ragadtatta magát. Minthogy hitt a csodában, nem tudta elképzelni, hogy fia természetes úton jutott végső lehelletéhez, majd zokogott érte, majd átkozta a gyógyszereket, a melyekkel Benedek látta el, jöllehet Selváék azt erősítették, hogy nem voltak orvosságok. Mária megölelte, hogy mérsékelje és megvigasztalja. Intett János-

nak, hogy maga menjen a papért s János elsietett. A halottnak fénylő szemei is erre könyörögték.

Benedek így szólt hozzá:

— Fiam, kívánczol Krisztus után?

A szegény ember kifejezhetetlen sóhaj mellett igent intett a fejével. Benedek többször gyöngéden megcsókolta.

— Krisztus azt mondja nekem, hogy bűneid meg vannak bocsátva s hogy menj békességben.

Fénylő szemei örömtől ragyogtak.

Benedek a beteg anyját hívta, a ki Mária kitárt karjaiból rohant fiához. Ekkor lépett be Kelemen lihegve, Jánossal és a plébánossal.

Kelemen a plébánián egy előtte ismeretlen papot talált, a ki a plébánossal szóváltásba elegyedett. Ő mondotta el, hogy a fanatikus tömeg a Sant'-Andrea-templomba akarja vinni hálaadás végett az állítólag csodásan meggyógyult leányt. A plébánosnak kötelessége, hogy ezt a botrányt megakadályozza. Ha nem csalás is a leánynak meggyógyulása, de nem is valóság. Az állítólagos csodatévő ember pedig egy csomó eretnekséget prédikált a csodákról és az örök üdvösségről, a hitről úgy beszélt, mintha csak természeti erény volna s megbírálta Jézust, a ki betegeket gyógyított. Most egy másik csodát eszel ki egy másik szerencsétlen emberrel. Ennek a dolognak végét kell vetni. Végét? gondolta magában a szegény plébános, a ki már a hátán érezte az inquisitiót. Nagyon könnyen lehet mondani, hogy: véget vetni. De hogyan? Épen ekkor érkezett meg Kelemen s ez egy kissé magához térítette. Most, gondolta magában, ő fog rajtam segíteni. Kelemen szomorú küldetését megtudva, a pap így kiáltott föl:

— Látja! Így végződnek a csodák! De önnek nem szabad az utolsó kenettel annak az eretneknek házába lépni, ha az előbb el nem távozik onnan s soha többé nem tér vissza!

Kelemennek a haragtól égett az arca.

— Nem eretnek! — mondotta. — Istennek embere!

— Ezt ön mondja! kiáltotta a pap.

És ön, — folytatta a plébánoshoz fordulva — ez önnek a dolga! Egyébként tegyen úgy, a hogy akar; semmi közöm hozzá. A viszontlátásra!

Szó nélkül meghajolt Kelemen előtt s a szobából elsompolygott.

— És most? És most? — sóhajtott a szegény plébános, kezét a homlokára szorítván. — Ez egy szörnyű ember, de én nem akarok véteni Uram, Istenem ellen! Szólj te! Szólj te!

A papnak, igen is, szent volt az Isten félelme, de tartott némileg a Kelemenben mutatkozó életszentségtől és emberségtől is, attól a szigorú lelkiismerettől, a mely megítélte volna. Kelemen agyában egy pillanat hatása alatt föl-villant, hogy mit kell cselekednie.

— Készítsd elő — szólott — az utolsó kenetet s jervelem azonnal, meggyóntatni azt a szegény fiatal embert. Benedek pedig meg fogja mutatni, hogy eretnek-e vagy az Isten embere?

A szolgáló bejött s jelentette, hogy egy úr nagyon sürgősen kéri a plébános urat, mert az a beteg haldoklófélben van.

Kelemen lihegve lépett be a roskadozó kunyhóba Jánossal és a plébánossal. Az ajtó közelébe magához hívta Benedeket és valamit halkán szólott hozzá. A beteg hörgött. Benedek lehajtott fejjel hallgatta ezeket a fájdalmas szavakat, a melyek a szent alázatosságnak egy cselekedetét követelték tőle; felelet nélkül letérdelt a kereszt előtt, a melyet ő maga vésett a sziklába, sóvárogva megcsókolta s a keresztnek tragikai fájdalmat kifejező karjai a sziklanyomokból szinte a lelkébe vésték az önfeláldozás jelvényét, szeretetét, az ő javát, az ő erejét, az ő életét; s fölkelvén, mindenkorra távozott onnan.

A nap a falu mögött észak felé rohanó felhők ködös forgatagában tűnt el. Azokon a helyeken, a hol valamivel előbb rajzott a tömeg, sivár pusztaság mutatkozott. A házak sarkán, a kavicsos szűk utcák fordulójánál, a félig csukott ajtók mögül asszonyok kandikáltak ki és kémkedtek. Benedek megjelenésekor mindnyájan visszavonultak. Megérezte, hogy Jenne már tudja, hogy az az ember, a ki tőle az egészségét várta, haldoklik s hogy a hatalom órája ellenségei számára ütött. Kelemen, mestere és barátja előbb követelte tőle, hogy tegye le a benzés reverendát, hagyja el házát, hagyja el Jennét. Fájdalmasan és szeretettel, de követelte tőle. Késérű volt a lelke s éhes is volt, mert a kenyérből és babból álló ebédjét sem ehette meg, csaknem elájult, a látása elhomályosodott. Egy szűk utcza elején, a falu végében, egy elzárt kis ajtónak megrongált küszöbén leült. Feje fölött hosszas mennydörgés hangzott.

A nyugalomtól lassanként magához tért. Arra az emberre gondolt, a ki a Krisztus utáni vágyban halt meg s édesen gyöngéd érzés hullámozott át a lelkén. Lelkiismeretfurdalást érzett, hogy néhány pillanatra megfélemedezett az Úrnak arról a nagy adományáról, hogy szinte megfélemedezett a keresztről, alig hogy életet és gyönyörűséget merített belőle. Kezébe rejtette arcát s csendesen sírt. Fönt az ablak némi neszszel kinyílik, valami lágy dolog esik a fejére. Hirtelen elveszi kezét a szemeiről s a lábainál egy vadrózsát talál. Összerezzen. Néhány nap óta, vagy este hazatérve barlangjába, vagy reggel távozva, a küszöbén mindennap virágokat talált. Soha sem vette föl őket. Mást nem tett, csak féltette őket egy sziklára, hogy el ne tiporják. Azt sem kutatta, hogy a virágokat ki tette oda. Bizonyos, hogy a vadrózsát ugyanaz a kéz ejtette le. Nem emelte föl a fejét s megértette, hogy távoznia kell, a nélkül, hogy fölvenné a rózsát, vagy a nélkül, hogy ennek jelét adná. Föl akart állani, a lábai még nem eléggé birták, várt néhány pillanatig, hogy tovább menjen. A mennydörgés újra, erősebben és folytonosan zúgott. Egy kis ajtó megnyílt. megjelent egy fiatal szőke leány, feketébe öltözve, fehérén. mint a viasz; kék szemei tele félelemmel és könnyekkel. Benedek nem tehetette, hogy legalább feléje ne forduljon. Fölismerte a községi tanítónőt, a kivel egyszer a plébános

házában találkozott s már üdvözlés nélkül folytatta útját, a mikor fájdalmasan mondotta neki ezt: Hallgasson meg! s a pítvarban egy lépést hátrálva, fejét keblére hajtván, könnyörögve tárta ki karjait.

Benedek megállott. Egy pillanatig habozott s azután komolyan és szigorúan mondotta:

— Mit akar tőlem?

Csaknem sötét lett. A villámok cikáztak, a mennydörgés zaja betöltötte a kis utcát s szinte lehetetlenné tette, hogy hallják egymás szavát. Benedek az ajtóhoz közeledett.

— Azt mondták nekem, — felelte a fiatal leány, a nélkül, hogy föltekintett volna s a mennydörgés zajától elhallgatva — hogy ön talán el fog távozni Jennéből. Egy szava életet lehelt belém, a távozása halált fog nekem hozni. Ismételje azt a szót, csak nekem, csak nekem mondja!

— Milyen szót?

— Ön a plébános úrnál volt, én a cseléddel a szomszéd szobában voltam s az ajtó nyitva maradt. Ön azt mondotta, hogy az ember megtagadhatja Istent, a nélkül, hogy valósággal atheista volna s a nélkül, hogy az örök kárhozatot érdemelné, ha azt az Istent tagadja, a kit az esze számára visszataszító alakban állítanak eléje, azonban szereti az igazságot, szereti a jót, szereti az embereket s ezeket az érzéseket gyakorolja is.

Benedek hallgatott. Igen, mondta ezeket, de papnak mondotta s nem tudta, hogy esetleg olyanok is hallják, a kik nem tudják őt megérteni. A leány gyanította az okát, hogy miért hallgat.

— Nem rólam van szó — mondotta. — Én hiszek, katolikus vagyok. Atyámért szólok, a ki úgy élt s úgy halt meg és... ha tudná!... anyámat is meggyőzték arról, hogy ő nem üdvözülhetett.

A hogy beszélt, az úton ritka vaskos csöppek kezdtek hullani, villám és mennydörgés között, a poron nagy foltokat hagytak, zúgtak a szélben, neki estek a falaknak; de se Benedek nem menekült a kapu alá, se ő nem hívta be s az ő részéről csak az volt mély érzületének megvallása, a mi számot adott mysticismusáról és gyermeki kegyeletéről.

— Mondja, mondja — könyörgött, végre fölemelve szemét — hogy az atyám üdvözült s hogy találkozni fogok vele a paradicsomban!

Benedek ezt válaszolta:

— Imádkozzék!

— Istenem! Csak ezt tegyem?

— Talán annak számára kérünk bocsánatot, a kinek lehetetlen megbocsátani? Imádkozzék!

Ah, köszönöm! Ön talán beteg?

Ezek az utolsó szavak olyan suttogva voltak mondva, hogy Benedek nem hallhatta. Taglejtéssel üdvözölte s eltávozott szakadó esőben, a mely az elhervadt vad rózsát korbácsolta s a sáron keresztül rugdosta.

A vendéglőnek vagy ablakából, vagy ajtajából Noémi arra felé látta menni, a ki az arcinazzói leánynyal állott ottan. A vendéglőssel esernyőt adatott magának s követte őt, nem törődve a zivataros széllel és esővel.

Követte őt s szenvedett attól, hogy földetlen fövel s esernyő nélkül látja, azt gondolva magában, hogy ha szent nem volna, bizonyára bolondnak tartanák. A templomtérré érve, látta, hogy jobbra egy kapu nyílik ki végig s egy magas, sovány pap tekint kifelé. Azt hitte, hogy a pap Benedeket behívja, a pap azonban a helyett, mihelyt Benedek közel jutott, az ő nagy megbotránkozására lármásan csapta be a kaput. Benedek a Sant'-Andrea-templomba lépett s ő is ezt tette. A főoltár elé ment, ott letérdelt, ő az ajtó mellett maradt. A sekrestyés, a ki egy oltárlépcsőn szundikált, lépéseik hallatára fölkelt s Benedek felé tartott. Azonban a római papok pártján volt s fölismervén az eretneket, nem feléje ment, hanem az idegen kisasszonytól kérdezte: vajon nem tud-e valamit arról az arcinazzói beteg fiatal emberről, a kit reggel a templomba hoztak, a mikor a sekrestyés a hölgyet is látta. S hozzátette, hogy azért kérdi, mert meg van neki hagyva, hogy várja a plébánost, a ki az utolsó kenetért jön el. Noémi tudta, hogy az arcinazzói ember haldoklik, de egyéb részletekről nem hallott.

— Értem — mondotta a sekrestyés hangosan és szándékosan. — Nem akar tudni Krisztusról. Szép csodák ezek! Istennek hála, hogy villámlik és mennydörög, mert különben idehozták volna a leányt!

S újra leült, hogy a lépcsőjén folytassa a szundikálást.

Noémi nem tudta levenni a szemét Benedekről. Nem volt tulajdonképeni és igazi varázslat s nem is a fiatal tanítónőnek szenvedélyes érzülete, a mi lelkét betöltötte. Láttá, hogy ingadozik, hogy kezeit a lépcsőre támasztja s azután nagynehezen megfordul, hogy leüljön s azt sem kérdezte önmagától: vajon szenved-e. Nézte őt, de inkább önmagába, mint ő belé merülve, saját bensőjének fokozatos változásába merülten, a mi mintegy mássá, önmaga előtt is fölismerhetetlenné tette egy végzetetlen igazságnak még zavaros és vak érzésében, a mely titokzatos utakon nyilatkozik meg előtte, a mely szívének legbensőbb rejtekeire hoz szenvedést. Sógorának vallási okoskodásai talán zavarba ejthették elméjét, szívét azonban sohasem hatották meg. S most miért? Hogyan? Végül is mit mondott ez a kiaszott ember? Oh, de a tekintete, de a hangja, de... S mi más? Valami más dolog, a mit lehetetlen megérteni. Valami előérzet talán. Milyen azonban! Ki tudja? Azon ember között és ő közte valamelyes jövődő köteléknek előérzése. Követte őt, a templomba jött, hogy ne veszítse el az alkalmat, hogy vele beszélhessen s most szinte félt tőle. Azután, hogy Jeanne-ről is beszéljen neki. Vajon Jeanne megértette-e őt? Ugyan miként tudhatott Jeanne, ha szerette, ellentállani annak az emelkedettebb gondolkozásnak, a mi meg volt benne s a mi abban az időben esetleg lappangott, de a mit egy Jeanne-nak mégis csak éreznie kellett? Ugyan mit szeretett tehát benne? Az alsóbb embert? Ha beszélne vele, nemcsak Jeanne-ről beszélne neki, hanem vallásról is. Megkérdezné tőle, hogy tulajdonképen milyen az övé. S azután, ha valami ostoba, ha valami közönséges dolgot felelne neki? E miatt szinte félt őt megszólítani.

A zápor egy eltört ablakon át végig öntött a padlón. Noémi azt gondolta önmagában, hogy ezt az órát soha többé el nem felejtí, ezt a nagy üres templomot, ezt a sötét eget, a zápornak azt a sugarát, a mely szinte sirva tört be; a világnak ezt a hajótörött emberét, a ki a főoltár

lépcsőin van elmerülve, Isten tudja, milyen magasztos gondolatokba s még a sekrestyést, ellenségét sem feledi el, a ki egy másik oltár lépcsőin szundikál, családias bizalmaskodással mit sem törődve vele, mintha az atyaistennek collegája volna. Sok idő mult el, talán egy óra, talán több. A templom lassan megvilágosodott, mintha az eső szünni kezdett volna. Négy órát ütött. A templomba lépett páter Kelemen s mögötte jöttek Mária és János, örvendő, hogy Noémit megtalálták, mert nem tudták, hogy mi történt vele. Megmozdult a sekrestyés is, a ki ismerte a szerzetest.

Tehát? Az utolsó kenetet?

Az utolsó kenetet? Az az ember már meg is halt. Nagyon későn gondoltak az utolsó kenetre. A páter Benedek felől kérdezősködött s Noémi megmutatta neki, hogy hol van. Az az eszmecsere került szoba, a mely után Noémi kívánczozott. Kelemen elpirult, habozott, de azután nem tudta, hogy miként utasítsa vissza a kérelmet s Benedekhez közeledett.

Míg ők ketten beszélgettek, János és Mária elmondták Noéminek, hogy mi történt. Mikor a plébános hozzálépett, a beteg már nem beszélt. Lehetetlen volt meggyónztatni. Közben olyan hevesen tört ki a vihar, olyan zápor zúgott a kunyhó körül, hogy a pap nem mehetett ki s a szent olajat nem hozhatta el. Azt vélték, hogy a beteg még kibír néhány órát; a helyett három órákor már halott volt. Kelemen és a plébános elindultak, alig hogy engedett valamit a zápor. János és Mária a beteg anyjával maradtak, a ki szinte megőrült, mindaddig, a míg megjött a halottnak idősebbik nővére. Erre eltávoztak, azért is, hogy Noémit megkeressék. A vendéglőben nem találták, tehát a templomba tartottak. A téren a páterrel találkoztak, a ki egy magánházból jött ki. Nem tudják, hogy mi dolga volt ott. Mária lelkesedéssel beszélt Benedekről, a haldoklónak nyújtott lelki vigasztalásairól. Épen úgy, mint a férje, nagyon meg volt botránkozva a hadjárat miatt, a melyet olyan emberek folytattak ellene, a kiknek most könnyű dolguk volt, hogy rázúdítsák az egész falut. A plébános gyöngeségét ócsárolták s páter Kelemennel sem voltak megelégedve. Neki nem kellett volna magát azok közé adnia, a kik a tanítványára vadásznak. Miért mondotta neki, hogy távozzék, mikor a

plébános megérkezett? Az első igazságtalanság az volt, hogy ő hozta el az apát üzenetét. Noémi erről a küldetésről semmit nem tudott. Mikor meghallotta, hogy Benedeket reverendájától akarják megfosztani, ilyen módon tört ki: Benedeknek nem kellett volna engedelmeskedni!

Közben Benedek és a páter az ajtó felé indultak. Benedek oldalt maradt; a páter pedig azt mondotta Selváéknak és Noéminek, hogy többen beszélni óhajtanak Benedekkel s ő erre nézve egy falubeli úri embernél talált alkalmas helyet. Most Benedekkel oda előre kell mennie. Néhány percz mulva vissza fog értük jönni a templomba.

Ez az úri ember ugyanaz volt, a kivel Selváék a jennei hegyoldalban találkoztak, a hol a civitellai hercegnőre várakozott. A hercegnő azután megérkezett két más hölgygel és néhány gavallérral, köztük egy hirlapíróval, azzal a nagyon előkelő monoklis ifjonceczal. A jennei úri ember nem fért bőrébe, ezen a napon önmagában jóságnak és fenségnek érezte a henczegés szellemét. Ezért Kelemennek, a kinek a plébános tanácsolta, hogy forduljon hozzá, minden nehézség nélkül megígérte, hogy Benedeknek ad egy délelőtti való öreg fekete ruhát, fekete nyakkendőt és egy rongyos fekete kalapot.

Mikor a tanítvány, abban a szobában, a hol ezek a világi ruhadarabok elő voltak készítve, levetette a reverendáját s folyton hallgatva felöltötte amazokat, a mester, a ki az ablaknál állott, nem volt képes zokogását elfojtani. Néhány percz mulva Benedek így szólott hozzá gyöngéden: — Atyám — mondotta. — Nézzen rám!

A nagyon széles és nagyon hosszú, neki új ruhába öltözve, megnyugvást mutatva, mosolygott. A páter megragadta a kezét, hogy megcsókolja, de Benedek hirtelen visszarántotta, karjait kitérte s keblére szorította azt, a ki most kisebbnek, a fiának tűnt föl, a gyászos emberi hatalmaskodásoknak bűnbánó szolgáljaként és eszközeként, a melyek annak a kebelnek isteni dobogásánál porrá, hamuvá és semmivé foszolnak szét. Szót sem szólva maradtak így egymás karjaiban sokáig.

— Te éretted tettem — suttogta végre Kelemen. — A gyalázatos üzenetet én hoztam el, hogy lászam az Úr malasztját ragyogni inkább ebben a kopott ruhában, mint a reverendában.

Benedek közbeszólott:

— Nem, nem! — mondotta — ne kísérts, ne kísérts! E helyett adjunk hálát Istennek, a ki éppen azért az elbizakodott gyönyörűségért fenyít meg, a mely a Santa Scolasticában ért, mikor ön a benzés ruhát ajánlotta föl nekem s én azt gondoltam, hogy látomásomban láttam önmagamát meghalni ebben a ruhában. Szívem akkor fölujjongott s mintha ezt mondotta volna: Isten valóban mások fölött szeret! És most...

— No de...! — kiáltott föl a páter s nyomban elhallgatott, tiszta láng lett az arca.

Benedek ilyenformán értelmezte a gondolatát: Nincsen kimondva, hogy vissza nem kapod azt a reverendát, a melyet levetettél. Nincsen kimondva, hogy a látomás be nem teljesedik! S azután nem akarta kimondani a gondolatát, részben okosságból, részben hogy ne mutasson vonatkozást a halálára. Mosolygott, megölelte. A páter sietett más tárgyra áttérni, kimentette a plébánost, a ki fájlalta a történeteket, a ki Benedeket nem akarta eltávolítani, de tartott a főlebbvalóitól. Nem olyan volt a természete, mint don Abbondiónak,*) nem önmagáért rettegett, csak a botránytól félt, ha összeütközésbe kerül fölöttes hatásával.

— Megbocsátok neki — mondotta Benedek — s kérem Istent, hogy bocsásson meg neki, de az erkölcsi bátorságnak ez a hiánya egyik sebe az anyaszentegyháznak. Inkább az Istennel kerülnek összeütközésbe, mint az előljáróikkal. S úgy vélekednek, hogy ezt elkerülik, ha a maguk lelki ismeretének helyébe a főlebbvalóikét teszik, mikor Isten szól hozzájuk. S nem gondolják meg, hogy a jó ellen dolgozva, vagy a rossz ellen való harczolással, az előljáróknak való engedelmesség miatt hagyva föl, tulajdonképen botrányt tesznek a világ előtt s a világ előtt foltot ejtenek a keresz-

*) Don Abbondio Manzoni ismert regényében: *A Jegyese*kben az az örökké gyáva falusi pap, a ki ebben a lelki állapotában mindig galibát csinál.

tyén jellemén. Nem értik meg, hogy az Isten iránt való kötelesség és a felebbvalók iránt való kötelesség együtt teljesíthetők, ha sohasem dolgozunk a jó ellen s ha sohasem hagyunk föl a rossz ellen való küzdéssel, de a nélkül, hogy megítéljük előjáróinkat, de tökéletes engedelmes-séggel engedelmeskedve nekik mindabban, a mi nincsen a jó ellen s a mi nem kedvez a rossznak, lábukhoz téve saját életünket, csak ezt s nem a lelkiismeretünket. A lelkiismeretet soha! Akkor az az alárendelt ember, a ki mindenétől meg van fosztva, csak a lelkiismeretétől és kellő engedelmességétől nem: akkor ez az alárendelt ember tiszta szószem ezen a földön s ha sok ilyen szószem egyesül, az, a mibe beleteszik, romlatlan marad s az, a mitől megvonják, rothadás közben fog tönkremenni!

Abban a mértékben, a hogyan Benedek beszélt, lassan-lassan átszellemült. Az utolsó szavakat mondván, fölállott. Szemei ragyogtak, homlokán az igazság szellemének fonséges fénye tündökölt. Majd Kelemen vállaira tett kezét.

— Mesterem, — mondotta, arcza földerülvén, — elhagyok födelet, kenyeret, ruhát, a melyet adtak nekem, de Krisztusról, az Igazságról nem fogok megszűnni beszélni mindaddig, a míg élek. Elhatározom, de nem azért, hogy hallgassak. Emlékszik rá, hogy olvastatta velem Damiani Szent-Péternek egy világi emberhez intézett levelét, a ki prédikálni szokott? S ez templomban prédikált! Én nem fogok templomban prédikálni, de ha Krisztus akarja, hogy kunyhókban beszéljek, beszélni fogok kunyhókban; ha azt akarja, hogy palotákban beszéljek, beszélni fogok palotákban; ha akarja, hogy kamarákban beszéljek, beszélni fogok kamarákban; ha azt akarja, hogy a házfödelekről beszéljek, beszélni fogok a házfödelekről. Gondoljon arra az emberre, a ki Krisztus nevében munkálkodott s a kit ettől a tanítványai eltiltottak. Krisztus ezt mondotta: hagyjátok őt cselekedni. A tanítványoknak kell-e engedelmeskedni vagy Krisztusnak engedelmeskedni?

— Ez áll, kedvesem, az evangéliumi emberre nézve — felelte Kelemen — de most, vigyázz, Krisztusnak akarata körül meg is tévedhetünk.

Kelemennek szíve tulajdonképen nem így gondolko-

zott, de lelkének oktan, fegyelmezetlen megnyilatkozását nem engedte az ajkára hatolni.

— Egyébként, atyám, — folytatta Benedek engem nem azért küldenek számkivetésbe, mert a népnek az evangéliumot hirdettem. Két dolog van, a melyet önnek tudnia kell. Az első ez: Itt Jennében valaki, a kivel egyszer beszéltem s többé nem láttam őt, azt ajánlotta nekem, hogy az egyházi pályafutást válaszsza magamnak s legyek hit-térítő. Azt feleltem, hogy arra nem érzek magamban hivatást. A másik ez: Néhány nappal Jennébe való jövetelem után, a plébánossal a vallásról beszélgetve, kifejtettem neki a katolikus tanoknak örökös életképességét, azt a hatalmat, a melylyel a katolikus tanoknak szelleme rendelkezik, hogy a maguk tartalmát folyvást átalakítsa s vég nélkül gyarapítsa erejüket és szépségüket. Ön tudja, atyám, hogy az ön közvetítésével kitől szereztem ezeket az eszméket. A plébános nyilván tovább adta beszélgetésünket, a melyben öröme telt. Másnap azt kérdezte tőlem, hogy Subiacóban ismertem-e Selvát, hogy olvastam-e a munkáit. Ő azt mondotta, hogy nem olvasta őket, de tudja, hogy menekülni kell előlük. Ön ért engem, atyám! Selva úr miatt s önnek a Selva úrral való barátsága miatt kell ilyen módon távoznom Jennéből. Nem szerettem önt soha annyira, mint most; nem tudom, hogy hová megyek, de akárhová küld is az Úr, közelbe vagy távolba, a lelkében ne hagyjon el!

Így szólván, fájdalmasan és szeretetteljesen, Benedek szenvedélyesen újra a mester karjai közé dőlt, a ki maga is különféle viharos érzelmek hatása alatt állva, nem tudta, hogy bocsánatot kérjen-e tőle, vagy dicsőséget, igazi dicsőséget jósoljon neki s csak ennyit tudott akadozva mondani:

Te nem tudod, én sem! De szükségem van arra, hogy a te lelked ne hagyjon el!

Kelemen egy kis csomagba kötötte a tanítványától levetett reverendát, szinte tiszteletteljesen kezelvén ezt a ruhadarabot. Mihelyt elkészült vele, kijelentette Benedeknek, hogy a Santa Scolastica vendégszeretétét nem ajánl-

hatja föl neki, hogy szándéka volt megkérni Selváékat, de most az a kételye támad: vajon Benedeknek, apostolkodásának érdekében, alkalmas lesz-e, ha ilyenformán nyilvánosan veszi igénybe János pártfogását?

Benedek mosolygott.

— Oh, ezt nem! — mondotta. — Jobban féljünk a sötétségtől, mintsem hogy szeressük a világosságot? De szükségem van arra, hogy kérjem az Urat, hogy ha lehetséges, ismertesse meg velem akaratát. Talán ezt, talán amazt akarja. És most legyen szíves nekem egy kevés ételt és bort hozni. Azután küldje el hozzám azokat, a kik beszélni akarnak velem.

Kelemen önmagában csodálkozott, hogy Benedek bort kér tőle, de jelét ennek nem adta. Azt mondotta, hogy elküldi hozzá azt a kisasszonyt is, a ki Selváéknál tartózkodik. Benedek a szemével kérdezte, emlékezve arra, hogy mikor a kisasszony, a kit később viszont látott a templomban, beszélgetésre kérte őt föl, Kelemen megszorította a karját, mintha hallgatagon figyelmeztetni akarta volna arra, hogy vigyázzon. Kelemen nagyon elpirulva, kimagyarázta magát. A kisasszonyt a Santa Scolasticában egy másik hölgygel együtt látta. Az a mozdulata akaratlan volt. A másik hölgy már elutazott.

— Nem fogjuk egymást viszont látni, — mondotta — mert mihelyt elküldöttem az ételt s azokat az embereket értesítettem, vissza kell térnem Santa-Scolasticába.

Benedek, minthogy a Subiacóba vagy máshová menetről beszéltek, így szólott: talán ide, vagy oda s ezt olyan hangsúlylyal mondotta, a mely tele volt különféle mellékértelemmel, úgy hogy Kelemen bucsúzás közben ezt sutogta neki:

— Gondolsz Rómára?

Benedek, a helyett, hogy válaszolt volna, gyöngéden kivette kezéből a csomagot, a melyben a szegényes, hol engedélyezett, hol róla eltávolított reverenda volt, az ajkához emelte s kezei reszketvén, beleszorította s így tartotta azt sokáig.

Visszasíratva a béke, a munka, az ima, az evangéliumi tanítások napjait? Vagy reményt fejezett ki az, hogy a jövőben napja még föl fog ragyogni?

A csomagot átadta mesterének.

Isten önnel -- mondotta.

Páter Kelemen elrohant.

A szobában, a melyet a házi úr Benedek látogatói számára följánlott, nagy pamlag, négyszögletes asztalka kék virágos sárga terítővel, görbe székek, olyan karosszék-ek, a melyek a régi kopott bőrnek lyukain át mutogatták a kőczt, két parókás űsnek az arc képe voltak láthatók, a melyeknek a keretei már egészen megfeketedtek. Két ablak volt rajta, az egyik szinte vakon nézett egy vakolatlan falra, a másik a mezőkre tekintett, egy, gondolataiban szinte elmerült hegyre, föl az égbe. Benedek, mielőtt a látogatóit fogadta, odament az ablakhoz, hogy Istenhözátot mondjon a mezőknek, a hegynek, a szegény falunak. Kimerűltség fogta el s a párkányzatra támaszkodott. Kellemes, nagyon kellemes kimerűltség volt. Szinte nem érezte már testének súlyát s szíve mysticus boldogságtól lágyult el. Lassan-lassan elérzékenyült, tárgyat és formát elvesztvén a gondolatai, a külső csendes ártatlan élet érzése, a házfedelekről hulló cseppek, a hegyből áradó illatos levegő következtében, a mely könnyedén, titokzatosan áramlott ide s tova. Emlékezetében föléledt első ifjúságának távoli időszaka, a mikor nem volt felesége s házasságra még nem gondolt, egy viharak a vége a felső Valsoldában, a Biscagno-fensík hátán. Mennyivel különböző lett volna a sorsa, ha szülei harmincz, húsz évvel élnek tovább! Legalább az egyik közülük! Lélekben látta ezt a sírkövet az oriai temetőben:

FRANÇÓNÁK

ISTENBEN

AZ Ő LUJZÁJA.

s szemeit könyek árasztották el. Erre akaratának erőteljes visszahatása nyilatkozott meg ezen ellágyuló érzelmek, az elgyöngülésnek eme kísértése ellen.

Nem, nem -- susogta hallhatóan.

Háta mögött egy hang szólalt meg:

Nem akar bennünket meghallgatni?

Benedek meglepetve fordult meg. Három ifjú állott előtte. Nem hallotta, mikor beléptek. Közülük az, a ki a legidősebbnek látszott, barna, csinos, alacsony fiatal ember, sok tapasztalást eláruló szemekkel, bátran kérdezte tőle, hogy miért vetette le a papi öltönyt.

Benedek nem válaszolt.

— Nem akarja megmondani? — tette amaz hozzá. — Nem tesz semmit, hallja. Mi a római egyetem hallgatói vagyunk; nyomban és őszintén megmondom, hogy kevés a hitünk. S többé-kevésbbé élvezzük fiatalságunkat, ezt is azonnal kimondom.

Az egyik collega a szónoknak kabátját rángatta.

— Maradj vesztég! — mondotta az első. — Igen, egyikünk keveset hisz a szentekben, de nagyon tiszta életű. Ez azonban most nem áll ön előtt, mint a többiek, a kik a vendéglőben kártyáznak. A legtisztább lelkű ifjú nem akart velünk jönni. Azt mondotta, hogy találni fog módot arra nézve, hogy önnel egyedül beszéljen. Mi pedig olyanok vagyunk, a milyeneknek mondtam magunkat. Rómából azért jöttünk, hogy kirándulást tegyünk s hogy ha lehetséges, egy csodát lássunk, szóval, hogy vígan legyünk.

Társai tiltakozva szakították félbe.

— De igen! — vágta amaz vissza. — Hogy vígan legyünk! Bocsánat, én őszintébb vagyok. Tényleg nem sok hiányzott ahhoz, hogy az örömünk drágába ne kerüljön. Tréfálkoztunk s agyon akartak ütni, érti, az ön tiszteletére és dicsőségére. De azután hallottuk azt a csinos beszédet, a melyet ön ahhoz a rajongó tömeghez intézett. Az ördögbe, mondtuk, ezen a nyelvezeten van valami új, papi vagy félig papi szájban; ő egy Szent, a ki a többenél jobban tetszik nekünk, bocsássa meg ezt a bizalmaskodást. S azonnal megegyeztünk, hogy beszélgetésre kérjük föl. Mert aztán, ha egy keveset sceptikusok és mulatósak is vagyunk, másrészt némileg intellectuálisnak is érezzük magunkat s bizonyos vallási igazságok érdekelnek minket. Én például neo-buddhista leszek.

Társai nevettek s ő haragosan fordult feléjük.

— Igen, a gyakorlatban nem leszek buddhista, de a buddhizmus jobban érdekel, mint a keresztyén vallás.

Erre hármuk között szóváltás támadt ezért a kevésé

alkalomszerű megjegyzésért s egy második szónok, hosszú, vékony, szemüveges fiatal ember foglalta el az elsőnek helyét. Idegesen beszélt, fejének és ökleinek gyakori rángatásával. Beszédje a következő volt. Ő és társai gyakran vitatkoztak a katholicismusnak életképességéről. Mindnyájan megegyeztek, hogy ki van merülve s hogy a pusztulása hamar bekövetkezik, ha gyökeres reform nem segít rajta. Ki hitt, ki meg nem hitt ennek a reformnak a lehetőségében. Ismerni óhajtották egy értelmes és modern szellemű katolikus embernek véleményét, a milyennek Benedek mutatkozott. Sok kérdésük volna hozzá.

Erre a diáktársaságnak harmadik követe úgy látta, hogy eljött az ő ideje s Benedeket irgalmatlanul elhalmozta rendszertelen kérdéseivel.

Vajon elszánta-e magát arra, hogy az egyház reformjának előharczosa lesz? Hisz-e a pápa és az egyetemes zsinat csalhatatlanságában? Helyesli-e mai alakjában a Mária-cultust és a szentek tiszteletét? Vajjon keresztény demokrata-e? Micsoda képet alkotott magának a kíváncsatos reformról? Jennében látták Selva Jánost. Ismeri-e Benedek az ő munkáit? Helyesli-e az eszméit? Öröme telik-e benne, hogy a bibornokoknak tilos gyalog járni s a papoknak byciklit használni? Mi a véleménye a szentírásról s az isteni sugalmazásáról?

Benedek, mielőtt válaszolt volna, hosszasan és szigorúan tekintett a kérdező ifjú szemébe.

— Egy orvosról szólalt meg végre — azt tartották, hogy minden betegséget meg tud gyógyítani. Valaki, a ki nem bízott orvosságában, kíváncsiságból elment hozzá, hogy kikérdezze a mestersége, a tanulmányai, a véleményei felől. Az orvos sokáig hagyta beszélni, azután ilyenformán megtapintotta az ütérét.

Benedek megtapintotta annak az ütőerét, a ki először szólott hozzá s folytatta:

— Megtapintotta, egy darabig szó nélkül tartotta, azután így szólott hozzá: Barátom, ön szívbeteg. Ezt az arczáról olvastam le s most hallom az asztalosnak kalapácsát, a ki az ön ravatalát készíti.

A fiatal ember, a kinek a kezét szorította, legalább a szemöldökét rángatta.

— Nem önről beszélek — mondotta Benedek. — Az az orvos beszél ahhoz, a ki nem bízik a gyógyszerében. S így folytatta: Azért jöttetek hozzám, hogy élet és üdvösség jusson nektek? Meg fogom adni mind a kettőt. Nem ezért jöttetek? Számotokra nincsen időm. Erre az, a ki magát mindig egészségesnek tartotta, hebegve szólott: Mester, ime a kezeidben vagyok; tégy úgy, hogy éljek.

Egy pillanatra mind a hárman elnémultak. Mire jelét adták, hogy magukhoz térnek s válaszolnak, Benedek így folytatta:

— Ha három vak az igazságnak lámpását kéri tőlem, mit fogok nekik felelni? Ezt fogom nekik felelni: előbb menjetek s készítsétek elő rá a szemeiteket, mert ha most adnám a kezeitekbe, semmi világosságot nem kapnátok belőle s csak elrontanátok.

— Nem akarnám, — mondotta a hosszú, sovány, szemüveges diák — hogy a napnak világossága elől kellene becsukni az ablakokat, hogy lássam az ön igazság-lámpását. De végre is értem, hogy ön nem akar velünk alaposan szóba állani, hogy reportereknek tart. Ma nem vagyunk úgy hangolva, vagy legalább én, a mint ön óhajtja. Lehet, hogy vak vagyok, de nem érzem annak a szükségét, hogy a pápától kérjek világosságot s még kevésbbé egy Luthertől. Azonban, ha ön Rómába jön, nálamnál, nálunknál jobban hangolt ifjakra fog akadni. Jöjön el, beszéljen s engedje meg nekünk is, hogy meghallgassuk. Ma kíváncsiak vagyunk, holnap, ki tudja? talán üdvös kívánságunk lesz. Jöjön Rómába.

— Szabad kérem a nevét — szolt Benedek.

Amaz átadta neki a névjegyét. Viterbo Illésnek hívták. Benedek kíváncsian nézett reá.

— Igen, — mondotta — zsidó vagyok, de ez a két megkeresztelt nem keresztyénebb nálamnál. Egyébként semmiféle vallási előítéletem nincsen.

A beszélgetés be volt fejezve. Elmenőben a három közül a legfiatalabb, az, a ki annyira megrohanta kérdésekkel, egy utolsó rohamot kísérelt meg.

— Legalább azt mondja meg, hogy az ön véleménye szerint a katolikusoknak részt kellene-e venniök a politikai választásokban?

Benedek hallgatott.

Amaz erőszakoskodott.

Hát erre sem akar válaszolni?

Benedek mosolygott.

— Non expedit — mondotta.

Az előszobában lépések hangzottak, az ajtónál két könnyed tipegés. Selváék léptek be Noémivel. Selva Mária kerül be elsőnek s Benedeket olyan ruhában látva, nem képes elnyomni boszankodását, szánalmát és nevetését; elpirul, valami mentegető szót akar mondani s ilyent nem talál. Noéminek könnyek gyűlnek a szemébe. Mind a négyen egy pillanatra elhallgatnak s megértik egymást. Majd János ezt a verssort susogja:

Non fu dal vel del cuor giammai disci olto,

s megszorítja annak az embernek kezét, a ki a maga egyetlen ruházatában fonségesnek tűnt föl előtte.

— Önnek azonban nem szabad ezt a ruhát viselnie — kiáltott föl Mária, a ki nem volt annyira mystikus, mint férje.

Benedek intett a kezével, mintha ezt mondotta volna: Erről ne beszéljünk! s mesterének mesterére vágyóan és tiszteletteljesen tekintett.

— Tudja, — szólott — hogy öntől mennyi igazat és mennyi jót voltam képes elsajátítani?

János nem tudta, hogy Kelemen közvetítésével annyira befolyt erre az emberre. Föltette, hogy a munkáit olvasta. Meg volt hatva s hálát adott Istennek, mert jól esett neki, hogy egy lélekben képes volt valami hatékony jót munkálni.

— Mennyire boldog lettem volna, — folytatta Benedek — ha az ön kertjét munkálhattam volna s így alkalmam lett volna néha látni és hallani önt!

Noémi meghallván, hogy arra a nevezetes estére emlékeznek, nem tudott elnyomni egy halk fölkiáltást, a mely tele volt emlékekkel s még sem lehetett róluk beszélni. János felhasználta az alkalmat, hogy Benedeket házához meghívja, mert Kelemen elmondotta neki, hogy még az

este Jennét elhagyni szándékozik. A mikor neki tetszik, együtt indulhatnak el, az értekezlet után, a melyet sógor-nőjével szíves lesz folytatni. Noémi sápadtan most először szegezte szemeit Benedekre s várta feleletét.

Köszönöm — mondotta némi gondolkodás után. — Ha kopogtatok az ajtaján, ön ki fogja nyitni. Most egyebet nem mondhatok.

János feleségével készült eltávozni. Benedek kérte őket, hogy maradjanak. A kisasszonynak előttük bizonyosan nincsenek titkai, legalább nővére előtt, ha a sógora előtt nem. Ez, a Máriához intézett leplezett meghívás is célját tévesztette, mert Noémi zavarában észrevette, hogy nem az ő titkairól van szó. Selváék visszavonultak.

Benedek állva maradt s Noéminek sem mondotta, hogy üljön le. Tudta, hogy Jeanne barátnője áll vele szemben, előérzete volt a beszélgetésről, a mely most következni fog; Jeannenak valamiféle üzenete lebegett előtte. .

Kisasszony! — mondotta.

Nem udvariatlanul szólott, de világosan jelezte ezt: Minél hamarabb, annál jobb!

Noémi megértette. Bárki mástól sértve érezte volna magát. Benedektől nem. Vele szemben alázatosnak érezte magát.

— Föladatom — így szólt — megkérdezni önt: vajon tud-e valamit egy emberről, a kit ön nagyon jól ismert s úgy gondolom, nagyon szeretett is. A nevét, nem tudom, hogy jól ejtem-e ki, mert nem vagyok olasz. Flores József-ről, a plébánosról van szó.

Benedek meg volt lepetve. Nem ezt várta.

— Nem! — kiáltott föl aggodalmasan. — Semmit sem tudok.

Noémi egy pillanatra hallgatagon nézett rá. Mielőtt folytatta volna, bocsánatot akart kérni azért a fájdalomért, a melyet okozni fog neki. Szomorúan, halk hangon mondotta:

— Azt írták nekem, hogy hozzam önnek tudomására, hogy már nem él.

Benedek az arcát kezei közé rejtette. József, a kedves József, a drága, nagy, tiszta lélek, ragyogó tiszta homlokával, Istennel teli szemeivel, feledhetlen jóságú hangjával! Két könnyet sirt utána, csak kettőt, a melyeket Noémi nem

látott, lelkében hallotta Flores hangját, a ki így szólott: Nem érzed, hogy itt vagyok, hogy veled vagyok, hogy a szívedben vagyok?

Noémi hosszas hallgatás után ezt suttogta:

— Bocsásson meg. Nem akartam önnek annyira nagy fájdalmat szerezni.

Benedek levette arczáról a kezét.

— Fájdalom is s nem is — felelte.

Noémi tiszteletteljesen hallgatott. Benedek azt kérdezte tőle: vajon tudja-e, hogy mikor halt meg Flores?

Április vége felé, úgy gondolta Noémi. Akkor ő nem volt Olaszországban. Belgiumban, Brugesben tartózkodott egy barátnőjével, a kinek a hírt megírták. A mint hallotta barátnőjétől, az az ember — gyöngédségből nem ismételte a nevét — szent halállal halt meg. Azzal is megbízták, hogy elmondja, hogy iratait a város püspökének gondozására bízták.

Benedek helyeslőleg intett, a mi annyit is jelenthetett, hogy a beszélgetést befejezettnek tekinti.

Noémi nem mozdult.

— Még nem végeztem — mondotta.

S nyomban hozzátette:

— Van egy katolikus barátnőm — én nem vagyok katolikus, protestáns vagyok — a ki elvesztette Istenben való hitét. Azt tanácsolták neki, hogy a felebaráti szeretet munkáinak szentelje magát. Fivérével el, a ki bármilyen vallásnak a leghevesebb ellensége. Nem tetszik neki az a változás, hogy nővére jótékonytságot gyakoroljon, hogy olyan emberekkel érintkezzék, a kik vallásosságból tesznek jót. Most beteg, izgatott, haragszik, szitkozódik a jót gyakorló, vakbuzgó hölgyek ellen, nem akarja, hogy nővére szegények látogatásával, leányok pártfogásával, elhagyott gyermekek védelmével foglalkozzék. Azt tartja, hogy mindez clericalismus, utopia, hogy a világ forogjon úgy, a hogy akar, hogy a kedvére kell forogni hagyni s hogy az alsóbb néposztályokba való vegyüléssel csak hamis és veszedelmes eszméket terjesztünk közöttük. Tehát azt javasolták a barátnőmnek, hogy vagy hazudjék fivérének s titokban cselekedje azt, a mit azelőtt nyilvánosan tett, vagy pedig váljék meg tőle. Megnyugtató tanácsra annyira szüksége van!

Azt írja nekem, hogy öntől kérjek. A lapokban olvasta, hogy ön itten annyi jó tanácsot ad a hegyi lakóknak; reméli, hogy tőle sem tagadja meg.

— Minthogy — válaszolta Benedek — fivére úgy testen, mint lélekben beteg, a jó cselekedetnek gyakorlása nem mindjárt saját házában kínálkozik-e? Rossz nővér lesz, ha végre megismeri Istent? Hagyjon föl a felebaráti szeretet műveivel, szentelje magát fivérének, gyógyítsa úgy testi, mint lelki betegségét, azzal a szeretettel, a melylyel . . .

Azt akarta mondani, hogy: a melylyel iránta viseltetik, de kijavította magát, hogy ne mutassa olyan világosan, hogy ismeri azt a hölgyet s így szólt: olyan szeretettel, a milyenre csak képes, ismertesse meg annak értékét, lassan-lassan hódítsa meg, prédikálás nélkül s csak a jóságával. Jót fog tenni magának a nőnek is, ha iparkodik önmagában megtestesíteni a jóságot, mint ilyent, a tevékeny, a fáradhatatlan, a türelmes s az okos jóságot. S le fogja győzni, lassan-lassan szónoklatok nélkül rá fogja beszélni, hogy mindaz, a mit cselekszik, jól van téve. Akkor azután folytathatja a felebaráti szeretet munkáit s egymagában is újra hozzájuk foghat. S annál jobban fognak neki sikerülni. Most egy kapott tanács alapján teszi, talán nem sikerül neki annyira. Később tenni fogja a jónak olyan megszokásával, a melyet fivére mellett szerzett s annál inkább fog neki sikerülni.

— Köszönöm — szólott Noémi. — Köszönöm barát-nőm s a magam nevében is, mert nagyon jól esik az, a mit ön mondott nekem. S ismételhetem neki az ön tanácsait, az ön bátorítását önnek nevében?

A kérdés fölöslegesnek látszott, mert a jó tanácsokat és a bátorítást épen Benedektől kérték, tulajdonképen a barátnő megbízásából. De Benedek zavarba jött. Különleges üzenet volt, a melyent Noémi kívánt tőle Jeanne számára.

- Ki vagyok én? — mondotta. — Milyen tekintélyem lehet nekem? Mondja meg neki, hogy imádkozni fogok.

Noémi lelke remegett. Olyan könnyű lett volna most vallásról beszélni vele. S nem volt bátorsága. Oh, elmulasztani ilyen alkalmat! Nem, szólani kellene, nem gondolkoz-

hatott azonban egy negyedóraig azon, hogy mit mondjon. Kimondotta azt, a mi először ötlött elméjébe.

— Bocsánat, minthogy azt mondja, hogy imádkozni fog, nagyon óhajtanám tudni: vajon helyesli-e épen sógoromnak összes vallási eszméit?

Alig hogy előállott ezzel a kérdéssel, nyomban annyira szerénytelennek, annyira együgyűnek tartotta, hogy szégyenkezett belé. S sietett hozzátenni, pedig érezte, hogy még ostobább dolgot mond és ellenállhatatlanul mondotta:

— Mert sógorom katolikus, én pedig protestáns vagyok s szeretném magamat tájékozni.

— Kisasszony, — válaszolta Benedek — el fog jönni a nap, mikor mindnyájan lélekben és igazságban fogják imádni az atyát, a hegyek magaslatain; ma még az az idő járja, a mikor a völgyek mélyén árnyakban és alakzatokban imádják. Sokan többé-kevésbbé föl tudnak emelkedni a szellem és az igazság felé; sokan nem képesek erre. Vannak fák, a melyek bizonyos égvön túl nem hoznak gyümölcsöt s ha még följebb viszik őket, elhalnak. Ostobaság volna az éghajlatukból elszakítani őket. Én nem ismerem önt, tehát nem mondhatom meg önnek, hogy sógorának vallási eszméi, előkészület nélkül ültetve át az ön lelkébe, jó gyümölcsöt hozhatnának. Azt azonban mondom önnek: sógorának támogatása mellett tanulmányozza alaposan, nagyon alaposan a katholicismust, mert egyetlen egy meggyőződéssel protestáns sincsen, a ki jól ismerné.

— Nem jön Subiacóba? — kérdezte Noémi félénken.

Hangján némi titkos bánat rezgett, a mely gyöngéd fájdalmat váltott ki Benedek lelkében s nyomban rémületté vált, annyira új volt ez az érzés.

— Nem — mondotta. — Nem gondolnám.

Noémi akarta s nem is akarta mondani, hogy sajnálja, s még néhány zavaros szót ejtett ki.

Az előszobában emberek mozogtak. Noémi lesütötte szemét, Benedek szintén s minden további üdvözlés nélkül a beszélgetés véget ért.

A hercegnő is beszélni akart Benedekkel. Urakat és hölgyeket hozott magával. Már nem volt fiatal, de udvarlást még elfogadott, félig babonás s félig sceptikus, önző volt, de nem szívtelen s jóakarattal viseltetett egy öreg kocsisának sorvadásos leánya iránt. Mikor a jennei Szentről és csodáiról hallott beszélni, határozta el a kirándulást, részben mulatságból, részben kíváncsiságból, hogy megítélje: vajon érdemes volna-e a Szentet Rómába hozni, vagy elküldeni hozzá azt a beteg leányt. Egy bibornoknak unokahuga lévén, nála ismerkedett meg az egyik pappal, a ki Jennébe jött nyaralni. Ez pedig, mikor találkozott vele, a maga módjára már beszélt neki a Szentről s bejelentette neki, hogy tekintélyét eljátszotta. Minthogy azonban a hercegnő semmiféle papban nem bízott s kíváncsi volt, hogy megismerkedjék egy olyan emberrel, a kinek regényes multat tulajdonítottak, a mely kíváncsiságnak a társai szintén részesei voltak, különösen az egyik utitársnője, elhatározta, hogy mindenképen a közelébe férkőzik.

Vele jött egy nemes származású öreg angol hölgy, a ki híres volt a gazdagsága, a furcsa öltözékei, theosophiai és keresztyén mysticismusa miatt. Metaphysikailag szerelmes volt a pápába s a hercegnőbe is, a ki barátjaival egyetemben kinevette. Mikor ezek a jó barátok Benedeket különös ruhájában meglátták, szempillantásokat és mosolyokat váltottak egymással, a mikből csaknem hangos nevetés lett, a mikor mindenkit megelőzve az öreg angol hölgy fogott szóhoz. Rossz franczia nyelven azon kezdte, hogy tudja, hogy művelt emberrel van dolga; hogy ő minden nemzetbeli barátjával és barátnőjével együtt azon munkálkodik, hogy az összes keresztyén egyházakat egyesítse a pápa alatt, reformálva a catholicismust néhány részletében, a melyek nagyon is képtelenségek, a melyeket már mindenki haszontalanoknak tart; ilyen például a papi nőtlenség és a pokolra vonatkozó hitágazat. Azzal folytatta, hogy e czélból egy szentre van szükség, hogy az a szent tulajdonképpen Benedek, mert egy szellem — ő maga nem spirítista, csak az egyik barátnője — s éppen Blavatzky grófnő*)

*) E néven ismerünk egy kiváló írónőt, aki Kelet vallásainak történetével alaposan foglalkozott.

szelleme nyilatkoztatta ki ezt neki; hogy azért szükséges az ő Rómába jövelele s hogy ő Rómában életszentségének adományaival a civitellai hercegnőnek is tehetne szolgálatait, a ki itt jelen van.

Beszédjét így fejezte be:

— Nous vous attendons absolument, monsieur! Quittez ce vilain trou! Quittez-le bientôt! Bientôt!

Benedek szigorú tekintetét hamarosan végig jártatván a gúnyos vagy ostoba arcoknak sorozatán, a hercegnő lorgnonjától az újságíró monoklijáig s ezt válaszolta:

— A l'instant, madame!

S kiment a szobából.

Kiment a szobából és a házból, átment a téren, nem rászabott ruhájában ügyetlenül mozogván s a hegyoldal felé tartott, a nélkül, hogy jobbra vagy balra tekintett volna; inkább a szellem vitte, mint elgyöngült testi ereje; arra gondolt, hogy az éjjelt valami fa alatt tölti s holnap Subiacóba megy. Innét pedig Kelemen támogatásával Tivoliba, a hol ismert egy derék öreg papot, a ki néha-néha meg szokta látogatni a Santa Scolasticát. Selváék meghívására nem gondolt többé, pedig nagyon kellemes lett volna számára. Szíve tiszta és nyugodt volt, de nem tudta elfeledni, hogy annak az idegen kisasszonynak bűbájos hangja s elszomorodott kérdése, a melylyel ezt mondotta: Nem jön Subiacóba? sajtáságos módon visszhangzottak lelkében, úgy hogy egy másodperc elég volt ahhoz, hogy az a gondolat villanjon meg elméjében: Ha Jeanne így viselkedett volna, nem válok meg tőle. A mysticusoknak igazuk van: bűnbánatnak és bőjtnek nincsen ereje. De most már mindenképen mindennek vége van. Egy lényegesen emberi gyöngeségnek alázatos érzése maradt meg csak benne, a mely nehéz megpróbáltatásokból kerülén ki, véletlenül újra előtűnhetik s elbukhatik egy lehellettől. A kis falu el volt hagyatva. A trevii, a filettinói, a vallepierai nép a vihar után hazament, tárgyalva a reggeli eseményeket, a kétes gyógyulást, a nem sikerült gyógyítást, az ügyes kezekről

lelkükbe szorgosan elvetett intelmeket a népcsábító ellen, az álkatholikus ellen. A falu végén két-három jennei asszony meglátta Benedeket. A világi ruhában lépései ingadoztak; azt hitték, hogy ki van közösítve, szó nélkül hagyták elvonulni.

Néhány lépésnyire tovább elérte valaki, a ki utána futott. Sovány, szőke, kék s nagyon értelmes szemű fiatal ember volt.

— Rómába megy, Maironi úr? — kérdezte.

— Arra kérem, hogy ne nevezzen így — felelte Benedek, a kinek nem tetszett, hogy a neve elterjedt, ki tudja, milyen módon. — Még nem tudom, hogy megyek-e Rómába.

— Én követem önt — szólt hevesen az ifjú.

— Engem követ? Miért követne?

Válasz helyett a fiatal ember megfogta az egyik kezét s az ajkához szorította Benedek minden ellenkezése és tiltakozása ellenére.

— Miért követem? — szólott. — Mert undorodom a világtól s Istent nem találtam meg s ma, úgy hiszem, ön által örömmre születtem. Engedje, engedje meg, hogy kövessem!

— Kedvesem, — válaszolta Benedek megindultan — még én sem tudom, hogy hová megyek.

Az ifjú könyörgött, hogy legalább azt mondja meg neki, hogy mikor láthatná viszont s mert Benedek tényleg nem tudta, hogy mit feleljen neki, így kiáltott föl:

— Oh, Rómában fogom. önt látni! Ön bizonyosan Rómába megy!

Benedek mosolygott.

— Rómába? S hogyan talál meg Rómában, ha oda-megyek?

Azt felelte, hogy Rómában bizonyosan beszélni fognak róla, s mindenki tudni fogja, hogy hol találja meg.

— Ha Isten úgy akarja! — mondotta Benedek s az ifjút bensőségesen üdvözölte.

A csinos fiatal ember egy pillanatra még tartotta a kezét.

— Én is Lombardiába való vagyok! — mondotta. — Alberti vagyok, Milánóból.

S határozott, feszülten figyelmes tekintetével követte

Benedeket mindaddig, a míg az öszvér-út egy fordulójánál el nem tűnt.

A hegyoldal szélén, a nagy karú kereszt láttára Benedeken hirtelen görcsös megindulás vett erőt, úgy hogy meg kellett állania. Mikor útját folytatta, szédülések fogták el. Ingadozva tett még néhány lépést, letérve az útról, hogy emberekkel ne találkozzék s a rét egyik mélyedésében ledőlt a fűre. Szemeit lecsukva, ekkor érezte, hogy rosszul léte nem mulékony, hogy valami komolyabb baja van. Öntudatát nem vesztette el teljesen, csak nem hallott, eltűnt a tapintási érzéke, emlékezőtehetsége, az időnek ismerete.

Mikor magához tért, a keze végén a durva posztó érzésével, a mi különbözött a szokott ruhájától, nem gyötrő, hanem inkább mulatságos kíváncsiság támadt benne, a személy azonosságát illetőleg. Megtapogatta mellét, a gombokat, a gomblyukakat, a nélkül, hogy a helyzetet megértette volna, gondolkodott. Egy jennei fiú, a ki a réten a közelében járt, befutott a faluba s lihegve mondotta el, hogy a Szent a kereszt mellett holtan fekszik a fűben.

Benedek az elmének azzal az elborultságával gondolkozott, a milyen álmunkban és ébredésünk elején mutatkozik. Ez nem az ő ruhája volt, ez Maironi Péter öltözete. Ő még Maironi Péter volt. Ettől a gondolattól megrémült s teljesen magához tért. Fölkelt, megtekintette magát, körülnézett a réten, az esti árnyéktól fátyolozott hegyeken. A nagy kereszt láttára lelke megnyugodott. Rosszul, nagyon rosszul érezte magát. Föl akart kelni s csak erőfeszítéssel tudott lábára állani. Az öszvér-út felé tartott s azt kérdezte önmagától, hogy mit cselekedhetnék ebben az állapotban. Jennéből, az öszvér-úton sietősen látott valakit jönni, a ki megállott előtte s hallotta, a mint fölkiáltott: Istenem, ön az! s megismerte annak a nőnek hangját, a ki olyan szenvedélyesen szólott hozzá a villámlás és mennydörgés közben. Annyi közül, a kik Jennében hallották a fiú hozta hírt, csak ő maga jött el. A többiek nem hitték, vagy nem akarták hinni. Futva jött, szinte megőrülve az aggodalomtól.

Most két lépésnyire tőle hirtelen megállott, a nélkül, hogy képes lett volna egy szót kiejteni. Benedek nem gyanította, hogy a kedvéért jött, jó estét kívánt neki s tovább ment. Az üdvözlésére nem válaszolt s a látásán érzett első öröm nyugtalankodássá lett, hogy olyan inogva jár; követni azonban nem merte. Láttá, hogy később egy öszvéres emberrel áll meg, a ki a hegyoldalon jött föl s beszél vele; s rohant előbbre, hogy halljon valamit. Öszvérhajcsár volt, a kit Selváék küldöttek, hogy Benedeket fölkeresse. Selváék Jennéből valamivel utóbb indultak el, mint Benedek, a két hölgy öszvéreken s remélték, hogy a hegyoldalban utóléri. Mikor az Anióhoz értek, a nélkül, hogy emberrel találkoztak volna, kérdést tettek egy gyaloglónál, a ki Subiacóból jött. Az nem tudott fölvilágosítást adni. Noémi, a kinek az utolsó vonattal Tivoliba kellett mennie, Jánossal indult el, eltitkolva bánatát; az öszvérhajcsárt pedig visszaküldötték Jennébe, hogy Benedeket keresse föl s hogy egy napernyőt is hozzon vissza, a melyet a vendéglőben felejtettek; Mária visszamaradt, hogy az Infernillo kavicsos mezején várakozzék rá. A fiatal tanítónő hallotta, mikor Benedek az Isten szerelmére hívta az öszvérhajcsárt, hogy Jennéből hozzon neki egy kancsó vizet. Ketten még beszélgettek együtt, de ő másra nem figyelt s eltűnt.

Benedek a hajcsárral való rövid beszélgetés után beleegyezett, hogy Selváékig öszvéren megy. Magára maradván, a kereszt elé ült, a hajcsárt várva a vízzel és a napernyővel. A tiszta égen a sarlós hold megaranyozva tűnt föl az arcinazzói hegyeken; az este langyos volt, szél nem fújt. Benedeknek lüktettek és égtek a halántékerei, lélekzete rövid és szoros volt. Fájdalmat nem érzett s minden, a rét illatos füve, a magányos fák, az árnyas nagy hegyek, minden élőnek, minden jámbornak látszott előtte, minden édes volt előtte a könyörgő szeretetnek mysteriumától, a mely magának a holdnak sarlóját is az opálszinű ég nyugalmas boltozatának irányozta. Flores József szólalt meg a szívében, hogy gyönyörűsége volna így halni meg a nappal együtt, egyúttal imádkozva az ártatlan dolgokhoz.

Jenne felől sietős lépések hallatszanak. Némi távolságban elcsendesedtek. Egy kis leány Benedekhez közelit, félénken nyújt neki egy üveg vizet és poharat s visszafut.

Benedek elcsodálkozva hívja; lassan, szégyenlősen jön. Hallgat, mikor a nevét kérdi tőle; hallgat, mikor a szüleit tudakolja. Megszólal egy hang:

— A vendéglősnek kis leánya.

Benedek megismeri a hangot s a hold gyöngé fényénél azt a szótalan nőt is, a kit ugyanaz a gyöngéd tapintat tartott a háttérben, a mely arra készítette, hogy a kis leányt hozza magával.

— Köszönöm — mondotta.

A nő közeledett egy kevésbé, a kis leányt kézen fogva s ezt suttogta:

— Tudja, hogy a papok beszéltek a halottnak anyjával? Tudja, hogy most ez az asszony önt vádolja, hogy megölte a fiát?

Benedeknek a hangján némi szigorúság mutatkozott:

— Miért mondja ezt nekem?

Belátta, hogy nem jól esett neki, hogy ő maga is vádaskodik s kétségbeesetten így kiáltott föl:

— Bocsásson meg!

S ilyen módon folytatta:

— Megengedi, hogy kérdezzek valamit?

— Beszéljen.

— Vissza fog valaha térni Jennébe?

— Nem.

A nő elhallgatott. Messziről lehetett hallani a hajcsár és az öszvér lépéseit. Sokkal halkabban mondotta ezt:

— Könyörüljön még egy kérdésemen! Hogyan képzelem el ön a túlvilágot? Hiszi, hogy ottan viszontlátja azokat, a kiket itten, a földön ismert?

Ha a holdnak fénye nem olyan gyöngé, Benedek két nagy könnyet látott volna leperegni a fiatal leány arcán.

— Hiszem — felelte komolyan — hogy bolygónknak elpusztulásáig a másvilág nekünk vele nagy és folytonos munkát fog adni s hogy minden értelem, a mely igazságra és egységre sóvárog, közre fog működni ebben a munkában.

Az öszvérhajcsárnak megpatkolt lábbelije a köveken mind közelebb hangzott. A nő így szólott:

— Isten önnel!

Ezúttal a hangján lehet hallani a könnyeket. Benedek ezt feleli neki:

— Isten önnel!

A völgy árnyai között, láztól égve, fölül az ősztérre. Tehát Selváékhoz megy. Tudja s tudta a hajcsár is, hogy Noémit nem fogja ott találni, de ez iránt közönyös, nem fél tőle s arra a könnyed megindulásra nem is emlékezik. Forróan a láztól, más gondolat izgatja. Forognak benne páter Kelemennek szavai. Albertinek, annak a fiatal embernek szavai, az öreg angol hölgynek szavai, a látomásnak szakadozott képei villámlanak benne. Selváékköz megy, igen, de csak rövid időre! Lefelé száll s az Aniónak mélységes zajongása mind erősebben vágja neki oda:

— Róma, Róma, Róma!

FOGAZZARO ANTAL után, olaszból

VETÉSI JÓZSEF.

BUDAPEST.

Bár szép ez az új Pest, szép, tagadhatatlan,
A régiek mégis jobb barátja voltam;
Biztosan járhattam erre meg amarra,
Sétáimat senki, semmi sem zavarta.

De most oly félénken ballagok az utczán,
Alig veszem észre, bicikli csörtet rám.
Majd egy automobil, mint éhes vadállat, —
Jó, hogyha az ember jókor félre állhat.

Hát a sok villamos mit vétett? Bizony vét,
Fölveri az utczák nyugodalmas csendjét,
S eltíporja, a mit csak közelben talál,
Kísérője sokszor sérülés vagy halál.

Régi Pest, az élet vidorabb volt benned,
Kár is volt oly széppé s oly rideggé lenned!
Hajh de nem vár, csattog az idő gyors szárnya,
S minden szépnek, jónak megvan az ő árnya.

GYULAI PÁL.

ZAJONGÓ UTCZÁN . . .

Zajongó utcán menve által,
Vagy népes templomból jövet,
Vagy ülve dévaj czimborákkal —
Egy ábránd mindenütt követ.

Hány ismerőst nem látok én itt!
Eltűntek az év röptivel.
Az ég mosolygva még felém int;
S ki tudja, holnap — menni kell.

Agg, árva tölgy, merengve nézlek,
Öserdő csöndje közepett.
Atyáimat te mind túlélted,
S tulélsz majd engem, úgy lehet.

Isten veled! szólok, ha látok
Egy pozsgás arczu kis fiút,
Tenéked nyílnak a virágok —
Az én rózsám már elvirúlt.

Minden nap, minden óra nékem
Egy hosszú, kínos gondolat.
Jöttükre közeledni vélem,
Sejtelmesen, halálomat.

S az a halál majd hol köszönt be?
Az úton? harcza'?' tengeren?
Hült hamvamat vaj' honi földbe'
Fogadja be a sirverem?

A test bár, mely nem tud, nem érez,
Mindütt egyképen porlad el;

Mégis, közel hazám szívéhez,
Szeretném, fődje gyászlepel.

Ott szeretnék, míg sírkövemre
Az éltető nap csókja hull,
Álmodni, édesen pihenve,
Egy új tavasznak bájrul...

PUSKIN után, oroszról

GYÖRI KÁROLY.

EGY GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZ.*)

Ime egy utirajz, melynek szerzője, mint ő maga is megvallja, igen nagy málhával kelt útra. Magával vitte egész politikai és irodalmi multját, szenvedélyes dialectikáját s a hagyományok iránti kegyeletét. Ebből előre sejtjük, hogy Barrès milyen szemmel fogja nézni Görögországot s milyen tanulságokkal fog onnan visszatérni.

Az utirajzírók közt vannak olyanok, a kik utközben csak hangulatokat keresnek. Ezek talán a legkedvesebbek, de néha a legfelületesebbek is. Az első benyomások frissességét semmiféle tudomány sem pótolhatja, de vajon bizhatunk-e oly íróban, a kinek se tudományos, se művészi szempontja nincs annak megítélésében, a mi lelkére hatott? Stendhal igen elevenen írja le Rómát és sok közvetlen megfigyelése van, ám figyelme annyira szertekalandozik, hogy alig bírjuk követni őt. A mit egyik nap fontosnak tekintett, másnap mellékesnek tartja s ha ma a középkori Róma emlékei vonzották őt, holnap már megtámadja a középkort s az ó-kort magasztalja. Szeszélye kifogyhatatlan s Stendhal mégis a legvonzóbb írók egyike, a kik Rómával foglalkoztak. Taine nek azonban mégsem az ő példája lebeghetett szeme előtt, mikor egy ismerőstől, a ki tanácsokat kért tőle olaszországi utjára vonatkozólag, ezt kérdezte:

— S vajon milyen eszméjét akarja ön Olaszországban megvalósítani vagy megvalósulva látni?

Taine az utirajzoknak abból a csoportjából való, a kik ellenőrzik benyomásaikat. Ahhoz, a mit közvetlenül lát, analógiákat keres abban, a mit már eddig látott és saját ismereteiből csaknem ugyanannyit tesz hozzá tapasztalataihoz, mint a meny-

*) *Maurice Barrès: Le voyage de Sparte. Paris, Felix Juven, 1906. Ára 3 fr. 50 c.*

nyivel maguk a tapasztalatok gazdagítják lelkét. Lehet, hogy némelyek ezért Taintet elfogultnak tartják — s elméleteiben, melyektől soha sem tud szabadulni, csakugyan van valami elfogultság — ám *Olaszországi utazása* nemcsak kellemes olvasmány s ha utunkra magunkkal viszzük, nemcsak szeretetreméltó utitárs, hanem egységes irodalmi alkotás is, mely a figyelmet folyton ébren tartja, a nélkül, hogy csak egy perczre is kifárasztaná.

Abban, hogy Itáliát hogyan kell felfogni, körülbelül mindnyájan egy véleményen vagyunk; Görögországot azonban nemzetről nemzetre másképen látják az emberek. Más Görögország az, mely a németek képzeletében él s más az, melyet az angolok alkottak maguknak. Minden nép a maga sajátágaiból és történeti fejlődéséből is vegyít valamit ahhoz a képhez, a mely lelkében Görögországról él. Ám ez mégis sokkal kevésbbé zavaros, mintha a mai Görögország alapján akarnók elképzelni a régi Görögországot. Úgy járnánk, mint azok a festők, a kik tájképeiket a műteremben s a műterem homályos világítása mellett készítették, a helyett, hogy a szabad természetben tanulmányozták volna a tájrészleteket s a fény és levegő hatását a tájrészletekre. Azok a tájképek, melyeken a műterem levegője érzik, csak elméleti térképek, a mint a mi Görögországunk se más, mint elméleti Görögország.

Mi ugyanis csak a legnagyobb lelkesedéssel tudunk gondolni legalább is Spartára vagy a Perikles Athenjére; a francziák azonban mindig bizonyos pessimismussal és bizalmatlansággal sétáltak az Akropolis romjai alatt. Így tett Chateaubriand, a ki nem szerette s nem is értette a pogány Athent s nyelvének pompázó színeit és zengő báját inkább Jeruzsálemre s a syriai homokpusztákra pazarolta. Gobineau meg épen gyűlölte Hellast. Ő a régi görög élet számára a mai görög életről vett mértéket s e mérték alapján a Perikles népét is nagyon kevert fajnak és elzsidósodottnak találta.

Ezek után valóban kíváncsiak vagyunk Barrèsre. Vajon milyen Görögországról álmodozott, mielőtt a valódi Görögországot színről-szinre látta? S vajon ennek a képzeleti Görögországnak lesz-e befolyása arra a képre, melyet a valódi Görögországról rajzol? Vajon Barrèst, a ki oly buzgó tisztelője mindenféle hagyománynak, nem fogja-e bántani vagy elkeseríteni az az érzéketlenség, melylyel a mai Görögország a régi Hellas hagyományai iránt viseltetik?

Barrès szenvedélyes politikus, ügyes dialectikus, a ki elveihez a rajna-menti francia makacsságával ragaszkodik. Vajon Görögország sorsában nem politikai elveinek igazolását fogja-e látni? Mint a demagogia ellensége nem a demagogiának fogja-e tulajdonítani Hellas pusztulását? S mint a *revanche* hive, a kit egyaránt aggaszt hazájának és Elzásznak sorsa, vajon nem fog-e akár erőszakos analógiákat is felállítani Hellas és Franciaország között?

Föltevésünkben nem csalódtunk, mert Barrès ime így gondolkodik: Hellas nem tisztelte a hagyományokat, tehát el kellett pusztulnia. Hellas teret adott a demagogiának, tehát még inkább el kellett pusztulnia. Franciaország évről-évre meggondolatlanabbul rombolja le hagyományait s teljesen a demagogia karjaiba dobja magát. Vajon nem Hellas sorsa fenyegeti-e? Mintha tehát aggódnék hazájáért s ködben látná annak jövőjét.

Ez a mű alapgondolata s ezért, sőt csupán ezért a gondolatért írta meg eddig Barrès minden művét. Ez azonban csak csontváz, melyet mi nem is látunk, mert mi csak magát a testet: a könyvet látjuk, mely a csontvázat körülhullámozza; s a könyv maga oly üde, oly friss, oly eleven és oly bájos, mint egy álmaiból ébredő és classikusan szép fiatal leány. Mig olvassuk, mintha optikai csalódásban volnánk: a szerző csak színes köveket rak egymás mellé, melyeket ő egyenként és csak önmagukért tart fontosaknak, de a sok szín egymást ellensúlyozva, gyengítve vagy erősítve és egymásba olvadva vetődik reczehártyánkra s mi a leg-egységesebb s legszedítőbb képet látjuk: a Barrès Görögországát.

Barrès nemcsak stilművész, hanem gondolatművész is. Gondolatai ugyanis első sorban nem értelmi súlyukkal, hanem művészi sajátságaikkal hatnak reánk: gyors kapcsolódásukkal, merész ugrásaikkal és váratlan meggyőző erejükkel. Ezt az ő ügyes dialectikája hozza létre, de mi sohasem vesszük észre a dialecticát.

Ménard Lajos, a ki mystikus pogánynak nevezte magát, igen közel hozta hozzánk Görögországot, de még közelebb hozta azt Barrèshez, a kinek mestere volt. Ő a modern életben mindenütt görög elemeket nyomozott; a keresztyénség szentjeit a görög istenek és istennők örököseinek tekintette, sőt azt is megállapította, hogy melyik szentben melyik görög istennek vagy istennőnek tulajdonságai nyertek mystikus alakot. Kinyomozta ezen kívül a modern költészetben élő görög elemeket is. Leconte de Lisle nem tett egyebet, minthogy költészetével gyakorlati alakot

adott Ménard elméleteinek. Walter Pater, a ki néhány évvel ezelőtt oly feltűnést keltett a görög és modern szellem találkozásáról írt művével, szintén Ménard nyomain haladt.

Barrès a Ménard iránt érzett nagy kegyelettel kezdi meg görögországi körutját. Mindenütt, a hol elvont fejtegetésekbe bocsátkozik, megérezzük a Ménard szellemét. Vele együtt jár az Eurotas partjain, a hol az antik Sparta állott és Menelaos sírja emelkedett. Ott, a hol most egy Psychiko nevű falu áll, fonták Helenának társnői a kék liliomkoronát akkor, mikor kijelentette, hogy kész Menelaost ágyába követni.

De mikor azokkal az archæologusokkal bocsátkozik képzeleti vitába, a kik a keresztes háborukban résztvevő francia lovagoknak atheni őrtornyát lerontották, akkor már csak magát a szenvedélyes és hagyománytisztelő Barrèst látjuk magunk előtt. Itt neki nincs szüksége Ménardra.

Azután elmegy a Dionysos színházának romjaihoz s ott elolvassa Sophokles *Antigonéj*át. Csodálatos, hogy mennyire egysegés volt még akkor a görög szellem! Kleon meghajlik a törvény előtt, mert a törvény tartja fenn az államot és Antigone a szív jogaiért küzd az állam ellen. A *pure raison*: az a józan ész, mely az athénieket mindenben vezette, legyőzi az érzelmi életet, melyet a görög nép soha sem ápolt eléggé s egyáltalában nem tartott tiszteletben.

Avagy Phidias szobrai nem a józan ész diadalát hirdetik-e? Hisz nem egyebek, mint Anaxagoras philosophiájának szobrászi nyelven való kifejezései. A Parthenon sem más, mint a *voûs* a tiszta értelem, csakhogy kövekből megszerkesztve.

És Odysseusnak nem az e legfőbb érdeme, hogy *πόλλων ἀνδρώπων ἰδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω*?

Ily szellemes fejtegetések közé van szórva a jelen görög élet rajza; a mai görögség kulturális elmaradottsága s multjával való szakítása. Ám Barrès itt sem ringatja se magát, se bennünket melodramai hangulatokba. Észre sem vesszük, hogy egy-egy humoros megjegyzés mily megrázó igazságokat rejt magában, mert Barrès mint író nem gyötörni, hanem szórakoztatni akar bennünket. Folyton szem előtt tartja azt, hogy a Helikon berkeibe a múzsák nem sírni, hanem üdülni jártak.

S ezzel is bebizonyítja azt, hogy milyen jól megértette a görög szellemet.

ÉRTESÍTŐ.

Kulcsár Ferencz: Ecce ego. Költemények (1889—1905.) Róna Antal Budapest, 1906. 96 lap. Ára 2 kor. — Bodor Aladár: Versek. Budapest, 1906. Lampel R. könyvkereskedése 100 lap. Ára 2 kor.

Alig van alkalmunk lyrai költészetünk újabb termékei közt valamely számot tevő jelenséggel találkozni. A versírók tábora egyre szaporodik, de értékben vajmi keveset nyer velök az irodalom. Többsnyire a hétköznapióság széles országútján mozognak. Lantjok pengetéseit inkább csak önmagok élvezik, nem az olvasó közönség. Jövővel biztató eredeti tehetségek fölfedezése szünetel. A rég fölfedezett egypár ily tehetség alig-alig tűnik már föl az áradatban s aligha alatta nem maradt a felfedezőik várakozásának. Sok van, kivált az éretlenebb korukat sejtetni, a kit hiúsága és dicsvágya arra ösztönöz, hogy versírási viszketegét, minden meggondolás és önismeret nélkül nyilvánosságra hozza. Pedig ez az önámítás, ha tartós, nem egynek szellemi és erkölcsi kárába kerül. Szerencse, ha jószívuileg bíráló vagy figyelmeztető szó elég korán észre bírja őket téríteni.

Ezeket a sorokat az a két vékony versfüzet, különösen azok egyike iratja velünk, mely most kezünkben van, s melyet a czím-ben neveztünk Kulcsár Ferencz füzetének, a czíme *Ecce ego*, mint ha mondani akarná a két latin szóval: im itt vagyok eme versekben, nézzetek, ismerjete, ítéljete. A felfeszített *Ecce homo*-ra téved a gondolat e szavak után s nem is messze jár a hasonlattól, ha azon sötét hangulatra és szenvedésekre tekint, melyek e költeményekben kifejezésre jutnak. *Előhang* gyanánt Zempléni Árpád versét veszszük, a mire semmi szükség nem volt, mert azt, a mivel e versben Kulcsár Ferencz rajzolva van, magokban a költeményekben bővebben és közvetlenebbül találjuk.

Ha pedig ajánlásnak vesszük, úgy is fölösleges, mert e költemények eléggé — már tőlök telhetőleg — ajánlják magokat.

Egy borongásra hajló temperamentum tükröződik előttünk Érzelmé fogékony, de kezdettől fogva szinte ösztönszerűleg igyekszik elfordulni az élet derős oldalától. Csak a gyermekkor boldogságára van némi hivatkozás, azután «magában áll búsan-sötétén a boldog emberek között». Mindjárt a *Magány* című sorozatban találjuk a gyötört szív vergődését. Keresi a boldogságot, melyről azt énekli:

Vagy a boldogság oly madár
Mely csak virágos lombra jár?
Azért nem száll az én szívembe:
Virág helyett romokra lelne.

Előre vetett árnyékául vehetjük-e ezen sorozat sötét voltát annak a viharnek, vagy minek, mely később a szerző családi boldogságát feldulta. Ez után még beteg anyjáról ír egy pár meleg hangú verset s következik *Hajnalka* címmel az új élet, a szerelem, mely mint dalolja, minden veszteségét kárpótolja, őt egészen újjá szüli

Lelkemnek szárnya újra épül
Csapongva röpköd szerte szét:
Szerelmes, lángoló szívemmel
Az élet oh! be szép!

Epedő, könnyen ömlő dalokban énekli meg szerelmét. Buzdítja s reménynyel tölti el a kedves szépsége és birhatása. De árnyat vonnak szerelmi derengésére a múlt szenvedései, mert a mint egyik versében mondja: «Sötét bús éjtszakában járt ő; dalt nem hallott, fényt se látott; egy szál virág se nyílt neki; húsz évig ölte egy kínos álom, mely elpusztította ifjúságát». A szerelem «kikötött valahára vele a boldogság szigetén» (*Révben*) de oda is mindjárt kíséri a kétely: vajon nem azért engedi-e neki a sors ezt a boldogságot, hogy legyen tőle mit elrabolni? «Meg van tehát alkotva otthona. A családi tűzhely nyugodtabb érzelmre hangolja. Néhány dalával ad megható kifejezést ez érzelmeknek, hirdetve, hogy «nincs boldogabb pár, mint ők ketten». Tetézi örömeiket a «két sarju fucska», kikről egy rövid versecske emlékezik.

Alig öt-hat költeményt szentel a családi kör benyomásainak: széttörik a két szív közt az összekötő láncz, véget ér a bol-

dogság s annak romja fölött kesereg a füzet hátra levő része, az egésznek szinte egyharmada. Némi keresettséggel *Nessun maggior dolore* címet ad a szakasznak. A tőle elvált, vagy eltávozott feleség után eped, búsong, lázong, siránkozik reménytelenül valamennyi költemény. Van azokban őszinteség, közvetlenség és melegség: de unalmassá kezd válni az egyforma sötétség s egyhangúság, melyből hiányzik az erő. S ha megfigyeljük, miben ér véget ez a lázongás és kesergés a boldog családi fészek romba hullott omladéka miatt: a költő azt feleli utolsó előtti versében, hogy bár «vád szava sujsza őt azért, mert szívére hallgatott», ezután is: «én a régi maradok s csak szívemre hallgatók». E hallgatás pedig oda vezet, az utolsó költeményben (*Korcsmai zene*) hogy «enyhet neki a sír előtt csak a bor ad» tehát mámort, szilaj zenét és bort kíván, «mely önfeledtre részesít».

Látszik, hogy e füzetke egy kerekded családi kép rajzát tárja elénk, melyben több a homály, mint a fény, de melynek rajzolásában a költő méltánylásunkat érdemlő bizonyítékát adta hivatottságának. A mit nyújtott, mind alakilag, mind tartalmilag figyelemre méltó jelenség. Hogy valami részletet is említsünk: nem igen van helyén, midőn az 58. lapon így szól: «mikor nem adtál rám ügyet se még se». Sem a szórend nem helyes, sem az adtál rám, vetettél rám helyett. A *Nyomor* című vers (63 lap), melyben a tűzhely melegéből a ruhátlan nyomorultakra és éhezőkre gondol, egy kissé Szabolcskás. A téli falevél igen is tulzott, szinte természetellenes színezésben részesül, pedig költőnk szeretni és követni látszik azt, a mi józan és természetes.

Bezzeg más hangból énekelnek Bodor Aladár versei. Megijeszti az olvasót mindjárt a jelszó: «vért áldozok ledült oltárok felett». Nem emlékszünk, hogy valaha versek címe alatt ennyi badarság került volna kezünkbe egy halmazban. Nem tudjuk, vajon a ki ezeket írja, fiatal-e, középkorú, vén-e? versei éretlen korúnak hirdetik. Volt-e, van-e jó barátja, tanítója, szülője, a kinek megmutassa s tanácsát kérte volna, mielőtt közre bocsátja kísérleteit? Az ily próba nem annyira bírálásra, mint inkább csak ismertetésre méltó: elriasztás végett. Maga a szerző által pontosan megjelölve 55 darab verset kapunk a füzetben; de az ötvenöt közt alig egy-kettőt, mely érdemes volna arra, hogy valamely könnyű szépirodalmi lapban, mint ephemer becsü töltelek közöltessék. *Új költészet* című darab nyitja meg a kis

gyűjteményt. Nem akarja «elsíratni a puszta pusztuló költészetét... úgy ver értünk a puszta szíve, mint érte a miénk... de terem még új költészet, új magyar dal; a kőszénfüstből fényes szikra kél», ő még sem ezt dicsőíti, hanem azzal végzi, hogy «a puszta híven írja be lelkünkbe örökkön élő szent költészetét». Nehéz kivenni, mit akar ezzel a kétféle költéssel.

Különböző tárgyú és tartalmú verseken kívül szerelmi dalokat is bőven énekel; de minőket? Egyikben gyöngye gyermek leány kedvesét különféle szenvedésekre való kilátással hivatgatja hitvesséül (*Mondd, édes*). A másokban kopott ruháját emlegeti s pirul a miatt, mióta őt szereti s «Félősen érintém szentségét kezedenek, mintha kopogtatnék templomablakon». Kéz és templomablak! Majd «az izzó pusztán, a hol minden homokszem szomjúlásban ég, legégőbb az ő lelkének ziháló, szomjú vágya» s így végzi:

Nagy szomju puszta, szent anyám, e földön,
Csak mi tudunk álmodni ily rajongva!
Oh, áldj meg engem, szomju bús szerelmem
Bús szent anyám, kezed csókolni csendben
Leborulok a sivatag homokra.

De úgy látszik, baj van. A szerelmi dal csökkenni kezd. Mert egyik így hangzik: «Még sem virad? Közénk kísértet állt, Atkos mocsár, melyből lidércz láng lobban, Riaszt örvénynyel, csüggedést kiált.» Mocsár és örvény! Sőt már odáig jut, hogy «fényes nappal az ördöggel találkozik» s az épen olyan, mint az ő imádott kedvese, a kiről egy szemrehányó versben (*Jobb lett volna*) így emlékezik: «jobb lett vón' csak álomban látnunk egymást jónak, hűnek; nem mondanám most, hogy rossz vagy, nem vádolnál fél örültnek». De ilyen szerelmi légverés után mit is mondhatott egyebet az a gyermek-leány, a kinek szíve és esze bizonyosan helyén van? Nem talál más gyógyulást és ebben követi Kulcsár Ferenczet, mint borba fojtani csalódott szerelme bánatát, a mit három egymás melletti költeményben is hirdet (*Hej cigány, Kisértet, Mulatás régen*).

Valamennyi versében ez a rikító hang, az e-zmék és kifejezések ez a zürzavara uralkodik. Semmi nem természetes, nem egyszerű, nem észszerű. Mindig nagyot akar mondani az érzés, vagy szenvedély rovására. Valami nagy elégedetlenség, lázongás, valami «égszakadás-földindulás» tartja folytonos izgalomban.

Annak sejtelmét, óhajtasát, várását olvasztja verseibe. Néha egy-egy sor önmagában, a többiek sorából kiszakítva, akár képnek, akár költői kifejezésnek megjárja, de egy csepp méz meg nem édesít egy akó eczetet. Ritkaság számba megy nála olyan egy-két darab, melynek még is természetes folyama és értelme van (*Vérszel ellen*, 44. lap *Bercsényi haj!* 97. lap). — Szóval sokáig kellett volna és kell még érnie az éretlen gyümölcsnek. Nem hiába való régi intés az a «nonum prematur in annum». Vegye hasznát Bodor Aladár.

— Ó —

Tales from Jókai, translated from the Hungarian by R. Nisbet Bain with Complete biography and photogravure portrait of Maurus Jókai. London [1904]. — 8 rétd. L. és 275 lap.

Szántsándékkal idéztem az egész címlapot, mert hiven mutatja, mit ígér a fordító a kötetben. A «teljes életrajz» 38 öreg betűvel nyomtatott nyolczadrét lapra szoritkozik. Az író dicséretére azonban meg kell említenünk, hogy nem engedte magát Jókai önéletrajzának lidércztüzeitől minden esetben félrevezettetni.

A lefordított 9 rövid elbeszélés a magyar szerzőnek következő gyűjteményeiből vannak véve: *Dekameron*, *A magyar világból*, *Humoristicus papírszeletek*, *Kis Dekameron* és *Kétszer kettő négy*.

A címlap tanúsága szerint az elbeszélések a magyar eredeti szövegből vannak lefordítva. Ha ez így van és a fordító tud jól magyarul, úgy valóban megdöbbentő gondatlansága, melylyel az ékezeteket a magyar magánhangzókra elhagyja és gondtalansága, mellyel azokat a rossz helyen fölrakja.

A munka elhamarkodottságára vall az a sok baklövés is, melyektől az életrajz hemzseg mindenhol. Ilyenek példának okáért báró Jósika Mihály (Miklós helyett), typewriter (írógép) compositor (betűszedő) helyett, carpenters lathe (eszterga) bench (gyaluló pad) helyett.

Az *Új földesúr*-ról azt állítja Bain, hogy arról nevezetes, hogy ez volt Jókai első munkája, melyet angolra fordítottak (1868-ban). Ez teljesen igaz, de Sajó *Csataképei*-t már 1851-ben ismertette meg egy névtelen (*Hungarian Military Ketches* címen, a német fordítás nyomán) a *Blackwood's Magazine* januáriusi számában. Az egyik meséből az ismertető kénytelen vala

két fejezetet kihagyni nemcsak térszűke miatt, hanem azért is «because they are unpleasantly full of horrors» (mert kellemetlenül vannak tele iszonyúságokkal).

Másrészt azonban főleg Bainnek érdeme az, hogy Jókait Angliában már oly jól ismerik. Az életrajz szerint a lefolyt hat év alatt a magyar szerzőnek valami 15 regénye jelent meg angol fordításban.

Ugyancsak a Jarrold czégnél báró Jósika Miklós «a magyar Sir Walter Scott» egy regényének fordítása is megjelent nemrég (*Neath the Hoof of the Tartar* czímen) Selina Gaye tollából és Bain előszavával, de úgy látszik, nem aratott oly sikert, mint Jókai munkái.

K. L.

Cz magyar könyvek.

Acásdy Ignác. A magyar adózás története 1598—1604-ben. (Értekezések a történeti tudományok köréből XX, köt. 6. sz.) Budapest, 1906. Akademia. (8-r. 124 l.) 2 K.

Böhm Károly. Az ember és világa. Philosophiai kutatások. III. rész. Axiologia vagy értéktan. Kolozsvár, 1906. Stein J. (8-r. XIV, 342 l.) 6 K.

Bródy Sándor. Don Quixote kisasszony. I. kötet. 4. kiadás. (Egyetemes Regénytár. XX. évf. 13. köt.) Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 1 K.

Corelli Mária. A sátán keserve. Angol regény. Fordította: Három csillag. Budapest, 1906. Budapesti Hirlap. (8-r. 659 l.) 2 K 40 f.

Damaszkin Arzén. A mászái fensíkon. Budapest, 1906. Budapesti Hirlap. (8-r. 280 l.) 8 K.

Engel Aurél dr. A részvénytársaság alapszabálya. Budapest, 1906. Deutsch. (8-r. 176 l.) 4 K 50 f.

Farkas Imre. Csipkefátyol. Budapest. 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 146 l.) 2 K 50 f.

Ghetie János. Magyar-román szótár. Iskolai és magánhasználatra. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 803 l.) 10 K.

Jósika Miklós összes művei. Sajtó alá rendezte Badics Ferencz dr. Szív rejtelmek. Kisebb regények. (1845.) Ötödik kiadás. Budapest, 1906. Franklin-t. (8 r. 273 l.) 3 K.

Jókai Mór. Az elátkozott család. Regény. Ötödik kiadás. 1., 2. kötet. (Szépirodalmi könyvtár.) Budapest, 1906. Franklin-T. (8-r. 202, 183 l.) 4 K.

B. Kálényi Julia. Pogány versek. Budapest, 1906. Pallas. (8-r. 42 l.) 1 K.

Klupathy Antal dr. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. Negyedik átdolgozott kiadás. I. kötet. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. VIII, 1.) 10 K.

Kunos Ignác. Ada-kalei török népdalok. Gyűjtötte, fordította és jegyzetekkel ellátta —. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 7. sz.) Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 119 l.) 2 K.

Magyar dal. A—. Ezer magyar népdal. Összegyűjtötte, kiválogatta, zongorára és énekhangra harmonizálta Kun László. I. kötet. Budapest, 1906. Könyves K. (4-r. 116 l.) A 10 kötet ára 100 K.

Műveltség Könyvtára. A—. III. kötet. A világegyetem. A föld és csillagvilág fizikai tüneténeinek ismertetése. Irták Cholnoky Jenő és Kövesligethy Radó. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 644 l.) 24 K.

Remekírók, magyar. — A magyar irodalom főművei. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r.) Öt kötetből álló sorozat 20 K.

5. kötet. *Mikes Kelemen* Törökországi levelei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Erődi Béla. (378 l.)

18. „ *Deák Ferencz* munkáiból. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Wlassics Gyula. I. köt. (371. l.)

33—34. „ *Petőfi Sándor* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Badics Ferencz. I—II. kötet. kisebb költemények. (8-r. 406, 347 l.)

54. „ Magyar népdalok. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Endrődi Sándor. (338 l.)

Tillmann Béla. Elrendeli-e az 1848: III. t.-cikk a parlamenti kormányt? Andrassy Gyula gróf előszavával. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 130 l.) 2 K.

Várhelyi Ferencz. Négy elbeszélés. Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 147 l.) 2 K 50 f.

Teleki Mihály levelezése. A széki gróf Teleki-család és a magyar tud. Akadémia költségén kiadja a magyar történelmi társulat. Szerkeszti Gergely Sámuel. Második kötet. 1661—1663. Budapest, 1906. Kilián Fr. utóda. (8-r. XV, 664 l.) 9 K.

ÚJABB IRÁNYOK ÉS FEJLEMÉNYEK AZ EURÓPAI ALKOTMÁNYJOG KÖRÉBEN.

I.

Világrészünk nagy culturnemzeteinek politikai története, a múlt század utolsó évtizedeitől a jelenkorig, egy nemcsak rendkívül érdekes és tanulságos, de az egész művelt emberiségre, s különösen szabadintézményekkel rendelkező államokra jelentékeny befolyásúvá váló eszmemozgalmat és ezzel párhuzamosan gyakorlati új alakulatokat is mutat fel, különösen a constitutionális jog és alkotmány-politika körében. Természetes következménye ez annak, hogy az eddigi intézmények és formák az új szükségleteknek és feladatoknak már nem teljesen felelnek meg; új erők, sőt hatalmak jelentkeznek, a melyek érvényesülésre, számbavételre törekszenek; a régi szűk keret meg a (részben) elavult formák az új tartalommal szemben elégteleneknek bizonyulnak; a fokozott értelmiség, a szélesb mederben járó művelődési folyamat, a tudományosság terjedése és folyton szaporodó vívmányai, az emberek elméjét és lelkületét elfogó nyugtalankodás, elégtelenség s bizonyos skepticismus: minden irányban, és így az államok (közjogi és politikai) intézményeiben is javítás, újítás, reform után való esengést, vágyakodást ébreszt; s a figyelmesb szemlélőt, különösen a történet-philosophot arra készíti, hogy a nem távoli jövőben, egy «novus ab integro sæclorum nascitur ordo» bekövetkezését ismerje föl?

Lélekemelő és érdekes látvány, a mikor egész hosszú sorát s látjuk előttünk elvonulni egyfelől a kutató és bölcselkedő ész mélyreható munkássága becsesnél becsesb termékeinek; másfelől (s igazi párhuzamosságban és egyidejű-

ségben) *) a nagy szabad nemzetek positiv intézményei megújítására és átalakulására vezető reformtörekvéseknek, s az e részben már elért, vagy kilátásban levő alkotásoknak és eredményeknek. **)

Nem tekintve az alább tüzetesen tárgyalandó gyakorlati mozzanatok, irodalmat és alakulatokat, itt csak a politikai (és közjogi) elmélet legújabb, idevágó jelesb termékeire utalunk, mint a melyekben a jelzett eszmemozgalmakról és positiv intézmény-változásokról szó van; avagy ugyan-ezekre (közvetett vagy közvetetlen) befolyással voltak vagy vannak.

Három kiváló s majdnem egészen egykorú történeti esemény adta meg a jelzett fejleményeknek a lökést a megindulásra; még pedig a XIX. század hetvenes éveiben keresztülvitt megalapítása és megszervezése az új Németbirodalomnak; az ezzel egyidejűen létesített francia (úgynevezett harmadik) köztársasági alkotmány; végül az Angliában és Németországon szélteben érvényesülni kezdő demokratikus (részben sociáldemokratikus) eszmék és törekvések. — Megannyi mélyreható mozzanat, melyekkel kapcsolatban számtalan új meg új kérdés és problema merült föl, kezdett megoldást követelni, s hívta fel a politikusokat és publicistákat harcra és küzdelemre a szerint, a mint az egyik vagy másik felfogásnak képviselői és követői voltak.

Az elmék és erők e mérközésében az angol, a német és a francia publicisták és szaktudósok küzdenek a pálmáért; s igazán nehéz meghatározni, kik járultak több vagy nagyobb vívmányokkal a tudomány gazdagításához, a művelt emberiség politikai eszmekincsének bővítéséhez. — Ott látjuk, hogy csak egynémelyeket említsünk, a küzdők első soraiban: a nagy közjogászokat, a kik főleg hazai alkotmányjoguk rendszeres foglalatát (vagy valamely jelentékenyebb részét) tartalmazó műveikkel tűnnek ki: az angol Hearn, Todd, Dicey, Coxe és Bryce; a francia: Lebon,

*) További párhuzamosságban a természettudományok bámulatos föllendülésével és egyre szaporodó vívmányaikkal.

**) A legújabb politikai történet kitűnően tárgyalatik Ch. Seignobosnak: *L'histoire politique de l'Europe contemporaine* című, 1905-ben megjelent művében.

Eugène Pierre, Saint-Girons, Dupréz, A. Esmein, Aucoc, Aulard, Benoist; a német: Laband, Zorn, Hänel, O. Mejer, Rosin és Jellinek. Ott vannak az idevágó nagybecsű munkák Angliában: Anson, Bryce, Sidney-Low, Courtenaytól; Franciaországban: Eichthal, Lestrade, Duprez, Boutmy, Dugnittól; Németországban: Martitz, Gierke, Hatschek, Frisch, Bergbom, Wi. Seydeltől.*) Ott találkozunk (egyebek között) a parlamentaris kormányrendszerrel tüzetesen foglalkozó, s ennek számos gyöngéit és visszasságait kimutató írókkal, stb. — A felsoroltak közül bennünket e helyütt közvetlenül a heidelbergi közjogász, G. Jellinek érdekel, a ki több elismert jelességű munkájával (névszerint: az alkotmányjogot s az államtant tárgyalókkal) szerzett hírnevet magának, s legújabban (1906.) egy kis terjedelmű, de igen szellemes, és a politika és alkotmányjog elméletét sikeresen kiegészítő, dolgozattal, tudniillik: *Verfassungsänderung und Verfassungswandlung* című munkájával gazdagította a szakirodalmat.**)

E dolgozat fonalán és eszmemenete szerint kívánunk mi is (részint egyszerűen referálva, részint bírálatos módon) a fölvetett nagyérdekű kérdésekhez hozzászólni.

II.

Egyikét az eddig még tüzetesebben nem tárgyalt alkotmánypolitikai kérdéseknek az teszi: «hogyan alakulnak és változnak az idők folyamában a művelt népek közjogi rendszerei; miként érvényesülnek, hatnak és módosulnak alkotmány-intézmények; mily módon és mily tényezők befolyása alatt jönnek létre politikai szervezeti változások? E tekintetben a következőkre utalhatunk:

*) Legújabb egynémely olasz, belga, amerikai, stb. publicistákról lásd alább.

**) Jellinek foglalkozik hazai közjogunkra vonatkozó kérdésekkel is; az ismeretes publicistikai küzdelemben köztünk és a horvátok közt, az 1868-iki törvény értelmezésére nézve, a magyar felfogásban (hogy tudniillik Horvátország *nem állam*) osztozik, s e részben a jelen sorok írójának is azon publicistai vitájában, melyet egy ismert nevű horvát tanárral egy ízben folytatott, adott igazat. Lásd Vutkovich *Magyar Alkotmányjog* (1904) 120. s a következő lapokon.

Általában két irányú jelenséggel állunk szemközt; nevezetesen alkotmányváltozásokkal és alkotmány-átváltozásokkal. Az alkotmány-változtatások valamely ország alkotmányi törvényeinek (illetve intézményeinek) oly módosításai vagy egyenes átalakításai, a melyek szándékolt (cél tudatos) akarathatalmi cselekvényekkel idéztetnek elő; az alkotmány-átváltozások pedig oly változások, a melyeknél az illető alkotmánytétel (törvény, stb.) formailag változatlanul marad, s a változást oly körülmények idézik elő, a melyeket nem egyenes szándék vagy tudatos célzat kísér, vagy okoz.*)

A korlátlan akarathatalmú souverain állam alkotmányát tetszése és mindenkori szükségei szerint változtathatja, módosíthatja vagy megszüntetheti. S nemcsak jogi módon, hanem erőhatalommal is, a mit *forradalomnak* szoktunk nevezni. Minden forradalom alkotmányváltoztatásra céloz s minden úgynevezett sikerült forradalom új jogot teremt. Hogy mennyire terjednek e változtatás határai, s hogy ha egy alkotmány formasierően egészen mellőztetik s egy más alkotmánnyal helyettesítettik: annyira megsemmisülnek tekinthető-e az előbbi, hogy valamennyi jogtételei is érvényvesztetteknek tartandók: ezt a priori általánosságban eldönteni nem lehet. Szabályul állhat e részben, történeti és tapasztalati tényekre támaszkodva, a következő.**)

Főnnálló alkotmányos törvények eltörlése még nem szükségképen a bennök foglalt jogtételeknek is megsemmisülése, s mint szokásjog, azok még tovább is érvényben maradhatnak. Forradalmi úton létesített alkotmányváltoztatásoknál is a szokásjog principialiter érintetlen maradhat, de nem úgy, mint a szoros törvényjog, mert ez elesik. Alkotmánytörvények épségben főnnállásuk tekintetében rendszerint külön biztosítékokkal (garantiákkal) szoktak körülvétni. Különböző alakszerűségek gondoltattak ki, hogy elhamarkodott megváltoztatás ellen óva legyenek. A gyakorlati tapasztalatok azonban, melyek e részben tétettek, nem feleltek meg a

*) Mint a német philosophiai terminologia mondja: *unreflectirt*.

**) Lásd erre nézve itt és alább is Jellinek értekezését, a 4-ik és köv. lapokon.

várákozásoknak. Az alkotmány határai, mint minden törvénynyel kijelölt határvonalak, gyakran kétségesek. Alkotmány-tételek gyakran homályos és határozatlan jellegűek s szilárd értelmet csak a törvényhozótól alkotott végrehajtási törvények által nyernek. Megeshetik az is, hogy a mi bizonyos időben alkotmányellenesnek tűnik föl, a rákövetkező korszakban már nem tekintetik ilyennek; úgy hogy az alkotmány saját magyarázatának megváltozása következtében maga is átváltozik vagy módosul. Sőt nemcsak a törvényhozó, hanem még más államhatalmi szervek is képesek ily alkotmányváltoztatást eszközölni, nevezetesen a kormányok, a parlamentek, meg a bíróságok, úgy hogy közben és gyakorlatukban alkotmánytörvények a fönnálló jogrendszerben lassanként más jelentőségűekké lesznek, mint a milyenek keletkezésökkor voltak. — A parlamentek legújabb története különösen bizonyságokat szolgáltatate tekintetben; rámutathatni azoknak, például, a házszabályaik megalkotása és alkalmazása, a parlamentarizmus eljárás hiányai- és hézagainak orvoslása, törvények magyarázása és értelmezése, a kormánnyal való érintkezés módjára stb. vonatkozó határozataikra és cselekvényeikre: melyek idő és körülmények szerint szükségeseznek mutatkoznak; de néha az egész alkotmány átváltozására is hatnak; s azért csak igen nagy és minden oldalú megfontolás, politikai tapintat, igazságosság és jogtisztelet mellett indokoltak és sikerre vezetők. Egy kiváló védeszköze és biztosítéka, de egyúttal továbbfejlesztője is az alkotmányoknak rejlik a jól szervezett és igazi függetlenségnek örvendő bíróságokban, a mint azt különösen az amerikai Unióban találjuk. *) Itt ugyanis a bíróság, előforduló esetekben, az országgyűléstől alkotott törvények anyagi alkotmányszerűsége fölött ítélni; a bíró hivatva van a népet a törvényhozás túlkapásai ellen megóvni s jogosult, sőt köteles is a törvények alkalmazásánál (valamely peres félnek panaszára) azt arra nézve megvizsgálni, nem ütközik-e alkotmányos jogszabályba? Innen van az is, hogy az amerikaiak a bíróságot a törvényhozás harmadik

*) Kitünő fejtegetések találhatók erről H. Story: *Commentaries* I. 275 s k. stb., Rüttimann: *Staatsrecht der Nordamer. Union*, Tiedeman: *The unwritten Constit. of the United States* (1900) 160 stb.

házának is szokták nevezni. Ezekhez azonban megjegyzendő az, hogy bírósági hatalom actusa a másik két államhatalmi ágat, tudniillik törvényhozást és kormányzatot, nem köti meg. Ez egyike azon mozzanatoknak, melyek (Jellinek helyes észrevétele szerint) a társadalmi jogbiztonságra nézve korántsem előnyösek s visszás hatásúakká válhatnak.

III.

Ha annak az ismeretes római jogi szólamnak: «*Omne jus aut consensus fecit, aut necessitas constituit, aut consuetudo firmavit*» alapján, a necessitast, a szükségset (mint már Modestin tévé) jogalkotó hatalomnak tekintjük, kétségtelen egyebek közt, hogy azok a történeti események, melyek a fennálló jog keretén túl és kívül az állam alapjait megingatják vagy feldőlnek, mindig teremtenek ily szükségset; bitorlások és forradalmak mindig hoznak létre oly közállapotokat, a melyekben jogszerűség és tényszerűség (melyek rendezett viszonyok között egymástól élesen elkülönítendő) összefoly, egymásba vegyül. «*Das fait accompli, die vollendete Thatsache, ist eine historische Erscheinung von Verfassungsbildender Kraft, gegen welche alles Ankömpfen der Legitimitätstheorien ohnmächtig ist*», mondja Jellinek kissé élesen és túlzott általánosságban. De nemcsak az államok történetében felmerülő nagy forduló pontokon, hanem az államélet normalis folyamában is állhat elő ez a szükségesség és gyakorolhat az állam szervezetében, az alkotmány betűje ellenében, átváltoztató hatást. Világosan észlelhetni ezt teljesen újonnan keletkező alkotmányoknál; minthogy semmiféle emberi előrelátás sem tudja az eddig ki nem próbált intézmények tényleg bekövetkezendő kialakulását meghatározni. (Bizonyítékot szolgáltatnak erre nézve az 1789 óta az 1875-ik évig létesített franczia alkotmányok; az 1873 óta fönnálló német birodalmi Constitutio: az 1851 és 1861 óta megkísérlett osztrák államszervezetek; s kétségtelenül a mi 1848-as és 1867-iki alkotmányunk és alkotásaink.)

Kiváló érdekű jelenség az alkotmányos államok szervezetében, az idők folyamában majdnem tudattalanul és

észrevétlenül beálló oly változások*) a melyek nem jogtételeken és szorosan úgynevezhető törvényeken, hanem hosszabb időn át egyforma cselekvényeken, megszokott gyakorlaton s eljáráson, s hallgatag belenyugváson alapulnak; s a közhatalmak érvényesülési körére s az alkotmányos jogok mikénti alkalmazására: nagy befolyást gyakorolnak. Eddig ez tüzetesebben csak Angliában, a modern constitutionalismus e classikai földjén részesült figyelemben,**) a hol a jelzett változásokkal több irányban találkozhatunk s hatásuk a politikai élet minden ágazatában észlelhető. Angol terminologia szerint ekkor: conventionalis alkotmányi szabályokról van szó, ellentétben az alkotmány jogtételeivel; s e conventionalis szabályok (mint Jellinek mondja) összességökben bizonyos politikai etikát alkotnak, a melynek szabályai (Gebote) megtartatnak és követendőeknek tekintetnek; — némelyek szerint annyiban, a mennyiben valamely államhatalmi functio gyakorlására nézve elismert zsinórmértéket tartalmaznak, jognak tekintendők; azonban legtöbb esetben nem kényszerű, hanem csak megengedő jelleműek; s a folyton változó politikai viszonyokhoz alkalmazhatók. — Bizonyító példakul utal e részben Jellinek egyebek között a következőkre: Angliában több oly conventionalis szabály van, a mely a legfelsőbb államorganumokat megillető hatalom gyakorlatára vonatkozik. (A király miniszterkinevezési jogának a premier-miniszter által való megszorítása. Belgiumban és több más országban nincs a minisztertanácsi intézmény törvényileg megállapítva, de, mint magától értetődő dolog, fönnáll és határozatokat hoz. Ausztriában a miniszteri kormányzat alkotmányi intézményként fönnáll, de szervezete stb. csak conventionalis és nem szoros jogtételek jellegével bíró szabályokon nyugszik. A felelős ministerium eszméjéből foly természetsszerűen az összministerium egységességének szükséges volta; s erre nézve a legtöbb modern alkotmányban (s így a mi 48-as törvényeinkben is) külön utasítás nem létezik stb.)

*) Kibővülés, módosítások, stb. alapján.

**) Nevezetesen a szellemes történetíró Freeman, azután Dicey, de egyebűtt is, például Németországban Bülow, Dernburg, Hatschek, Jellinek, hazánkban Concha tanár, stb. által.

IV.

Az államhatalom gyakorlásának módja is van befolyással az alkotmányok átváltozására és módosulására. Érdekes e tekintetben annak a kérdésnek fölvetése: vajon megszűntnek tartandó-e valami államhatalmi jogozat, azért mert állandóan nem gyakoroltatik? Legnyomósabb példa erre nézve az úgynevezett fejedelmi *veto-jog*, illetve a fejedlem elé kerülő törvényi határozatok szentesítésének joga iránti kérdés. E tekintetben a válasz, közvetlenebb vonatkozással megint Angliára, röviden a következő. Onnan, hogy az angol király a vetojoggal már körülbelül másfél évszázad óta nem élt, sokan (britt és continentális publicisták) azt következtették, hogy ez a fejedelmi jog megszűnt s nem alkotja már az angol alkotmányjognak ágazatát. E felfogás azonban nem helyes s elsőrangú jogászok (például Todd, némileg Dicey, azután Fr. Hill, maga Jellinek és német szaktudósársai, s olasz és belga írók szerint ez a fejedelmi *prærogativa* fennáll és föléledhet, a mint a ministerium a maga felelősségére szüksegesnek tartja; sőt épen a modern alkotmányos állam s parlamentáris monarchia mintaországául szervezett Belgiumban gyakoroltatik is. Hogy az amerikai Unióban az elnök a veto-jogot szélteben gyakorolja, az a tengerentúli nagy respublica egészen sajátos jellegű és az európai ministerialis és parlamentaris kormányformáktól sokban elütő alkotmányából foly és ebből magyarázható meg; míg másfelől nem kevéssé feltűnő, hogy a meglehetősen szigorú monarchiai rendszernek a Német birodalomban való fennállása mellett, ezzel a parlamentarismussal közvetlen kapcsolatban álló joggal való nem-éles elvét követik Poroszországban s egy-két kisebb államban, főleg a legújabb időkben.

Éles-elműen és nagy tájékozottsággal találjuk Jellinek dolgozatában fejtegetve a szentesítés (illetve a szentesítés megtagadásának) kapcsolatát a parlamentaris rendszerrel; a szentesítés-jogban foglalt veto-jogozatnak nagyjelentőségű, realis politikai hatalmi jellegét; kimutatását azoknak a gyakorlati állambölcséségi és politikai észlelyi tekinteteknek, a melyek e fejedelmi *prærogativával* való helyes élésnél a nagy

culturnemzeteket vezérlik; s végül a modern alkotmányosság egyik sarkalatos intézményét alkotó ministeri felelősség ez irányokban való érvényesülésének, és mi közben arra is van utalás, hogy az e részben fennálló pozitív intézmények általában még meglehetősen hézagosak, a legtöbb államban a ministeri (úgy politikai, mint alkotmányjogi) felelősség kellően szabályozva nincsen; se a francia vagy német, se a belga vagy az osztrák, se az olasz vagy a porosz alkotmányok részletező dispositiókat nem tartalmaznak; sőt, hogy az európai pozitív közjogban még az a fontos alapkérdés «a ministeri felelősség szorosan államjogi intézményt alkot-e avagy nem?» sincs még egészen tisztába hozva.

Az alkotmányváltozások kérdésével szoros kapcsolatban áll még az alkotmány-hézagok kérdése is. A történelem és tapasztalat szerint nincs alkotmány, melynek ne volnának hiányai, helyesebben hézagai, a melyek egészen természetsszerűen onnan erednek, hogy (országok politikai szervezésében) a történet menetébe való előzetes belátás lehetetlen; minden időkre érvényes vagy a jövőbenben hatást gyakorlandó jogszabályok nem alkothatók; s hogy néha csak jó késő időben mutatkoznak tökéletlenségek és hézagok, melyeket az analogia és a magyarázat szokásos eszközeivel orvosolni, illetőleg kitölteni nem sikerül. Ki gondolt volna (jegyzí meg Jellinek) a fennálló osztrák és magyar alkotmányok létesítésénél az obstructio lehetőségére és oly mérvű dülő hatásaira, a melyekkel a legujabb időben szemközt állunk? Lehet, hogy a hirtelen támadó alkotmány-hézagok, alkotmány-átváltozások után, az idők folyamában megjavulnak; de alapos és teljes kitöltését azoknak a politikai eszély mégis törvényhozási uton tartja legcélszerűbbnek és legbiztosabbnak.

V.

Az eddigiekben a fennálló alkotmányok oly változásait és átalakulásait vettük szemügyre, a melyek a jelen uralkodó typust lényegében érintetlenül hagyják. De vannak oly átváltozások is, a melyek az ország erőszakos megrázkódtatása nél-

kül, végeredményeikben az adott államrend és szervezet majdnem teljes felbomlására és egy új alakulat megszületésére vezetnek. Alkotmányoknak így módon, a törvényhozás minden célzatai és közrehatása nélkül való lassankénti elenyészése, nagy történelmi hatalmak működése s hosszú idők hatásainak tulajdonítandó, s tudományos vizsgálódásnak eddig nem volt tárgya. Annak a tudósnak, a kinek értekezése fonalán itt haladunk,*) érdeme, hogy ezt a fontos s mind elméleti, mind gyakorlati tekintetben rendkívül érdekes problémát tüzetesebben felkarolja és discussióra állítja. — Okoskodása és fejtegetéseinek lényege a következőkben foglaltak össze:

Ha a constitutionalis tapasztalatoknak mögöttünk fekvő századát figyelmesebben szemléljük, némely tekintetben egészen sajtászerű. egy emberöltővel ezelőtt még alig sejthetett eredményekre jutunk. Az alkotmányos állam megalkotása és érvényesülése céljából vívott nagy küzdelmek első sorban a népképviselők létesítése és hatalmi szereplésükre voltak irányozva. Rájok volt építve a jelennek és jövőnek állama, az absolutismus korszakát a parlamentarismus (mint az állam utolsó lehetséges fejlődésfoka) korszakának kellett felváltania. S íme, ezek a parlamentek mily mélyreható változáson mentek (és mennek) át, a mely változás mind élesebb módon nyilvánul, a nélkül, hogy mindenütt észrevételnék. Különösen pedig abban az irányban, hogy kétségtelen s folyton fokozódó cselzatot árulnak el, az ő hatalmukat egy más, vagy belőlök kiinduló, vagy velők kapcsolatos hatalomnak átengedni, vagy egyáltalában tűrni, hogy politikai jelentőség és súly tekintetében alábbcsúszjanak.**)

Nem bocsátkozva részletekbe, e helyen csak utalunk arra: hogy például az amerikai Unióban a képviselőház

*) Id. *Értekezése* 44. s köv. lapjain.

**) Legyen szabad itt megjegyeznem, hogy ezt a nagyfontosságú tünetet a jelen sorok írója már jóval előbb, jelesen a *Parlamentaris kormányalkatról* (Budapesti Szemle 1906 január és február havi füzetében) írott értekezéseiben fejtette ki; valamint azt is, hogy nagy meglepődésemre szolgál, hogy az itt ismertetett kiváló tudóssal és publicistával sok (alkotmányjogi és politikai) kérdésben egészen megegyező véleményen lehetek. (K.)

súlypontja már nincs a congressusban, hanem a bizottságokba helyzetetett, ezekben pedig az elnökök majdnem döntő befolyást gyakorolnak; hogy Angliában, a parlamentarismus e valódi szülője és őstypusának jellegében és lényegében (a választójog democratisálódása, az ir obstructio, az ügyviteli házszabályok szigorítása, stb. következtében) az a sarkalatos változás állott be, hogy az alsóház uralmáról már csak formai értelemben szólhatni; hogy nincs Angliában (materialiter) már igazi parlamenti kormányzás, hanem kabinet kormány, mely bár formailag a parlamentből kerül ki, de (támaszkodva új hatalmi factorokra stb.) ennek egész realis hatalmát magához vonta; hogy az úgynevezett parlamentaris ellenőrzés (a népre támaszkodó nagyhatalmú premierrel szemben) majdnem puszta fictióvá törpül; hogy az (európai) continensen újabb időben majdnem általánosan tapasztalható bizalmatlanság és elhidegülés mutatkozik a parlamentek irányában s mindjobban terjed az a nézet, hogy a parlamentek egyoldalú s nem mindig igazságos pártkormányzatra vezetnek; hiányos választójogi rendszer szerint megalkotott képviseletnek formális uralmiságával járnak; törvényhozási feladatukat csak igen kis mértékben töltik be; a kormány felett való hivatásos ellenőrzés kötelességét pedig nem teljesítik. — Ez okból az ez irányban czélszerűeknek vagy ép szükségeseknek tartott reformoknak egész sora kerül megvitatás alá. Ez mind arra vall, mennyire elégedetlenek a népek az ő parlamentjeikkel, s mily nagy mértékben vesztek ez utóbbiak abból a tekintélyből és nimbuszból, a melylyel egykor birtak. Csak futólagosan említjük e részben, hogy például: Franciaországban (főleg a parlamentáris visszasságok stb. miatt) még maga a fennálló kormányforma megváltoztatására czélzó számos indítvány és javaslat is merült fel az újabb publicistikában és a kamarákban; hogy sok helyütt a parlamenti rendszert okozzák a kabinetek káros állhatatlansága, az országgyűléseknek biztos és czélszerű törvényhozó munkálkodásának megakasztása stb. miatt; hogy Belgiumban, Hollandiában, Olaszországban, Svédországban s egyebütt komoly tudósok és hírneves közjogi írók formális hadjáratot intéznek könyvekben, értekezésekben, nyilvános előadásokban: a parlamentarismus s különösen annak a békés,

biztos és sikeres kormányzást stb. megghiusító kinövésai és visszasságai ellen.*)

E szorosabban irodalmi úton és az elmélet körében mozgó lekicsinylésével és korholásával a parlamentarizmusnak, párhuzamosan mutatkozik egy más s még jelentékenyebb ellenzési mozgalom, magukban a népekben is. A folyton fokozódó demokratikus eszmeáramlat és népszabadsági törekvések, jelesül, arra vezetnek, hogy oly országokban, a hol széles néprétegek a fennálló választójog szűkebb körénél fogva, a parlamentre lényegesebb befolyást nem gyakorolhatnak: ez utóbbi iránt feltűnő közönyösséget tanúsítanak, sőt a nép (!) iránt állítólag nem elég érdeklődést és jóindulatot mutató magaviseletről vádolják. — Hasonló tekintet alá esik az újabb időkben félelmetes jelentőségűvé váló obstructio a parlamentekben, a mely szélső kifejlődésében a kisebbségek valódi forradalmias viselkedése formáját ölti magára; ennek következménye a békés törvényhozási működés lelkiismeretlen megakasztása stb., s ezzel a parlamentek iránt táplált szükséges tisztelet és becslés szembeeszkő csökkenése.

VI.

Figyelemreméltó fejtegetést nyújt Jellinek a képviseletiség s az ezzel kapcsolatos választói jog kérdésének tárgyában is. Utal arra, hogy a törvényhozási rendszer s a parlamentek egész története a körül forog, hogy a «képviselet» helyes formája és szervezete találtassék meg; az az olyan, a melynél az igazi népakarat tiszta és hű kifejezésre jusson; s hogy e részben több elmélet és felfogás van, a melyeknek azonban egyike sem egészen megfelelő. Jelesül se az a régiebb, a mely a képviseletet bizonyos osztályoknak vagy társadalmi elemeknek az államra vonatkozóan szemlélt jelentőségére, se az az újabb (demokratikus jellegű), mely a puszta fejszámra, alapítja a képviseletet s ebből folyólag a választójogot. Jellinek szerint különösen se a rendtagozati,

*) Utalunk itt arra a formális külön irodalomra, a melyet Jellinek az egész művelt világ idevonatkozó több jeles terméke említésében felmutat.

se az ügynevezett pluralitási meg a proportion, se az általános egyenlő választói jog nem tekinthető kielégítőnek. A nép a választásoknál mindig a pártok és pártsoportozatok szerint tagozódik; a választási actusból arra, hogy a választók politikailag mit gondolnak és mit akarnak, egész biztossággal nem következtethetni stb. — s azzal fejezi be fejtegetését: «ha a dolog mélyére hatunk, azt találjuk, hogy nincs politikai intézmény, a mely annyira lenne fictiókra építve, mint a népképviselő».

A választó jognak s a parlamentek állásának és szervezetének figyelmesb szemügyrevétele: a népek politikai életében sok igen érdekes s jelentékeny új tünetet tár fel előttünk.*) Első sorban, jelesül, hogy vannak intézmények, a melyeknek fogvatkozásai majdnem általánosan föl vannak ismervé, de azért még eltörlésekre vagy mellőzésükre komolyan nem gondolnak; így vagyunk a képviselői rendszerrel, a parlamentarizmussal, a pártkormányzattal (talán a mi magyar megyéinkkel stb.); s pedig részint azért, mert hosszú idők óta való fennállásuknál fogva az egész állam- és társadalomélettel mintegy összenőttek, részint, mert nem tudni, mi tetessék helyökbe, és mily hatása lesz e változtatásnak esetleg. Ez tehát kevésbbé kérdéses; de annál jelentősb és fokozott figyelmet keltő az a problema: «nem támadnak-e (mintegy tudattalanul és nem-szándékoltan) vagy nem léteznek-e már is oly (eddig nem volt vagy számba nem vett) hatalmak, politikai tényezők, melyek a fennálló jogrend által bizonyos positiv intézményeknek adott hatalmat magokhoz vonni törekednek?**)»

S e részben látunk egy valóban rendkívüli hatalmat mind magasbra és előbbre törtetni. És ez az eddigi (majdnem) mindenütt túlsúlyban volt aristokrata intézményeknek a demokratikus eszmék és elemek lépésről-lépésre való előnyomulása és térfoglalása következtében való átváltozása, a minek több irányban jó hatása és előnyössége kétségtelen ugyan, de a mi különösen a parlamenteket illeti, ezeknek ethikai szín-

*) Tanulságos és beható fejtegetéseket nyújt ezekre nézve Seignobos fent idézett munkája 3-ik és 4-ik, 6., 7., 8., 15. és 16. meg 18-ik szakaszaiban.

**) Lásd még Jellinek id. *Értekezését* a 71. s köv. lapokon.

vonulatát alábbszállítja, s előbbi (mondjuk) zománczát elhomályosítja. — Annak a tannak ellenében, hogy a parlamentek, a kormányzatra és annak viselkedésére hatályos befolyást gyakorolnak, meg hogy a népszabadság és népjogok tulajdonképeni védői és szószólói: mai nap már egészen más socialis hatalmak érvényesülnek, a melyek azt az imént jelzett nagy alkotmányi functiót magukra veszik, s majdnem hathatósabban gyakorolják. Ott van a (széles értelemben vett) politikai sajtó; ott a népek természeties módon való szélesmévű önszervezkedése s az ezzel járó számtalan egyesület, társulat, érdekszövetkezet, vállalkozók és munkások egyletei stb., a melyek folyton növekvő befolyásukkal a kormányzat- és közigazgatásra, megannyi politikai tényezőkké is tömörülnek; a politikai pártszervezet alakulása, változásainak combinációira irányító hatásúak; a kormányok programjaiba egynél több újításnak, reform-eszmének bevételeét kikenyszerítik; vagy mint Jellinek magát kifejezi: «Es gibt heute bereits eine, noch nicht zum rechtlichen Dasein gediehenen, aber unlängbar faktisch vorhandene *Volksinitiative*»; és másutt: «az általános szavazatjog (bizonyos értelemben) abban áll, hogy a népközösségnek egyelőre alkotmányjogilag még szervezetlen politikai nyilatkozásaiban mindenki résztvehet: nem is szükséges, hogy külön behozassék; itt van az a nélkül, hogy valaki teremtette volna, és semmiféle hatalom sincs, mely azt már korlátozni vagy kiküszöbölni tudná».

A népek az államhatalomban való részvételére — és ezzel a parlamentek eddigi hatalmi állásának jelentékeny megszorítására nézve világraszóló példát látunk a már némely országban alkotmányjogilag is elfogadott népszavazások (plebiscitum) és az úgynevezett referendumok intézményében; a mely szélesb mérvben érvényesülve előbbutóbb az egész törvényhozási rendszer megváltozását fogja előidézhetni.

Kevésbé lenne (nézetünk szerint) elfogadható némely nagy publicistának, például az angol Stuart Millnek, meg az ennek felfogását nem épen visszautasító Jellineknek, Benoistnak stb. az az eszméje, mely szerint (tekintettel a nemzet-akarat igazi képviselésének lehetetlenségére, meg arra, hogy minden választási rendszer ezernyi tökéletlenségben leled-

zik, s mindegyik tele van ötletességek, mesterkéltség és fictiv vonásokkal, épen úgy, a mint nincs parlamentarizmus szervezet, a mely a mélyebbre ható kritika előtt megállhatna) — az országos központi parlament mellett, a socialis érdekközösségek és közületi tagozatoknak megfelelően specialis parlamentek lennének alkotandók.

VII.

Befejezésül és az előrebocsátottaknak mintegy eredményeképen a következőkre utalhatunk. Az alkotmányok történeti fejlődése először is annak az eddig eléggé nem méltatott nagy igazságnak (illetve tanulságnak) megismerésére vezet, hogy törvények és jogtételek elégtelenek arra, hogy az állami hatalom-megoszlást stb. tényleg irányítsák. A realis politikai erők a magok tövényei szerint mozognak, a mely törvények minden jogász formától és szabálytól függetlenül hatnak. — Másodszor: komoly s beható megfigyelése az újabb socialis és politikai fejleményeknek, azt a meggyőződést kelti, hogy a modern népek alkotmányi élete, a jelenkorban, még egyáltalában nem találta meg vég-érvényű s teljesen kielégítő vagy megnyugtató azon alakzatait, a melyekben elláthatatlan időre mozogni és fejlődni fog. — S harmadszor: hogy a korunkban oly hatalmasan törtető történelem egyebek közt azt tanítja, hogy az oly sok tekintetben csak mesterséges alkotásokat képező parlamentek feje fölött és mögött: az államnak két egyedüli elpusztíthatatlan természetes hatalma: a nép és a kormány, egymással közvetlenül szemközt kezdenek állani. Ebben a nagy világtörténeti tényben rejtőzik az újkor leg-hatalmasb alkotmány-változása. Azt, hogy ez hová fog vezetni, csak későbbkori unokáink fogják tapasztalni.

KAUTZ GYULA.

AZ ELNÉPTELENEDÉS.

Első közlemény.

I. Általános észrevételek.

A népesedési mozgalom tanulmányozása újabb időben nagy arányokat öltött. Különösen a francziák foglalkoznak e kérdéssel. Ez igen természetes, mert a franczia nemzet közeli elnéptelenedése a hazafiakat már is mély aggodalomba ejtette. Míg az oroszok azzal dicsekednek, hogy száz év múlva 800,000.000 orosz fogja terjeszteni a civilizatiót, addig a francziák siratják fajuk degeneratióját. Ránk magyarokra nézve a legnagyobb nemzeti kérdés fajunk számszerű és intensív gyarapodása, mert ezen fordul meg nemzeti függetlenségünk. Nálunk nem jelent egyet az a tény, hogy 100.000 magyar kivándorolt, de 110.000 orosz zsidó s más e fajta bevándorolt, tehát a magyar nép számszerűleg nem fogyott. Pedig ha például Ungmegyét nézzük, ott újabb időben a magyarság száma közel 9%-kal csökkent, ellenben a lengyel zsidóké ily arányban emelkedett, így tehát nyugodtan várhatjuk-e a jövőt? Oh nem; ez esetben nem csak akkor van elnéptelenedés, mikor össznépeességünk száma fogyott, hanem akkor is, ha részleges és különösen magyar faji apadás következett be. Mikor a lakosok össz száma fogyott, előáll a földrajzi elnéptelenedés, vagyis a terület pusztul — erre példa a magyarok helyzete a tatárjáráskor, ha ellenben a polgárok száma fogy, vagy nálunk a nemesség száma. — előáll a politikai elnéptelenedés itt már maga a nemzet fogy; végül ha nálunk a magyar elem apad, — ez a faji elszegényedés. Az elnéptelenedés egyébként gazdasági szempontból is fontos következményekkel jár, mert hiszen nem közönyös ránk nézve,

hogy olasz, cseh és német, vagy pedig magyar intézi-e gazdasági életünket. Azok idegen szellemet, idegen izlést, idegen életszokásokat, anarchismust, faji gyűlöletet hoznak ide szellemi életünk rovására. A külön vámterület behozatala után létesítendő gyáripárnál a magyar elemnek kell játszania a vezérszerepet, ellenkező esetben idegen emberek százezrei csendben elhódítják tőlünk hazánkat. A népesedési mozgalom bonyolult kérdésének megoldásánál tehát lényegileg a faji jellegre kell tekintettel lenni, s ez okból a megélhetés azon feltételeiről gondoskodjunk, hogy ezentúl egyetlenegy magyar se legyen kénytelen elhagyni hazáját. A magyar munkáskaroknak idegenekkel való pótlása határozott veszedelem. Igaz örömmel fogadjuk itt nagy nemzetek fiait, a kik ide tudományt, ügyességet, vállalkozási szellemet és nagy tökélet hoznak, mert hiszen módunkban áll őket arra szorítani, hogy azonnal a haza polgáraivá legyenek és népünket hatalmas gyáripari néppé neveljék, ez azonban mást jelent, mint százezrek bevándorlása azon hazába, mely nem engedheti meg a proletárok és a forradalmárok beözönlését. Laknak itt még ma is háládatlan néptörzsek, melyek ellenséges szemmel nézik a magyar faj haladását, sőt politikai függetlensége ellen is törnek, épen azért nagy diadalnak vesszük azon hódítást, melyet a magyar szellem összes felvidéki városainkban kivívott, mely városokban (pl. Kassa, Eperjes stb.) az eredetileg germán szellem teljes eltűnésével, ma hű és művelt magyarság honosodott meg. Itt nemcsak számszerűleg, de intensive is hódítottunk, s ha eljön ideje annak, hogy az erdélyi szászok is belátják azt, hogy a magyar haza úgy szereti őket, mint a debreczeni magyarokat: a germán politikai törekvések eltűnnek, a német és a magyar vérrokonná lesz. Síralmas képet tár elénk a szerencsétlen Írország, melynek 1841-ben még 8,000,000 lélekből álló lakossága, ma 4.456,000-re apadt. Vajon mik okai a helyi és országos néppusztulásnak? E kérdésre alább adok választ, előbb azonban meg kell ismerkednünk a népesedés mai állásával, mert csak ez úton leszünk képesek méltányolni kérdésünk politikai és társadalmi jelentőségét.

II. A népesedési mozgalom állása.

Fontos mezőre léptünk, a midőn kimutatjuk Magyarország népmozgalmának sajátosságát, figyelembe véve a helyi és az általános, valamint a faji viszonyokat. Mindezekből megtudjuk, elegendő-e saját termékenységünk, mily arányú népünk életképessége. Hogy azonban kérdésünk teljes mértékben megvilágíttassék, hazai viszonyainkat szembe kell állítanunk más népek helyzetével, miáltal igen becses eredményhez jutunk. E végből forduljunk első sorban Franciaország felé.

Franciaországban a XIX. század eleje óta vigasztalan eredmény jegyezhető fel. Itt ugyanis:

évben	a lakosság száma	szaporodás
1801. ---	27.347,800	
1806. ---	29.107,420	1.859,620
1826. ---	31.858,937	1.397,062
1836. ---	33.540,910	971,087
1846. ---	35.401,500	1.171,322
1856. ---	36.204,364	421,196
1866. ---	38.192,064	745,751
1876. ---	36.905,788	802,867
1886. ---	38.218,903	546,855
1891. ---	38.342,948	124,045
1896. ---	38.517,975	175,027
1901. ---	38.961,945	443,970

(René Gonnard. *Revue d'Économie politique*. 1902-ből.)

Az utolsó tíz év alatt tehát határozott pangás állott be, bár a népesség abszolút szaporodása nem maradt el. Míg e század elején az öt éves népszámlálás legalább 1.000.000-nyi szaporodást mutat, 1881 óta a szaporodások jelentéktelenek, úgy, hogy húsz év volt szükséges arra, hogy a népesség 37,672.000-ről, 38,961.945 lélekre emelkedett legyen. Némely évben a halálozások csekély száma és az idegenek bevándorlása okozta az emelkedést. Ha tehát Franciaország még nem szenved elnéptelenedésben, de már annak határáig jutott, nem kell csak egy epidémia és a csekély 100.000-nyi évi szaporodás megszűnik.

A népesség a születésekből táplálkozik, ellenben pusztítja a halálozás és a kivándorlás. Ha már most szembeállítjuk a születésekkel az elhalálozásokat, előfordulnak egyes esztendőik, mikor Franciaországban valóságos elnéptelenedés állott be. Ugyanis:

1890-ben az elhalálozások többlete	38,000
1892-ben „ „ „	20,000
1893-ban a születések többlete	7,000
1894-ben „ „ „	39,000
1895-ben az elhalálozások többlete	17,000
1896-ban a születések többlete	94,000
1897-ben „ „ „	108,000
1900-ban az elhalálozások többlete	25,900 volt.

Leverő azonban e számokban az, hogy míg 1870-ik év előtt csupán a koleraévek (1853—1854) és a germán invasio (1870—1871) okozták a hiányt, újabban már a nemzet normális körülményei közepett is deficit jegyezhető fel. Ámde az évi elnéptelenedés mellett, helyi elnéptelenedés is dűl Franciaországban. Míg ugyanis 1886-ban 58 megyében szaporodott a népesség és 29-ben apadt, tíz év múlva már csak 32 megyében volt szaporodás és 55 megye lélekszáma apadt. Különösen Normandia a teljes pusztulás hazája már 1826 óta. Végeredmény tehát az, hogy egész Franciaország az elnéptelenedés útján halad, egyes részei pedig határozottan pusztulnak.

Magyarországban a népesség hullámozása a legutóbbi négy népszámlálás szerint a következő:

Csupán az anyaország népessége 1869-ben	— — — —	13.579,129 ¹
Horvát- és Szlavonországokban	„ ~ ~ ~ ~	1.841,122.

Összesen tehát 15.420,251 lélek, melyhez hozzáadva a katonai népességet, tesz 15.512,379.

1880-ban az anyaország népessége	— — —	13.749,603
„ a társországok „	„ — —	1.892,499

Összesen 15.642,102, s a katonai népességgel együtt 15.739,259.

1890-ben az anyaország népessége	— — —	15.162,988
„ a társországok „	„ — —	2.186,410
„ s a katonai népességgel együtt	— — —	17.463,791
1900-ban az anyaország népessége	— — —	16.721,574
„ a társországok „	„ — —	2.400,649
„ s a katonákkal együtt	— — —	19.254,559 lélek.

Ezekből látjuk, hogy míg a két előbbi népszámláló időszakban igen gyenge volt a szaporodás, az utóbbi két számlálási eredmény kedvező eredményt mutat. Hogy azonban ez az eredmény mennyiben vehető haladásnak faji szem-

pontból, azt az alábbiakból tudjuk meg. Nemzetiségek szerint ugyanis 1904. év végén volt:

	Magyar- országban	Horvát- országban	összesen lélek
magyar --- --- ---	9.226,960	103,017	9.329,977
német --- --- ---	1.991,631	146,231	2.137,862
tót --- --- ---	2.051,151	19,491	2.070,642
oláh --- --- ---	2.895,532	979	2.896,511
rutén --- --- ---	443,717	5,348	449,065
horvát --- --- ---	199,310	1.554,546	1.753,856
szerb --- --- ---	448,503	640,115	1.088,618
más nemzetiségi	387,202		

vagyis összes népességünk 20.113,733 lélek.

Mint hogy pedig a magyar anyanyelvűek száma 1880-ban összesen 6,445.481 volt, az utolsó 24 év alatt a szaporodás 2,884.490-et tesz ki.

A születések aránya a magyar birodalomban a következő:

1891-ben született	757,866,	ebből 1000 lélekre esik	43.2
1892-ben	" 728,340	" " "	" 41.3
1893-ban	" 774,534	" " "	" 43.5
1894-ben	" 761,822	" " "	" 42.4
1895-ben	" 776,042	" " "	" 42.8
1896-ban	" 760,860	" " "	" 41.5
1897-ben	" 765,403	" " "	" 41.2
1898-ban	" 722,650	" " "	" 38.8
1899-ben	" 759,295	" " "	" 40.1
1900-ban	" 768,673	" " "	" 40.1
1901-ben	" 747,224	" " "	" 38.8
1902-ben	" 775,641	" " "	" 39.8
1903-ban	" 740,405	" " "	" 37.4
1904-ben	" 755,526	" " "	" 37.8

Ellenben a születésekkel szemben következő az elhalálozás aránya:

1891-ben meghalt	581,263	ebből 1000 lélekre esik	33.1
1892-ben	" 618,765	" " "	" 35.1
1893-ban	" 554,941	" " "	" 31.2
1894-ben	" 547,194	" " "	" 30.5
1895-ben	" 538,768	" " "	" 29.7
1896-ban	" 530,368	" " "	" 28.9
1897-ben	" 528,967	" " "	" 28.5
1898-ban	" 524,390	" " "	" 28.0
1899-ben	" 514,334	" " "	" 27.2
1900-ban	" 515,234	" " "	" 26.9
1901-ben	" 491,804	" " "	" 25.4

1902-ben	meghalt	528,058	ebből	1000 lélekre	esik	27,0
1903-ban	"	515,926	"	"	"	26,1
1904-ben	"	495,836	"	"	"	24,8

Most már megállapíthatjuk a természetes szaporodást a következőkben:

1891-ben a szaporodás	161,153 lélek, ebből 1000 lakosra jut	9,2
1892-ben	" 93,843	" " " " " 8,3
1893-ban	" 203,281	" " " " " 11,4
1894-ben	" 197,801	" " " " " 11,0
1895-ben	" 219,534	" " " " " 12,1
1896-ban	" 212,568	" " " " " 11,6
1897-ben	" 219,097	" " " " " 11,8
1898-ban	" 182,443	" " " " " 9,7
1899-ben	" 228,938	" " " " " 12,1
1900-ban	" 237,484	" " " " " 12,4
1901-ben	" 239,917	" " " " " 12,0
1902-ben	" 231,681	" " " " " 11,8
1903-ban	" 209,313	" " " " " 10,8
1904-ben	" 244,963	" " " " " 12,2

Ha már most az 1892-iki legkisebb népszaporodást vesszük figyelembe, azonnal megkapjuk az elhalálozások arányából a választ, mert azon évben a fentjelzett egész országot véve legmagasabb fokra emelkedett az elhalálozások száma.

A természetes szaporodás nemzetiségek szerint a Magyarbirodalomban az alábbi években következő eredményt ért el:

év	Magyar	Német	Tót	Oláh	Ruthén	Horvát	Szerb
1897.	109,626	25,504	27,171	15,464	6,408	18,026	10,111
1898.	100,436	23,490	26,027	2,064	5,665	17,705	7,526
1899.	105,852	25,342	26,746	25,537	7,055	20,723	12,173
1900.	115,967	25,477	28,208	24,926	6,364	20,099	11,055
1901.	121,036	25,663	28,302	24,525	6,253	19,208	11,042
1902.	113,282	25,641	24,676	23,581	6,126	23,265	11,432
1903.	103,555	22,554	24,248	19,688	4,822	21,152	9,302
1904.	116,307	23,583	29,079	29,749	7,189	22,638	11,949

(Mindezekre nézve l. *Magyar statisztikai évkönyv* 1904-ből).

Figyelembe véve már most ez adatokat, 1897-ben 216.990 és 1904-ben 244.963 az összes nemzetiségek évi szaporodása az egyéb nemzetiségi egyénekkal együtt. Míg tehát egészben véve szaporodást jegyezhetünk fel, addig az oláhoknál gyenge szaporodást, a szerbeknél pangást és a ruthénoknál elnéptelenedést kell megállapítanunk.

Azonban még sokkal meglepőbb és tanulságosabb eredményhez jutunk, ha a népesség helyi mozgalmát vesszük figyelembe.

A Duna balpartján fekvő vármegyék közt legrosszabbul áll Turóc, hol 1904-ben a szaporodás csupán 315 lelket tett ki s 1000 lélekre 6.0 a szaporodás aránya. Legerősebb itt a gazdag magyar, tót és német lakta Nyitra vármegye, mely 7.189 lélekkel szaporodott és 1000 lélekre 16.2 a szaporodás aránya. Csakhogy e megyében nagy mérvben elhanyagolják a katolikus és protestáns főpapok egyaránt az alsó papság ellenőrzését, a mely ezt a szláv országokhoz amúgy is közel lakó pompásan fejlett, derék tót lakosságot hazaellenes tanokkal árasztja el, szóval megmételtyezi tót népünk eddig magyar szellemű lelkületét. Az állam pedig kettőzött éberséggel forduljon a határvármegyék felé, mert már is nagy veszedelem fenyeget bennünket ez oldalról. Erdész, határrendőr, csendőr, tanfelügyelő, szóval a közigazgatás minden embere sasszemmel kísérje a pánszláv eszmék tenyésztőit, a kik nagyobbára papok.

A Duna jobb partján szégyenletes eredményt mutat fel Baranya vármegye, melyben a szaporodás 2.423, vagyis 1000 lélekre 8.2; ellenben Győr vármegye szaporodása 1584 lélek; jut tehát 1000 lélekre 15.9, a gazdag Somogy vármegyében csak 10.8 jut 1000 lélekre, a szegény hegyes és tótoktól lakott Zólyom vármegye mögött áll, minthogy itt 14.6 esik 1000 lélekre. Az egygyermek-rendszer területe tehát halálos döfést mért a magyar föld e részére.

A Duna-Tisza-közén Heves vármegye 4.027 főnyi szaporodást mutat, vagyis 1000 lélekre 15.2 esik; ez az eredmény szegénynek mondható, ha Trencsén vármegyével hasonlítjuk össze, hol 4534 a szaporodás száma. Azontúl a Duna-Tisza közén a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye pirulhat lényegtelen szaporodása miatt, vagyis a bor- és buzavidék gyengébben szaporítja a haza fiait, mint némely, a természetből mostohán jutalmazott krumpli és zabvidék.

A Tisza jobb partján Ung vármegye 16.3 arányával vezet, ellenben a gazdag Gömör és Kishont vármegye, mely a természet összes kincseivel dicsekszik és hatalmas ipari életet is folytat, csupán 1.408 lélekkel szaporodott s 1000

lélekre itt mindössze 7.5 lélek jut. Ez tehát a pangásnak egyik minta területe.

A Tisza balpartján legerősebb Máramaros vármegye, hol 1000 lelekre 19.0 szaporodás jut, ellenben 12.4 arányával leggyengébb a gazdag Békés vármegye. Az oláh tehát ott gondtalanul szaporodik, a magyar ellenben rendkívül elővigyázó.

Királyhágón túl Torda-Aranyos vármegye, 15.0 arányával vezet, ellenben leggyengébb Fogaras vármegye, hol ugyancsak 1904-ben 639 volt a szaporodás, vagyis 1000 lélekre 6.8 jutott.

Ezekhez képest a tótok lakta Turócz- és az oláhok egyik főfészkeben, Fogaras vármegyében valóságos elnéptelenedést észlelünk. Máramaros vármegye vegyes népességével a legerősebb, melyet egy tiszta magyarság által lakott vármegye sem közelít meg. A szászoktól művelt Besztercze-Naszód és Brassó vármegyék az elnéptelenedés szomorú területei.

Az élveszületésekben egyik leggazdagabb faj a magyar. A szláv népek e téren versenyeznek a magyarral (orosz termékenység)! Rendkívül érdekes adatokat találunk az *Economics of Industry*ben Marshalltól Angolországot illetőleg. Marshallon kívül a jeles olasz statisztikus, Bodio nagy érdemeket szerzett azzal, hogy az összes európai népek viszonyait mély alaposággal tanulmányozván, összehasonlító munkálatának végeredménye oda terjed, hogy — mint helyesen mondja Paul Leroy-Beaulieu — a művelt s gazdag népek-nél a múlt század közepe óta apad a termékenység. Angolországnak a XVI-ik század végén még csak 5 millió lakosa volt s száz év múlva e szám csupán 6 millióra emelkedett. Ellenben a XVIII-ik században, melynek közepe táján a nagy találmányok dicső kora volt s megszületett a nagy ipari élet, már 8.873.000-re emelkedett a brit lakosság száma, mely a XIX-ik században még mesésen emelkedett. A népesség e jellemző mozgalmának nem faji oka van, hanem e mozgalom politikai, gazdasági és morális okokra vezethető vissza. Az 1760-ik évig az angol lényegileg földműves nép volt, az ipari munka még csak a kisipar határai közt mozgott, az is megkötve a corporatiók szűkkeblű statútumai-val. Az akkori Londonnak alig volt több lakosa, mint a mai

Debreczennek és Szegednek együttvéve, Bristol csak 25.000 lakost számlált. Az akkori kiskgazda és kisiparos későn és számítva házasodott. Ezt abból látjuk, hogy később csekélyebb a termékenység. De 1760 óta mesés változás állott be a népesség mozgalmának mezején. A kényszerítő cölibátus, késő házasság szokása, a czéhrendszer eltemettétvén, új virágzó városok keletkeztek, a nagyipar megindult világútjára, mely magához vonta a férfiakat, nőket s a gyermekeket is, dúsan fizetve munkásait: — így állott be a csodás britt termékenység. Minthogy most már könnyen ment a családalapítás és a család fentartása: tömegesen kötöttek házasságokat s mai lengyel zsidó módjára nemzették a gyermekek nagy tömegét. E mellett Nicholls szerint a nagy szaporodást előmozdította maga a *poor law* (szegényügyi törvény) is, mely a nagy családú szülőket segélyezte, a szegény ember gond nélkül keresztelt s minthogy a törvénytelen gyermekek rendkívüli segélyben részesültek, maga az állam segítette elő a rohamos és az általános emberszaporítást.

Azonban meg kell még említenem a kivándorlás megkönnyítését is. s minthogy Amerika bő termőföldet és jól díjazott munkát szolgáltatott: mérnök, kereskedő, iparos, földmives és napszámos egyaránt fokozta a népszaporodást, mely neki nemcsak gondot nem adott, de még haszonnal is járt. E mozgató erők egyébként nemcsak Angolországban, hanem Európa más államaiban is okozták azt a termékenységet és népszaporodást, melyhez hasonlót 1760 előtt soha és sehol még nem tapasztaltak. Ámde ez aranykornak ötven év alatt vége lett és most következik Bodio szerint a dráma másik része: a születés hanyatlása, mely nyugat felé vette útját. Annál becsesebb és megnyugtatóbb az a jelenség, melyről föntebb hazánkat illetőleg beszámoltam, hogy tudni illik nálunk még mindig csupán az élveszületések száma 1000 léleknél 37.4 és 43.5 közt jár, a mi rendkívül kedvező eredmény. E téren csupán a szerb nép, 50—47 % -kával, és az orosz, melynél 1000 lakosra 48—50 születés fordul elő, előznek meg bennünket. Nálunk és a szomszéd szláv népeknél még bő a föld s a nép nagy többségénél még a régi erkölcsök uralkodók, a nagyipari élet sok sötét bűnével népünk nagyobb részére még rá nem nehezedett — ez okból nagy a születések aránya.

A skandináv népeket illetőleg tény az, hogy náluk általában a szaporodási képesség már rendes viszonyok közt is újabb időben gyenge. Ugyanazon állam fiai a finnek és oroszok közt óriás a különbség a finnek hátrányára, kiknél csupán 30-32 születés esik, 1000 lakosra pedig még 1879-ben 37-38 volt az arány. Hogy a skandináv csoportnál 25 év óta gyöngül a termékenységi képesség, mutatja Svédország, hol 1000 lakosra ma csak 27, Norvégiában pedig 30 és Dániában is alig 30 születési jut 1000 lakosra. És ezek azon népek, melyek negyed század óta megszűntek iszákoskodni, a világ legjobb gazdasszonyait itt találjuk, a nép-műveltség magas fokú, az állam és társadalom védi a köz-erkölcsöt és a közegészséget.

Az előadottakból látjuk, hogy Európa keleti részeiben a szlávoknál és a magyaroknál magas a népesedést előmozdító születési fok, ellenben Észak Európában s különösen Svédországban apad a termékenységi képesség. Nyugat felé véve irányunkat, Ausztriában még elég kedvező az arány, bár ott is apadást tapasztalunk, mert míg 1874-ben 1000 lélekre 39 születés jutott, 1894-ben már 37-re süllyedt, Dalmáciában pedig 27-re.

Németország ötven éven át derekasan tartotta magát, újabban azonban apadás tapasztalható. Az 1897-ki *Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich* szerint 1895-ig a halvaszületésekkel együtt átlag 37.5 születés jutott 1000 lakosra, a halvaszületések levonásával a születés 1000 lélek-nél 30% körül váltakozik. A németeknél tehát ez idő szerint még csak az apadás kezdete jelezhető, de tényleg oly apadás állott be, mely a magyarsággal szemben feltűnően kedvezőtlen jelenségnek veendő. S a németekéhez hasonló születési fokozatot se keressünk tovább nyugat felé, csakis a latin népek közt az olaszok, spanyolok és portugallok tartanak még lépést a németekkel. Itáliában 20 év előtt 1000 lakosra 37-38 születés esett, most e szám Bodio szerint 35.8-ra süllyedt. Spanyolországban 35-36, Portugáliában pedig 34-35 születés jut 1000 lakosra. A földközi tenger e gyönyörű félszigetei tehát messze állanak a zord égalj alatt lakó szlávok és az áldott földön lakó magyarok mögött, pedig mily hatalmas szaporodásnak néz ezentúl elébe a magyarság, ha majd öntözik az esőhiány-

ban szenvedő Alföldet, megindul dicső útján a gyáripari élet és megerősítették a közép- és a kisbirtokos osztály.

Végül keressük fel azon népeket, melyeknél régi idő óta él a teljes egyéni szabadság, melyek nagy gazdagságnak, függetlenségnek örvendenek és viszik őt világrészbe a polgárosulás áldásait. Ezek közt Hollandia, Belgium, Svédország, Angolország és Franciaország határozott visszaesést mutat. Hollandia még húsz év előtt hatalmas termékenységnek örvendett, a mennyiben 1879-ig 1000 lakosra itt 36 születés esett, a születés azonban fokozatosan gyöngült, miután ma már csak 33 az arány, vagyis 100-nál körülbelül 10% az apadás, de az alábbiakhoz képest még mindig elég kedvező a születések foka.

Nézzük Belgiumot, hol még 1831—1840 közt 1000 lakosra 33—35 születés jutott, ellenben 1840—1850 közt megkezdődött a nagy népjólét daczára az apadás, s az 1846-iki éhínség évét leszámítva még 31 volt a születések foka, de 1883 óta érzékeny változás állott be, mert 1000 lakosnál 31 születésig egyszer sem jutott el, s 1890—1894-ig a születések száma már csak 28. Ebből látjuk, hogy a boldog és gazdag Belgiumban az eredeti állapothoz képest (1831), most már 100-nál 15%-ot mutat a születések apadása. Pedig a hollandi és a belga menyecskék ma is oly erőteljes, szabályosan fejlett, táplálni képes alakok, mint ősanyáik voltak. Majd megtaláljuk alább e jelenség igazi okait.

Svájcz is ugyanazon nyomon halad, mint Hollandia és Belgium. E viruló iparral bíró népnél, mely oly boldog csekély termőföldjén még 1874—1879-ig 1000 lakosra 31 születés jutott, de csakhamar beállott a feltűnő apadás, mely odáig jutott, hogy 1894-ben már csak 28 születés esett 1000 lélekre. Helyesen mondja tehát Leroy-Beaulieu, hogy ezek «nemzeti apadások.» (Ce ne sont pas là des décroissances insignifiantes, ni accidentelles).

De még szomorúbb állapotot tapasztalunk Nagy-Britanniában. Az az ország, mely a múlt század kezdete óta oly óriás népszaporodást tanusított, ma a születések érzékeny apadásának hazája. Míg 1874—1876-ig magában Angolországban 1000 lakosra 36.4 születés jutott, Skóthonban 35.5 és Irhonban 26.5, most már Angolországban az ered-

mény 1000 léleknél 35.5, Irhonban pedig, melyben a gyermekek is elhagyják hazájokat, 1000-nél csak 23 születés esik. Az egész Egyesült Királyságban az általános eredmény 1000 léleknél 29.6 születés, tehát a természetes szaporodás hanyatlása annyira feltűnő, hogy az angolok nemsokára utolérik a francziákat, kiknél ma 1000 lakosra csak 22% esik. S a közel jövő e téren még sötétebb eredményt fog feltüntetni, mert nincs alkotó elem, mely helyesebb útra terelné a termékenységi képességet. Angolország fenséges civilizációja, erőteljes és nemes közszelleme ellenére is a proletárok és a korhelyek hazája. Magok az angol szakférfiak is elismerik azt, hogy az angolszász faj eredeti termékenysége meggyengült.

Végül az Északamerikai Unio államait illetőleg röviden csupán Robert P. Porter szavaira hivatkozom, a ki az 1890. évi census alapján következő eredményhez jutott: «A mi tizenegyedik népszámlálásunk eredményéhez képest mondhatjuk, hogy az egész népességet tekintve a születések aránya hanyatlik. (We must note a sharp decline of the birthrate as a Whole. L. *Theelwenth United States Census. Journal of the Royal Statistical Society.* 1894-ből). És ez a népmozgalom jellemző vonása az Egyesült-Államoknak, melyek rengeteg népessége nem saját termékenysége által, de 20 év óta a bevándorlás útján növekedik.

Végeredmény gyanánt tehát azt jegyezzük fel, hogy a civilizációjukra és gazdaságukra büszke népek körében újabb időben rendszeresen és fokozatosan apad a termékenységi képesség, mely hanyatlásnak morális, physiológiai és politikai következményei végzetesekké válhatnak. Érdekes lesz tehát most már rámutatnunk e nagyjelentőségű társadalmi betegség okaira.

III. Az elnéptelenedés okai.

A ki az elnéptelenedés okait gonddal megfigyelte és megállapította, nagy szolgálatot tett a társadalomnak, mert elébe tárta a sebeket, melyeket szégyenérzettel kell majd gyógyítania azért, mert az e téren felmerült fekélyeket rendszerint maga a társadalom okozta, sürgős és elengedhetetlen kötelessége tehát azok megfelelő gyógyítása. Mi-

előtt azonban a hatékony gyógyeszközöket tárgyalnám, első sorban a betegség következő okaira kell rámutatnom.

1. A terméketlenséget előmozdító okok közül első helyen áll a családról való modern demokratikus felfogás. A mai szellem oda irányul, hogy a család tagjai magasabb társadalmi fokra emelkedjenek, minek következtében sok gyermeket nagy akadálnak tekintenek, s beáll a születések szaporodásának természetellenes ellenszegülése. A mai szülő remeg attól a gondolatától, hogy gyermekei alsóbb társadalmi helyzetet foglaljanak el, mint a milyennek ő maga örvendett. A jelszó: «minden áron emelkedniök kell a gyermekeknek», a mosóné leánya, színésznő, tanítónő stb. legyen, a jó szakácsné vagy szobaleány kevesebbet ér az állásnélküli vagy rossz nevelőnőnél. A jómódu parasztgazda «urat» nevel fiából, mert szerintök egy gazdag parasztember kisebb úr a rosszul táplált napidijasnál vagy éhező ügyvédnél. A kisiparost ugyanaz a gondolat vezeti. Minthogy pedig elegendő jövedelem nélkül több gyermeket tudományos pályán nevelni nem lehet, de meg azért jöttünk a világra, hogy az siralom völgye ne legyen: folyamodni kell az egy vagy két gyermek módszerhez. S ez ma már világtörvénynyé lett. Különösen Franciaországban, Angolországban, Belgiumban, Svájcban, az Északamerikai Unió államaiban s a még végtelen ki nem aknázott földdel bíró Ausztráliában is az a demokratikus társadalmi felfogás honosodott meg, mely a kevés gyermek nemzését követeli.

S e betegség átcsapott hozzánk is. Mindnyájan ismerjük azon különösen reformátusok által lakott gazdag vidékeket, hol az ősi parasztbirtok fentartása szempontjából az egyik parasztcsaládnál egy fiút, a másiknál egy leányt nevelnek azért, hogy a két egyént a két birtokkal egyesíthessék. Ezt a francia paraszt corumpált demokratikus dölgyből cselekszi, a magyar parasztot parasztdölgy vezeti. mert olyan urat akar látni egyetlen fiában, ki úgy fogyasztja el a hatvan libát évenként, mint apja és ennek apja tette, fogjon szép paripákat kocsijába s adhasson akár tizenhat első sonkát is a tiszteletes úrnak husvétkor. A modern felfogásnak következménye a már jelzett britt terméketlenség is. E helytelen felfogást részben az álphilanthrop apostolok is oktalan tanai terjesztésével okozták. Ma már orvosok

könyveket írnak arról, hogy kell a termékenységet megakadályozni. Nálunk e hitvány és irtandó mesterséget falusi megérák űzik, a kik hivatásszerűleg évenként ezrekre menő gyermekeket hajtanak el. A gyermekelhajtást tiltó törvény pedig ritka esetben nyer alkalmazást, mert igen nehéz a cselekvés bebizonyítása, de meg az egész község a megára oldalán áll. Angolországot illetőleg, ott nagy a panasz a *Trades-Unions* ipari egyesületek ellen, melyek azt terjesztik, hogy csak alacsony arányu születéseknél lehetséges a magas munkabér, hogy a munkásosztály polgári osztálylává váljék. E tanok eredményeként panaszképen felkiált a jeles Marshall ekképen: «We see a great falling off in the rate of increase of the population in England.» (A népesség szaporodásának nagy hanyatlásával találkozunk Angolországban.)

A francia demographisták, statistikusok és az összes gondos megfigyelők azon eredményhez jutottak, hogy a francia terméketlenségnek egyedüli oka az, mert így akarják a francziák. Nálunk az egygyermek rendszer vidékein s az erdélyi szászoknál is ugyancsak a francia irány oka a terméketlenségnek, mert hiszen, ha az egyetlen gyermek meghal, nyomban születik utána egy másik. Le Play, Cheysson, Foville és Bertillon egyhangulag azt mondják, hogy a terméketlenség lépést tart a gazdagsággal. Nem áll e tétel Kinára nézve, melyre nézve igen érdekes adatokat találunk Ch. Letourneau: *La condition de la femme dans les diverses races et civilisations* című munkájában. Kinában az előkelő asszony ha terhességét érzi, köteles a társadalmi codex értelmében őseit a sirboltban felkeresni s nekik az eseményt és a szülést bejelenteni. Az ősök megáldják az anyát és gyermekét, a ki csak ilykép válhatik jeles emberré. A gyermekek jólétét akképen akarják előmozdítani, hogy az anya maga táplálja gyermekét, mely időszakban nem szabad haragudnia, szelid és engedelmes legyen, az alvás, étkezés és ruházkodás csakis a társadalmi codex értelmében eszközölhető. Másképen áll azonban a dolog a szegény munkásosztályoknál, hol a szülő nehéz munkával szerzi meg a napi rizst. Itt már csapás lévén az újszülött gyermek, pusztulnia kell. Az apa törvényes felhatalmazásánál fogva eladás, kitétel és gyermekölés eszközeihez folyamodhatik és

különösen a leányokat illetőleg gyakran igénybe is veszi e joghatóságot. A missionáriusoktól tudjuk, hogy a kínai szülőt csakis a végtelen nyomor készíti a gyermekek elpusztítására. A nagyvárosok telve vannak elhagyott gyermekekkel, kiket aztán a közhatalóság emberei összeszedvén, állami menházakba szállítják, hol 12 éves korig ápoltatnak. A kínai paraszt azonban nem követi az európai paraszt példáját, mert termékeny vidékeken a jobb módú földmivesek annyi gyermeket nevelnek fel, a mennyit ad az Isten, innen van a vidéki kínai lakosság rengeteg szaporodása. Míg tehát Európában a gazdagság állja útját a népszaporodásnak, Kinában csupán a nyomor. Kérdés már most, hol laknak az igazi pogányok?

2. Késő házasságok. A modern polgárosulás a miatt is ellensége a termékenységnak, hogy akadályozza a kellő időben való házasságkötést. A nőknél, ha 30 év körül mennek férjhez, Süssmilch szerint már csak 12 év 25 év helyett a termékenység ideje. A férfiaknál, ha fiatal korukban okosan éltek, sokkal tovább tart a nemzési képesség, mint a nőknél, az egészséges és költői lelkű férfiak agg korban is az ifjú hevével fordulnak fiatal nők felé, szívők Itália napsugaraival övedzi az imádott alakot. Ha tehát a leány későn megy férjhez, tíz gyermek helyett csak ötnek adhat életet.

A késő házasságból származott gyermekeket egyébként kettős veszély fenyegeti, első hogy physikai szempontból gyöngébbek a fiatal szülőktől származott gyermekeknél, a nagyobb baj azonban az, hogy korán elvesztvén szüleiket, erkölcsi szempontból szomorú sorsnak néznek elébe. Quetelet is azon eredményhez jutott, hogy a későn kötött házasságból származott gyermekek nem életképesek. (*Physique sociale* 1869. I. K.) A férfiaknál 33 év, a nőknél 23 év előtt legnagyobb a termékenységi képesség. Körösy szerint nálunk férfiaknál 25 év, nőknél 18—20 év a termékenység legerősebb időszaka. Körösy alapos és hosszú megfigyelés után jutott ez eredményhez. Egyébiránt már évezredek óta tapasztalták a szakértők, hogy a virágzó korban levő szülők gyermekei a legerősebbek és legtehetségesebbek. Csakhogy a mai gazdasági és szociális viszonyok közt különösen a művelt osztályoknál nehéz a korai házasság-

kötés, hiszen az állami és magántisztviselők javadalmazása oly csekély, a nagyobb fizetéshez jutás oly későn áll be, a tanulás ideje pedig oly hosszú, hogy a férfi, mire családját eltartani képes lenne; elveszti a család alapítás varázsát. (Ily értelemhen nyilatkozik Leroy Beaulieu is, mondván: «La concurrence beaucoup plus vive à l'entrée des carrières soit libérales, soit de direction industrielle ou commerciale, vers lesquelles tout le monde tend à se précipiter, les années d'études plus prolongées, les examens plus multipliés et encombrés de difficultés voulues, le plus souvent inutiles pour la pratique du métier, mais ayant une efficacité éliminatoire, les stages que l'on étend de plus en plus sont les causes du recul de l'âge du mariage»).

A partivadászoknak koronként sikerül ugyan kellő időben köthetni házasságot, csakhogy a férfi méltóságával ellenkezik a neje kegyéből való élösködés. Mind a mellett ha e hazában jobban ismernék a pénz igazi értékét és rendeltetését, ha leányaink követnék a hollandi vagy a svéd nők gazdaságos életrendszerét, ha az iskola és a család több takarékosági hajlamot és szerénységet, több lemondást oltana be a fiatal leányokba: nem lenne kénytelen gyűlölni a világot oly sok elvénuült leány, sokkal több házasság kellő időben köttethetnék meg. Helyesen mondta már Frank, hogy sürgősen szükséges a közerkölcsök megjavítása, mert az erkölcstelen, oktalan életmód az erők és a vagyon elpazarlását vonja maga után. (*System einer vollständigen medicinischen Polizei.*) A ki Európa nagy lelenczházait felkeresi s végignézi a bujakóros szülők megmérgezett gyermekeit, könnyen beláthatja, mily csapás a szaporodásra nézve a szülők fertőző betegsége. Róma világhírű lelenczházának jeles igazgatójával bejárván intézetét, azon kérdéssemre, hogy a gyógyítás alatt levő bujakóros csecsemők hány százaléka gyógyul meg? azon leverő választ adta, hogy csak 50% marad élve.

Magyarországban csupán 1904-ben «veleszületett gyengeségnél fogva» 37.952 hét évnél fiatalabb gyermek elhalálozásával számolunk be. (*M. St. Évkönyv 1904-ből.*) És vajon kiktől származtak e szerencsétlen gyermekek? Éhező dijnokok, pinczelakásokban fonnyadó napszámosok, szellemi munkával agyonkinzott egyének, iszákosok. éhező pro-

letárok magzatai voltak e tiszavirágok. E lények a mai polgárosulás áldatlan koresszülöttei. Érdekes kimutatnunk itt milyen korban szoktak nálunk házasodni.

A házasulók kora 1904-ben következő volt:

17 éven alul	17—19-ig	20—24-ig	40—49-ig	50 éven felül
13,618	59,352	68,618	6,254	4,052

Abnormis állapotnak kell tekintenünk az éretlen korban kötött házasságok nagy számát. A 40 éven felül kötött házasságok nagy száma sem hoz áldást a házara, mert ezek azon későn kötött házasságok, melyek veszedelmét fentebb vázoltuk. Bodio szerint a késő házasságok kötésének igazi hazája Franciaország. (La France est depuis longtemps un pays où l'âge du mariage est tardif, mondja Bodio). Az eredetileg termékeny házasságok korában Angolországban húsz év óta követik a késő házasságok elvét. Ott ugyanis 1874-ben 5552 férfi, vagyis 3.71%-ka az összes házasulóknak nem volt 20 éves és 72.653 volt 20—25 éves, a mi 52%-nak felel meg; már 1892-ben a 20—25 éven alul házasuló férfiak aránya csak 1.93 és 44.02, az arány pedig a nőknél is ugyanaz. Poroszország is ezen nyomon jár, hol 1874-ben 224.621 házasságnál 31.936 30 éven alóli nő fordult elő, holott 1892-ben kötött házasságra már csak 21.786 jutott e korbéli egyénekből. Valamint a férfiaknál, úgy a nőknél is a tanulmányidő és a pályanyerés közti időszak mindenütt megnehezíti a házasságkötést.

3. A vallásos élet általános gyöngülése hasonlóan egyike a terméketlenség nagy okainak. E kérdés megvilágításánál kitünő példát szolgáltat Franciaország és mindenütt a zsidóság. Franciaország azon megyéiben, melyekben a nép melegen ragaszkodik a régi hitszokásokhoz (pld. Bretagne) még mindig nagy a népszaporodás. A szabadgondolkodásu Nitti is beismeri a vallásosság befolyását a születésekre, mondván, hogy «a vallásos érzetnek oly nagy a hatása a népszaporodásra, mint a morális és pszichikai befolyásoknak, minden vallás ugyanis feladataul tűzte egy túlvilág felé terelni a lelkeket, hogy keressék az egyéni boldogulást, azonkívül a vallás a mennyei beavatkozást tanítván, termékenységre szorítja a népfajokat. (L'influence de la religion sur la natalité est non moins évidente, et rentre dans la catégorie large et complexe des influences psychiques et

morales. Le but de toutes les religions est de diriger l'âme vers une fin lointaine: la religion entraîne d'autre part la croyance à une intervention providentielle et pousse les races à la fécondité. L. *La population et le système sociale.*)

Ha már most a katolikus hithez híven ragaszkodó olasz, spanyol, lengyel és tót parasztot vesszük figyelembe; azt tapasztaljuk, hogy ezeknél nem hanyatlik a termékenység talaja, ellenkezőleg a tót paraszt azt mondja: «Isten adta a gyermekeket, ő fog róluk gondoskodni is.» A katolikus vallásnak lényege a sorsban való megnyugvás, megveti az egoismust és nem tanácsolja a becsvágyat, dicséri a sok gyermekű családokat és szigorú büntetéssel fenyegeti a gyermekszaporodás ellenségeit. A francziákat illetőleg mondja Molinari, hogy ha nem akadályoznák a születéseket, az évi 850.000 születés helyett legalább 1,200.000 lenne az újszülött gyermekek száma. Az orthodox zsidóknál viszont félelmetesen foly a gyermekszaporodás, melynek ne igen örvendjünk, mert a túltermékenységekkel együtt jár a prostitutio, uzsora, s végtelen pauperismus, melynek tanulságos képét nyújtják felvidéki $\frac{2}{3}$ részben zsidóktól lakott határközségeink (Zbcro, Homonna, Sztropkó, Kurima stb.) Azért résen kell állania a zsidósággal szemben most szervezett határcsendőrségünknek, melynek egyik legszebb hivatása a veszedelmes proletárok beözönlésének megakadályozása. Tudtommal e téren már is, rövid működése ellenére sikert mutat fel. A sárgák bevándorlása becsületes, kitartó, ocsó munkásokat juttat az új hazának, mégis a *Chinees labour* ellen Nagybritannia és Észak-Amerika erélylyel védekezik. Az ügyes kínai leány megelégszik 12 korona havi bérrel, a mi 16 évet meghaladó tót leányaink átözönlének Amerikába, hol mint belső cselédek havi 60 koronára számítanak. Egyébiránt Magyarországban a természetes szaporodás hitfelekezetek szerint 1896—1904-ig a következő:

Év	Római kath.	Görög kath.	Ágostai	Ev. református	Zsidó
1896.	126,636	18,323	13,812	23,530	14,504
1898.	121,595	8,499	12,236	19,722	14,373
1899.	127,554	23,670	14,227	22,788	14,128
1900.	135,866	23,043	14,933	24,696	14,283
1901.	137,057	23,097	14,104	26,168	13,684
1904.	140,387	25,370	12,565	23,908	12,870

A népmozgalom főeredményei hitfelekezetek szerint 1904-ben, vagyis viszonyszámokban a szaporodás végaránya: római katolikusoknál 13.2, görögkeletiekénél 10.2, ágostai evangélikusoknál 9.5, evangélikus reformátusoknál 9.5, zsidóknál 14.4. (*M. St. Évkönyv 1904-ből* 70 lap.) Igen ám, de míg az evangélikus reformátusoknál a szaporodás leesik 1903-ban 7.5-re, addig a zsidóknál 1896-ban 17.7-re emelkedett, úgy hogy az evangélikus reformátusok egyáltalán el nem érik a római katolikusok maximumát, s ez utóbbiak is messze állanak a zsidó szaporodás megett. A zsidó elvből, proletár könnyelműségből szaporodik, ellenben a számító református és a degenerált oláh gyenge adót fizet e czimen a hazának. De milyen aztán a zsidó és a református tőke ifjakban. Ezeknél az ifjak 80%-ka hadszolgálatra képes, a német zsidóknál 80% szolgálatra képtelen. Azért nem nézhetjük politikai és gazdasági szempontból egykedvűen azt, kik szaporodtak e hazában.

4. A *feminismus*. A mai gazdasági, közlekedési viszonyok s általában az élvezet kielégítésének ezernyi módja sok nőt az önkéntes cölibátusra utal, melyet annál is inkább választanak, mert szeretik a függetlenség előnyeit; így aztán vagy egyáltalán nem lépnek házasságra, vagy arra későn határozzák el magokat. A feminismus különösen az angolszász fajnál ütötte fel táborát, de lassanként nálunk is gyökeret fog verni, így aztán fajunk szaporodásának egy ellenséggel több fogja útját állani. A tanulási kényszer és az ipari munka szabályozásának e korában nehezen folyamodnak a leányok a családi élethez, melyet elviselhetetlen nyűgnek tekintenek. Ez azonban a modern polgárosulás immoralitása, melynek egyik rákfenéje a vadházasság, melyet az ipari munkásosztályok már is dicsőítenek.

5. A *kivándorlás* első sorban Magyarországon igen fontos demographiai tényező. Franciaország azon boldog ország, melynek népe gyéren hagyja el hazáját, hiszen Leroy-Beaulieu szerint 1894—1899-ig csak 30.000 ember vándorolt ki, ezek legnagyobb része pedig a francia Afrikát választotta új hazájának, hol amúgy is Nagyfranciaország megteremtésének munkája foly. Másképen áll a dolog Nagybritanniában, honnan csak 1898-ban 140.000 ember

vándorolt ki, kik közül 34.000 ír és 150.000 skót fordult elő; 1899-ben 146.000 kivándorló közt 43.000 ír és 16.000 skót elhagyta hazáját. (*Économiste français* 1900-ból.) A romok és kopár hegyek honából Olaszországból az 1900-ik év hat hónapja alatt 226.000 ember vándorolván ki, ezek közül 76.900 egyén örökre távozott el, a többi visszatért; 1901-ben 633.000 olasz vett búcsút hazájától, mely tény valószínűs népvándorlásnak felel meg. (Olv. *Riforma Sociale* 1902. júli 15-ből.) De a német birodalom sem marad hátra, honnét 1880—1886-ig 1,057.000; 1887—1893-ig 726.000; 1894—1899-ig már csak 183.000 ember távozott el, ezt azonban még mindig nagy mérvű kivándorlásnak kell venni. (E részben olv. *Revue d'Économie politique* 1903-ból.) E népek tudósai azonban talán joggal azzal vigasztalják hazájukat, hogy még normális kivándorlás sem vezethet elnéptelenedéshez, mert sűrűbb születések által kitöltik az űrt. A német és olasz szülők — úgymond — arra számítanak, hogy ha hat gyermek közül három idegen országban talál kenyeret, miért ne keresztelnének hat gyermeket.

Magyarországban a kivándorlás kezdetben politikai okokból ment végbe, különösen a szabadságharcok szakában azon honfiak vándoroltak ki, kikre elvesztett csaták után, vagyonelkobzás, szabadságvesztés vagy halálbüntetés várt. Ekkor azonban még csak a közéletben szereplő, előkelő honfiak hagyták el hazájukat, tehát a kivándorlás csak részleges volt, maga a nép zöme mindig türelmesen szenvedte az idegen igát. Nem így volt ez másutt. Nézzük a württembergi svábokat és a szászokat, kiknek ezrei hozzánk vándoroltak. Kedvezőbb megélhetést keresve az új hazában, mely csak az által követett el nagy hibát, hogy megengedte az elzárt, tömeges letelepedést egy helyen. Azután az ozmán zsarnokság elől hozzánk egyszerre 40.000 szerb menekült. A politikai és vallási üldözések szakában tömeges kivándorlás folyt sok helyen, a magyar azonban a legsötétebb korszakban is rendíthetetlenül ragaszkodott az ősi röghöz. Mikor aztán bekövetkezett a kivándorlás szomorú korszaka, a magyar távol idegenben is megőrizte a honszerelmet, mert távol a hazától, a melynek földjén maradtak vissza azok, kikért a távolban testet és lelket ölé nehéz munká-

ban kell fáradniok; még mindig érzik azt, hogy az elhagyott hazát jobban szeretik, mint akkor szerették, mikor ott dalolták az ezredes dalt, melyet még ősanyáik énekelték a páratlan szép hazai virányokon és fenséges sikokon. Érzik jól, hogy a honszerelem a legbelsőbb, legszentebb nagy érzés, melyről a költő élete legnevezetesebb pillanataiban zengi halhatatlan dalát, s hogy a hontalanság a legnagyobb fájdalom. Azért oly zordon a tekintete a hontalannak a haza szent határainak elhagyásánál. Az itt vázolt lelkiállapot kifejezést nyert napjainkban az Amerikában élő egy és fél millió magyarnál, a kik — mint kijelenték — elhagyott hazájokért, ha kell életet és vagyont áldozni készek! S a mi nekik fáj egykor idehaza, az kétszeresen fáj nekik a távol földön, hol a szabad nemzet körében sokkal jobban érzik a nemzeti szabadság boldogító erejét, mely szabadság itt oly sokszor meg van szentelve mély fájdalommal. A haza iránti e nemes, fenkölt érzést egyébként már Széll Kálmán kormányzása alatt maga a magyar kormány az által élesztette, hogy gondoskodott oly intézményekről, melyek az ajándékozott nemzeti zászló alatt bátorítólag és lelkesítőleg hatnak.

De visszatérve az elhagyott fonalhoz, meg kell állapítanunk, hogy a magyar kivándorlás csupán a XIX-ik század második felében, a hetvenes években öltött fenyegető alakot, s a mai Magyarország aránylag a kivándorlók legnagyobb kontingensét szolgáltatja. Mi ennek az oka? Messze-terjedő gazdasági és sociologiai tényezők.

A régi magyar munkásosztály szerény igényeket táplált, melyeket gazdasága vagy napi keresete kielégített. Ma azonban a keresettel egyenlő arányban nem állván az igények, közeledett a végzet, melynek kikerülése végett elszánja magát munkás népünk a tengerentúli útra, mely újabban sok csalódást okozott már. Munkásosztályunk védelmére meg kell jegyeznem, hogy a gazdasági, különösen ipari élet depressziója lesújtólag hat munkásaink kitartására, a kik látva azt, hogy a kivándorlók gyakran tekintélyes vagyont küldenek hazájokba, e példa ragály módjára hatott. E mellett figyelemmel kell lennünk még egy jól ismert s a haza egész területén éberén, de lelketlenül működő factorra, az idegen hajózási társaságok ügynökeire, a kik a kíván-

dorlás ily egészségtelen arányát okozták. A német, francia és olasz hajózási társaságok igen korán kezdték meg a magyar családok boldogságának árán lelketlen kufárkodásukat, elárasztva ügyes ügynökökkel e hazát. Azok a társaságok sohasem riadtak vissza törvénybe ütköző eszközöktől sem ott, hol gazdagodásuk állott koczán. A hetvenes és a nyolczvanas években Olaszországból a földmives népesség, Németországból pedig az ipari népesség rajai keltek útra. Ezután örületes módon folytatták Európa kiürítését azon hajózási társaságok, melyek felbuzdulva a nagy nyereségtől, most már új milliókat fektettek be üzletökbe. Mint-hogy azonban a 10—12 ezer tonnás hajók vesztességgel dolgoznának, ha emberanyagot nem szállítanának: megindult a continensen az *embervadászat*. Egy tonna szén fuvardíja Európából Amerikába körülbelül 12 korona lévén, egy fedélzetközi utas azonban 212 koronát jövedelmez, mert hiszen embereinket úgy összezsúfolják, hogy alig bírnak mozogni. Így aztán rövid idő alatt hat nagy társaság versenyzett egymással, minthogy azonban a nyugati árú fogyni kezdett, rávették magokat Magyarországra. Találtak is nálunk bőven jámbor, hiszékeny népet, melyet könnyű volt elbolondítani, a mennyiben se a nagyon művelt osztályok, se pedig a korhadt közigazgatás nem törődött népünkkel. Ellenkezőleg a társadalom hitvány elemei az önző, uzsorás idegen társulatok szolgálatába állottak a kiszípolozás undok mesterségében. Helyesen jegyzi meg tehát Hegyi Jenő, hogy «szégyenfoltja Magyarország legújabb kori történetének, hogy akadtak tanítók, jegyzők és nyugalmazott állami tisztviselők, akik nébány koronaért valósággal liferálták a kivándorlási irodák számára az embereket, a hogy a kupez liferálja a barmokat». (Hegyi: *A magyarországi kivándorlás állapota 1902-ben.*) Az utazó ügynökökkel nyomon jártak a nyomtatványok. Első sorban a tótok és rutének közt kezdték meg a csábítás munkáját. Külön fogalmaztak magyar, német, horvát és tót szövegű felhívásokat a földmivesek és külön a munkások számára. Ígértek a települőknek 100 hold földet ingyen, kapnak marhát, vetőmagot és adót tíz éven át nem fizetnek. Ily nyomtatványok boríték alatt, névre címezve érkeztek, a mi arra vall, hogy az ügynököknek helyi czinkostársaik voltak, a kik az alkalmas egyén nevét és

lakását közölték megbízóikkal. Ime, ezek voltak a veszélyes fokot ért magyar kivándorlásnak kétségtelen előzményei, mely kivándorlás számadatai a következők:

Összesen kivándorolt:

évben	férfi és nő	évben	férfi és nő
1886—1890.	25,723	1897.	14,106
1891.	33,000	1899.	43,394
1892.	35,125	1900.	54,767
1893.	22,996	1901.	71,474
1894.	8,044	1902.	91,762
1895.	25,858	1903.	119,921
1896.	24,649	1904.	66,206

E számok mutatják, hogy különösen 1903-ban valóságos népvándorlás indult meg Amerika felé, s hogy e pusztítás tíz év óta állandó. S habár most már az állam éber figyelemmel kíséri a kivándorlást, de megnehezítő eszközkhöz nem folyamodván, a rém terjed, hiszen ez év márczius havának egyik hetében 2481 egyén érkezett Észak-Amerikába. Érdekes lesz már most megtudnunk azt, kik hagyják el őshazájukat és melyik földdel cserélik ki? Honfitársaink az angol vénleányok kedvencz honába Ázsiába egyáltalán nem mennek, Afrikát is gyéren keresik fel, hiszen 1896—1904-ig mindössze 532 egyén ment Afrikába; ellenben a boldogulás iránya az észak-amerikai államok Uniója, hova csak 1903-ban 90.979 egyén vándorolt ki.

A törvényhatóságok szerint a kivándorlás 1904-ben következő volt.

Duna bal partján összesen 5055 férfi és 1851 nő, vagyis 6906 lélek hagyta el hazáját; ez itt igazi tót kivándorlás, melynek egyébként sokat köszön a Felvidék, mert a 25 év óta ide vándorló tekintélyes amerikai pénz lábra állította tót földműves népünket, melynek alig húsz százaléka marad Amerikában.

Duna jobb partján kivándorolt 5156 férfi és 2154 nő, ezek közt magyar 4220 és 2626 német.

Duna-Tisza közén 2747 férfi, 923 nő, összesen 3670 egyén közül 2270 magyar és 812 német vándorolt ki. Itt különösen Bács-Bodrog vármegye mozdult meg, ellenben Jász-N.-K.-Szolnok vármegye népe őrzi földjét, hiszen csak 62 egyén távozott el.

Tisza jobb partján 14.301 férfi, 8269 nő, összesen

22.570 egyén közt 8042 magyar és 11.036 tót vándorolt ki. Itt Zemplén, Szepes és Sáros megye népessége vándorolt ki, csakhogy e kivándorlás csak ideiglenes, mert a mint a nép megfelelő tőkéhez jutott, ami 2000—5000 korona gazdánként, azonnal visszatér őshonába. Ez pedig azon tótság, mely minden ízében jó magyar érzelmű, hiszen a zempléni vagy sárosi tót ember szégyenli magát, ha nem tud magyarul beszélni. A tót papság is jobb érzelmű e megyékben, mint Liptó vagy Nyitra vármegyében.

Tisza bal partján összesen 3449 férfi, 1321 nő, vagyis 4770 egyén közt magyar 3841 és 420 oláh vándorolt ki. Hajdú vármegye magyarsága, az öt siralmas száraz év daczára alig mozdult meg, hiszen a kivándorlók összes száma 94.

Tisza-Maros szögén 5104 férfi, 2935 nő, vagyis 9039 egyén közt 594 magyar, 5082 német és 1003 oláh vándorolt ki.

A Királyhágón túl 8714 férfi, 3619 nő, összesen 12.333 ember közt 2254 magyar, 1609 német, 8446 oláh vándorolt ki. Végeredményben Magyarországból 1904-ben 44.555 férfi, 21.085 nő, ezek közt 21.682 magyar, 11.709 német, 17.469 tót és 9888 oláh vándorolt ki.

E számokból azon szomorú eredményhez jutunk, hogy a honalapító és fentartó magyar faj újabban leginkább veszi a vándorbotot a kezébe, aztán nyomban követi a tót. Megdöbbenő továbbá a nők nagy száma, vagyis a fele, a mi a németnél és a magyarnál a haza végleges elhagyására vall. Minthogy pedig ma már $1\frac{1}{2}$ millió magyar lakik Amerikában, elfogadható azon szomorú tétel, hogy a fent nevezett Zemplén, Sáros és Szepes vármegyék kivételével átlag $\frac{2}{3}$ -da kivándorló népességünknek végleg búcsút vett hazájától. E nagy űrt pedig nem hozza helyre a német zsidóság túlságos szaporodása, mert Amerika felszívja munkásnépünk virágát s itt az marad, a mi értéktelen az amerikai gazdasági világban. A Romániába ideiglenesen kivándorló oláh visszatérvén, azon magyarság helyét és töldjét foglalja el, mely nélkül Erdély nem lesz megtartható. A magyarok abnormis kivándorlása a magyar faj erejének gyöngítését jelentvén, el kell követni mindent, hogy itthon tart-suk a magyar fajt, a mi könnyen fog menni, ha az alább

tárgyalandó védeszközhöz folyamodunk. E védekezés a közeljövő első rendű és legsürgősebb feladata.

6. A *halandóság*. Normalis viszonyok közt az elhalálozottak száma kisebb a születetteknél. Mentül több ember hal meg valamely országban és mentül kevesebb aránylag a születések száma, annál helytelenebb ott a nép physikai és morális állapota. Sajnos azonban, hogy a mai civilizatio haladásával egyenes arányban állanak az évi elhalálozási esetek. A jómódú és gazdag osztályok tagjai minden kényelmet megszerezhetvén és bőven lévén módjukban a betegségeknek elejét vehetni, tovább élnek. Ellenben a szegény ember, a ki a föld alatt bűzhödt, füstös, veszélyes levegőben él, nem is ösmeri korunk kincseit, még kevésbé képes az egészségfentartó eszközöket megszerezni, azért korán hal meg és oly utódokat hagy hátra, a kik legnagyobb része csecsemőkorban hal meg. Mondja Casper, hogy az 1831-iki berlini cholera idejében csak minden 21-ik jólétnek örvendő ember betegedett meg. (*Beiträge zur medizinischen Statistik*. II. köt.) A gazdag ember télen felkeresi a délvidéket, nyáron a hűvös hegyeket, az ásványvizektől kezdve minden szükséges anyag és szolgáltatra kész ember áll rendelkezésére, él tiszta levegőn, gyakorolja a testedzést stb., azért kell tovább élnie, mint a szegény embernek. E kérdést illetőleg érdekes adatokat közöl Benviston de Chateaufneuf, a ki megállapította, hogy:

életév közt	meghalt 100 gazdag közül	meghalt 100 szegény közül
25—30	0.00	2.22
30—35	0.85	1.43
35—40	1.29	1.85
40—45	0.85	1.87
45—50	1.59	2.39
50—55	1.81	2.58
55—60	1.88	4.60
60—65	3.03	5.76
65—70	4.31	9.25
70—75	6.80	14.14
75—80	8.09	14.59
80—85	11.58	—
85—90	16.29	—

De fontos még Caspernek azon kimutatása, mely szerint ő 713 német hercegi és grófi család tagjainak elhalá-

lozását 2000 berlini szegény elhalálozásával hasonlítván össze, kiszámította, hogy: 1000 mágnás közt és 1000 berlini szegény közt élt:

év után	mágnás	szegény
5	943	655
10	938	598
20	886	566
30	796	527
40	695	446
50	557	338
60	398	226
70	235	117
80	57	21
90	15	4

E számok világos jelét adják annak, hogy a jólét, megelégedés és életöröm, mily hatással van az élet meghosszabbítására. Ha tehát az élet középtartamát emelni akarjuk, legelső feladat az anyagi jólét emelése. Csakhogy ez magában véve nem elegendő, jól tudjuk ugyanis, hogy mentül magasabb a munkabér, annál több pénz jut a keresma-
 rosz zsebébe, a nők hitvány fényt üznek, a mi munkás-
 népünk kerüli a templomot és a takarékpénztárt. Így áll be a pauperismus, mely az ember physisai jólétének halálos ellensége. Ne hivatkozzék tehát a munkásnép csupán a gazdagok önzésére és gazdasági depressziókra, keresse önmagában a család crisisének egyik főokát az által, hogy jó időkben nem számol a jövővel.

Ma egyébként a közép élettartam nagyobb, mint csak félszázad előtt volt, tehát a halálozás kisebb arányú, ennek oka az előítéletek kiirtása, a köztisztaság meghonosítása, s az állam és társadalom okos megelőző tevékenysége. A mai humanistikus áldozatkészség áldást hozott a szegény osztályokra is, melyek védelmében két világrész fenséges versenye tör utat előre. A gazdag szíve kezd melegen dobogni a szerencsétlen embertársak iránt.

Az emberi élet középtartamának meghosszabbodására nézve meglepő példát tanúsít Genf városa, melyben 300 év óta pontos adatokat jegyeztek fel.

Ez adatok alapján tudjuk, hogy Genfben az élet középtartama a XVI. században 18¹/₂, a XVII. században 23¹/₂, a XVIII. században 32¹/₄ évet tett ki Odier szerint, most

már $41\frac{28}{100}$ év a középtartam (Espine: *Essai analytique*). A népszaporodásnak a mai Európában félelmetes ellensége a nagy gyermekhalandóság. A művelt és dűsgazdag Franciaországban vannak megyék, melyekben a gyermekhalandóság elérte 100-nál a $9\frac{1}{2}\%$ -ot! Egyébként a nagykorúaknál is az újabb időben feltűnt öngyilkosságok rettenetesen pusztítanak. A Bard szerint 1897-ben csak Franciaországban közel 200.000 ember halt meg, a mi nem történt volna, ha a közegészségi szabályokat helyesen kezelték volna. Csak a tuberculosis évenként 150.000 francziát öl meg. (Olv. D. Brouardel: *Économiste français*. 1896. áprilisi füzet.) Mi magyarok és a spanyolok állunk legrosszabbul, mert az évi elhalálozások száma 1000-nél 32, mely szám 1892-ben 35·1-re emelkedett, holott Svédországban 17 és Poroszországban 25 a haláleset 1000-nél. (D. Bertillon: *Revue politique et parlementaire*. 1897.)

És most forduljunk gyermekeink felé, kik sem a nemzeti érdek, sem a humanismus szempontjából a meleg szív védelmében nem részesülnek. Az ügy nagy jelentőségénél fogva keressük fel a kis sírokat vidékek szerint.

Az 1904-ben történt elhalálozásokról ekkép számolunk be.

A Duna bal partján az 5-ik éven alól megholt 22.794, a 7-ik életéven alól 23.855 gyermek, legrosszabb a helyzet a jómódú néppel bíró Turócz megyében, hol viszonylag 100 élve szülöttre 36·2 és 37·2 halálozás volt.

Duna jobb partján 5-ik életéven alól meghalt 29.261 és 7 éven alól 30.574, átlag e területen 100 élve szülöttre 28, illetve 29·3 esik, tehát majdnem minden harmadik gyermek hal meg. Leghitványabbul gondozza gyermekeit Baranya vármegye, hol 100 élve szülöttre 31·4, illetve 32·5 halálozás jut.

Duna-Tisza közén a gyermekhalandóság 38·528, illetve (t. i. 7 éven alól) 40·338, vagyis átlag 100 élve szülöttre 30·6, illetve 32·0 jut. E területen legnagyobb a halandóság Pest P.-S.-Kiskun vármegyében, vagyis 5 éven alóliaknál 33·2, illetve 34·8. Így tehát az egészséges falusi levegőben élők közt nagyobb a halandóság, mint Budapesten, hol 24·1, illetve 25·2 az arány. Azon gazdag, egészséges területű vármegye anyáinak szégyene ez, a kik a fővárosi anyákkal szemben, oly nagy mérvben elhanyagolják gyermekeiket.

Ideje volna már, hogy a sok vidéki tanítónő tanítaná a gyermekápolás és nevelés szabályait, mert ma már nem elégszünk meg azzal, hogy a tanórák gépies ledarálása után csak saját énjökkel foglalkozzanak.

Tisza jobb partján a már jelzett korbbeliek halálszáma 19.238 és 20.475. Itt legjobban áll Zemplén vármegye, hol 100 élve szülöttre 26·1, hét éven alóliaknál 27·5, legrosszabbul áll Beregvármegye, melynek rutén gyermekeinél 100 élve szülöttre 32·6, illetve 36·3 jut.

Tisza bal partján 30.775 és 32.671 a halálozások száma; ámde a gazdag Szabolcs vármegyében az arány 35·1 és 37·2; legkedvezőbb az állapot Máramaros vármegyében, hol az arány 27·1, illetve 29·5. Pedig itt pálinkaivó, amott borfogyasztó anyák gyermekeiről van szó. Úgy látszik azonban, hogy az oláh anyának kedvesebb a gyermeke, mint a magyar anyának.

Tisza-Maros szögén 23.494, illetve 25.142 az elhalálozások száma, legkedvezőtlenebb az állapot Torontál vármegyében, hol 34·1, 36·5 az arány, ellenben Krassó-Szörény vármegye oláh anyái megálltak a 28·3 és 30·9 halálozási aránynál.

A Királyhágón túl 24.043, illetve 25.660 az elhalt gyermekek száma. E területen a magyar és a német gyermekeknél kisebb a halandóság, mint az oláhoknál (ezeknél 32·2 és 34·1.).

Meghalt tehát Magyarországon 1904-ben az 5-ik életéven alul 188.625 és a 7-ik életéven alul 199.234 gyermek, vagyis 100 élve szülöttre jutott 29·4, illetve 31·1 gyermek-halálozás. Ez ijesztő számok előtt könnyezve áll meg a hazafi és a sociologus, annál is inkább, mert ezen halálozásnak 1904-ben rendkívüli oka nem volt, tehát első sorban a magyar anyákat, hanyagságuk, szívtelenségök és alacsony önzésök miatt vonjuk e pusztulásért felelősségre. Mentül tovább haladunk a modern civilisatio útján, annál inkább terhünkre esnek gyermekeink, örül a szülő, ha eltemetheti gyermekeit, mert aztán jobban, kényelmesebben élhet. Ez az igazi pogány szellem, melynek mielőbb nemes keresztény szellemmé kell átváltoznia. Megfordultam e hazában oly vidéken is, a hol virágzó községek közszelleme oda irányul, hogy: «csak kéjnlőnek van sok gyermeke». A bíróné asszonyom erre, mint régóta bevett szokásra hivatkozott.

Ámde az alkoholizmus is nagy oka a halandóságnak. Tudjuk ugyanis, hogy az alkohol az ember összes létszerveit megtámadja, s az iszákosok közt legnagyobb a halandóság, a kik elvesztik érzékeiket, vadak módjára érintkeznek embertársaikkal, az iszákos arcza egészen elváltozik, teste reszket, vére meg van mérgezve. Az alkohol egy álarczos rabló módjára lépi át a család küszöbét, egy ideig kellemesen hat, de csakhamar megöli a physikai és az erkölcs-szellemi embert. Nagyobb baj azonban az, hogy az iszákosok nemzedéke is nyomorúvá lesz. Mondja Howe, hogy az általa megfigyelt 300 gyenge elméjű gyermek közt 145-nek apja iszákos volt. Így örököltetnek át a physikai és a psychikai bűnök. És a gyermekhalandóság a sörivő bajorok földjén épen oly nagy, mint a krumplipálínkat fogyasztó Trencsén vagy Liptó vármegyékben. Jól tudjuk továbbá, hogy az alkohol Észak-Amerikában, Németországban és Angolországban évenként átlag 50.000 embert öl meg.

Az általános elgyöngülés, melyet korunkban észlelünk, nem faji betegség, hanem gonosz szokások folyománya. Nekünk nem vigasztalás az orosz ifjak gyöngesége, mely abban nyilvánul, hogy a 79,000.000 paraszt és iparos férfinepességnek 65%-ka alkalmatlan a katonai szolgálatra. A fenmaradó rengeteg tömeg még mindig elegendő arra, hogy legyűrjön bennünket, annál is inkább, mert hiszen nálunk vannak vármegyék, melyek hadköteles ifjuságának 60%-ka katonai szolgálatra képtelen. A mire első sorban kell nálunk tekintettel lenni, az a munkásnép okszerűbb, jobb táplálkozása és a lakásügy rendezése.

A fentiekben megállapítván az elnéptelenedés okait, vizsgáljuk már most azt, mily eszközök állanak rendelkezésünkre a betegség megelőzése és gyógyítása mezején.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

NYOMOR ÉS BÜNTETTEK.

Második közlemény.*)

V.

A gazdasági viszonyok hatását tárgyaló több kiváló író nézeteinek ismertetése.

Háromféle azoknak a fölfogása, a kik a gazdasági viszonyoknak a criminalitásra gyakorolt befolyását tudományosan vizsgálták.

a) Vannak, a kik azt vitatják, hogy a büntetendő cselekmények számát és természetét kizárólag a gazdasági helyzet határozza meg. Ilyenek különösen a socialdemocrata írók, illetőleg némely előzőik.

β) Sokkal kevesebb azok száma, a kiknek fölfogása szerint a gazdasági viszonyoknak egyáltalában semmi befolyásuk sincs a bűnösségre. A criminalitást más tényezők és pedig vagy az élettani factorok, vagy a büntettes szabad akarata irányozzák.

Ez írók tehát kiindulási pontjuk szerint nagyon lényegesen eltérnek egymástól, mert közülök többen a bűnügyi embertani iskola hívei közé tartoznak és a született büntettesnek teljes determináltságát vitatják; ellenben a régi büntetőjogi iskolák legconservativebb több híve a föltétlen indeterminismus tanához ragaszkodik. Ennélfogva e két csoport követői csak a végső következtetésnél találkoznak, a mennyiben a gazdasági viszonyok hatását vizsgáló kérdésre valamennyien tagadólagos választ adnak.

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 358. számában.

;.) Több árnyalata van annak az álláspontnak, a mely szerint a gazdasági helyzetnek nagy súlya van ugyan a bűnösség előidézésében és mértékének meghatározásában, de a gazdasági tényezők befolyása nem kizárólagos, hanem az illető írók nézete szerint kisebb vagy nagyobb.

Ide tartoznak főleg a francia iskola tagjai, de rajtok kívül nagyon sokan mások is.

Dolgozatomnak ez a része első sorban a kérdéssel foglalkozott írók nézeteinek kivonatos vázolása, másrészt Bonnger és van Kan munkáira nézve könyvismertetés keretében kíván maradni.

Nem követem az utóbb említett szerzők egyikének sem a módszerét, sem a rendszerét.

Természetesen mindegyik író fölfogásának tárgyalása ismét nagy könyvre terjedne. Cikkem keretei föltétlenül kizárják annak lehetőségét is, hogy az egyes írók nézetével polemizáljak. Csak arról lehet szó, hogy a legkiválóbb írók véleményének illetőleg néhány legérdekesebb fölfogásnak mintegy jellemzéséül adjak rövid vázlatot.

A) *Egyes régibb tudósok véleménye.*

a) Az ismertetett pályamunkák egyike sem említi Hommelnek, a leipzigi egyetem tanárának 1765 április havában, a szász választófejedelem jelenlétében tartott előadását, melyben *) Hommel — habár akkor még nem tanulmányozta Beccariának rövid idővel azelőtt megjelent könyvét — a büntetőjog reformja tekintetében radicalis reformeszméket fejtett ki. «A büntetéssel való fenyegetés — mondta Hommel — nem használ mindaddig, míg a nyomor büntetetre csábít. Viszont, ha nincs oly indító ok, a mi büntetetre vezessen, akkor bűncselekményt sem fognak elkövetni. Ezért a büntetendő cselekmények tényezőit kell elhárítani, a népnek gazdasági és erkölcsi helyzetét kell emelni.»

Kétségtelen kijelentése ez annak, hogy a nyomor a büntetendő cselekmények egyik legfőbb forrása. Ha egyoldalú is, mind a mellett sokkal figyelemre méltóbb nyilatkozat, mint Beccariának általánosságban tartott phrasisa: «A lopás rendszerint csak a nyomornak és a kétségbeesés-

*) Az előadást ismerteti Landsberg *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft* cz. munkája. III. rész. 390. l.

nek bűncselekménye.» (*A bűntettekről és büntetéseikről* cz. m. Milano, 1764, második magyar fordítása Tarnai Jánostól, Budapest, 1887, 21. §.)

Az, hogy az ismertetett munkák Hommelt nem is említi, bizonyítja, hogy a két szerzőnek, szorgalma daczára, még több érdekes író kikerülte figyelmöket.

b) Lucas Károly, a francia börtönügyi irodalomnak első nagy tekintélye, statisztikai adatokra való hivatkozás vagy más adatokkal való bizonyítás nélkül, mint axiómát állítja föl 1827-ben¹⁾ azt a két tételt, hogy a büntetendő cselekmények a nyomorból erednek és hogy a nyomor párhuzamosan halad a tudatlansággal.

Későbbi munkájában²⁾ (1836) Lucas vizsgálja a társadalom helyzetét, mint a bűnösség okát. A társadalmat három osztályra osztja és azt állítja, hogy a legalsóbb osztályban szűkölködésből támadnak a vagyon elleni büntetendő cselekmények.

c) Quetelet már a rendelkezésére állott statisztikai adatokkal képes támogatni végső következtetéseit. Ő már kimutatja,³⁾ hogy habár a nyomort általában véve rosszra csábítónak tartják, mégis Franciaországnak és Németalföldnek legszegényebb tartományaiban követnek el legkevesebb büntetendő cselekményt. A criminalitásnak veszélye nem jelentékeny az országnak azon részeiben, melyeknek lakosai, ha szegények is, szorgalmasak és józanok, munkájokkal kielégíthetik szükségleteiket és a mely tartományokban a vagyon egyenlőtlensége kevésbé érezteti hatását és ennél fogva kevesebb kísértést okoz.

Ellenben az országnak azon részeiben és különösen azon nagy városokban, a hol nagy vagyon van összehalmozva és a melyekben egyúttal a proletárok tömege összegyűl, a vagyontalanok napról-napra észlelik a vagyon egyenlőtlenségét, továbbá a nagy fényűzést, s ennél fogva nagyobb mértékben érzik szegénységüket és inkább vannak

¹⁾ *A büntetési rendszerről általában, a halálbüntetésről különösen*, című híres művében. Lucas volt a XIX-dik században a halálbüntetés elleni küzdelemnek nagy hatást keltett vezetője.

²⁾ *A börtönök reformjáról* cím alatt.

³⁾ Lásd fentebb, a 39–40. lapon idézett művét. 2-ik kiadás 1869. 279. és köv. l. Lásd még ugyanott 314. és köv. l.

kisértéseknek kitéve. Az ipart űző vidékeken pedig, a hol politikai mozgalmak vagy gazdasági válságok ezer és ezer munkást jólétből egyszerre nyomorba döntenek, ezek a gyors változások gyakran büntetendő cselekményre vezetnek.

d) Tudtommal a jeles francia elmeorvos, Morel, ki úttörő tudós volt, mutatolt rá 1857-ben először arra a jelentőségre, melyet a kérdésnek élettani vonatkozásai föltüntetnek. Az *emberi nemnek testi, értelmi és erkölcsi degeneráltságáról* szóló híres könyvében utal arra, hogy a kedvezőtlen anyagi helyzet mily nagy mértékben képes előidézni a szervezet elcsenevészését. Az egészségtelen levegő, a rossz táplálék, egészségtelen foglalkozás űzése, az alkoholtartalmú italok fogyasztása, elégtelen munkabérek, a nyomornak erkölcstelenítő hatása, a hiányos tanítás és nevelés, mindezek a szervezetben mély zavarokat okoznak, melyek átöröklés következtében terjednek, sőt növekednek. E képen keletkeznek a degenerált társadalmi osztályok. Ezek között terjed a hülyeség és a büntetendő cselekmény.

B) Az *olasz positiv iskola írói.*

a) Lombroso, a ki korábbi álláspontja szerint a büntetendő cselekményeket kizárólag élettani okok hatására vezette vissza (l. fentebb III. A) 1. pont 36—37), mihelyt látta, hogy alaptételeit a francia és a német természettudósok és sociologusok czáfolatával szemben nem tudja megvédeni, háromféleképen változtatta álláspontját. Valamint Ovidius megírta a *Metamorfósest*, akképen a bűnügyi embertan művelője is, négy részben, megírhatja Lombroso «változásainak könyvét.»

A negyedik álláspont szerint az embertani iskola fáradhatlan vezérének végső következtetései lényegileg ezek: a büntetendő cselekmény elkövetésénél a főszűl a büntettesnek szervezeti hajlandóságán fekszik. Elismerhető azonban a műveltség és az ezzel együtt járó jelenségek befolyásának belevegyülése. A szegénység egymagában kevés büntetendő cselekményt okoz; az élelmiszerek árának változása a bűnösségre csak korlátolt és lényegtelen befolyást gyakorol. Az igazi nyomor miatt, különösen élelem hiányából elkövetett büntetendő cselekmények száma kisebb, mintsem általában gondolnók. Azt azonban elismeri Lombroso is, hogy a gabonaárak növekedése vagy rossz termés növeli a

vagyon elleni büntetendő cselekmények számát (kivéve a gyujtogatást). A személy elleni büntetendő cselekményekre ezeknek nincs hatása.

Az éhség befolyása a lázadásokra nem jelentékeny.

Nem tagadja továbbá Lombroso, hogy a legszükségesebb dolgokban érzett nélkülözés arra vihet egyeseket, hogy a megélhetésre legnélkülözhetlenebb dolgokat lopjanak. Továbbá az alkohol, melyet annyi vagyontalan az éhség ellen használ, az embereket vad bűncselekményekre indítja. A nyomor erkölcs elleni bűncselekményekre visz.

Ellenben azt állítja Lombroso, hogy a gazdagság, kivált a gyorsan szerzett gazdagság emelkedett, jellem nélkül több büntetendő cselekményt okozhat, mint a szegénység. (A gazdagság vizsgálatánál Lombroso fölhasználta az adók és illetékek, az örökösödési illetékek, a napi munkabérek és a takarékpénztári betétek összehasonlítását.) Következéseit e részben nem tartom elfogadhatóknak.

Egyébként Lombrosónak ideges sietését, álláspontjának és odavetett tételeinek gyakori változtatását, eljárásában a szabatosságnak és következetességnek sokszor hiányát ismét bizonyítja, hogy főmunkájának utólag írt III. kötetében (A *büntetendő cselekmény, okai és eszközök ez ellen*. Páris, 1899.) lényegileg másképp foglalja össze következtetéseit a 161. lapon, mint a 457. lapon (kimutatja ezt van Kan id. munka 76. l.); továbbá, hogy a *Politikai bűncselekményekről* szóló művében, melyet Laschival együtt írt, a gazdasági okoknak szélesebb és kiterjedtebb befolyást tulajdonít, mint előbb említett könyvében.

b) Ferri Henrik korábban egyetemi tanárnak, jelenleg olasz képviselő- és az olasz socialista párt egyik vezetőjének irodalmi működésében két korszakot kell megkülönböztetni. Ez a nagytehetségű és munkabírási író ugyanis pályájának első felében határozottan a socialisták ellen fordult, sőt polemikus iratot is tett közzé Turati alább említendő (D) d) a) pont) egyik munkájával szemben. Később azonban Ferri maga is socialdemocratává vedlett át és ekkor erre a kérdésre vonatkozó nézeteit is megváltoztatta.

Ehhez képest Ferri kétféle álláspontját kénytelen vagyok ketté választani; itt csak a korábbi (1894 előtt) megjelent munkákban kifejtett véleményét ismertetem, a későbbi állás-

pontra alább a socialdemocrata írók közt (D) d) γ) pont) kerül a sor.

A régebbi álláspont szerint, melyet Ferri egyebek közt *Bűnügyi társadalomtan* (Sociologie criminelle, Páris, 1893.) című munkájában fejt ki, a büntetendő cselekmény vegyes természetű jelenség, melynek egyidejűleg mind egyéni, mind physikai, mind társadalmi okai vannak. Főtényezője: a szervezeti hajlandóság, melyet Ferri bűnügyi idegbetegségnek («névrose criminelle») tart. Ennyiben egyezik Lombroso és Ferri álláspontja. De (és itt kezdődik Ferri eltérése az iskola fejétől) habár a büntettesnek veleszületett vagy később megszerzett természeti sajátságainál fogva hajlandósága van is a bűntettekre, annak elkövetéséhez mellőzhetetlenül szükséges a physikai*) és a társadalmi tényezők együtthatása is. E műben czáfolja Ferri a socialisták és más iskolák tételeit is.

A gazdasági tényezőknek Ferri többé-kevésbbé közvetve jelentékeny (de nem kizárólagos) befolyást tulajdonít, azonban ezek az egyéni okok nélkül nem vezethetnének büntetendő cselekmények elkövetésére. A gazdasági viszonyok csak az egyik tényezőt alkotják; jelenségek viszonylagosan korlátozott.

c) Az olasz positiv iskolának legkiválóbb jogásza és leglogikusabb írója, báró Garofalo Rafael, korábban a nápolyi törvényszék elnöke, majd főügyész, jelenleg a római semmitőszéki főügyész helyettese. Főmunkája, *Criminologia*, megjelent francia fordításban is (1895).

Garofalo megegyez az olasz iskolának két előbb említett írójával abban, hogy végeredményben a büntetendő cselekmény oka a büntettes szervezetében rejlik, mely hajlamosít a bűntetetre. Eltérők azonban többi tételei. Szerinte a büntetendő cselekmény a büntettes erkölcsi érzésének veleszületett elfajulásából ered. Ennyiben tehát a büntettes abnormális lény, a kiben nincs meg az átlagos erkölcsi érzék.

A külső tényezőknek, minők a természeti és az erkölcsi

*) Ezeket magyarul *természeti* tényezőknek nevezhetnénk. Ezek közé sorolja Ferri a fajt, melyből a büntettes származott, az éghajlat és az évszakok hatását, a talaj termékenységét vagy terméketlen voltát, stb.

környezet, a hagyományok, mások példája, az éghajlat, a szeszes italok élvezete stb. megvan a magok hatása, de egészséges szervezetű ember pusztán ezen külső körülmények hatása alatt nem követhet el büntetendő cselekményt. A büntettes szervezetében van a büntetendő cselekményre vezető kóros hajlam, melyet külső jelekből többé-kevésbbé föl lehet ismerni. Ennek hatását azonban a külső körülményeknek szerencsés összejátszása csökkentheti vagy egészen meg is szüntetheti.

Ilyen visszatartó eszköz a büntetendő cselekmények elkövetése ellen a vallás. Ellenben az elemi oktatás egymagában véve a helyett, hogy megakadályozná, még növeli a büntetendő cselekmények számát, a gazdasági helyzetnek pedig, különösen a szegénységnek (ezt abban az értelemben véve, hogy az illetőnek nincs tőkéje, illetőleg nincs megtakarított pénze), vagy szabatosabban szólva, a proletariatus gazdasági helyzetének semmi befolyása sincs a büntetendő cselekményekre. (*Criminologie*, 166—193. l.). Garofalo még azt is tagadja, hogy a proletár társadalmi osztályokban több vagyon elleni büntetendő cselekményt követnének el, mint a jómódú osztályokban (id. m. 177. és köv. l.).

Valamely nép gazdasági tevékenységének haladása nem vonja maga után a bűnösség növekedését. Ellenkezőleg a műveltségnek az a jó hatása van, hogy a criminalitást különleges formákra korlátozza. (Garofalo példája: nem gyakori ma már a rablás a közúton, ellenben előfordul különleges új alakokban, pl. egy I. osztályú vasúti kocsifülkéjében).

d) Az orvostudományi írók közül Lombrosonak legkiválóbb olasz tanítványa, dr. Marro Antal,* ki a módszer szabatoságában fölülmúlja mesterét. Dr. Marro Antal azt vitatja, hogy a büntetendő cselekmény főoka: élettani ok és pedig a központi idegrendszer táplálkozásának hiányossága. Ez vezet az akarat szervének meggyengítésére és ez által a büntetendő cselekményre. Ezen testi hanyatlást különböző természetű okok idézhetik elő és ezek közt a proletariatus vagyoni helyzete is szerepel.

*) Főmunkája a *Büntetések jelleméről* írt tanulmány (Torino, 1887.).

E fölfogás szerint a gazdasági tényezők befolyása közvetett. De tagadhatatlan, hogy a nyomor gyengíti az akarat szerveit (a mi épen a központi idegrendszer elsatnyulásának következménye) és ez által bűncselekményre visz.

e) Az úgynevezett «olasz positiv iskola» négy legkiválóbb írójának tételeit azért kellett részleteznem, mert tanulságos annak kiemelése, hogy az új irányok úttörő íróinak álláspontja nemcsak a gazdasági viszonyok befolyására vonatkozó részletkérdés tekintetében, hanem az alapvető tételekre nézve is mily lényegesen eltér egymástól. Ehhez még figyelembe kell venni azt is, hogy az iskolának két leghevesebb vezére, Lombroso és Ferri alapvető tételek tekintetében is többször változtatták álláspontjukat és így tulajdonképpen nem egységes iskoláról kellene beszélni, hanem mind a négy író — még pedig Lombrosot és Ferrit színök változtatásához képest több helyütt — különválasztva kellene tárgyalni.*)

*) 1891 körül néhány olasz író, először Carnevale, majd Alimena nápolyi tanár, később külföldi criminalisták is, büntetőjogi harmadik iskola, olaszul «terza scuola» elnevezés alatt kezdtek megkülönböztetni egy kis csoportot, mely azt vitatta, hogy a büntetendő cselekmény élettani tényezőinek jelentősége csekélyebb, mint a hogy Lombroso és követői tanították, ellenben a társadalmi tényezők fontosságát nagyobb mértékben kell hangsúlyozni.

Ez a csoport nem érdemli meg sem az elkülönítést, sem a külön elnevezést, mert utóbbi tételét a «francia iskola» legkiválóbb írói (l. fentebb III. B) b) alatt 40—42. l.) már évekkel a «terza scuola» fellépte előtt hangoztatták, a harmadik iskola más tanai pedig közösek az olasz positivista iskola tanaival.

Ebből az okból e csoportról csak mellékesen emlékezem meg és ezt is csak azért kell tennem, mert e csoportnak két tagja kérdéssünkre nézve új elmélet kifejtését kísérelte meg.

Alimena a III. bűnügyi embertani congressuson a gazdasági tényezőknek jelentékeny hatását hangsúlyozván, azt vitatta, hogy a bűncselekmény közvetlen viszonyban van a polgári és társadalmi ügyek számával, mely szám északról délre növekszik és megfordított arányban van a forgalomba hozott értékekkel. Alimena ebből azt következteti, hogy a népességet szűkölködésének fokához képest az egyenlőtlenség érzése vagy büntetendő cselekményekre vagy polgári perekre indítja. Ez a tétel nincs bizonyítva.

Poletti (*Az érzésről a jogtudományban* cím alatt Udine, 1882. megjelent munkájában) arra utalt, hogy figyelembe kell venni a criminalitás és a társadalom gazdasági tevékenységének fejlődése közti

C) *A francia iskola írói*

jelentékeny fontosságot tulajdonítanak a gazdasági tényezőknek, de nem mindegyik író helyez azokra egyforma súlyt. Mindegyik jelesebb író külön álláspontjának vázolója túlhaladná e dolgozat kereteit.

a) Az iskola alapítójának, Lacassagne-nak,^{*)} idevágó tételei a következők:

A bűncselekmények társadalmi okai közt a gazdasági tényezők nagy szerepet játszanak. Társadalmunkban, mint mindegyik társadalomban, a jólét szempontjából különböző társadalmi osztályok vannak. A vagyontalanokat, a kik nyomorult lakásokban laknak, elégtelenül táplálkoznak és a kiknek rossz szokásaik vannak, megtámadják a terhesség és a gyermekkor betegségei, melyek deformálják a csontvázat és többé-kevésbé alapszabályban megtámadják az idegrendszert. A nyomor tehát bonczitani elváltozásokhoz és anomáliákhoz vezet, melyeket Lombroso helyesen megállapított. De nem ezek az anomáliák okozzák azt, hogy a vagyontalanok büntetendő cselekményeket követnek el. A büntettesnél a szervezeti működésnek elváltozása az agyrendszernek és a társadalmi környezetnek kölcsönös összehatására vezethető vissza.

Nem az atavismus, se más valami szervezeti hajlandóság, hanem a társadalmi környezet, a criminalitás melege, ez teremti a büntettest. «A társadalmaknak olyan büntetéseik vannak, a minőket megérdemelnek.»

arányt is. Ahhoz, hogy a criminalitás növekedéséről beszélhessünk, szükséges, hogy az nagyobb fokú legyen, mint a társadalom, (a kereskedelem, az ipar és más üzletek terén előállt) gazdasági munkásságának növekedése. Minthogy pedig 1826-tól 1878-ig Olaszországban a criminalitás növekedése a következő aránynak felel meg: 100 : 254, ellenben ugyanez idő alatt a gazdasági tevékenység megháromszorozódott: ennél fogva Poletti azt vitatta, hogy a büntetendő cselekmények száma még fogyott is.

Ezt az elméletet Tarde, Ferri, Garofalo és mások hevesen támadták. Előbbi kimutatta, hogy míg a polgári és a kereskedelmi perek száma meglepően ugyanaz maradt, addig a lakosság egy része ma háromszor, sőt hatszor annyi bűncselekményt követ el, mint félszázad előtt.

^{*)} A törvényszéki orvostan tanára Lyonban. Nagyobb terjedelmű dolgozatot eddig nem tett közzé. Fölfogását congressusi beszédekben és néhány értekezésben foglalta össze.

A törvényhozás és a társadalmi reformok kezdeményezője ennél fogva többfélét tehet a társadalmi viszonyok javítására és a nyomor enyhítésére; míg az olasz iskola tanai kizárják azt, hogy törvényhozási, kormányzati vagy társadalmi intézkedésekkel meg lehessen változtatni a «született büntettes» helyzetét.

Lacassagnenak a büntettek osztályozására és agyrendszerük különbözőségére vonatkozó részletes tételeit, melyek különben is csak orvosi szakmunkába valók, más (különösen német) elmeorvosok nem fogadják el.

b) Tarde Gábor volt a francia iskolának legfényesebb, sajnos, már kialudt csillaga. Kérdésünkre vonatkozó nézeteit fentebb (l. fentebb 41. l. a jegyzetben) már említett nagy munkáiban és congressusi felszólalásokban fejtette ki.

A szerzőnek fényes irányát, finom és mély fejtegetéseit természetesen nem adhatom vissza főbb tételeinek ebben a sovány és száraz vázlatában.

Boncztoni alapon — bizonyítja Tarde — büntettes typust lehetetlen megállapítani. A büntettek osztályozását is sociologiai alapokra kell fektetni.

Tarde nem tagadja, hogy a büntetendő cselekménynek természeti és élettani tényezői is vannak, de vitatja, hogy a társadalmi befolyás túlnyomó. A társadalomnak összes jelenségeit, beleértve a büntetendő cselekményt is, megmagyarázza az utánzásnak hatalmas, leggyakrabban öntudatlan, mindig titokzatos hatása. Ma az utánzás hatása a magasabb társadalmi osztályok tagjairól az alsóbbakra; a bűn pedig a fővárosból és a nagy városokból a falúra terjed át.

Korunkban a büntetendő cselekmények elkövetése különleges foglalkozássá vált, mely mindinkább bizonyos osztályok tagjaiban összpontosul. A mai büntetendő cselekmény jobban meggyökerezett, lassan, de állandóan terjed. Ennek a terjedésnek oka, hogy a büntetendő cselekmény ma jobban jövedelmező és kevesebb kockázattal jár, mint régen; továbbá, hogy a büntetteknek hivatásszerű elkövetésére napjainkban még többen alkalmasak, mint korábban; végre az a tény, mikép annak szükségessége, hogy büntetendő cselekményt kövessenek el, gyakoribbá vált.

Félszázad óta folytonosan nőtt azoknak a tárgyaknak a száma, melyeket könnyű dolog ellopni, elsikkasztani stb..

és szaporodtak azok az élvezetek is, melyeket lopás, csalás, hűtlen kezelés elkövetése útján meg lehet szerezni. Ugyanez idő alatt a fogházak egészségügyi és egyéb viszonyai folytonosan javultak, a bírák és esküdtbíróságok kegyelmes fölfogása pedig napról-napra növekedett. E szerint a büntetendő cselekmények nyeresége nőtt, kockázata pedig fogyott. Munkakerülő ember számára a bűncselekmények elkövetése ma már egyike azoknak a foglalkozásoknak, melyek legkevésbé veszedelemesek és a legjövedelmezőbbek. Ugyanazon félszázad alatt a társadalmi forradalom megsokszorozta a tönkrementeket, az elkeseredett elemek és a csavargók számát és minthogy a jótékonyági ösztönök az üzletemberek sorában nem növekedtek, ennél fogva még a viszonylagosan becsületes elítéltek is az első büntetendő cselekmény után gyakran csatlakoznak a hivatásos büntettekhez, mert a tisztességes társadalom kilöki őket a maga soraiból.

A fentebbi fölfogást igazoltnak tekintem a büntetteknek egyik jelentékeny csoportjára, a hivatásszerű büntettekre nézve, de egyoldalú, illetőleg túlzott az a többi büntettek tekintetében.

A munkának — folytatja Tarde — jótékony hatása van. E szerint az összefüggés a criminalitás nagyobbodása és a termelési módzatok fejlődése, illetőleg az ipari tevékenység növekedése közt nem okozati, hanem alkalmi, nem természetes, hanem esetleges.

A mi a gazdagság és a szegénység befolyását illeti, arról Tarde több munkájában nyilatkozik.

A büntetendő cselekményeknek rendes oka a birvágó vagy a gazdagodási vágy. E szerint a gazdagot, még ha a legtisztességielenebb is, vagyona rendszerint visszatartja attól, hogy büntetendő cselekményt kövessen el.

De nem a gazdagságnak és szegénységnek, hanem az elégedettségnek és az elégtelenségnek van befolyása a büntetendő cselekményekre. Azok, a kik viszonylagosan jó-módban élnek, rendszerint meg vannak elégedve jövedelmüknek mérsékelt növekedésével és tartózkodnak attól, hogy vagyonukat büntetendő cselekmények segítségével iparkodjanak gyarapítani. A francia paraszt általában véve ilyen mérsékelt és sokkal megelégedettebb, mint az a milliomos

bankár vagy az az ideges politikus, a ki nagy vagyonát üzérkedő üzletekkel, csalásokkal és zsarolásokkal iparkodik növelni. A jómódú mezőgazdák általában véve a legbecsületesebbek.

Most is áll a régi igazság: a gonosznak az a mentése, hogy gyakran szerencsétlen. Már pedig társadalmunk nem boldog, nem is megelégedett.

Ez által végeredményben Tarde is elismeri, hogy a szegénység a büntetendő cselekményeknek hatalmas tényezője, csakhogy nem önmagában véve, nem közvetlenül, hanem közvetve.

A jólétnek különböző foka a bűncselekményeknek, ha nem is mennyiségére, de különböző minőségére hat, különösen más-más befolyása van arra a tárgyra, mely felkelti a büntettes bűrvágyát. Valamivel magasabb fokú jólét bizonyos vágyakat kelt, másokat pedig elnyom. Az utolsó 50 év alatt, a mióta Franciaország gazdagodásnak indult, a gazdasági termények lopási arányszáma csökkent, ellenben több ékszer és több készpénzt loptak.

A szegény megyékben egyenlő a személy és a vagyon elleni büntetendő cselekmények száma. A gazdagabb megyékben több a vagyon elleni büntett.

A nagyvárosi központokban, a hol a jólét legmagasabb fokát éri el, egyúttal a legmélyebb és legelterjedtebb nyomort is találjuk. Ezért itt több vagyon elleni büntetendő cselekményt követnek el, mint a legszegényebb vidékeken, a mit már Quetelet is megállapított.

Számos nagyérdekű egyéb részlet ismertetését, sajnos, a tér hiánya nem engedi.

D) *A socialista írók álláspontja.*

Ámbár a gazdasági tényezőknek már évtizedekkel Marx irodalmi munkássága előtt többen (köztük láttuk fennebb, a 222. lapon, Hommel és Lucas nézetét) döntő befolyást tulajdonítottak a büntetendő cselekményekre, mindamellett ennek az álláspontnak legbehatóbb feldolgozását a socialista írók munkáiban találjuk.

a) A socialista írók elfogadják a francia iskolának a környezet befolyására vonatkozó elméletét, csakhogy kiegészítik azt a társadalmi materializmus elméletével. A francia iskola követői ugyanis, habár méltányolják a gazdasági

helyzet hatását, mint a büntetendő cselekményeknek közvetlen okát, mindamellett a teljes felelősséget mégsem tulajdonítják a társadalom gazdasági szervezetének. Ezzel szemben a socialista irodalom azt vitatja, hogy a kedvezőtlen anyagi helyzetnek és ebből folyólag a criminalitásnak fő oka a társadalomnak jelenlegi capitalista szervezete és minden bajnak orvossága lenne a magántulajdonnak teljes eltörlése vagy legalább is az, hogy a termelés eszközeit kivennék a magántulajdonból és köztulajdon tárgyaivá tennék. Ez a tan tehát az egész criminalitásnak materialista felfogása.

A kérdésünkre vonatkozó socialista irodalomról van Kan a következő képet adja:

Marx elméletét a criminológiára kétféleképen alkalmazták:

Az íróknak egyik csoportja (mely csoport élén az alább [D) d) δ) pont] ismertetendő Colajanni áll) azt vitatja, hogy a büntetendő cselekményeknek vagy legalább a legtöbb büntetendő cselekménynek közvetlen oka az a gazdasági méltánytalanság és bizonytalanság, melyet korunknak gazdasági viszonyai feltüntetnek, valamint a bajoknak az a hosszú sorozata, melyet ezek korunk társadalmában magok után vonnak.

A másik csoport írói úgy tekintik a büntetendő cselekményt, mint természetes visszahatást azok részéről, a kiket a capitalismus kizár a föld javaiból, visszahatást a tulajdosok kiváltságai és azon rendszabályok ellen, melyeket ezek javaik védelmére alkalmaznak.

Mind a két csoport írói tehát megegyeznek abban, hogy kizárólag a materialismus álláspontjából vonják le következtetéseiket. Csakhogy az előbbi csoport írói a criminalitásnak, az utóbbiak ellenben a társadalomnak szervezetét vizsgálják materialista szempontból.

A két csoport írói közt tehát a kiindulási pontban van a különbség.

Az első csoport írói a criminalitás vizsgálatából indulnak ki és visszamenve a büntetendő cselekmények okaira, azokat abban a sanyarú gazdasági helyzetben vélik felfedezni, mely vagy egyedül vagy legalább igen jelentékeny részben ezt a nagy társadalmi kórt előidézte. Ezek az írók

tehát a büntetendő cselekményt önmagában véve, mint társadalmi jelenséget fogják fel materialista szempontból.

Ellenben a másik csoport írói első sorban nem a criminalitást, hanem a kapitalista szervezetet vizsgálják és ez utóbbit úgy fogják fel, mint a jelenkori társadalom mind-egyik kóros nyilvánulásának, első sorban a kriminalitásnak forrását. Ennek a csoportnak kiindulási pontja tehát nem a büntetendő cselekmény, hanem a társadalmi viszonyok.

A végső következtetésnél mindakét csoport írói találkoznak.

A socialista írók szerint az egész társadalmi környezetnek befolyása a gazdasági környezetnek hatására zsugorodik össze, az egész társadalmi tevékenységet gazdasági okok határozzák meg; különösen a büntetendő cselekményt minden más felett és különlegesen gazdasági okok irányozzák.

b) *Előfutárok.*

Hasonló nézeteket már régebben és általánosságban Godwin (1796), Owen, (1821), Cabet (1840), Fourier (1846), Pécqueur és Proudhon (1858) fejtettek ki.)*

c) *Marx és Engels álláspontja.*

Marx behatóan nem foglalkozott kérdésünkkel, csak általánosságokban vázolta álláspontját. A történelmi materialista felfogás azonban magában foglalja az összes társadalmi viszonyoknak és az összes társadalomellenes jelenségeknek, (ide értve a büntetendő cselekményeket is) anyagi alapon való magyarázatát.

*) Godwin szerint a büntetendő cselekményeknek valódi forrása az, hogy az egyik embernek bőségben rendelkezésére áll mindaz, amitől a másik meg van fosztva. Owen remélte, hogy mihelyt a túlságos gazdagság és a túlságos szegénység el fognak tűnni, egyszerre megszűnik minden kísértés, mindazok az indokok, melyek jelenleg büntetendő cselekményre vezetnek.

Cabet (*Voyage en Icarie*) minden bűnnek, a társadalom minden büntetettének, mind a gazdagok, mind a szegények számára minden szerencsétlenségnek okát a vagyoni egyenlőtlenségben, a tulajdonban és a pénzben vélte megállapíthatni. (Ebben van a magva sok modern marxista kriminologus tételének.) «Hódítók vagy az aristocratia — írta Cabet — elfoglalták vagyis ellopták a földet, sőt az összes ingó dolgokat is (id. m. 310. l.) és tulajdonuk megvédése céljából lopásnak nyilvánítottak minden oly cselekményt, a mely birtokukat sérti.» Proudhon írja: «A szegénynél a szűkölködés, a lassú éhezés eltompítja a lelkiismeretet, ez szüli az összes betegségeket és bűnöket, a tunyaságot és a lopást.»

Marx azt vitatja, hogy minden társadalmi jelenség, legyen az akár politikai, akár vallási, akár æsthetikai, akár erkölcsi természetű, csak a gazdasági indító okoknak közvetlen és kizárólagos terméke.

«Az ember lételét — írta Marx — nem lelkiismerete irányítja, hanem ellenkezőleg társadalmi létele irányítja, sőt determinálja lelkiismeretét.»

Engels már részletkérdést vizsgált; nevezetesen egybevetette az angol criminalitás ijesztő növekedését a sanyarú gazdasági helyzettel. (1844.) Adatai szerint a büntetendő cselekmények száma 1815-től 1842-ig Angliában hatszor nagyobb lett. A mezőgazdasági vidékeken 1043, az ipari kerületekben 840 lakosra esett egy büntetett. Ebből Engels azt véli megállapíthatni, hogy a mely kerületekben sanyarúbb a munkás helyzete, ott nagyobb mértékben nő a büntetendő cselekmények száma.

E fejtegetéseknek még nincs szigorúan tudományos jellegök. Valószínű azonban, hogy Angliában a bűncselekményeknek akkori rendkívül nagy számát az ipari proletariatus azon időbeli gazdasági helyzete is befolyásolta.

d) *A marxista criminologusok.*

α) Turati Fülöp *) foglalta össze először a büntetendő cselekményeknek marxista elméletét.

Turati szerint a társadalmi tényezők és első sorban a gazdasági helyzet az, melytől minden más társadalmi jelenség függ.

Ezek azok az igazi és csaknem kizárólagos elemek, melyek a büntetendő cselekményeket előidézik.

Az egyéni tényezőknek csak korlátolt hatásuk van, különösen a született büntettesekre, a kik azonban az összes büntetteseknek csak 10%-át teszik ki. E szerint a büntettesek legnagyobb része a társadalmi tényezők hatásának van alávetve. Lombroso elméletével nem is lehetne megmagyarázni, hogy a népességnek csak egy kis része követ el büntetendő cselekményeket, mert hisz' a természeti és az

*) Milano képviselője és egy folyóirat szerkesztője. Tanulmányát, melynek címe *A bűncselekmény és a társadalmi kérdés* (Milano, 1883) lefoglalták. Ferri, a ki akkor még nem csatlakozott a socialdemokrata párthoz (l. fennebb 225. lap.) *Socialismus és criminalitás* (1883) című rőpiratot írt Turati tanulmánya ellen.

élettani tényezők hatása az egész népességre egyformán kiterjed.

β) Battaglia Brúnó *A büntetendő cselekmény dinamikája* (Nápoly, 1886) című munkájában azt vitatja, hogy a büntetendő cselekmény főoka a tettesnek lelki degeneráltsága.

Battaglia elveti Lombroso tanát az atavismusról, de maga is elfogadja a büntettesnek boncztoni és lélektani típusát, melynek jellege pathologikus és degenerált. Ezt a típust lelki tulajdonságai teszik büntetessé. Hiányzik benne az a képesség, hogy valamely adott társadalom létfeltételeihez alkalmazkodjék és hiányzik az erkölcsi összhang az egyén és a többség közt.

A gazdasági viszonyok nemcsak alkalmi befolyást gyakorolnak a criminalitásra, hanem állandó jelentőségűek annak következtében, hogy közreműködnek a büntetendő cselekményt előidéző többi tényezőnek, főleg a degeneráltságnak alakulására is. A büntetendő cselekmény csak bizonyos fokig degenerált egyéneknél fordul elő.

Battaglia tanulmányának második része adja a marxista sociologia alapvonalaait. Azt vitatja, hogy mindazt a visszasságot, hibát, rendetlenséget, mely a családban, az államban, a társadalmi és vallási viszonyokban jelentkezik, végeredményben a jelenkor gazdasági viszonyai idézik elő.

A nyomor önmagában véve is oly feltételeket teremt, melyekből a criminalitás nagy része előáll.

γ) 1894 után írt munkáiban *) Ferri Henrik lényegileg más következtetésekre jut, mint korábban. (Lásd fennebb IV. Bb 225. l.)

Azt hangoztatja, hogy a nyomor, ha az emberek elcsenevészésedésének nem is egyetlen és kizárólagos oka, mégis a legfőbb ok. Ez idézi elő a legtöbb betegséget, az őrültséget és a criminalitást. A nyomor eltűnése nem szüntetne ugyan meg minden büntetendő cselekményt, de azoknak legnagyobb és legjelentősebb részét mégis eltörölné. Már pedig a socialista rendszerről elhiszi a maga is socialistává átváltozott Ferri, hogy keresztülvitele esetén meg fog szűnni

*) *Socialismus és positiv tudomány* (1894); *Positivista vitakérdések a socialismusról* (1895); *Bűnügyi embertan és socialismus* (1895).

a munkás osztály nyomora, tehát a nyomor eltűnésével megszűnnék a nép degeneráltságának főoka és a büntetendő cselekmények nagyobb része is. Mindez azonban csak állítás pozitív bizonyíték nélkül.

Azt is állítja Ferri, hogy a verseny láza és az az adáz küzdelem, melyet egyesek a magántulajdon megszerzése és megtartása céljából folytatnak, még a bourgeois-világban és a főurak közt is egyeseket idegbetegségbe, büntetendő cselekményhez vagy öngyilkosságba sodornak, míg a collectivista szervezet mellett mindezek az egyének sokkal nyugodtabb életnek örvéndenének.

Legutóbb idézett socialista dolgozatában Ferri még azt is vitatja, hogy az alkalmi és a szokásszerű büntettesek csaknem kizárólagosan a társadalmi környezet termékei. Pedig ezek teszik ki a büntettesek $\frac{3}{4}$ részét. Mindezek eltűnnének a collectivista társadalomban. Még szenvedélyből se fognának büntetendő cselekményt elkövetni, mert a socialista szervezetben az önzés nem lesz többé kiengesztelhetlen ellenese a társadalmi életnek.

Csak a büntettes elmebetegek és a született büntettesek maradnának meg, de ezek száma a viszonyoknak általános javulása következtében szintén csökkenne.

Lombrosóval szemben helyesen utal Ferri arra, hogy a criminalitásnak az utolsó félszázadban jelentkező nagy és folytonos változásait nem lehet embertani vagy természeti alapon megmagyarázni, mert az embertani és a természeti változások csak lassan állanak be. Ezért a büntetendő cselekményeknek időszaki változásait legnagyobbbrészt társadalmi tényezőknek kell tulajdonítanunk. Még bizonyos embertani tényezők, (pl. a kornak és nemnek befolyása a büntetendő cselekményekre, az elhagyatott gyermekek védelme, stb.) is a társadalmi tényezőktől függnék.

BALOGH JENŐ.

NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNYHOZÁS.

Harmadik közlemény.*)

III. A népiskolai hatóságok.

A törvényjavaslatok az 1876. évi XXVIII. t.-czikket csak a tanfelügyelői ügykör tekintetében kívánják módosítani.

Szükségét látjuk azonban, hogy észrevételeinket kiterjesszük a népiskolai közigazgatás egész körére. Csak korlátozt felfogás tekintheti a közigazgatást pusztán oly keletnek, mely csupán biztosítékul szolgál, hogy benne a tulajdonképeni munkásság háborítatlanul folyjon. Minden igazgatásnak, de különösen annak, a mely a népnevelés feladatát intézi, nemcsak ellenőrző felügyelő hivatása van, hanem tartalmi tekintetben is kell, hogy irányítással, vezetéssel magát az ügyet is gondozza. Azért fontos dolog, hogy a közoktatásügyi közigazgatást ne csupán tisztviselők intézzék, hanem maga a népnek is megfelelő része legyen benne. A részvétel a nevelésügy terén magának a népnevelésnek egyik leghathatósabb eszköze. A köznevelés feladata nem szorítkozik csupán az iskola falai közt folyó munkára: nemcsak a tanításág végzi, hanem ha úgy szervezzük, hogy közügy gyanánt tekintve tért nyitunk benne közhatóságoknak és társadalmaknak egyaránt: akkor válik a nép erkölcsének igaz tényezőjévé. Helyesen buzdított annak idején Deák Ferencz 1840. évi július 27-iki követi

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 357. és 358. számában.

jelentésében, midőn fájdalommal emlékezett meg az akadályokról, melyek a törvényhozást gátolták a népnevelés törvény útján való rendezésében, e szavakkal: «Szükséges, hogy a jövő törvényhozás e tárgyat ismét csüggedést nem ismerő szilárdsággal felvegye s abban, a mit lehet, törvény által is eszközölni mindenképen igyekezzék. Addig is pedig közhatóságok és egyes polgárok tegyenek mindent, a mi hatalmukban áll, mert minden áldozat, mi e célra fordítatik, a hazának és emberiségnek oltárain van letéve. Nevelni a népet oktatással, célszerű törvényekkel, ez a legnemesebb feladat, mert kifejti a nemzet erejét, virágzásra emeli a hazát, biztosítja törvényeink szentségét és az embereket jobbakká és boldogabbakká teszi.»

De ezen jelentőségén kívül közelebb fekvő ok is készíttet arra, hogy a népiskolai közigazgatást nevezetesen a hatóságok közreműködését törvényeink alapján részletesebben megvilágítsuk. Azt hisszük, ép abban rejlik népoktatásügyünk nagy pangásának főoka, hogy e rendbeli törvényeink vagy egyáltalán nem is hajtottak végre, vagy oly ferdén alkalmaztattak, hogy azok minden jószándékú fogalmazása kárba veszett. Mert egészben véve mind az 1868. évi alaptörvényünk, mind különösen a népoktatási hatóságokról szóló 1876. évi XXVIII. külön törvényczikk régi hagyományos nemzeti felfogással szabályozták népoktatásunk igazgatását. De a kormányzat egyoldalú intézkedései csaknem kiforgatták a törvények alapjait és főként ennek tulajdonítható, hogy egységes nemzeti ügygvé a népoktatás nem válhatott, hanem még nagyobb a zavar e körben jelenleg, mint annak előtte a törvények meghozatala előtt. Jónak látjuk röviden összefoglalni iskoláink rendjét, a mint azt a törvények megállapították, hogy aztán vele szemben világosabban kitűnjék, minő intézkedéseknél fogva nem felel meg a tényleges állapot a törvény szándékainak.

Népoktatási alaptörvényünk látta el hazánkban először a tankötelezettséget büntető sanctióval (4. §.), érvényesítését a politikai községre bízva. Ez köteles (23. §.) első sorban gondoskodni a szükséges népoktatási intézetek felállításáról (35. §.) és e végből külön iskolaadót is szedhet az állami egyenes adóknak 5%-ig; s a mennyiben a szükséges népoktatási tanintézetek felállítására és fentartására

nem rendelkezik elég vagyonnal, (43. §.) segílyt nyerhet az államtól. A törvény életbe lépése előtt országsherte csakis felekezeti iskolák állottak fenn, most kimondatott elvül (24. §.) hogy a községek által felállított iskolák közös intézetek, a községi lakosok gyermekei részére hitfelekezeti különbség nélkül, és hogy általában (25. §.) nem tekinthetők felekezeti iskoláknak az oly intézetek, melyek községi vagyonból és jövedelemből a község összes tagjai által tartatnak fenn felekezeti különbség nélkül. A történeti folytonosság érdekében szolgált azonban az az engedmény, hogy a már fennálló felekezeti iskolákra nézve, melyeket eddig a községek vagyonából láttak el, fenttartható továbbra is ez a gyakorlat, feltéve, hogy a község a segélyezést a különböző felekezeti iskolák közt igazságos arányban megosztja. A segély pedig egy felekezet iskolájától sem vonható meg, míg azt a többi felekezetek irányában meg nem szüntetik.

Maguknak a hitfelekezeteknek viszont a törvény (11. §.) meghagyta a jogukat, hogy mindazon községekben, hol híveik laknak, a saját erejükből állíthatnak és tarthatnak fenn népoktatási intézeteket s hogy ezek számára — úgy, mint eddig szokásban volt — igénybe vehetik híveik anyagi hozzájárulását. A községi közös elemi iskolákban minden felekezet gyermekei járhatván, híveik hit- és erkölcsi tanításáról itt az illető hitfelekezetek tartoznak gondoskodni (57. §.) és a vallásoktatást a közös iskola órákon kívül, de szintén nyilvánosan kell tartani. Ugyancsak kötelees a felekezeti iskola (45. §.), ha iskolahiány miatt más felekezetű gyermekek is járnak bele s ezek szülei az iskola költségéhez arányosan hozzájárulnak, a hit- és erkölcsi tanítást oly órákra kitűzni, hogy ez idő alatt a más felekezetű gyermekek saját felekezetük felügyelete alatt hit- és erkölcsi tanításban részesüljenek.

A népiskolaügy közigazgatásában különbség tehető, annak politikai és szigoruan tanügyi részei közt.

Politikai tekintetben az iskolázás körül a teendőket a közoktatásügyi miniszter vezetése alatt közbenső fokon a törvényhatóságok közigazgatási bizottságai végzik, még pedig a törvényhatóság összes népoktatási intézeteire nézve (1876. XXVIII. t.-cz. 6. és 7. §.) azok jellegére való különb-

ség nélkül, tehát községi és felekezeti iskolákra nézve egyaránt. A miniszternek e bizottságokban külön tisztviselője a tankerületi kir. felügyelő, kit ő nevez ki, az oktatáshoz és közigazgatáshoz értő egyének közül. (1876. év XXVIII. t.-cz. 3., 4. és 5. §.) Alsó fokon pedig a községi hatóságok intézik a teendőket. Mindezeknek hatásköre minden oly ügyben, melyeket a törvény főképen a tankötelezettség érvényesítése és az iskolázás pontossága körül előír, kiterjed az összes népiskolákra, tehát a felekezeti népiskolákra is.

Tanügyi tekintetben azonban a közvetlen ellenőrzés megoszlik. A községi népoktatási intézetek a polgári község, a felekezetié a hitközség alatt állanak (1876. évi XXVIII. t.-cz. 9. §.), a melyek e célra külön iskolaszéket alakítanak.

A felekezeti iskolaszéknek az illetékes lelkész mindenestre tagja. Egyébként felekezeti szabályok állapítják meg alakítását és hatáskörét. A polgári iskolaszéknek a község képviselőtestülete által választott tagjain kívül tanácskozó és szavazó joggal tagjai még minden helybeli hitfelekezeteknek rendes lelkésze és a községi iskolák tanítóinak képviselői.

Jelentős tiszte a községi iskolaszéknek első sorban, hogy a tanítókat, a törvényhatóság közigazgatási bizottsága egy küldöttének elnöklete alatt ő választja, a segédtanítót pedig maga meghívhatja. Egyébként reá van bízva a tanügyi irányban a közvetlen felügyelet egész terjedelmében. Az anyagi ügyek elintézésére az iskolaszék az iskolák száma szerint egy vagy több külön gondnokot bíz meg, a ki évenként az iskolaszék elé részletes és okmányokkal igazolt számadást terjeszt. Maga az iskolaszék viszont eljárásáról évenként legalább két ízben tesz jelentést a községnek. A községi iskolaszék eljárását és ügyrendjét a közoktatásügyi miniszter állapítja meg.

A felekezeti iskolaszékek szervezése és teendője szintén azon keretben mozog, mint a községieké, de eljárásukat az illetékes felekezeti hatóság szabja meg (13. §.). Azonban az iskola mulasztások ellenőrzése körül reájuk nézve is döntők az állami szabályzatok.

Közbenső tanügyi közeg gyanánt a törvény (1876. évi

XXVIII. t.-cz. 8. §.) minden törvényhatóságra nézve egy állandó népnevelési bizottság szervezését szabja elő. Ez véleményező és indítványozó joggal bír a törvényhatóság összes népiskolai ügyeire nézve, tehát a felekezeti iskolák tekintetéből is; így e fokon a népoktatásügynek különvált száalai némikép összefonódnak. A bizottság szervezetét a törvényhatóság állapítja meg szabályrendelettel. Tagjai az iskolalátogatással ideiglenesen megbízott szakértőkön kívül a törvényhatóság területén lévő vallásfelekezetek egy-egy választottja, továbbá a törvényhatóság területén levő állami és községi, valamint mindenik felekezetbeli tanítók közül a törvényhatósági közgyűlés által választott egy-egy tanító. A kir. tanfelügyelő maga nem tagja a bizottságnak, de köteles figyelemmel kísérni munkálkodását s meghívás esetén a kellő tájékozás és felvilágosítás megadása végett ülésein vagy maga megjelenni, vagy helyettesét elküldeni. Ez a bizottság volna hivatva a törvényhatóság területén a népiskolaügy egységes előmozdítására gyakorolni az ellenőrzést és fejlesztése körül megtenni a szükséges javaslatokat, általában pedig tanácscsal támogatni a törvényhatóság közigazgatási bizottságát a népnevelés feladatának teljesítésében.

A községek és felekezetek mellé, mint jelentős tényező mindinkább előtérbe jutott maga az állam. A törvény (1868. évi XXXVIII. t.-cz. 80. §.) megadta ugyanis a közoktatásügyi miniszternek a jogot, hogy azon intézeteken kívül, melyeket a község felállítani és fentartani köteles, bárhol, ha szükségét látja tisztán államköltségen a helyi körülmények által igényelt tanintézeteket állíthat. Ez iskolák mellé a miniszter a közvetlen ellenőrzés céljából iskolaszékek helyett gondnokságot rendel (1876. évi XXVIII. t.-cz. 15. §.); közbenső fokon rájuk is kiterjed a törvényhatósági közigazgatási bizottság, nevezetesen a kir. tanfelügyelő hatásköre. A tanítók kinevezését s általában az iskolák el- látását azonban közvetlenül a központi kormányshoz intézi.

Anyagiakat leszámítva különben állami és községi iskola a központi államhatóság utasításán igazodik el. Az ellenőrzés tisztét mindkettőjükre nézve teljesen egyenlő jogkörrel végzik a kir. tanfelügyelők. (1876. évi XXVIII. t.-cz. 3. és 5. §.)

A felekezeti iskolákra nézve a kir. tanfelügyelő pusztán főfelügyeletet gyakorol; inkább politikai és közigazgatási, mint oktatásügyi tekintetből. (1876. évi XXVIII. t.-cz. 4. §.)

Elvi szempontból és fővonásait nézve nepoktatásügyi közigazgatásunk ezen szervezete méltán mintaszerűnek mondható.

Két oly alapelv érvényesül benne, a melyeken mai nap Amerika és Európa minden művelt államának oktatásügyi közigazgatása felépül. Bennünket nemzeti hagyományaink is utaltak figyelembe vételökre. Nemzeti közéletünk felébredése óta (1790.) nyíltan kifejezésre jutottak rendi országgyűléseink minden oktatásügyi munkálataiban és hogy törvénynyé nem váltak, annak az a felfogás állta útját, mely kormánysszékeinkben az egyház és iskola körüli királyi felségjogokról uralkodott.

Az első alapelv szerint az oktatás közigazgatásának szoros kapcsolatban kell állnia az ország egyetemes közigazgatásával. «Egyáltalán», így fogalmazta már az 1791-iki országos bizottság az elvet, «a köznevelésnek felügyelete és igazgatása benső kapcsolatban maradjon az ország közigazgatásával és az országnak semmiféle állás- vagy hivatásbeli lakosaira szabadalomképen (kizárólag) ne bizassék.» Ugyanezt ismételten kiemelte az 1827. évi országos bizottság is.

Elméleti fejtegetések ugyan, többnyire ajánlatosabbaknak hirdették, hogy az oktatásügy némikép az egyházi élet mintájára különálló közigazgatási testületi szervezetet nyerne; azonban különösen a múlt század folyamán, az állami élet demokratikusabb fejlődése folytán mindinkább nyilvánvaló lett az ily különvált szervezkedés hátránya. Mert szembeötlő, hogy ha az ily szervezetű iskolai hatóságoknak meg nem adják a külön adókimetés jogát, önállóságuk csak látszólagos és semmikép sem segíti kellőképp az iskola szükséges időszerű haladását. Ha pedig az adószedés jogával ellátják őket, gazdasági tekintetéből zavar és megterhelés keletkezik a némikép országos ellenőrzés alatt nem álló kezelés folytán. Világosan mutatkozik ez a körülmény például épen az ekként különvált szervezettel bíró egyházak közigazgatása körében.

Ép most folyik le két a műveltség fokán legelőbbkelő

helyet elfoglaló állam körében — Angliában és Németországban — nagy harcok közepett a törvényhozási munka, hogy azt a mulasztást pótolják, mely az által keletkezett, hogy a népoktatásügy-igazgatását némikép külön tartották az országos közigazgatástól. Angliában a school board különálló adóketési joggal bíró iskolaszervezet megszüntetésével a helyi politikai hatóságok jogkörébe ment át (1902.) az oktatásügyi közigazgatás; Poroszországban szintű lépnek az eddig fennálló iskolaközségek helyébe, — melyek azonban nem bírtak adóketési joggal — a politikai községek. Mindkét országban az átalakulással kapcsolatban érvényesül aztán a törekvés, hogy az ekként az országos közigazgatással kapcsolatos iskolaügy felszabaduljon minden másnemű illetéktelennek tartott, különösen egyházi befolyás alól. E körül folyik most leginkább a politikai harc.

A második elv kiválóan a községet tekinti az önkormányzat azon közegeinek, melyekre a népnevelés ellátása és gondozása bízandó.

Világosan kifejezést adott ez elvnek már az 1791-iki országos bizottság törvényjavaslatában: «Arra pedig — így szól harmadik pontja, — hogy az oktatás bárhol a közigazgatási intézetekben ingyenes legyen, az elemi iskolák a községek külön gondozására bízandók és a mennyiben ellátásukra a maguk ereje elegendő nem volna, a földesurak segíeyezzék őket». Az 1827-iki bizottság elejtette ugyan, különösen a fennálló egyházi iskolák szempontjából, az ingyenesség elvének általános alkalmazását, de a népoktatás körében külön fentartva azt, szintén a községekre bízva gondját. A segíeyezés tekintetében azonban hozzáfűzik, hogy «a mennyiben ellátásukra maguk ereje elegendő nem volna és a földesuraktól sem volna segítség nyerhető, illetén előforduló esetekben az 1548. VI. t.-cz. 4. §. és az 1548. évi XII. t.-cz. értelmében az alapítványi alapokból nyerenek segíeyt, fentartva az 1790. évi XXVIII. t.-cz. az alapítók szándékainak teljesítésére vonatkozó határozatát.»

Hasonló felfogással kívánták a karok és rendek 1843-ban hogy a királyi városokról szóló törvénybe felvétessenek azon tárgyak közé, melyekre a város közdolgai eloszolnak, külön (d) pont alatt a közoktatási és nevelési dolgok és

ez értelemben törvénybe kívánták iktatni a következő szakaszokat.

«281. §. A városban létező nép, reális és kereskedelmi köziskolák, az evangélikusok iskoláira nézve az 1790/91 évi XXVI. t.-cz. épségben tartása mellett, a város felügyelete alatt állanak.

282. §. Felügyelete alatt állanak azon magánintézetek is, a melyekben a városban nevelés tekintetéből léteznek, de ezekre határozólag a felügyelés ki nem terjedhet, hanem csak tagadólag a netalán előforduló visszaélések meggátlását eszközölheti.

283. §. A köziskoláknak, melyek a város felügyelete alatt állanak és magán nevelőintézeteknek állapotjára a népnevelésről szóló törvény értelmében törvényhatóságilag egy állandó biztosság ügyel, mely egy a közgyűlés által választandó tanácsbeliből, képviselő tagokból és egy jegyzőből áll.

284. §. Kötelessége ezen biztosságnak felügyelni, hogy a népiskolákban a közoktatás a fennálló köztörvény és rendszabályok szerint különösen pedig, hogy nemzetileg eszközöltessék.

285. §. A mely iskolákban a tanítók választása a népnevelésről szóló törvényben megszabott mód szerint a városi községet illeti, azoknak magukviselete iránt a biztosság időről-időre a közgyűlésnek jelentést s mindazon tárgyakban, melyekre nézve az iskolák javítása anyagi és szellemi tekintetből kívánatos javaslatot; az iskolákra és nevelő intézetekre pedig, melyekben a tanító választása a városi községet nem illeti időről-időre szintén figyelemztető tudósításokat tesz oly végből, hogy előfordulható esetekben a közgyűlés által a szükséges intézkedések megtétethessenek.

286. §. A biztosság a város pénztárára utalványozhat, hanem az iránt a kis, illetőleg közgyűlésnek tartozik jelentést tenni.

287. §. Általánosan az iskolák állapotja iránt határozatot hozni nem lehet, mielőtt a nevelési biztosság meghallgattatnék.

288. §. A köznevelési biztosság eljárását és kezelési alakját a szabály határozza.»

Ugyancsak egy időben készült országgyűlésileg törvényjavaslat a Hajdu valamint a Jász-Kun kerületek rendezéséről is. Mindkettőben a helyi hatóságokról szóló fejezetben, mint a tanácsülés tárgyai közt külön említetetik f) pont alatt) a közoktatásügyre való felügyelés s azt az erről szóló külön 418. szakasz ekként szabályozza:

«A köziskolákra, de egyéb helybeli magán nevelőintézetekre is az 1790:XXVI. t.-cz. 5. §-a épségben tartása mellett a törvény értelmében helyhatóságilag a városok tanácsa felvigyáz, törvényhatóságilag a kerület is felügyel és tisztviselői által a nevelőintézetek álláspontja iránt magának tudomást szerezvén, a szükséges lépéseket előadandó alkalommal megteszi.»

E törvényjavaslatokból tudvalevőleg törvény nem vált, de figyelemre méltó, hogy a karok és rendek, különösen a népnevelési pontozatok tárgyában is a főrendekkel nyolcz izenetet is váltottak. A főrendek ugyanis a szóban levő pontozatokat azon oknál fogva kihagyni kívánták, mert az intézkedés inkább a népnevelés körébe tartoznék. A karok és rendek viszont fentartásukat ép azért sürgették, mert «a közoktatási és nevelési dolgok intézése közigazgatásunk egyik legfontosabb ágát teszi és oly ágát, melyre a városok jelenleg is, fennálló kormányshéki rendeletek és törvényes szokások szerint befolyanak. Ha pedig innen kihagyatnak, ezen jelenleg is gyakorolt joga a városoknak, közintézeteik tetemes kárára kétségbe hozattatnék.»

Midőn pedig a főrendek a kihagyás mellett kitartván állást foglalva, a pontozatok helyett következő rendelkezés kimondatását ajánlották:

«A városoknak a közoktatásra volt eddigi befolyása s felügyelése jövendőre is fentartatik»

és a közoktatást tárgyzó szakaszokat azért nem vélték elfogadhatóknak,

«mert azok szerint a köziskolákra nézve oly hatáság adatnék által a városoknak, melylyel eddig oly kiterjedésben nem mindenütt bírtak; és mivel a közoktatási tárgynak rendszeres felvétele előtt az ily kiemelve teendő változások zavart okozhatnak,» — a karok és rendek azt adták elő, hogy

«e tárgyra nézve semmi olyan intézkedés, mely akár az alkotandó törvény elébe váгна, akár a városoknak e részbeni felügyelési jogát a kormány felügyeleti jogának rovására kiterjesztené, nem foglaltatik, és a magas főrendeket illette volna kimutatni a karok és rendek által előterjesztett javaslat azon részét is, a melyek itt ismételt állítással ellentétben állanak, a magas főrendek azonban ezt tenni most sem akarták s azért a

karok és rendek akaratlanul is azon véleményre kényszerítettnek, hogy a főrendek előbbeni nyilatkozatuk ellenére oda látszanak célozni, hogy a közoktatást a közigazgatás királyi jogai közé tartozónak vélik, melyeket a törvényhozási eljárással összekeverni oly gondosan óvakodnak, annyiival is inkább, mivel a karok és rendek már második üzenetükben kijelentették, hogy azon esetre, ha a közoktatásról szóló, részben idézett törvényjavaslat még az országgyűlésen jóváhagyás alá nem terjesztetnék, annak idézését kihagyni s a feunálló szabályrendeletre és a törvényes gyakorlatra hivatkozni készek.»

A főrendek erre válaszukban felhíva érezték magukat annak kijelentésére, hogy oda sohasem céloztak, hogy a közoktatást a közigazgatás azon jogai közé számítsák, a melyek a törvényhozás körébe nem tartoznak.

Végre a karok és rendek a törvényjavaslat felterjesztését siettetni kívánván azon szerkezetet közölték a főrendekkel, melyet azon esetben elfogadandónak véltek, ha a közoktatásról szóló törvényjavaslat még az országgyűlésen királyi jóváhagyás alá nem terjesztethetnék. A szerkezet pedig így szólt:

«Míg a törvény a közoktatás és nevelés tárgyában kimerítőleg rendelkeznek, az 1790 évi XXVI. t.-cz. 5. §-nak épségben tartása mellett a városok hatósága a köziskolákra, de egyéb helybeli magán nevelőintézetekre is, az eddigi gyakorlat szerint és a szabályrendeletek értelmében felvigyázni, továbbra is fentartatik.»

A főrendek e szerkezetet elfogadták.

Tanulságosnak tartjuk már az idő jelentőségénél fogva is, az 1848-iki Eötvös-féle törvényjavaslatnak ide vágó pontozatairól is megemlékezni, tekintettel egyúttal a módosításokra, melyeket első képviseleti országgyűlésünk rajta eszközölt.

A törvényjavaslat 3 §-a így szólt:

«A közállomány gondoskodni fog, hogy minden helységben és pusztákon a mennyire lehet, tanintézetek legyenek.»

Az osztályok központi választmánya e szakaszban e szó helyett «közállomány» «kormány» kifejezést ajánlott, mert valamint a közállomány kötelessége arról gondos-

kodni, hogy minden helységben és népes pusztákon — a mennyire lehet — tanintézetek legyenek, úgy ezen kötelességét a közállománynak a törvény végrehajtásával a kormány teljesíti.

A ház határozata értelmében a «közállomány» szó «kormánynyal» felcseréltetett.

A szóban levő törvényjavaslat 5. §-a kimondta:

«Az elemi nevelés minden közintézetekben ingyen adatik.»

6. §-a pedig imigy szólt:

«A mennyiben az egyes iskolák saját fennállásukra alapított vagyonnal nem bírnak, mely minden intézetnek most is teljes épségben fentartatik, annyiban a népiskolának terheit a község viseli, mely e célra minden helybeli vagy hozzátartozó polgárra külön adót vethet ki.»

Ezt a szakaszt az iskolák alapítványa tekintetéből nagyobb határozottsága végett csupán az elemi iskolákra korlátozhatni vélte a választmány. Az iskolai községi adót pedig nehogy e kifejezés által «polgár» oly lakosok, kik polgári jogokkal még nem bírnak, magukat a közteher alul mentesítve véljék, a következővel ajánlotta felcseréltetni: «lakos és birtokos». A szakaszt a ház ily értelemben módosította:

«A mennyiben az egyes elemi iskolák örök alapítványu pénz vagy fekvő birtoki vagyonnal nem bírnak, mely minden intézetnek most is teljes épségben fentartatik, annyiban a népiskola költségeit a község viseli.»

A következő 7. és 8. szakasz a ház határozata szerint aztán ekként intézkedett:

«A községi költségek ezen rovata az országos adónak 5%-át nem haladhatja és ennek fizetéséhez minden lakos és birtokos azon arányban járul, melyben egyéb közterheket visel. Ha az egyes népiskola fentartására sem annak saját alapítványi jövedelme sem a 7. §-ban meghatározott községi adó nem elégséges, a hiány a közállománytól nyert pénzsegély által fogna fedeztetni.»

A szóban levő törvényjavaslat 13., 14. és 15. §-ai különösen szabályozni akarták a köziskolák felekezeti jellegét, ekként:

A mely községben több hitfelekezet van, minden hitfelekezet számára külön elemi iskola nyitattik, ha egy-egy felekezeti iskolába járó gyermekeinek száma 50-re megyen. A mely községben több hitfelekezet van, de nem oly számmal, hogy a 13. §. értelmében számukra külön iskolát nyithatni lehet, ily helyen az iskola közös és az elemi nevelést a növendékek hitfelekezeti előny vagy különbség nélkül nyerendik; másként a vallásos nevelés a 12. §. értelmében nem ezen iskolához, hanem egyenesen az illető lelkészekhez tartozván. Ha oly községekben, hol több hitfelekezet van, de a 13. §. értelmében ezek számára külön iskolákat nyitni nem lehet, akár egyesek, akár valamely hitfelekezetibeliek mégis saját erejükből külön iskolát állítani kívánnak, ez szabadságukban fog állani, a nélkül azonban, hogy ez által a közös iskola fentartására kívántató és aránylag kiveendő községi adó alól felmentetnének.»

E pontozatokra nézve az osztályok központi választmánya

«nem titkolhatta azon óhaját, vajha a közös iskolák minden vallás és nyelvkülönbség nélkül minél előbb általánosan létesíthetnének az egész országban; figyelve azonban arra, mikép a népnek legnagyobb része még ezen üdvös elv elfogadására nem képes; figyelve továbbá arra, mikép ily közös elemi iskolák nemcsak Angol-, hanem Németországban is több helyeken, hol külön hitfelekezetek léteznek, többnyire üresek, s nyilvános köziskolák mellett a növendékek saját hitfelekezeteik szerint magánintézetekben külön ülnek, azonban a nyilvános iskolák felállíthatását megakadályoztatni főkép a haza mostani viszonyaiban tanácsosnak nem véli; s habár igen óhajtható, mikép ezen bizodalmatlanságból a honpolgárok keblé minél előbb tisztuljanak meg, tekintve azonban a népnevelés elhanyagolt állapotát, melynek javítását az elemi iskolák rendezésével és a szülőknek gyermekeik iskoláztatásairól kötelezésével bármi időre is elhalasztani igen káros volna, a központi választmány ezen 13. §. javaslatát pártolja oly megjegyzéssel, miszerint az, minden netaláni ellenszenv elhárításul a különnyelvű lakosokra is kiterjesztendő és inkább megengedőleg következőleg volna módosítandó:

«A mely községben különféle népfajú lakosok és több hitfelekezetek vannak, mindenik hitfelekezet, népfaj számára külön

elemi iskola nyitthatik, ha egy felekezet iskolába járó gyermekeinek száma 50-re megy.»

Ehhez tartotta a választmány alkalmazandónak a többi szakaszokat is, különben ezekre semmi észrevétele nem volt.

Hosszas és heves vita folyt erre (1848 évi augusztus hó 8-án) a köziskolák felekezetiiségének kérdése körül, végre a ház ezt a kérdést: «azon községekben, hol egy-egy hitfelekezet iskolába járó gyermekeinek száma 50-re megy, mindegyik felekezet számára álladalmi költségen megnyithatik-e külön iskola, vagy nem?» 181 szóval 86 ellen nemmel döntötte el és így a szakasz fogalmazása következő ülésre maradt.

Majd folytatólagos, beható két napi vita után, melyben különösen Deák Ferencz is hallatta szavát, a ház tíz fogalmazás közül 231 szóval 84 ellen a következő szöveget fogadta el:

13. §. «Az álladalom által minden községben közös iskola állítatik. 14. §. A mely községben több hitfelekezet van, szabadságában állandó a külön felekezeteknek a kormány felügyelete alatt saját erejükkel külön elemi iskolát állítani, de csak a felekezeti többség kívánatára, a kisebbség semmi esetre sem kényszeríthetvén, hogy a külön iskola fentartására szükséges költségekhez járuljon. 15. §. A külön iskolát állító felekezeti többség elemi iskoláira tett alapítványainak a 7. §. értelmében birtokában maradván, a közös iskola fentartására kívántató községi adó rovata alól fel nem mentetik.»

A következő 16. szakasz végre az iskolák közigazgatása tekintetéből megállapította, hogy:

«A községi iskoláknak egyenes felügyelése és vezérlése a községek által választandó bizottmányokat illeti; valamint ezeket fogja illetni a tanítók választása azok közül, a kik kellő bizonyítvánnyal bírnak arról, hogy nevelési pályára elkészültek.»

A választmány oda nyilatkozott hogy a szakaszban, melyből egyébként csak ezen szó: «és vezérlése» maradhatna ki, szükséges volna, biztosítani az ellen, hogy azokba a községi bizottmányok magán érdekű kedvezésből képezetlen, ügyetlen vagy rossz erkölcsű tanítókat alkalmazhassanak; a helyesen választott tanítókat pedig az ellen,

hogy ugyanezen bizottmányok őket alapos ok nélkül hivatalukból elbocsáthassák. Azért a következő szerkezetét ajánlották:

«A községi iskoláknak egyenes felügyelése a községek által választandó bizottmányokat illeti. Ezen bizottmányok fogják választani a tanítókat azon egyének közül, kik kellő bizonyítványt bírnak arról, hogy a nevelési pályára elkészültek. A tanítók választása azonban és törvény által meghatározandó esetekbeni elbocsátása a kerületi bizottmányok és illetőleg a közoktatási miniszter felügyelete mellett eszközöltetik.»

A ház elfogadta a szerkezetet.

A közigazgatás közbenső hatáságaira nézve pedig a javaslat 18. szakasza azt tervezte, hogy az ország külön kerületeiben, az egykori Erdélyben és Horvátországban összesen hat kerületi bizottmány állítatik fel, mely a közoktatásügyi miniszterium vezetése alatt a népnevelés ügyét különösen kezelni fogja.

E pontra a központi választmány azt jegyezte meg, hogy a szakaszból a törvényesen megállapított viszonyoknál fogva az egykori Erdély és Horvátország említése kihagyandó és az utóbbi «kapcsolt részek» kifejezéssel volna felcserélendő; a miniszteriumnak pedig tágabb tér engedethetnék, miszerint a kerületi bizottmányok számát a szükséghez képest szaporithassa vagy kevesbíthesse. Ehhez képest ezt a szövegezést ajánlotta s a ház el is fogadta:

«Az ország és kapcsolt részek külön kerületeiben a szükséghez képest több kerületi bizottmány állítatik fel, a melyek a közoktatási miniszterium vezetése alatt a népnevelés ügyét kezelni fogják.»

Ezen történeti visszapillantás még az esetben sem merőben pusztá kitérés, ha nem ismertetné a háttérrel melyből alkotmányos életünk megújulásának első éveiben népnevelési törvényhozásunk kialakult. Oly időszak emléke újul meg az által, a melyben nemzeti öntudatunk határozottabban kifejlődött, mint annak előtte és a melynek alkotásai kettős tekintetben szolgálhatnak minden idők számára okulásul.

Legelőbb is alapos tudomás szerezhető belőlük nemzeti felfogásunk sajátos vonásairól, a mennyiben nem ide-

gen példa utánzása, hanem közállapotaink világos ismerete és nemzeti szükségleteink meleg átérzése vezette ama kortörekvéseit. Másodsorban pedig alkalmas mértéket nyújtának, jelen állapotaink és eljárásaink méltatására, menyiben maradtunk ugyanis hivei hagyományunknak és követjük tudatosan idegen áramlatok közt is a nemzeti érdek irányzását.

Sajnos, a népnevelés körében a közállapot és a fennálló gyakorlat korántsem állja meg a próbát ama mérték alkalmazása mellett.

Országos közigazgatás a községi és törvényhatósági önkormányzat alapján: ezen hagyományos felfogáson nyugszik népoktatási törvényünk. És íme egyszeri pillantás a népoktatási statisztika táblázataiba, szembeötlő határozottsággal tanusítja, hogy hagyomány és törvény ellenére többnyire idegenszerű gondolkozás hatása alatt majdnem teljesen kiforgattuk népoktatásunk rendjét nemzeti alapjaiból.

A községi köziskola egy állítólagos állami közoktatás és az egyházi iskolaügy versengése között az utolsó évtizedben nem hogy gyarapodott volna, hanem tetemesen megfogyatkozott. Állami iskola volt 1895-ben 975, az összes népiskolák 5.8%-a; községi 1965 (11.7%), felekezeti 13679 (81.2%).

1903-ban pedig állami iskola volt 1947 (11.23%), községi 1687 (9.63%), felekezeti 13396 (77.25%). Megjegyezzük, hogy a felekezetiiek fogyatkozása is kiválóan a tisztán magyar, helvét és unitárius egyházakat érte. Helvét volt 1870-ben 2450 iskola (17.75%), 1895-ben 2310 iskola (13.7%), 1903-ban 2076 (11.97%); unitárius 1870-ben 103 iskola, 1895-ben 47, 1903-ban 38 iskola.

A népoktatás közigazgatásában pedig az ország kormánya tényleg töle teljesen külön vált, egymástól is teljesen független legalább nyolcz külön egyházi hatósággal kénytelen megosztozni.

Kettős fogalomzavar, mely némikép ferde szó-használatban is nyilvánul, megrontotta, idegenszerű áramlatoknak tért nyitva, gondolkozásunkban közoktatásunk szervezetének alapjait.

Az állam fogalma lassankint hazánkban azonos értelmű lett a kormány tevékenységével. Teljesen megfeledeztünk

róla, hogy magyar földön sok ideig a politikai nemzeti élet hatásosabban lüktetett törvényhatóságainkban, mint a kormány székekben. Ma a kormánnyal szemben, még pedig hivatalos kormány nyilatkozatokban is, társadalmi tényezőnek kezdjük venni a politikai községet is, nem pedig az állami élet fontos szervének.

Így történhetett, hogy minden visszahatás nélkül nagy mederben folyhatott az iskolák államosítása elv és törvény ellenében épen a községi iskolákkal szemben.

A törvény, mint említettük községi feladatnak veszi a tankötelezettség érvényesítését, az erre szükséges népoktatási intézetek ellátását és gondozását. Ezen célból külön iskolaalap állítására kötelezi, bizonyos határok közt feljogosítja külön iskolaadó szedésére; s végre szükség esetén országos segély kérésére utasítja. Már most az állam kormánya azt a felhatalmazást, hogy oly intézeteken kívül, melyeket a törvény értelmében a községek kötelesek fenntartani, a közoktatási miniszternek jogában és tisztében áll, bárhol — ha szükségesnek látja — tisztán államköltségen a helyi körülmények által igényelt népoktatási tanintézetet állítani (1868. évi XXXVIII. t.-cz. 89. §.), arra használta fel, hogy maguknak a községeknek nemcsak jogkörét csorbitotta, hanem még vagyonukból is csaknem kifosztotta őket.

Egész nyers nyíltsággal fejti ki a miniszter 1898-ik évi I. sz. körrendeletében:

«megkívánom mindazon községektől, a melyek állami iskolát kérnek, hogy erre a tőlük telhető legmesszebb menő áldozatot meghozzák. Kívánom tehát a községektől, hogy biztosítsák az elemi iskola törvényszerű elhelyezését, most és az iskola fejlesztésekor, biztosítsák az iskola épületek állandó jókarban tartását, fűtését és tisztogatását; járuljon a község, esetleg a csatlakozó hitközség is az állami iskola fenntartásához legalább olyan összeggel, mint a mennyit kitesz az 1892 iki 29751. sz. körrendelet alapján megállapított tanítói javadalom; a község az illető hitközségekkel egyetértőleg gondoskodjék az állami iskolában a hitoktatás díjazása felől; biztosítandó a tanítói állások után évi 12 forintos nyugdíjárulék és a 15 krajczáros nyugdíjilletéknek megfelelő évi átalány, továbbá a felvételi és tandíjak helyett bizonyos évi átalány, a mely esetben az állami elemi iskolában

teljesen ingyenes oktatás leendő; végre az állami iskolával kapcsolatban szervezendő gazdasági ismétlő iskola gyakorlati tanításához szükséges megfelelő és felszerelt gyakorlati tér (fa iskola) épen a község jól felfogott érdekében szintén biztosítandó.»

«Az itt részletezett hozzájárulások -- jegyzi meg a miniszter — a községekre nézve új terhet nem képeznek és törvényes alappal bírnak, ezeknek megajánlását tehát annyival inkább elvárhatom a községektől, mivel az által, nemcsak jelenben biztosítják népoktatásuk mintaszerű voltát, hanem egyszersmindenkorra lerásván népoktatási terhüket, ily módon más községekkel szemben nagy előnybe jutnak.»

Ilyenmő államosítást törvényünk nemcsak a községekkel szemben, de még felekezeti iskolák körül sem ismer. Arra ad csupán a közoktatás emelése érdekében jogot és módot (26. §.) hogy «különféle felekezeti községekben — ha egyes felekezetek képesek is a jelen törvény kívánatainak megfelelő népiskolákat tartani fenn, de azon meggyőződésre jutnak, hogy közérővel virágzóbb állapotban tarthatnak fenn közös iskolát, a melyre az egész községet. sőt az állam segélyét is igénybe vehetik: a külön felekezeti iskolák közös iskolává alakíthatók.» Nyilván ily módon felekezeti iskolák is csupán községi iskolákká válhatnak.

Azért mondjuk, hogy mintegy törvény ellenére s a helyes közigazgatás elveinek teljes mellőzésével alakult meg egy sajátságos állami népoktatási közigazgatás, mely ma a központból igazgat az ország különböző részeiben elszórt 2145 iskolát, a jogosult körök, nevezetesen községek és szülők minden részvétele nélkül. Nem is tekintve azt a talán jogos föltevést, mintha ez irány követésében nem annyira közérdek, mint inkább a kormányhatalom kiérjesztésének érdeke hatott közre, — kétségtelen, hogy a kormányszék az ily közigazgatásnak terhét nem is győzheti, de bizonyára semmiképen sem felelhet meg a különböző vidékek és művelődési közállapotok szükségleteinek. Nincs is tőlünk nyugatra még a közigazgatási központosítás felé leginkább hajló államokban sem rá példa. Mindenütt tudják mérlegelni és kellőképen érvényesíteni a nevelés körében való személyes részvétnek nagy erkölcsi mozzanatait és a népoktatás terén mindenütt szabályozva van a helyi hatóságoknak jogköre és biztosítva befolyása a közigazgatásra.

Még Franciaországban is — hol az államot terhelik az összes népoktatási tanszemélyzet valamint az egész felügyelő tisztviselőkar személyes járandóságai — a megye a közigazgatási egység. A 16 tagból álló megyei oktatási hatóságnak tagjai közt pedig csak négy állami tisztviselő van: a prefet mint politikai fő, az akadémiai felügyelő mint a közoktatási kormányzat képviselője, s azonfelül két népiskolai felügyelő; a többiek közül pedig négy megyebizottsági tag, nyolczan pedig a tanítószág választottjai. E hatóság köre kiterjed az összes fennálló népoktatási intézetekre. Szabályozva van részvétele a tanítószág kiszemelésében és a ki nevezést — ámbár állami fizetés illeti a tanítókat — korántsem a központi kormány, hanem az akadémiai felügyelőnek mint szakértőnek előterjesztésére a prefet eszközli.

Más irányban mondható a közoktatás országos közigazgatása tekintetéből végzetesnek az a téves fogalmazás, mely szerint közhasználatban, sőt olykor törvényben is felekezet és egyház egynek vétetik.

Nemcsak protestáns államokban, mint Poroszországban, Angliában, a skandináv államokban vannak felekezeti iskolák a nélkül, hogy az egyházi hatóságok, mint olyanok részt igényelnének vezetésökben és felügyeletökben, hanem oly katolikus államokban is, mint Spanyolország és Portugália, felekezeti ugyan az iskola, de vagy csak állami megbízással vesz részt az egyházi hatóság az iskola közigazgatásában, vagy éppenséggel teljesen ki van zárva belőle.

Az iskolaügy terén hagyományos felfogásunk is pontos különbséget tartott fenn abban, hogy az iskola felekezeti volta nem jár kapcsolatban avval, hogy azért az egyházi közigazgatás körébe tartozik és vonható.

Nemcsak az 1790/1-iki országos bizottság emelte ki, mint az oktatás közigazgatásának alapvető elvét, hogy az sohasem bizható semmiféle állás vagy hivatalbeli tisztségre kizárólagosan, hanem ennek alapján az 1827-iki bizottság is, mely korántsem gondolt a felekezeti tanítás megszüntetésére, e közigazgatás egysége érdekében azért tervezte a megyei tanfelügyelőség intézményét. Arra a kérdésre, vajjon nem bizható-e az iskolák felügyelete talán különösen az egyházi személyekre, kiváló minőségük és méltóságuk

tekintetéből, főleg az iskolaügy egysége érdekében kívánják, hogy a tanfelügyelőség világi és megyei tisztség legyen.)*

Elvben törvényhozásunk mind a népoktatási (1868: XXXVIII.), mind pedig a népiskolai hatóságokról szóló (1876: XXVIII.) törvényben hűséggel megőrizte e hagyományt.

Azért nem állta útját az első törvény annak, hogy a községek azon hitfelekezeti iskolákra nézve, a melyeket eddigelé vagyonukból és jövedelmeikből fentartottak, tovább is fentartathatják az eddigi gyakorlatot, megengedte tehát, hogy azokban tovább is felekezeti oktatást adnak ugyan, — de azért az iskolák meg nem szűntek községi iskolák lenni.

A népoktatási hatóságok szervezésében is a törvény egyedül a közvetlen helyi felügyelet gyakorlatában vetette alá a felekezeti iskolákat annyiban a hitközségnek, hogy ezek képviselte által választatja a felekezeti iskolaszéket és ép azért követeli, hogy a hol a hitközség szervezett képviselettel nem bír, ott az iskolaszék tagjait az illetékes felekezeti főhatóság által megállapítandó szabályzat szerint azok választják, a kik, mint a hitközség tagjai vagy azon-kívül is fentartásához állandóan hozzájárulnak.

E pontban nyilván első sorban és talán kizárólag csak oly felekezeti iskolákat tartott a törvény szem előtt, melyeket maguk a felekezetek tartanak fenn.

Semmiképen sincs azonban még nyoma sem egyik törvényünkben sem annak a gyakorlatnak, melyet oktatás-ügyi közigazgatásunk nagy hagyományaink mellőzésével kifejlődni engedett. Mai nap népoktatásunk körében az egyházak csaknem törvényértékű szabályzatokkal közigazgatásuk körébe vonták mind a felekezeti népoktatási intézetet, akár

* Consideratione illa accedente, quod cum visitationi inspectorum scholae vernaculae etiam mixtae et evangelicorum utriusque confessionis subijci intendantur, diversae occurrunt difficultates praemetuerentur, si Vice-Archi-Diaconis inspectorum officium concederetur, comitatenses inspectores ad mentem deputationis anni 1791. ita inducendi esse censebantur, ut inspectione et directione eorum, quae ad religionem pertinent mediate ordinariis, per locorum attamen sacros curiones immediate exercenda salva permanente, universae scholae vernaculae evangelicorum etiam utriusque confessionis exceptis iis, quae religionis sunt, visitare et inspicere teneantur.

egyházi alapokból vagy járulékokból tartják fenn, akár a politikai község látja el őket teljesen a maga vagyonából.

A római katolikus püspöki kar terjedelmes szabályzatban külön álló addig nem ismert szervezetet adott a katolikus felekezeti iskoláknak, mintegy kizárólagosan az egyház egyik szervét látva bennök. A törvény követelte iskolaszék felett hatóságképen szerepelnek e szervezetben, mint egyházkerületi tanfelügyelők az esperesek, s az egyházmegyei tanügy élén egyházmegyei tanfelügyelő áll, kit a püspök nevez ki, mint a szentszék illetve az illető egyházmegye főpásztorának képviselője és hatósági rendelkezéseinek végrehajtója. Bizonyos felségjogi színezettel módosítja például az illető szabályzat (59. §.) a törvény fenn idézett határozatát, mely csak megengedi a községeknek a felekezeti iskolának segélyezését, akként, hogy «a hol eddig a tanítók fizetését, az iskolák fentartását, az épületek javítását a polgári községi előljáróság a katolikus iskolaszékekkel egyetértve gondozta, ott a gyakorlat továbbra is fentartatik». És ilyen értelemben a törvény szándéka ellenére megszüntette az új felfogás hatása alatt, mely felekezetet és egyházat egynek vesz, egy elvi jelentőségűnek vett kormányintézkedés (22959. 901.) püspöki felfolyamodás alapján a régibb gyakorlatot, mely szerint a község képviselőtestülete választotta meg arra az iskolára nézve a felekezeti iskolaszéket, melyet ő maga fentartott.

Már közel jár azonban a vagyon elkobzáshoz ugyan csak a katolikus püspöki kar iskolaszéki utasítása (20. §.) akkor, midőn arra kötelezi az iskolaszéket, gondoskodjék róla, hol a tagosítás vagy legelőelkülönítés még nem történt, hogy a tagosítás vagy legelőelkülönítés alkalmával a hitközségi iskola javára bizonyos rész kihasítassék és az, mint a katolikus hitközség iskolai vagyona telekkönyveztessek. Tudvalevőleg népiskolai törvényünk (39. §.) a tagosítás és a legelőelkülönítés alkalmából a felosztandó közös területnek mindenki illetményébe aránylag beszámítandó legalább egy századrészét elkülöníteni rendeli és a már fennálló, vagy netalán felállítandó községi iskola számára lefoglalni, azzal a megszorítással, hogy ennek jövedelme általában csakis községi iskolára fordítható. (41. §.)

Ugyancsak abban az értelemben, mint a katolikus

egyház, mondja ki az ev. reformált egyház első nagy alkotmányos szervezete (3. §.), hogy «a reformált egyház alsó és felső iskolái, mint a vallás szabad gyakorlatának jogával lényeges kapcsolatban álló intézmények és az egyház önfentartásának eszközei mindenestül az egyház testéhez tartoznak és az egyházi hatóságok alatt állnak.» És e szerint részletesen is az államnak pusztán főfelügyeleti jogot engedve az iskolák belügyeiben, minden intézkedést az ev. reformált egyházakban megállapított fokozatos képviselő-testületeknek, kormányzó hatóságoknak tartja fenn.

S ez az irányzat az uralkodó a népiskola terén mind a nyolcz bevett vallásfelekezet körében. Sok jel arra mutat, hogy gyakorlatban aztán nemcsak az országos közigazgatás jogát csorbitotta e körülmény, hanem egykönnyen iskola-vagyon elkobzásához is vezethet.

Legalább erre vall, ha egybevetjük a népoktatás költségeinek fedezését és megoszlását a lefolyt negyedfél évtizedben. Könnyebb áttekintés végett mellőzve ingatlanok jövedelmét, tőkepénzek kamatját és a tandíjat és az állami költségeket, a községi és egyházi járulék így alakult:

1870-ben községi járulék volt	1.993,526	frt	(53%)
" egyházi " "	778,482	"	(20·70%)
1880-ban községi " "	3.583,114	"	(35·6%)
" egyházi " "	2.543,699	"	(25·3%)
1890-ben községi " "	4.364,923	"	(28·16%)
" egyházi " "	3.331,855	"	(23·43%)
1895-ben községi " "	5.845,794	"	(30·2%)
" egyházi " "	4.387,988	"	(22·9%)
1900-ban községi " "	10.048,074	kor.	(26·18%)
" egyházi " "	8.652,967	"	(22·55%)

E kimutatással szemben ríktó ellentét, ha figyelembe vesszük a községi és az egyházi iskolák arányát.

1870-ben községi iskola volt	479	(3·47%)
" felekezeti " "	13319	(96·53%)
1880-ban községi " "	1689	(10·14%)
" egyházi " "	13722	(86·64%)
1890-ben községi " "	1946	(11·58%)
" egyházi " "	13883	(82·30%)
1895-ben községi " "	1985	(11·7%)

			felekezeti iskola volt 13676 (81·2%)
1900-ban	községi	«	« 1774 (10·4%)
	egyházi	«	« 13357 (78·35%)
1903-ban	községi	«	« 1687 (9·73%)
	egyházi	«	« 13396 (77·25%)

Még feltűnőbb a jogok megoszlásának egyenlőtlensége, ha összevetjük a rendelkezésünkre álló adatok szerint mennyi költség fordítottatott az egyházi iskolákra és mennyi volt benne az egyházi járulék.

1870-ben	egyházi iskolákra jutott	3.493.350	frt
	ebből egyházi járulék volt	778,482	« (22·2%)
1880-ban	felekezeti iskolákra jutott	6.207.494	«
	ebből egyházi járulék volt	2.590.311	« (41·72%)
1900-ban	felekezeti iskolák költsége	12.503.531	kor.
	ebből egyházi járulék volt	8.652.964	» (69·02%)

Közelebbről tudjuk az 1896-iki miniszteri jelentésből, hogy legnagyobb teher nyugszik hazánkban a politikai községek vállain. Magára a felekezeti iskolák fentartására politikai község 17·97%-ot szolgáltatott. Nem tartunk azonban a miniszteri jelentéssel abban, hogy maga a törvény (1868. évi XXXVIII. t.-cz. 25. §.) teremtette volna azt a sajátságos helyzetet, hogy a politikai község számos helyen tart fenn felekezeti iskolákat, tehát a terheket viseli, de az iskolafentartás terhével járó jogokat nem gyakorolja. Mert midőn a törvény a régebbi fennálló gyakorlatot továbbra is fenttarthatónak rendelte, korántsem szolgáltatott vele alapot arra, hogy a községek által fentartott iskolák — ha a tanítás bennök továbbra felekezeti marad is — azáltal megszűnnének községi iskolák lenni és egyszerűen az egyházi hatóságok közigazgatása alá kerülnek. Több oka volt az állapot létesítésében annak, hogy az állami közigazgatás a törvény végrehajtásában még a törvény betűjét sem tartottaszem előtt, még kevésbé szellemét, hanem érthetetlen hajlékonysággal tért engedett nem annyira a felekezeti iskolaügynek, mint körében az egyházi hatóságok elhatalmaskodásának.

Miként szenvedett népoktatásunk közigazgatásának egyseége az állami és egyházi érdek egyoldalú érvényesülése által, arra egy oly példa szolgálhat felvilágosítással, mely azt hisszük, a művelt államok közigazgatásában páratlan.

A népiskolai hatóságokról szóló törvény 8. szakasza szervezte a népoktatás ügyének előmozdítása és fejlesztése végett törvényhatóságokként az állandó népnevelésügyi bizottságot. Ez a hatóság a megyei iskola-tanácsok helyébe volt lépendő, hogy míg annak politikai vonatkozású teendői a közigazgatási bizottságra szálltak át, addig a tanügyi, a tanulmány rendjét illető ügyekben viszont az új népnevelési bizottságok működjenek közre. Jellemző, hogy maga a kormányjavaslatban ez az új testület nem szerepelt. Törvénybe iktatása általában a képviselőház közoktatásügyi bizottságának javaslatára történt, igen czélszerű szervezése pedig a két ház üzenetváltásán alapul. Így a népoktatás ügye a törvényhatóságok illetve tankerületek körében egy oly szervvel rendelkezhetett, melyben mintegy középpontban a kerület különböző jellegű iskolának szálai összefonódtak és a vidék társadalmi szükségletei szerint nyerhettek megfelelő alakot.

Ilyenmü intézmények életrevalósága a legkülönbözőbb alapon nyugvó közigazgatási rendezés mellett is fényesen igazolódott. Franciaországban, a központosítás hazájában a megyei és tankerületi tanácsok működnek közre abban, hogy a népoktatás minél czélszerűbben alkalmazkodjék az egyes vidékek társadalmi és gazdasági viszonyaihoz. Angliában, hol a helyi hatóságok önkormányzatán alapul a közigazgatás, csak 1902-ben hozták kapcsolatba a népnevelés közigazgatását a politikai helyi hatóságokkal, de mindenütt oktatásügyi tekintetek méltatására szintén népnevelési bizottságok (education committees) alakításra utálták a megyét. És a rövid idő alatt is, mely azóta lefolyt, a bizottságok támogatásával a megyéknek hathatósan sikerült az addig külön állott és némiképp szervezetlen közoktatásügyet szoros egységbe hozni az országos közigazgatással.

Hogyan is gondolható el különben, hogy középponti kormányutasításokkal megvolna valósítható a népoktatás nagy terjedelmes feladata? Sikeres megoldásának első feltétele, hogy mindenképen simulni tudjon az egyes vidékek közművelődési szükségleteihez; s ha a fő nemzeti irány kitűzése, útjainak megvilágítása kormány feladat: az egyes lépések megtétele, a folytonos haladás az illető társadalmi körök hivatása. Ezek bevonását jelezte a törvény, midőn a népnevelési bizottságokat szervezte. Jelentőségét annak ide-

jén eléggé méltatta is a közvélemény, mely különben a maga idejében a tanfelügyelői intézményt kevésbé szives előzékenységgel fogadta és vele szemben tartózkodó hangulatában sokáig megmaradt.

A kormány nem is zárkozhatott el az elől, hogy az 1876. évi XXVIII. t.-cz. végrehajtása tárgyában kiadott utasításban a tanfelügyelők köteletségévé ne tegye: felügyelni arra, hogy a törvényhatóság a törvény értelmében a népoktatás ügyének előmozdítása és fejlesztése végett állandó népnevelési bizottságát megválasztotta és törvény szerint megalakította-e. «Ha a törvényhatóság e népnevelési bizottságát meg nem választaná — így rendelkezett — és a törvény által reá ruházott ebbeli köteletségét nem teljesítené: a tanfelügyelő kötelessége ennek megválasztását és munkálkodása megindítását, működésének hasznos irányba tereltetését stb. a közigazgatási bizottság útján eszközölni» (1876 : 20321. számú Utasítás 80. §.).

E határozott utasításnak azonban mai napig nem mutatkozott semmi fogamatja. A legújabb tanfelügyelői utasítás már egy szóval sem említi a népnevelésügyi bizottságokat. Úgy látszik kormány és törvényhatóság egyrészt, egyházi főhatóságok másrészt nem igen remélhették ezen bizottságoktól, hogy ellentétes hatalmi törekvéseik érvényesítésében támaszokra lesznek. Azért, hogy mindegyik a maga körében szabad társadalmi beavatkozás nélkül rendelkezessék a népoktatás ügyében, nem is óhajtották, nemhogy sürgették volna a törvény végrehajtását. S ekként történt, hogy annyi időn át, annyi irányban folyik közvetítő érintkezés nélkül, a társadalmi nagy szükségletek rovására és a nemzeti egység követelésének mellőzésével népoktatásunk közigazgatása.

A végrehajtás ily nagy mulasztását pótolni, a közigazgatás annyi hibáját helyreütni, alig lehet új törvényes felhatalmazások nélkül, legkevesebbé várható pedig a felforgó bajok orvoslása oly intézkedésekkel, a minőket a törvényjavaslatok terveznek, a tanfelügyelői állásnak erősítésére.

Két irányban javasolják ezt: a tanfelügyelői állást tisztai képesítéstől akarják függővé tenni, azonfelül külön,

fegyelmi eljárás nélkül kiróható birságolás hatalmával akarják felruházni a tanfelügyelőt.

A képesítést már az 1896. évi miniszteri jelentés mint célba vett intézkedést említi:

«Mivel arról meg vagyok győződve, hogy a népoktatási intézetek felügyeletét az egyes iskolafajok szerint egyelőre széttagolni nem lehet és ezen irányban a nevelési és oktatásügy harmónikus és cél tudatos fejlődésének útjában álló bajokon az iskolai felügyelet intensívebbé tételével lehet és kell segíteni, az intenzívebb iskolai felügyelet érdekében pedig a tanfelügyelői állás betöltéséhez az arra való kedv, tehetség, hivatottság és megfelelő paedagogiai és administratív képzettség követelendő, az 1883 évi I. t.-cz. 28. §-ban adott jogomhoz képest elvileg elhatároztam a tanfelügyelői szakvizsgálat behozatalát olyképp, hogy ennek letétele nélkül senki tanfelügyelővé ki nem nevezhető; s ezen szakvizsgálati rendszer és szabályzat kidolgozása végett a tárgyalásokat megindítottam.»

Oly állás forogván szóban, mely csakis kormánykinevezés útján tölthető be, a szakképesítés követelésének megvalósítását semmi sem akadályozhatja. Itt külön törvényhozási intézkedésre nincs szükség. Szükségesnek tartjuk azonban megjegyezni, hogy ily tiszti vizsgálatban az ügy kárára válnék, ha oly módon szerveznék, a mint általában most a képesítő vizsgálatokat tartjuk. Teljesen felesleges szaporítani az oly egyének számát, a kik diplomával rendelkeznek a nélkül, hogy egyúttal hasznát látnák. Az oly állásoknál, mint a tanfelügyelői, amelyekben csak meghatározott csekély szám nyerhet alkalmazást, egyedül helyes módja a képesítésnek és a szorosán vele járó alkalmazásnak az, mely különösen Franciaországban általános, de tanügyi téren hazánkban is szokásos volt 1848-ig: a versenyvizsgálat útján való betöltés.

A fegyelmi hatalomnak tervezett kibővítése azonban már csak a nevelésügy kárával járhat, Egyáltalán figyelembe veendő — a mit újabb rendelkezések tényleg figyelmen kívül hagytak — hogy a tanfelügyelő első sorban a politikai közigazgatásnak áll szolgálatában a közoktatásügy terén. Tiszte különösen a tankötelezettség érvényesítésére és az iskolázás pontosságának biztosítására vonatkozik. Ez

ügyek érdekét van ő hivatva a tanítóval szemben is megvédeni és erre eddigi törvényeink annyi büntető sanctiót adnak rendelkezésére, hogy bővítésök teljesen mellőzhető.

Különösen fontosnak tekintjük, hogy a tanítói állást minden olynemű beavatkozás ellen megvédjük, mely munkájának nevelő hatását, gyermekek és szülők szemében csökkentheti. Teljesen úgyszólván kifordította szerény véleményünk szerint az újabb tanfelügyelői utasítás ez állást a tulajdonképi feladataból. Felmenteni a tanfelügyelőt minden oly közigazgatási teendőtől, melynek teljesítése személyes felelősséget követel és így csakis lelkiismeretes tisztviselőtől várható, nem pedig hivattaltól, a mint ez megtörtént, viszont reá bízni oly pædagogiai feladatot, melyet csak az teljesíthet, a ki maga folyton tanít és nevel és nem hivatalos szobában teljesít munkát, — ez egyike a legfelőtlőbb ferdeségeknek a tanügyi közigazgatás terén. Csak oly szakértő igazgatás végezheti a tanítók módszeres utasításának feladatát, a melynek folyton alkalma van utasításait a maga körében is kipróbálni. Különben kiteszszük a tanítóságot oly bogaras módszerek hajhászásának, a melyek időszerűen a közvéleményt izgatják és olyanokat, a kiknek nincs módjuk, hogy maguk a tanításban velők kísérletet tehessenek, tapasztalat szerint könnyen megnyerhetnek. A tanfelügyelő első sorban közigazgatási tisztviselő. Pædagogiai készségének is első sorban a tanügyi közigazgatás kérdéseinek népnevelő mozzanatait kell világosan felfognia. A tanító módszeres eljárásának ellenőrzésére és a szükséges útmutatás megadására szervezte a népiskolai hatóságokról szóló törvényünk 3. §-a az iskolák szakszerű vizsgálatával megbízandó szakértőket, azaz tanférfiakat, kik folyton maguk is tanítással foglalkoznak, a helyes oktatásnak szükségleteit nemcsak érzik, hanem maguk is fáradoznak benne és nem pusztán közigazgatási tisztviselők. A törvényhatóságnak állandó népnevelési bizottságában is — mely a szorosabb nevelésügyi közigazgatás szerve — azért juttat a törvény első sorban a szakértő megbízottaknak helyet, míg a tanfelügyelő — mivel főképen a politikai közigazgatásnak tisztét végzi a közoktatás körében — annak nem tagja.

A törvényjavaslat végre újra megismétli ez értelemben

az 1876. évi XXVIII. t.-cz. 3. §-ában foglalt rendelkezést, hogy a szükséghez képest megfelelő számú iskolafelügyelőket (akiket a törvény szakértőknek mond) alkalmazhat, még pedig a tankerületben levő népoktatási esetleg középiskolai igazgatók, tanárok vagy tanítók közül, a mennyiben ezek rendes hivataluk mellett az iskolafelügyelői tisztet vagyis helyesebben mondva a szakszerű vezetés feladatát is elvégezhetik. Így ebben is a régi törvényes intézkedés elhanyagolása teszi szükségessé a rendelkezés ismétlését.

Ugyanez okból, de másrészt a tapasztalt hiányok pótlására tartjuk szükségesnek, hogy a népnevelés politikai és tanügyi felügyelete körül működők feladata és szervezésüknek helyesebb módja törvénybe iktattassék. Első sorban községek és iskolaszékek teendőjére nézve volna kimondandó. «A népiskolák közvetlen felügyeletét mind a nyilvános iskolák, mind a magán intézetek felett a községi előljárásságok végzik és az egyes iskolaszékek mint helyi iskolai hatóságok.»

1. «A községi előljárásságnak feladata a helybeli összes iskolák közegészségügyi ellenőrzésén felül első sorban a tankötelesek pontos nyilvántartása és a rendes iskoláztatásnak minden tekintetben előmozdítása».

«E végből minden egyes iskola számára egy-egy tagját külön kirendeli rendes időszaki iskolalátogatásra és jelentéstételre.»

«A községi előljárásságok eljárását mint népiskolai felügyelő hatóságát a vallás és közoktatásügyi miniszter a belügyminiszterrel egyetértve szabályozza külön rendelettel.»

2. «Az iskolaszék főképen az iskolának anyagi ügyeit gondozza és ezen felül minden irányban gyámolítja a tanítóság nevelő munkáját. Minden iskola mellett külön iskolaszék szervezendő. Tagjai a községi előljárásság kirendeltjén és az iskolafentartó hatóságnak 3—5 megbízottján kívül, akik mindnyájan 3—3 évre nyernek megbízást, az iskolába járó gyermekek szüleinek évenként a tanév elején választandó ugyanannyi képviselőjéből áll.»

«Leányiskolák részére anyák is választhatók az iskolaszékbe.»

«A helyi lelkészek a vallástanítás tekintetéből és az iskola tanítója vagy nagyobb tanítótestület képviselőjében

az igazgató és egy tanító az iskolai tanítás és nevelés szempontjából az iskolaszékek tanácsadó tagjai.»

«Az iskolaszékek eljárását, jog és ügykörét minden jellegű iskolák számára a vallás- és közoktatásügyi minster szabályozza.»

Az első pont a községet helyezi vissza hagyományos és törvényszerű jogkörébe. Minden helyi kormányzás fölvé, hogy köteleességteljesítés jogosultságok fejében jár, a mint viszont az erkölestan minden jogot köteleességek elismerésére alapít.

Törvény és szokás nálunk a népiskola körében egyedül a politikai községet kötelezi mindabban, a mi a tankötelesség érvényesítése körül végzendő. Se hitfelekezett, se államot a törvény e tekintetben semmiképen sem terhel.

A hitfelekezet csak ott állíthat iskolát, a hol hivei laknak, de még velök szemben is nem ritkán a község szerepel mint iskolájuk fentartója; ez köteles oly esetben, a hol legalább 30 oly tanköteles gyermek van, a kik a fennálló felekezeti iskolákat használni nem akarják, számukra iskolát állítani, valamint ott, a hol más felekezetű 30-nál kevesebb tanuló van, arról gondoskodni, hogy őket a fennálló felekezeti iskolába a törvényes módozatok mellett felvegyék (44. és 45. §.).

Az állam egyáltalán csak másodsorban jó tekintetbe a tankötelezettség megvalósításában; a mennyiben egyrészt vagyontalan községeket segít, másrészt szükség szerint állíthat egyes helyeken népoktatási tanintézeteket, de csakis azon népoktatási tanintézeteken kívül, melyeket a törvény értelmében a községek fentartani kötelesek.

Általában minden ország közoktatásügyi története tanuskodik a mellett, hogy az iskolázás egyetemes életbe lépése a közvetlen érdekeltek tevékeny közreműködése nélkül nem eszközölhető. Megvalósítása annyi személyes és helyi körülménynek figyelembe vételét kívánja és annyi megterheléssel is jár, hogy csakis az a hatóság vállalkozhatik reá, a melynek közvetlen körébe esik és a költségek előteremtésére jogosult. Ilyen csak a község. Az ő körébe utalja a törvény az egészségügyi és a szegényügy minden oly kérdését is, mely az iskolázással is kapcsolatos. Sze-

gény gyermekek ingyenes oktatása, ruhával, szükség szerint élelemmel való ellátása: mind oly feladat, melyre más hatóság nem is vállalkozhatik, semmi esetre sem kötelezhető.

Azért általánosan fenti javaslatunk első pontjában együttesen van felemlítve az egészségügyi ellenőrzés és a tankötelezettség érvényesítése, mert e körül a község kötelessége fennáll egész terjedelemben, mindennemű népoktatási intézetre nézve.

Oktatásügyi közigazgatásunkat e részben nagy mulasztás terheli. Mintha szántszándékkal kerülné a községek közreműködését, gondja főképp az iskolaszékek és gondnokságok ügykörére terjed ki. Nemcsak hogy minden egyes esetben, midőn tapasztalatai rá birták, hogy a községi iskolaszékek és állami gondnokságok utasításait módosítsa, egyúttal nem módosította ily irányban a polgári községek számára adott utasítását is, mely még mai napig csak az 1876. évi fogalmazásában áll fenn; hanem valósággal minden újabb intézkedésében mindenkép kiterjesztette az iskolaszék jogkörét a község rovására. A két rendbeli utasítás egybevetése mindenkép meggyőzhet arról, hogy főképpen a tankötelezettek nyilvántartása és az iskolázás pontossága körül intézkedéseink főleg ez okból oly hiányosak és ép ezért áll népiskolaügyünk 40 évvel a tankötelezettség törvénybeiktatása után is ott, hogy országosan a tankötelezetteknek csak 82·29%-a jár iskolába és nyolcz közül négy statisztikai kerületben (Tisza balpartja, Tisza Maros szöge, Királyhágóntúl, Fiume) még ez átlag alá is süllyed, sőt van megye, a hol az 50%-ot sem éri el. Feltűnő e tekintetben, hogy számos törvényhatósági városban is a tankötelesek iskolázása elmarad a megye vagy országos kerület százaléka mögött.

Javaslatunk második pontja az iskolaszék czélszerű szervezésével akarja első sorban elkerülni azokat a nehézségeket, melyek a közigazgatás egységét az által nehezítik meg, hogy politikai községek mellett felekezeti és állam iskolafentartók.

Jelenleg külön szervezettel három rendbeli ily tanügyi hatóság áll olykor nemcsak egymás mellett, hanem úgyszólván egymással szemben.

Mindenképen megóvándó ugyan az iskola belső életében, oktatása irányára nézve is, az iskolafentartók érdeke,

de az oktatás nemzeti nagy feladatai azt követelik, hogy ez mindig az általános országos elvek keretében történjék. E szerint az iskolaszék teendője országszerte kell, hogy egyöntetű szabály alapján álljon. A különös érdekek benne úgy érvényesülhetnek, hogy az iskolaszékben a fentartóknak megbízottjai kellő számban foglaljanak helyet.

A nevelés és oktatás érdeke kívánja másodsorban, hogy a mint ajánljuk, minden iskolának meg legyen a maga külön iskolaszéke. A nagyobb helységeken társadalmi és gazdasági okokból mindenik iskolának kialakul a maga jellege, és a közművelődés hátránya nélkül ez a sajátos kialakulás meg sem akadályozható. A teljes egyformaságra való törekvés mindenütt a műveltebb körök kívánalmainak alábbszállására vezetett vagy az alsóbb osztályok sürgető szükségleteinek mellőzésére.

Nem volna tehát e szerint — a mint a fennálló törvény megállapította — munkakörükben és irányzatukban egymástól eltérő többféle iskolaszék, mint most a községi és felekezeti, hanem minden iskola mellett létesülne a saját nevelő céljait szem előtt tartó, és a tanítás érdekein segítő külön külön egy-egy iskolaszék.

Főleg e szempontból, de azért is, hogy az oktatásügyi intézmények a népnevelés nagy hivatásának szolgáljanak, kívánatos, hogy az iskolafentartókon kívül a szülők is nyerjenek képviselőket az iskolaszékben. A leánynevelés természetes érdeke nem csak megengedi, de egyenesen kívánja, hogy leányiskolák iskolaszékében anyák is közreműködjenek a nevelés és oktatás irányításában.

Abban, hogy a tanítósnak és a vallástanítás képviselőinek, a lelkészeknek, az iskolaszékben csak a tanácsadás jogát tartjuk megadandónak, a haladottabb demokratikus társadalmak és államok példáját követjük. Ugyanaz a szempont döntő itt, mint a mely a népiskolai hatóságokról szóló törvényünket vezette, midőn a törvényhatósági állandó nevelési bizottságban a tanfelügyelőknek szintén csak mint tanácsadóknak ad helyet. Majdnem erkölcsi tekintetek tiltakoznak az ellen, hogy ott, a hol egyes személyek ügyei szóba kerülnek, az illetők a döntésben szavazattal is részt vegyenek.

Nem részletezzük az iskolaszék teendőit, mert általában a fennálló törvény intézkedései megállhatnak. Csupán

egy pontra nézve volna észrevételünk. Az iskolaszéket a tanítóválasztásnál csupán javaslattétel illetheti. A választás csak az iskolafentartó joga lehet. Az eddigi eljárás anomalia. Rendes eljárás az, hogy a nevelés közvetlen ellenőrzői azok, a kik benne érdekelték; őket illeti abban is a véleményadás, kire bízható övéik nevelése. A tiszti választás, illetőleg a kinevezés azonban annak a jogköréhez tartozik, a ki a tisztséget díjazza. Országos érdek megkövetelheti aztán, hogy felettes közhatóság adja meg a jóváhagyást. Ez egyaránt áll aztán minden népiskolára, akár község, akár felekezet vagy állam a fentartója.

Végül népoktatásügyi közigazgatásunk egyik fogyatkozása az az állapot, hogy a központi kormányzat közvetlenül kénytelen intézni és ellenőrizni a mai nap közel 70 törvényhatóságnak népoktatásügyét. Magasabb összefoglaló előtanulmány nélkül folyik így a közigazgatás és nehéz fentartani a sok eltérő szükségletek elintézésében az egy-egy szempontokat. A központi kormány nem is rendezkedhetik úgy be, hogy kebelében végezzék el a különböző alsó hatóságok jelentéseinek összefoglaló tanulmányát. Szükség van tehát oly közbenső munkásságra, a mely a mellett, hogy maga is benne él az oktatásügyi közigazgatás körében, ily messzebb terjedő összefoglaló munkássággal tájékoztatást nyújtson a központi kormányzatnak. A felügyelet köréből az ily közbenső hatóság feladatai közé tarthatnák — ép azért, mert nem helyi, hanem országos érdekek döntők reá nézve — még a tanítóképzők felügyelete és irányítása. Mindkét feladatot egybekötve, ajánlatosnak tartjuk, hogy törvény által némiképp helyreállítsassék a népoktatás terén a régibb, 48-ig fennállott kerületi felügyelet, a következő pont értelmében: «A tanítóképzés és képesítés felügyeletével külön 12 királyi tanfelügyelő, mint tankerületi felügyelő bizatik meg, a kik azonfelül még tankerületekben a népnevelés fejlődését folyton szemmel tartják a kerületekbeli királyi megyei felügyelők jelentései alapján évenként összefoglaló, öt évenként részletező jelentést tesznek a népnevelés egész körének állapotáról. Az öt évi jelentések egész terjedelemben közzéteendők.»

A SZENT.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

HATODIK FEJEZET.

Három levél.

Jeanne Noémihez.

Vena di Fonta Alta . . . jul. 4.

Bocsásd meg, hogy czeruzával irok. Itt, félórányira a szállodától, újra elolvastam leveledet, a víztartónak szélén ülve, a hol a nyájakat itatják. A vékony vizsugár, a mely a kis facsatornán át csurog le, gyöngéd hangjával emlékeztet valamire, a mitől sajog a szívem: sétálni vele réteken, erdőkön keresztül, ködben, megpihenni ennél a forrásnál, fájdalmas szavak, néhány könny, valamit a vízbe rajzolni. egy boldog pillanat, az utolsó. Nagy áldozatot hoztam Carlinónak, hogy három év után visszatérjek Venába. Mindig jót akartam vele, de a jennei üzenet után még sokkal nagyobb áldozatokra is örömmel vállalkoznám, mint amarra, még akkor is, ha tudnám, hogy semmi érdemem nem lesz belőle.

Leveleddel nem vagyok megelegedve ; megmondom, hogy miért, de nem most. Itt kellemetlen írni s a magas rétekről a köd épen a forrásra ereszkedik, hozzá hideg északi szél fúj. Carlino miatt kell egészségemre gondolnom. Az is áldozat, mert gyűlölöm egészségemet.

Később.

Noémi, nem tehetnéd meg, hogy az ide mellékelt s czeruzával írt fél levélpapíros az ő szemei elé kerüljön ?

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 356., 357. és 358. számában.

Te habozol megmondani neki, hogy mennyire engedelmeskedem neki; nem segíthetnél legalább abban, hogy ezt ilyen módon juttasd tudomására?

A leveleiddel különösen azért nem vagyok megelégedve, mert nagyon rövidek. Tudod: mennyire telhetetlen vagyok abban, hogy halljak róla, annak a háznak vendége, a hol te is tartózkodol, Subiacóban egyáltalán nem tudhatod, hogy mit csinálj s mégis két szóban végzesz vele! — *Jobban van.* — *Sokat olvas.* — *Dolgozott a kertben.* — *A nyáron át talán velünk marad.* — *Most ír.* — S még nem tudtad nekem megmondani, hogy tulajdonképen mi a baja, mit olvas, hová megy, ha nem marad veletek a nyáron, leveleket vagy könyveket ír-e s miről beszéltek vele, mert lehetetlen, hogy néha ne beszéljeteek egymással. Ne ismételd a mentegetőződésedet, hogy minél kevesebbet beszéltek előttem róla, annál jobb ez reám nézve. Kényelmes mentegetődzés ez, a mire akadtál, de izetlen; mert: mindegy akár irsz róla, akár nem. Az én reménységem elpusztult. Ujjá nem születik. Tehát írj hosszasan. Bizonyos vagyok benne, hogy ő meg akar téged téríteni, hogy benső eszmecseréket folytatok s ezért beszélsz nekem róla olyan keveset. Tudod, csekély dicsőség volna, téged megtéríteni, mert vallás dolgában érzélgős vagy s mert nem látod hidegen, világosan és biztosan az igazságot, a mivel nagyon is rendelkezem én, a nélkül, hogy sokat tanultam volna s a mitől annyira szeretnék szabadulni.

Mikor szándékozol Belgiumba visszatérni? Érdekeid nem követelik, hogy ott légy? Egy alkalommal beszéltél egy alkalmazottadról, a kihez nem nagy bizalmad volt. Augusztusban valószínűleg utazni fogunk. Legalább most Carlino így beszél, később nagyon könnyen változtat ter-
vén. Szeptemberben Hollandiát óhajtanám látni, veled együtt. Isten veled. Tehát írj. Ha ő sokat olvas, kikölcsönözhetsz tőle egy könyvet s jel gyanánt benne hagyhatod azt a fél levélpapírost. Végre is találj ki valamit! Vagy ezt, vagy azt; nő vagy. Találj ki valamit, ha jót akarsz velem. Egyéb-
ként azt gyanítom, hogy már egyáltalán nem törődöl velem. Így van? mondd meg az igazságot. Van azonban itt a száll-
lodában egy úrnő, a ki szerelmes belém. Csak neved, na-
gyon is igaz. Rómában él. Férje államtitkár. Minden áron

azt akarja, hogy a jövő telet Rómában töltssem. Carlinótól fog függeni. Az úrnő ostrom alá veszi s ő türi az ostromot, se nem áll ellen kellőleg, sem meg ne adja magát. Isten veled, írj, írj s írj.

Noémi Jeannehoz. (Francziából.)

Subiaco . . . jul. 8.

Ügyesebben cselekedtem. Sógorom előttem emlékezetből elmondott neki egy latin idézetet, a mely nagy hatással volt rá, a Krisztus előtti antik világnak szerzetes-szerű embereire vonatkozik. Megkérte Jánost, hogy írja le neki azt az idézetet. A fűvön ülve, az olajfák között voltunk, a villa fölött. Jánosnak nyomban odanyújtottam a czeruzát s a fél levélpapirosnak tiszta felét. Le is írta s Maironi átvette a fél levélpapirost, elolvasta rajta a latin idézetet s zsebre dugta, a nélkül, hogy megnézte volna a papiros másik oldalát. Valóságos árulás volt ez s én a te irántad való szeretetből követtem el. Még kételkedel bennem?

Mit mondhatnék még az ő betegségéről, a mit már meg nem írtam volna? Körülbelül két hétig láza volt. Egyszer azt mondotta az orvos, hogy typhus, máskor azt mondotta, hogy nem az. A láz megszűnt, de még teljesen vissza nem tértek erői, nagyon sovány, úgy látszik, hogy a belső szerveiben van valami rendetlenség, az ételek megválogatása dolgában az orvos nagyon szigorú, ő pedig lemondott régi életmódjáról, húst eszik s egy kevés bort iszik. Jánoshoz tegnap jött Rómából egy barátja, híres tanár, Magda tanár. János megkérte, hogy vizsgálja meg Maironit s tanácsoljon valamit. Vízgyógymódot javasolt, de bizonyos, hogy Maironi nem fog bele fogni. Azt hiszem, eléggé ismerem, hogy ezt előre kimondhassam. Egyébként nyolcz nap óta láthatóan javult állapota. Reggel dolgozik egy keveset a kertben s este is dolgozik egy keveset. Ma nagyon korán kelt föl s nem az jutott eszébe, hogy megmossa a lépcsőket? Mária tegnap szidta össze az öreg cselédjét, mert a lépcső nem volt tiszta. Az az öreg-asszony, a ki Subiában alszik, mikor két órákor feljött, már a Maironinak kész munkájára talált. Nővérem és sógorom szemrehányást tettek neki, az utóbbi majdnem érdesen, talán mert annyira különbözik Maironitól s nem

jutna az eszébe, hogy kezébe vegye a seprűt, még ha a pókhálók valóságos tömkelegébe volna is behaladva. Hogy mit olvas Maironi? Nekem csak egyszer s nagyon röviden szólott olvasmányairól, majd el fogom mondani. Megírtam neked, hogy a nyarat talán velünk tölti, mert tudom, hogy Mária és János így akarják. Előérzetem az, hogy most már nem marad s hogy Rómába fog menni. De ez az én eszmém és semmivel sem több, nem tudok róla semmit.

A mi megtérítésemet illeti, nem tudom: vajon könnyű dolog-e s azt sem tudom: vajon Maironi gondol-e rá. Lásd mikor neked írok, Maironinak nevezem; ha hozzászólok, egyszerűen Benedeknek mondom, mert ez az ő kívánsága. Bizonyos vagyok benne, hogy János gondolt megtérítésemre. Olyan könnyűnek tartja, hogy már nem is beszél róla. Maironiról nem hinném, hogy meg akarna téríteni. Úgy látszik, hogy rá nézve a keresztyén vallás mindenekfölött tevékenység és élet, Krisztus szelleme szerint, a föltámadott Krisztus szerint, a ki mindig közöttünk él, a kiről, mint ő mondja, közvetlen tapasztalásunk van. Úgy látom, hogy az ő vallási propagandájának tárgyát nem teszi inkább ennek, mint amannak a keresztyén egyháznak *credó*-ja, ámbár életszentsége kétségen kívül szigorúan katolikus. Mikor a hitágazatokról hallottam őt beszélni Jánossal, sohasem vitatta az egyház és egyház közötti különégeket, hanem inkább a hitnek bizonyos formuláit fejtegette s rámutatott arra a nagy világosságra, a mely kiárad belőlük, ha bizonyos módon elemezzük őket. Ebben János mester, mikor azonban János beszél, mindenekfölött érezni, hogy az elméjében mérhetetlen tudás van s mikor Maironi beszél, mindenekfölött azt érezni, hogy szívében van az élő Krisztus, a föltámadott Krisztus s a tüze itt ég. Hogy teljesen és aggályosan őszinte legyek, megmondhatom neked, hogy ha véleményem szerint nem óhajtja is megtérítésemet, nagyon biztos ebben még sem lehetnek. Egy alkalommal az olajfa-kertben voltunk. Ő és János egy német könyvről beszélgettek, a mely a keresztyénség lényegéről szól s a mely nyilván nagy feltűnést keltett; egy protestáns theologus írta. Maironi megjegyezte, hogy ez a protestáns, mikor a katolicismusról szól, ezt a legbecsületesebb részrehajlatlansággal

cselekszi, de tényleg még sem ismeri a katolikus vallást. Szerinte egy protestáns sem ismeri, mindnyájan tele vannak előítéletekkel s azt tartják, hogy a katolicismusra nézve lényegesen s nélkülözhetetlenek bizonyos változások a gyakorlatában, a melyek azonban csak külsőlegesen s újból megváltoztathatók, azaz gyógyíthatók. A közelben volt egy kosár tele barackkal s egy nagyon szépet, bár némileg romlottat a kezébe vett. Ime — úgymond — egy romlott gyümölcs. Ha valakit megkínálok ezzel a gyümölccsel, a ki nem ismeri s udvarias akar lenni, azt fogja mondani, hogy vannak benne jó és egészséges falatok, de nagyon is van benne romlott is, s ezért ő, sajnálatára, nem fogja elfogadni. Így beszél a katolicismusról az a jeles protestáns tudós. De ha a gyümölcsöt olyannak ajánlom föl, a ki ismeri, el fogja fogadni, még ha egészen el van is rohadva s a halbatatlan magját saját kertjében fogja aláásni, abban a reményben, hogy nagyon szép és egészséges barackjai fognak teremni. Ez a beszéd Jánoshoz volt intézve, de szemei folyton rám néztek. Hozzá kell tennem: Jennében is mondotta nekem, hogy tanuljam megismerni a katolicismust. Ha protestáns maradok, mindenképen nem azért van, hogy ismerem vagy nem ismerem a katolicismust; hanem azért, mert ezt parancsolják legszentebb érzelmeim.

Kedves Jeanne-om, van még egy másik dolog, a melyről őszintén akarok neked szólni, gyanítom, hogy féltékeny vagy. Félek, hogy nem foghatnád föl kimondhatatlan fájdalommat, a mit szenvednék, ha tényleg az volnál; tartok tőle, hogy nem vagy képes megérteni azt a véghetetlenül súlyos sértést, a melyet előbb vele s azután velem szemben követnél el. Most kitárom előtted szívemet. Lelkiismeret-furdalásom volna, barátnőm, ha nem tenném; lelkiismeret-beli furdalás veled, ő vele s magammal szemben. A mi őt illeti, ő jó és gyöngéd mindazok iránt, a kik közelébe férnek, de különösen a legalacsonyabb sorsúak iránt s talán féltékeny lehetnél a subiacói öreg asszonyra, a ki alsóbb rendű szolgálatok végett jön a házba. Máriával és velem szemben jósága és gyöngédsége inkább hallgatagon mutatkozik, mint szavakban. Velünk egyszerű, derült, nyájas; soha sem látszik rajta, mintha menekülni akarna előlünk, de soha-

sem történt meg, hogy akár velem, akár vele magányosan beszélgetett volna. Az ő szemeiben én egy lélek vagyok s minden lélek előtte olyan, mint atyám számára voltak nagy kertjének legapróbb palántái, a melyeket a fagy elől szive melegével védelmezett volna s életének átömlesztésével növesztette s virágoztatta volna őket. Azonban reá nézve csak olyan lélek vagyok, mint a többi, esetleg épen azzal az egyetlen különbséggel, hogy rólam azt tartja, hogy távolabb állok az igazságtól s ezért inkább fenyeget a fagy, jól-lehet mindezt viselkedésén nem lehet észrevenni.

A mi engem illet, kedvesem, bizonyára mély érzülettel vagyok iránta, de gyalázatos dolog volna azt mondani, hogy az én érzelmem csak távolról is hasonlít ahhoz, a melyet az emberek az ismert szóval jeleznek. Az én érzelmem tiszteletből, bizonyos jámbor félelemből áll, az *avé*-nak egy neme; ezzel szinte érzek a személye körül olyan bűvös kört, a melyen nem mernék túllépni. Ha jelen van, szívem egy dobbanással sem ver többet. Nem tudom, majdnem azt mondanám, hogy egygyel kevesebbet dobog. Kedves Jeanne, őszintébb már nem lehetek. Kérlek tehát, könyörgök neked: más dologról ne képzelődjél.

Jelenleg nem gondolok Belgiumra. Lehet, hogy későbben rándulok ki oda. Üdvözlöd nevemben fivéredet; szeretném végre tudni róla: vajon elvitte-e már az öreg papot és a kisasszonyt Fomalhautba. Néha én is gondolok az ő Fomalhautjára. Mondd meg neki, hogy ha ezen a télen Rómába jöttek, együtt fogunk zenélni. Isten veled, ölellek.

Benedek: páter Kelemenhez.

(Nem küldetett el.)

Atyám, az Úr visszavonult lelkemből, nem mondom, hogy a bűnnek engedjen át, hanem, hogy megfoszszon jelenlétének minden érzésétől s Jézus Krisztusnak kétségbeesett kiáltása a kereszten néha egész valómat megrendíti. Ha erőtetem magamat, hogy minden gondolatomat Isten jelenlétére központosítsam, minden érzésemet az Isten akaratába való beolvadásra, ettől csak szenvedek és elvesztem a bátorságomat s olyan állatnak tűnök föl magam előtt, a

mely összeroskad a teher alatt, a mely az ostor első csapására tesz ugyan erőfeszítést, de újra összerogy; a második, harmadik s negyedik csapásra alig hogy fölszisszen, s nem is tesz kísérletet, hogy fölkeljen. Ha fölnyitom az evangéliumot vagy *Krisztus követését*, irt nem találok benne. Ha imákat ismételek, elfog az unalom s elnémulok. Ha a padlóra borulok, fázok a padlótól. Ha panaszkodom Istennek, hogy így bánik velem, hallgatását még nagyobb ellenségeskedésnek tartom. Ha a nagy mystikusok tekintélye mondatja velem, hogy igaztalanul ragaszkodom annyira a lelki vígaszokhoz, hogy a megfosztásuk miatt annyit szenvedek, azt válaszolom magamban, hogy nincs igazuk a mystikusoknak, hogy az érezhető malaszt állapotában biztos az útunk, s hogy a helyett ebben a csillagtalan lelki éjjelben az utat nem látni, s nem uralkodik más szabály, mint megállani, ha lágy fűvet érzünk lábunk alatt, és még ez sem elég, sőt még az is lehetséges, hogy lábunk nem érez maga alatt talajt. Atyám, atyám, tárja föl előttem karjait, hogy Istennel teli kebelének hevét érezzem! Száz okom van rá, hogy ne jöjek Santa-Scolasticába, de mindenképen előnyt adnék az írásnak. Jobban áll ön én előttem, mintha testben volna jelen; egyesülök önnel, inkább önbe olvadok gondolatban, mintha előttem volna, s szükségem van arra, hogy gondolatban önbe olvadjak, szükségem van arra, hogy lelkemet az önéhez szorítsam. Talán el fogom küldeni önnek ezt a levelet, talán még sem fogom elküldeni. Atyám, atyám! jobban esik nekem, ha írhatok, mintha beszélhetnék veled; nem beszélhetnék veled olyan tüsszel, mint a mely most a tollamat lelkesíti, s az ajkamat nem tüzelné. Írva beszélek s kiáltok hozzád, a halhatatlanhoz; megfosztalak azoktól a halandó elemektől, a milyenek a te lelkedben is vannak, s a melyek jelenlétedben eloltanák ezt a tüzeimet; a dolgok tökéletlen tudásának halandó elemei azok, okosságoké, a melyek azt a tanácsot adnék neked, hogy rejtsd el a gondolataidat. Nem, nem fogom elküldeni ezt a levelet, mégis meg fogod kapni, el fogom égetni, mégis meg fogod kapni, igen, a kezedbe kerül; lehetetlen, hogy hallgatag kiáltásom hozzád ne érjen, talán most, az éjjel sötétségében, a mikor alszol, talán két óra mulva, még mindig az éjjel sötétségében, mialatt testvéreiddel imád-

kozol az édes templomban, a hol együtt annyit imádtuk Istent.

Tudom, hogy miért száraz a lelkem: tudom, hogy Isten miért hagy el. Valahányszor Isten elhagy, valahányszor lelkem élő forrásai kiapadnak s az élő magvak elszáradnak, s szívem holt tengerre válik: tudom, hogy miért történik mindez. Mert mögöttem bűbajos zenét hallottam s megfordultam, vagy mert a szellő illatot hordott virágzó rétekről utamra, s megállottam, vagy mert ködöt láttam fölszállani velem szemben, s féltem; vagy mert tövis szúrta meg a lábamat s ezen boszankodtam. Pillanatok, villámlások, de közben kinyílik az ajtó, gonosz szellő lengedezik be. S így történik mindig, elég egy önmagára irányzott tekintet, dicséret, a melyben gyönyörködünk, képzet, a melyben élvezetet találunk, sértés, a melyet gondolatban újra elkövetünk, s a gonosz szellő a lélekbe lengedezik.

És ha mindez együtt van? Utamra az éjjel borult, lágy fűre tettem a lábamat, éreztem, visszakaptam a lábamat, de nem rögtön. Miért használok alakzatokat? Írd, írd silány kezem a meztelen igazságot! Írd, hogy ez a ház elpuhultság fészke, s ha élveztem a puha ágyat, a finom fehérneműt, a levandula-illatot, sokkal inkább gyönyörködtem a Jánossal való eszmecserében és az olvasmányokban, a melyek örömben merítik el az elmét, két fiatal, tiszta lelkű, intellectualis nőnek lehelletében, a kik malaszttal vannak telve; gyönyörködtem rejtett bámulatukban, érzelmeik illatában, mert egyiköket láttam a többi között ebben a fészekben olyan rejtett életnek látomásával, a mitől távol áll mindaz, a mi közönséges, a mi aljas, a mi tisztátalan, a mi utálatos.

Irtózáttal éreztem, hogy rossz a világ; ezt az érzést szereztem belőle s nem azt a forró fájdalmat, hogy harczba álljak vele, s a lelkeket elragadjam tőle. Pillanatok, villámlások; mint régente, a kereszt karjai közé menekültem, de a kereszt, lassan-lassan, nem úgy, mint régen, karjaiban érzéketlen és halott fa lett. Ezt mondtam magamban: gonosz szellemek, bölcs és erős rossz akaratok, a melyek a levegőben kóvályognak, összeesküdnek ellenem, a küldetésem ellen. Ezt feleltem magamnak: küzd le, ez dölyf! S azután újból elfogott előbbi gondolatom, min-

den nap, egész nap vakon kóboroltam e nyomorult eset körül. S most semmit sem mutattam, mert megértettem, hogy János és az úrhölgyek nem kételkedtek abban, hogy bensőmben olyan derült, olyan tiszta vagyok, a milyennek külsőm mutatkozik, bizonyos pillanatokban megvettem önmagamat, mint képmutatót, hogy a következő pillanatban azt mondhassam magamnak: derült és tiszta külsőm inkább segít élni, értem a lelki életet; ha erősnek tűnök föl, az kötelez is arra, hogy erős legyek. Fához hasonlítottam magamat, a melynek belét férgek rágták meg; a fa, a melyet rothadás elemészített, s csak a héján él, teremhet neki leveleket és virágokat, jötevő árnyékot is adhat. S azután így szólottam önmagamhoz: ez jó lehet embereknek, de Isten előtt, Isten előtt? Majd így is szólottam önmagamhoz: Isten meggyógyíthat, mert a belében összerágott fa nem gyógyítható, de az ember igen; s azután gyötörttem magamat, mert képtelen voltam azt tenni, a mit Isten követelt tőlem, hogy akaratommal közreműködjek az övéhez: menekülni, menekülni. Isten nyilatkozik meg az Anio nézésében, a mely a Jennéből való távozásom estéje óta ezt mondja: Róma, Róma, Róma; s Isten nyilatkozik meg a láthatatlan férgek erejében is, a melyek testemnek élet-erejét rágták meg. S azután s azután és azután? Uram, hallgasd meg zokogásomat, a mely igazságosságot kér te tőled!

Annyiszor megfogadtam, hogy bizonyosan távozzom, mihelyt erőim megengedik, pedig itt akarnának tartani, s hogyan mondhatnám nekik: barátaim, ti az én ellenségeim vagytok! Ilyen az én gyávaságom? Miért ne mondhatnám meg? Miért nem fogom megmondani?

Egy napon a fiatal protestáns hölgynek a tekintetében ezt olvastam: Ha ön elutazik, mi lesz az én lelkemmel? Nem kell önnek óhajtania, hogy engem a maga hite számára hódítson meg? Én még nem vállalkozom rá. Nem, nem tehetem, nem kell mindent leírnom. S hogyan írhatnám le egy tekintet kifejezését, egy önmagában közönyös szónak az intonációját? Nem olyan ez a tekintet, a melyért Szent Jeromos jeges vízben hűtötte magát, vagy az én fölindulásom legalább nem hasonlít az övéhez. Jeges víz a maga gyöngédségében tiszta tekintet ellen nem használ.

Csak a tűz bír vele, a legfőbb szeretet tüze. Oh, ki szabaddit meg engem halandó szívemtől, a mely egyetlen legkisebb mozdulatával megindítja testemnek minden idegét; ki szabaddítja meg halhatatlan szívemet, a mely amabban úgy van, mint a mag a gyümölcsben, s mennyei testet készít elő magának? Nem tehetem, nem írhatok le mindent, de ezt igenis meg kell írnom: Az Úr engedi, hogy hízkeljenek nekem, s hogy cselvetéseket állítsanak utamba. Ha elbukom, ki fog nevetni! Miért esett meg, hogy leírtam ezt a latin idézetet olyan emberekről, a kik a holt tenger és a pusztaság között éltek bűnbánatban: «sine pecunia, sine ulla femina, omni venere abdícata, socia palmarum», arra a papirdarabra, a melynek másik oldalán D. J. szavai voltak olvashatók, még mindig forrván az én régi bűnemtől s az övétől, a legrémületesebb emlékektől? Miért volt bátorsága egy annyira félénk nőnek ahhoz, hogy titkos közléssel essék a terhemre? A szél fölszakította ablakomat. Ah, Anio, Anio, miért nem fáradsz bele, hogy parancsodat állhatatosan fülembe zúgod? Hogy nyomban elutazzam? Lehetetlen, az ajtók zárva vannak. S azután méltatlanság is volna, hogy így távozzam el. Istent bántanám meg, azt mondanák: micsoda hálátlan és bolond szolgái vannak az Úrnak? Jer, mesterem szelleme, jer, jer, beszélj, hallgatlak. Mit szólsz nekem? Mit mondasz nekem? Ah, mosolyogsz lelkem viharai fölött, azt mondod, hogy eltávozzam, igen, de tisztességes módon, s bejelentsem, hogy azt az Úr parancsolja. Azt mondod, hogy engedelmeskedjem Isten szavának, a mely az Anióban nyilatkozik meg. Íme a szél távozik, mintha elégedetten lecsendesülne. Igen, igen, igen, könnyek között. Holnap, holnap után. Be fogom jelenteni. S tudom, hogy kihez megyek Rómába. Oh, lelkemnek világossága, békessége, új életre kelő forrásai; oh, holttenger a mely forró hullámokban háborogsz! Igen, igen, igen, könnyek között. Köszönöm, köszönöm. Dicsőség neked, Miatyánk, a ki a mennyekben vagy, szenteltessék meg a a te neved, jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod!

HETEDIK FEJEZET.

A világ forgatagában.

I.

Alkonyatkor úri fogat állott meg a Della-Vite-utca egy háza előtt Rómában. Két hölgy szállott ki belőle sietősen s egy sötét ajtó mögött tűntek el. A kocsi tovább ment. Egy-két percz múlva egy másik érkezett meg utána, ebből is két úrnő tartott ennek az ajtónak, s a kocsi tovább ment. Negyedóra alatt öten érkeztek meg. A sötét ajtón később nem kevesebb, mint tizenkét hölgy tűnt el. A kis utca újból csendes lett. A corsó-ról félóra múlva embercsoportok kezdtek jönni. Ugyanazon kapu előtt állottak meg, a közeli utczai lámpás világításánál megnézték a házszámot, s beléptek. S így a sötét ajtó körülbelől még negyven embert nyelt el. Utolsónak két pap jött be, a ki a házszámot nézte, rövidlátó volt, s nem volt képes fölismerni. A másik nevetve mondotta neki:

— Csak menj be, érzem a Luther szagát, itt kell lennie.

S az előbbi belépett a nyirkos sötétségbe. Piszkos, sötét lépcsőn mentek föl, föl, föl az egyetlen kis olajlámpás felé, a mely a negyedik emeleten égett. Mikor a harmadikra értek, gyufákat gyújtottak meg, hogy elolvassák az ajtókon lévő rézlapokról a neveket. Egy hang kiáltott le fölülről:

— Ide, uraim, ide!

Látogatásra való fekete ruhába öltözött nyájas fiatal ember jött eléjük, hogy kalauzolja őket. nagy tisztelettel bánt velök, azt mondotta, hogy már csak rájuk várakoztak, felhivta őket a belépésre egy előszobán és folyosón át, a melyek csaknem annyira sötétek voltak, mint a lépcsőház. Nagy szobába jutottak, a mely teli volt emberekkel. négy gyertya s két régi olajlámpás világította meg úgy, a hogy. A fiatal úr bocsánatot kért a sötétség miatt. Szülei a házukban nem tűrték se a villanyos világítást, se gázt, se petroleumot. A csoportokban jött emberek már együtt voltak. Három-négy pap akadt köztük. A többi diáknak látszott, kivéve egy vörös arcú és fehér szakállú öreg urat.

Nő egy se volt jelen. Mindnyájan állottak, kivéve az öregot, a ki bizonyára tekintélyes úr volt. Halkan társalogtak. A szobában olyan susogás hallatszott, mint egy barlangban, a mely tele van lehulló cseppekkel és apró forrásokkal. Mikor a két pap belépett, a fiatal háziúr így szólott:

— Kezdjük meg! . . .

A nagyobb csoportban lévő vendégek kört alakítottak s középettük Benedek jelent meg. Asztalt két gyertyával és széket készítettek elő számára. Kérte, hogy a gyertyákat távolítsák el. S az asztal sem nyerte meg a tetszését. Azt mondotta, hogy fáradt, s kérte, hogy a pamlagon ülve beszélhessen a vörös arcú és fehér szakállú öreg úr mellett. Fekete ruhába volt öltözve, még sápadtabb és soványabb volt, mint Jennében. Homlokán nem volt haj, valamiként hasonlított a Flores József ünnepélyes homlokához. S kék szemei sokkal inkább ragyogtak. Sokan sóvárogva néztek rája s inkább homloka és szemei büvölték el őket, mint az a vágyakozás, hogy hallhassák őt.

Taglejtés nélkül, kezét térdén tartva, így kezdett hozzá beszédjéhez:

— Nyomban ki kell jelentenem, hogy kikhez szándékozom beszélni, mert nem mindnyájan, a kik itt vannak, viseltetnek ugyanazon hajlammal Krisztus és az egyház iránt. Nem szándékom a jelenlévő papokhoz beszélni, hiszem és remélem, hogy nincs szükségük az én szavaimra. Ehhez az úrhoz sem szólok, a ki mellettem ül, mert tudom, hogy neki sincs rá szüksége. Egyáltalán nem azoknak beszélek, a kik katolikus hitükben erősek. Egyedül amaz ifjakhoz szólok, a kik a következő levelet intézték hozzám.

Elővett egy levelet s azt olvasta:

— A katolikus hitben nevedtünk, s felnövekedvén, szabad akaratunknak egy újabb tényével elfogadtuk legszédítőbb hittitkait, dolgoztunk érte közigazgatási és socialis téren, de most egy más mysterium került utunkba, s hitünk vele szemben ingadozik. A katolikus egyház, a mely magát az igazság forrásának hirdeti, manapság ellene van az igazság keresésének, ha ezt alapjain, a szentíráson, dogmáinak formuláin, állítólagos csallhatatlanságán gyakorolják. Ez ránk nézve annyit jelent, hogy többé már nem bízuk önmagában. A katolikus egyház, a mely azt hirdeti

magáról, hogy életet ad, manapság megtámadja és elnyomja mindazt, a mi a katolikus ifjui módon él, manapság védi minden elvénült és pusztuló intézményét. Ez reánk nézve halált jelent, a mely ugyan csak hosszú idő múlva következik be, de mégis csak elkerülhetetlen halál. A katolikus egyház, a mely azt hirdeti, hogy Krisztusban mindent megújítani akar, a mi ellenségünk, a kik Krisztus ellenségeitől el akarják venni a socialis haladás vezetését. Ez, sok más tény-nyel egyetemben, azt jelenti ránk nézve, hogy a katolikus egyház Krisztust az ajkán s nem a szívében hordja. A katolikus egyház manapság ilyen, s akarja Isten, hogy mi még engedelmeskedjünk neki? Íme ezért keressük fel önt! Mit kell cselekednünk? Ön, a ki katolikusnak vallja magát s hirdeti a catholicismust s abban a hirben áll...

Itt Benedek félbeszakította az olvasást, ezt mondván:

— Haszontalan szavak következnek.

S folytatta a beszédjét:

— Azoknak, a kik így írtak nekem, azt válaszolom: Mondják meg: miért fordultak hozzám, a ki katolikusnak vallom magamat? Engemet talán az egyházban a főlebbvalók főlebbvalójának tartanak? Vagy talán azért, hogy ha az én szavam különbözni fog attól, a melyet az egyház mond nektek, békeségben meg fogtok nyugodni az én szavamon? Hallgassanak meg egy hasonlatot. Szomjas vándorok egy híres forráshoz érkeznek. Vízartót találnak, a mely tele van stagnáló vízzel, a mely azonban nem emberi szájnak való. A vízartó aljában van az élő forrás, de nem találják meg. Elszomorodásukban egy kötörőhöz fordulnak, a ki egy szomszédos kőbányában dolgozik. A kötörő élő-vízzel kínálja őket. Megkérdik tőle a forrás nevét. Ugyanaz — mondja — a mi a vízartóé. Alul csak egy forrás van, a ki ás, az megtalálja. Ti vagytok a szomjas vándorok, az ismeretlen kötörő én vagyok, s az alul lévő titkos forrás a katolikus igazság. A vízartó nem az egyház, az egyház az az egész mező, a melyet csörgedezve futnak be az élő-vizek. Hozzám fordultatok azon öntudatlan megismerések következtében, hogy az egyházat nem kizárólag a hierarchia alkotja, hanem a híveknek egyetemes összesége, gens sancta, a mely minden keresztyén szívnek mélyéből magának a forrásnak, magának az igazságnak élő vizét fakaszthatja ki.

Ez öntudatlan megismerés, mert ha nem volna öntudatlan, ti nem mondanátok ezeket; az egyház ellene van annak — az egyház elnyomja amazt, — az egyház vénül, — az egyháznak Krisztus csak ajkán s nem a szívében van. Értsenek meg jól. Nem ítélek a hierarchia fölött; én elismerem és tisztetem a hierarchia tekintélyét, én csak azt mondom, hogy az egyház nem csak maga a hierarchia. Hallgassanak meg egy másik hasonlatot. Minden embernek gondolataiban meg van a hierarchiának bizonyos faja. Vegyünk egy igaz embert. Bizonyos eszmék, bizonyos szándékok lesznek benne az uralkodó gondolatok, a melyek életét kormányozzák, s ezek a következők: teljesíteni vallási kötelességeit, erkölcsi kötelességeit, polgári kötelességeit, különféle kötelességeiről hagyományos felfogása van, a melyre megtanították. De azután parancscsal megszabott szilárd eszméinek ez a hierarchiája még nem alkotja az egész embert, alatta más eszmék sokasága van benne, a gondolatoknak olyan tömege, a melyek örökös mozgásban vannak, s módosulnak az élet benyomásai és tapasztalatai útján. E gondolatok alatt van a léleknek egy másik régiója: az öntudatban, a hol elrejtett képességek titkos munkát végeznek, a hol az Istennel való mystikus érintkezésünk valósul meg. Az uralkodó gondolatok tekintélyt gyakorolnak az igaz emberen, de gondolatai egész másik világának mégis mérhetetlen jelentősége van, mert folytonosan közelit az igazsághoz, külsőleg a valónak tapasztalatával, bensejében az Istenének érzésével s így magasabb eszméit, uralkodó eszméit helyesbiteni törekszik, a mennyiben a bennük lévő hagyományos elem nem felel meg az igazságnak; amazokra nézve az új életnek örökös forrása, a mely megújítja őket; forrása a törvényszerű tekintélynek, a mely a dolgok természetén alapszik, s az eszmék értékén inkább, mint embereknek a törvényein. Az egyház az egész embert követeli magának, nemcsak a kiváló és uralkodó eszméinek egyetlen csoportját; az egyház a hierarchia a maga hagyományos fölfogásával, s egyúttal a világi elem is alkotja őt a maga folytonos közeledésével a valóhoz, a maga folytonos visszahatásával e hagyományra; az egyház a hivatalos theologia s egyben az isteni igazságnak kimerithetetlen kincsese bányája, a mely vissza hat a hivatalos theológiára; az egy-

ház nem hal meg, az egyház nem öregszik meg, az egyháznak az élő Krisztus inkább van a szívében, mint az ajkán; az egyház az igazságnak olyan műhelye, a mely folytonosan munkában van, s Isten azt parancsolja, hogy maradjatok az egyházban, hogy dolgozzatok az egyházban, hogy élővíz forrása legyetek az egyházban.

Megindultság és csodálkozás moraja hangzott a hallgatóságban, mintha szél zúgott volna. Benedek, ki emelkedettebb hangra tért át, fölállott.

— De milyen a ti hitetek? kiáltott föl szenvedélyesen, ha az egyházból való kilépésekről beszéltek csak azért, mert főnökeinek bizonyos elavult tanai, a római congregatiók bizonyos határozatai, egy pápa kormányának bizonyos iránya bántanak titeket? Milyen fiai vagytok ti, a kik anyátokat meg akarjátok tagadni, mert úgy öltözködik, a hogyan nektek nem tetszik? Egy öltözék miatt talán megváltozott az anya öle? A mikor rája borulva és sirva mondjátok el Krisztusnak betegségeiteket s Krisztus meggyógyít: gondoltok Szent János evangelista egy mondásának hitelességére, vagy arra, hogy ki volt a negyedik evangelium szerzője, vagy a két Isaiásra? A mikor ide menekülve, Krisztussal a szentségben egyesültök: zavarnak akkor titeket az indexnek vagy az inquisitióknak döntései? A mikor rája bizva magatokat a halálnak sötét birodalmába léptek: akkor kevésbé édes nektek a béke, a mely belőle sugárzik, csak azért mert egy pápa ellenzője a keresztyén democratiának?

Ti azt mondjátok, barátaim: mi pihentünk annak a fának árnyékában, de most már repedezik a kérge, kiszárad a kérge, a fa el fog halni, keressünk más árnyékot. A fa nem fog elszáradni. Ha volna fületek, hallanátok az új kéreg perczegését, a mely már képződik, a melynek játszi életének egy új időszaka, a mely szintén el fog hasadni, a mely szintén el fog száradni, mert egy másik kéreg fog helyébe lépni. A fa nem fog elhalni, a fa növekszik.

Benedek kimerülten leült s elhallgatott. A hallgatóság megmozdult, s szinte zúgott. Főlemelve kezét, csendet kért.

— Barátaim — folytatta fáradt és gyöngéd hangon — még van mondani valóm. Írástudók és farizeusok, vének és papi fejedelmek. a kik vakbuzgóan harcolnak az újítások ellen, minden időben voltak s léteznek ma is.

Nektek nem kell róluk beszélnem. Isten ítélkezni fog fölöttük. Mi imádkozzunk mindazokért, a kik nem tudják, hogy mit cselekesznek. De talán a másik küzdő katolikus tábor sincsen vétek nélkül. A másik táborban megittasodtak a modernitás eszméjétől. A modernitás jó, de az örökkévalóság jobb. Attól tartok, hogy itt az örökkévalóságot nem veszik kellőleg számba. Itt Krisztus egyháza számára nagy üdvösséget várnak a közigazgatás és politika terén kifejtendő közös katolikus actiótól; de olyan küzdelem ez, a melyért az Atyát az emberek káromolni fogják és nem várnak elég üdvösséget minden keresztyén jó cselekedeteinek világosságától, a melyért az Atyát dicsőítik. Az embernek legfőbb célja az, hogy Istent dicsőítse. De az emberek azoknak az atyját dicsőítik, a kikben a szeretet, a békesség, a bölcsesség, a szegénység, a tisztaság, az erősség szelleme van meg, a melyek a keresztyén testvérek számára az életnek energiáit biztosítják. Egy igaz ember, a ki vallja és gyakorolja a catholicismust, hozzájárul az Atya dicsőségéhez, Krisztuséhoz és az egyházéhoz, sokkal inkább, mint sok katolikus nagygyűlés, congressus mint sok katolikus kör, mint sok katolikus választási győzelem.

— Épen hallok valakit, a ki azt mormolja: Hát a socialis tevékenység? Barátaim, a socialis tevékenység bizonyosan jó, mint az igazságosság és a testvériség műve, de a socialistákhoz hasonlóan, bizonyos katolikusok vallási és politikai véleményeiknek bélyegét sütik rá; visszautasítanak attól az actiótól jóakaratu embereket, ha ezt a bélyegzőt nem fogadják el, elutasítják magoktól a jó szamaritánust, s ez Isten szemeiben gyalázatos dolog. Rásütik a katolikus bélyeget olyan egyletekre is, a melyek a vagyoni nyereszkesedésnek eszközei s Isten szemeiben ez is utálatos dolog, A vagyonnak igazságos elosztásáról prédikálnak, s ez helyes, de nagyon is elfeledik egyúttal hirdetni a lelki szegénységet is; s ha opportunismusból szándékosan nem teszik: ez is gyalázatos dolog Istennek szemében. Actiótokat tisztítsátok meg ezektől a szennyevektől. Az igazságosság és a szeretet részletes műveihez hívjatok meg minden jóakaratu embert, s magatok elégedetek meg, hogy kezdeményezői vagytok. Szóval és példával szegénynek és gazdagnak egyaránt prédikáljátok a lelki szegénységet.

A hallgatóság zavarosan hullámozott, különféle véleményekre oszolva. Benedek egy percze magába vonult, arczát kezébe rejtván.

— Azt kérdeztétek tőlem, hogy mit cselekedjete? — mondotta kezét levéve arczáról.

Rövid ideig még gondolkozott s így folytatta:

— Látok a jövőben világi katolikusokat, Krisztusnak és az igazságnak buzgó szolgáit, a kik módot fognak találni, hogy a maiaktól különböző egyleteket alapítsanak. Egykoron mint a Szentléleknek lovagai fognak fölfegyverkezni, hogy Istennek és a keresztyén erkölcsiségnek védelmére egyesüljenek tudományos, művészi, állami, socialis téren, hogy vallási téren megvédjék a törvényszerű szabadságot; lesznek különleges kötelességeik, de nem fognak kolostorszerűleg együtt élni, vagy nőtlenységben, hanem a katolikus papságnak hivatalos kötelességeit fogják kiegészíteni; egyben nem mint szerzetesrend fognak tőle függeni, hanem csak mint egyes emberek a catholicismusnak egyéni gyakorlásában. Imádkozzatok, hogy Istennek akarata nyilvánuljon ez egyesület dolgában azokban a lelkekben, a melyek már gondolkoznak róla; imádkozzatok, hogy ezek a lelkek örömmel mondjanak le arról a gyönyörüségről, hogy azt az egyesületet ők gondolták ki s a szervezését remélték, ha Isten kinyilatkoztatja, hogy ellenkezik az akaratával. Ha Isten kinyilatkoztatja, hogy áldását adja rá, imádkozzatok azért, hogy az emberek minden részében jól megszervezzék az ő dicsőségére és az egyháznak dicsőségére. Amen.

Beszédét befejezte és senki nem mozdult. Mindenki szeme részegeződött, várakozóan, más szavakra sóvárgóan, főleg az utolsó váratlan szavak nyomán, a melyeket homályos és magasztos hangon mondott el. Sokan szerették volna megtörni a csendet, de nem merték. Mikor azonban Benedek fölkelt s mindnyájan tiszteletteljesen még szorosabbra vonták körülötte a kört, fölállott a vörös arcú és fehér hajú öreg úr s a megindultságtól szakadozó hangon így szólott:

— Ön bántalmakat és ütlegeket fog szenvedni, tövissekkel koronázzák és epével itatják meg, a farizeusok és pogányok ki fogják gúnyolni s nem fogja látni a jövőt, a

mely után kívánczik, de a jövő az öné, tanítványainak tanítványai meg fogják írni.

Megölelte Benedeket s homlokon csókolta. Két-három közelebb lévő vendég félénken tapsolt, erre tapsvihar zúgott végig a termen. Benedek nagy zavarba jött, intett egy szöke ifjúnak, a ki ide kísérte, ez hozzája sietett, s az arcza ragyogott a megindultságtól és örömtől.

— Tanítvány.

Egy másik halkán hozzátette:

— Még pedig a kedvencz!

A háziúr csaknem leborult Benedek előtt, hódolatot és hálás szavakat mondva. Erre az egyik pap is előbbre mert jönni s megindultan így szólott:

— Számunkra, mester, nincs tanácsa?

— Ne hívj engem mesternek, — válaszolta Benedek, a kinek egész valója még mindig zavarban volt. — Imádkozzál, hogy ezek az ifjak, pásztoraink és én is, világosságot nyerjenek.

Mihelyt kiment, a teremben szakadozott és gyöngye, de mégis heves hangok hallatszottak: a megindult lelkeket még mindig a csodálkozás nyomta el. A megindultság azután kitört, itt-ott erősen, minden oldalról; még maga a bámulat is meghasonlott, mert hol ezt, hol azt a szavát, hol ezt, hol azt az eszméjét, a szónoknak a kiejtését vagy a tekintetét magasztalták; majd az életszentség szellemét, mely ábrázatán előmlött, s még a kezéről is sugárzott. A háziúr azonban elbúcsúzott vendégeitől, sok bocsánatkérés mellett, sok szertartásos szóval ugyan, de olyan sietőséggel, a mi szinte udvariatlanságnak vált be.

Mikor magára maradt, kinyitott egy kulccsal elzárt ajtót s ide behajolt.

— Hölgyeim! — mondotta s föltárta az ajtót.

Az úrnőknek egész raja tört be az üres terembe. Egy érett kisasszony összetett kezekkel egyenesen a fiatal embernek rohant s így kiáltott föl:

— Oh, mennyire hálásak vagyunk ön iránt! Oh, micsoda Szent! Nem is értem: miért nem rohantunk ki mindnyájan, hogy megöleljük!

— Kedvesem, — mondotta egy úrnő gúnyos velenczei nyugalommal, mosoly ülven két nagy szép szemében, —

mert, s ez ő rá nézve szerencse, az ajtó kulcsal volt bezárva.

A hölgyek tizenketten voltak. Guarnacci tanár, a háziúr, s egyikük, Fermi, római marchesa jószágigazgatójának fia, beszelt nekik az összejövetelről, a melyet házában fognak tartani, arról a beszédről, a melyet el fog mondani az a különös ember, a kiről Rómában úgy beszéltek, mint csodatévőről és rajongó vallási izgatóról, a ki különösen a Terdaccio-hegy városrészében volt népszerű. A marchesa a fejébe vette, hogy úgy fogja meghallgatni, hogy ne lássa. Megegyezvén Guarnaccival, három-négy barátnőjét beavatta az összeesküvésbe, s mindegyikük kieszközölte azt, hogy maga után néhány függeléket hozhat.

Láthatóan különösen vegyes társaság volt. Többen estélyruhába voltak öltözve, ketten olyan ruhában voltak, mint a quaker nők. A két quaker nő, a kik külföldiek voltak, szinte meg voltak örülve a lelkesedéstől s zajongtak a marchesa ellen, a ki öreg, sceptikus, némileg gúnyolódó hölgy volt. Így szólalt meg:

— Igen jól beszélt, csak szerettem volna látni ábrázatát, a mikor szónokolt.

S az öreg marchesa kijelentette, hogy az embereket jobban meg tudja ítélni arcukról, mint a szavaikból, és szemrehányást tett Guarnaccinak, hogy nem furatott lyukat az ajtóba, vagy legalább a kulcsot nem távolította el a zárból.

— Nagyon szent vagy — mondotta. — Nem ismered a nőket.

Guarnacci nevetett s a hódolattal mentegette magát, a melylyel apja gazdájának tartozik, s biztosította a hölgyeket, hogy Benedek olyan szép, mint egy angyal. De egy ostoba kis úrnő, a kiről azt tartották a quaker hölgyek, hogy Isten tudja, miért jött ide, egész nyugodtan azt jelentette ki, hogy kétszer látta, s hogy csunya ember.

— Szükséges volna ismerni az ő eszményét a szépségről, asszonyom. — mondotta az egyik quaker hölgy érdesen. S a másik quaker hölgy nyomban, de halkán ezt a mérges szót tette hozzá, csak azért, hogy kifejezetten élesítse a malitiát:

Naturellement!

A kis ostoba hölgy némileg elpirulva, zavar és megvetés között azt felelte vissza, hogy sovány és sápadt; a két quaker hölgy egymásra nézett s hallgatag megvetéssel egymásra mosolyogtak. De hát hol látta őt? A többi ezt akarta megtudni az ostoba kis úrnőtől.

— Ah, mindig a sógornóm kertjében, — mondotta.

— Mindig a kertben! — kiáltott föl a marchesa. — Földbe vagy edénybe ültetett angyal?

Az ostoba kis hölgy nevetett, s a két quaker úrnő dühös pillantásokat vetett a marchesára.

Behozták a theát, Guarnacci tanár meghívásába bele volt foglalva.

— Szép vitatkozás, mi? — suttozta Albacináné, Albacina onovevolénak, a belügyi államtitkárnak felesége, a fekete ruhás hölgy fülébe, a ki eddig egyetlen szót sem szolt. Szomoruan mosolygott és nem felelt.

A thea, a melyet a tanár és a kis nővére szolgáltak, néhány perczre meggyöngyöztette a társalgást; újra fölélénkült, mikor Benedek beszédje került szóba. Okok nélküli okoskodásokból, ítélet nélküli ítélkezésekből, tartalom nélküli tanokból erre olyan kavarodás támadt, hogy a fekete ruhás hallgatag úrnő azt ajánlotta Albacinánénak, a kivel odajött, hogy távozzanak. De ebben a perczben Fermi marchesa a kandallón egy csengetyüt födőzött föl, s csengetni kezdett, hogy hallgatást parancsoljon.

— Szeretnék valamit hallani erről a kertről! — mondotta.

A két quaker hölgy és az érett kisasszony annyira belemélyedtek a Benedek katolikus orthodoxyájáról folyt vitába, hogy tiz csengetyű mellett sem hallgattak volna el, de győzött az érett kisasszony kíváncsisága, mikor kertről hallott beszélni. Fölpattant mindenestől. Hát még a kertről! A tanár úrnak kellene mindent elmondani, a mit tud erről az olasz és laikus páter Heckerről. Így keresztezte el némileg meggondolatlanul Benedeket, hogy egy keveset mutogassa műveltségét. Az ostoba kis hölgy erre az órájára nézett. A kocsijának már a kapu előtt kell állani. A kis Guarnacci leány bejelentette, hogy már négy-öt kocsi várakozik lenn. Az ostoba kis hölgy még el akart érní a Valle-szinbázba a vigjáték harmadik fölvonására. Két más

úrnőnek egyéb dolga akadt s vele együtt távoztak. Fermi marchesa ott maradt.

— De, tanár, — mondotta. — gyorsan végezzen, mert ma este vár a lányom, engem s a többi hölgyeket, a kiknek hátát látja.

— Nagyon gyorsan végezzen — szólott némileg bosszusan az érett kisasszony. — Majd azután beszélhet a szegény embereknek, a kik nem mutogatják a hátukat.

Egy nagyon szép szőke külföldi hölgy, erősen kivágott ruhában, kimondhatatlan pillantást vetett a boszankodó érett kisasszony sovány vállacska-jára, úgy hogy az dühében rákövörös lett.

— Nos, — kezdte el a tanár, — minthogy a marchesa s talán a többi úrhölgy is, a kik sietnek, tudják azt, a mit én tudok a jennei szentről, mielőtt Jennéből távozott volna, erről tehát nem beszélek. Egy hónap előtt, októberben tehát már nem is emlékeztem rá, hogy a lapokban juniusban vagy juliusban mit olvastam erről a Benedekről, a ki prédikált és csodákat tett Jennében, a mikor egyszer a San-Marcelló-templomból kijövet valami Porrettivel találkozottam, a ki azelőtt irt az *Osservatore Romanóba*,*) de most már nem ír. Ez a Porreti csatlakozik hozzám, beszélünk Selva János munkáinak kárhoztatásáról, a melyet napról napra várnak, s közben legyen mondva, még nem hirdettek ki, s Porretti elbeszéli nekem, hogy Selvának van Rómában egy barátja, a ki többet fog magáról beszéltetni, mint maga Selva. Ki az? kérdeztem én. A jennei szent. — úgymond. — S elbeszéli a következőket. Azt az embert Jennéből két papnak közbenjárására üldözik ki, szörnyű farizeusok, a kiket Rómában ismernek. Subiacóban húzza meg magát Selváéknál, a kik itt nyaralnak, s komolyan megbetegszik. Mikor meggyógyult, körülbelül julius közepén, Rómába jött. Mayda tanár, a ki szintén Selva barátja, s a ki Subiacóból ismerte őt, kertészsegédnek vette magához villájába, a melyet ket év előtt épített az Aventinus-hegyen, a Sant Auschas kolostor mellett. Az új kertészsegéd, a ki magát csak Benedeknek hivatja, épen úgy mint Jennében, hamarosan népszerű lesz a Testaccio-hegy egész városrészé-

*) A Vatikán hivatalos lapja.

ben. Kenyerét koldusokkal osztja meg, betegeket látogat s talán meg is gyógyított néhányat kézföltétellel és imádsággal. Annyira népszerű lett, hogy Mayda tanár menyee, bár maga is hívő s járul a szentségekhez, szívesen elküldötte volna, csak hogy ne legyen neki alkalmatlan az a sok ember, a ki Benedeket fölkeresi, de az após, a ki hitetlen s a szentségekhez nem járul, nem engedte meg. Az após rendkívüli tekintettel van iránta. Ha türi is, hogy boronálja az utakat, öntözi a virágokat, csak azért teszi, mert tiszteli az életszentségről alkotott fogalmát s bizonyos, nagyon rövid időn túl nem engedi meg neki, sőt azt kívánja, hogy szabadon szentelhesse magát vallási küldetésének. Gyakran ő maga is lemegy a kertbe, hogy vallásról beszéljen vele. Benedek, hogy kedvére cselekedjék, nem követi régi életrendjét, nem kenyér-, zöldség- és vízzel táplálkozik, hanem borral és hússal. És hogy Benedeknek örömet szerezzen, a tanár a városrész betegei között nagyon bőven osztat ki húst és bort. Vannak, a kik nevetnek rajta s bántalmazzák is, de az alsóbb rendű nép épen úgy szereti, mint kezdetben a jennei. S a lelkek szeretetét még jobban gyakorolja, mint a testét. Megszüntetett családokban bizonyos erkölcsi rendellenességeket, s ezért egy rossz nő halálal fenyegette meg, templomhoz szoktatott olyan embereket, a kik gyermekkoruk óta nem jártak oda. A sant anselmói bencések mindezt jól tudják. Este azután, hetenként kétszer-háromszor a katakombákban szónokol.

Az érett kisasszony fölkiáltott:

— A katakombákban?

S remegve fordult az elbeszélő felé. Az egyik quaker hölgy azt mormogta: Mon Dieu! Mon Dieu! s egy másik, a tiszteletteljes bámulattól elmélyedt hang így szólalt meg:

— Micsoda mély vonatkozás!

— Nos, — folytatta a fiatal ember mosolyogva — a katakombákban, de ez alatt nagyon kevesektől ismert magánlakást értett. Már én is tudom, hogy hol van.

— Ah, — szólott az érett kisasszony — ön tudja? Hol van?

Guarnacci elhallgatott, s ő megérezte, hogy indiscret volt.

— Bocsánat, bocsánat, — mondotta gyorsan.

Meg fogjuk tudni, meg fogjuk tudni — tette hozzá

a marchesa. — De hallod, fiam, ez a te Szented, a ki titokban prédikál, nem főnöke valami eretnekségnek? Mit szólnak hozzá a papok?

— Ma este — felelte Guarnacci tanár — hármát-négyet láthatott volna itten s nagyon elégedetten távoztak el.

— Bizonyosan olyan papok, a kik kevéssé papok, nem igaz sütetű papok, csak papszerű alakok. De mit mond a többi pap? Meg fogod látni, hogy a többi előbb-utóbb kitekerik a nyakát.

S ez öröndetes jóslata után a marchesa elindult, s követték az összes födetlen vállú hölgyek.

Az érett kisasszony és a quaker hölgyek, attól boldogan, hogy ez a megvetésre méltó világias raj eltávozott, kérdésekkel ostromolták a tanárt. Nem lehetne valahogyan megtudni, hogy hol vannak azok az új katakombák? Hányan szoktak ottan összejönni? Nők is? Mik a beszédjeinek a tárgyai? Mit mondanak hozzá a sant-anselmói barátok? S nem lehetett megtudni semmit ennek az embernek mult életéről? A tanár védekezett, a mennyire képes volt rá, csak egy sant-anselmói páternek szavait mondotta el: ha egy Benedek jutna Rómának minden plebániájára, akkor Róma igazán szent város lenne. De mikor a többi úrhölgy eltávozott s Albacinánéval, valamint a hallgatag úrnővel magára maradt, a kik kocsijukra vártak, mert Albacinánénak barát-nője volt, az utóbbival megértette, hogy szívesen beszélne, de zavarja egy ismeretlen hölgynek jelenléte s ezért kérte Albacinánét, hogy mutassa be.

Albacináné nem is gondolt erre.

— Guarnacci tanár, — mondotta, — Dessale úrhölgy, jó barátnőm.

A «katakomba» pedig ugyanazon terem volt, a hol épen most tartózkodtak. Azelőtt az összejöveteleket Selvák lakásán tartották az Arcunla-utcában. Ez a hely különböző okokból nem látszott nagyon alkalmasnak. Guarnacci, maga is a tanítványok közé állván, saját házát ajánlotta föl. Itt az összejöveteleket ketenként kétszer tartották. Ide jártak Selvák, az asszonynak egy nővére, néhány pap, ugyanaz a velencei asszonyság, a ki valamivel előbb távozott, néhány fiatal ember, köztük valami Alberti, a mester kedvence,

a ki ma este vele jött s távozott el; s egy zsidó is volt közöttük, valami Viturbo, a ki már nagyon közel volt ahhoz, hogy katolikus lesz s a kitől a mester nagy dolgokat remélt, azután egy betűszedő, néhány művész, sőt két parlamenti tag is. Az összejöveteleknek célja az volt, hogy a Krisztusnak vonzereje alatt álló embereknek, a kik előtt azonban visszataszító a katholicismus, megmutassák, hogy mi a katholicismus valósággal; a katolikus vallás életerős, megdönthetetlen tartalmát s azon különböző megnyilvánulásainak emberi jellegét, a melyek tulajdonképen visszataszítóvá teszik sokak előtt, a melyek megváltoztathatók, s változnak s változni fognak a benső isteni elemnek munkájával és hangsúlyozásával. Azt össze kell kapcsolni a külső világnak, a tudománynak és a közvéleménynek, az emberiség öntudatának visszahatásával. Benedek nagyon szigorú volt abban, hogy kiket bocsásson be az összejövetelekre, mert nálánál senki sem tudott gyöngédebben bánni a lelkekkel, tisztelni szemérmüket, kicsinynyé alacsonyítani le magát a kicsinyekkel szemben, nagyra emelvén magát a nagyokkal szemben, használni a félénkekkel és aggályosokkal szemben a nyelvezetnek olytén óvatosságát, a mely oktat, s meg nem zavar.

— A marchesa — folytatta a tanár — ezt mondja: bizonyosan valami eretnekségnek alapítója; a papok pedig, a kik követői, eretnekekké válnak. Nem. Benedeknél nem kell félni se eretnekségektől, se egyházszakadásoktól. Épen az utolsó összejövetelen azt bizonyította hogy az egyházszakadások és az eretnekségek, a mellett, hogy önmagukban is kárhozatosak, gyászosak az egyházra nézve is, nemcsak azért, mert lelkeket vonnak el tőle, hanem azért is, mert a haladás tényezőit vonják el tőle; tudniillik, ha az újítók megmaradnának az egyház iránti engedelmisségben, tévelyek eltűnnének s az igazságnak az a része, a jónak az a része, a mi bizonyos mértékben csaknem mindig csatolva van a tévelyhez, az egyház testében életerős lenne.

Albacináné megjegyezte, hogy az igazán szép dolog s ha ilyen módon áll a helyzet s a marchesának baljóslatú jövendőlése nem fog beteljesedni.

— A jóslat, hogy a nyakát kitekerik, nem! — mondotta a tanár nevetve. — Ilyen dolgok nem történtek meg s

nem is hiszem, hogy valaha megtörténnek. Ezek rágalmak. A marchesának s bizonyos hozzá hasonló embereknek kell lenni. a milyenek vannak Rómában, hogy elhígyék. Egy római papnak, érti, egy papnak volt bátorsága figyelmeztetni Benedeket, hogy vigyázzon. Benedek azonban elvette bátorságát attól, hogy újra szóljon neki. Tehát a nyakát nem tekerik ki, de üldözni fogják. Az a két római pap, a ki Jennében járt, nem aludt. Előbb nem akartam erről szólni, mert a marchesa nem az az asszony, a kinek az ilyen dolgokat el lehetne mondani, de nagy bajok vannak a levegőben. Kémlelik Benedeknek minden lépését, gyónatója útján Mayda menyét is fölhasználták, hogy beszédjeiről értesüléseik legyenek, az összejövetelekről is tudomást szereztek. Selvának jelenléte elég ahhoz, hogy olyan jelleget kölcsönözzön nekik, a melytől azok az emberek irtóznak, s minthogy világi ember ellen semmit sem tehetnek, úgy látszik, hogy az államhatalom segítségét fogják igénybe venni Benedek ellen, a csendörökét és a bírakét. Önök csodálkoznak? És mégis így van. Eddig semmi pozitív hírünk, semmi adatunk nincs, de már fondorkodnak. Figyelmeztetett bennünket egy külföldi pap, a ki azelőtt rosszul fecsegett, de ezúttal jól fecsegett. Bűnügyi eljárásra készítenek elő s gyártanak anyagot.

A hallgatag úrnő összerezcent s végre megtörte a hallgatását.

— Hogyan lehetséges ez? — mondotta.

— Asszonyom, — felelte a tanár, — ön nem tudja, hogy mire képes néhány reverendás intransigens. Hozzájuk képest a világi intransigensek valóságos báránykák. Föl akarnak használni egy szerencsétlen esetet, a mely Jennében történt. Mi azonban most egy új tényben reménykedünk, de ezt nem hasznos sokaknak megkülönböztetés nélkül elmondani, bár nagy a fontossága.

A tanár egy pillanatra elhallgatott, élvezve a gyötrő kíváncsiságot, a melyet keltett, s a mely, bár némák maradtak az ajkak, ott fénylett a két hölgy szemében.

— Multkor — folytatta — . . . bibornok titkára, egy fiatal német pap elment Sant-Anselmóba s beszélt a barátokkal. E látogatás következményeként Benedeket Sant-Anselmóba hívták, a melynek benczései nagyon vonzódnak hozzá, s

fölötte tisztelik. Azt kérdezték tőle: vajon nincs-e szándékában¹ hódolatát bemutatni ő szentségének, kihallgatást kérni tőle. Azt² felelte, hogy Rómába jövet az volt óhaj-tása, hogy várakozik a gondviselésnek egy intésére s hogy most megértette a jelet. Erre kijelentették előtte, hogy ő szentsége bizonyosan szívesen fogja fogadni s így kérte a kihallgatást. Ezt egy német benczés beszélte el Selva Jánosnak.

— S mikor megy oda? — kérdezte Albacináné.

— Holnap után este.

A tanár hozzátette, hogy a Vatikán részéről nagy titokban tartják a dolgot; Benedeknek meghagyták, hogy senkinek se szóljon róla, hogy semmi se szivárgott volna ki annak a német barátnak indiscretiója nélkül s hogy Benedek barátjai nagy dolgokat reméltek ettől a látogatástól. Albacináné azt kérdezte, hogy mit szándékozik Benedek mondani a pápának. A tanár mosolygott. Benedek erről senkinek se szólt s nem is merte senki tőle megkérdezni. A tanár szerint Benedek Selva érdekében szólana, s azt kérné, hogy a munkáit ne tegyék *Indexre*.

— Ez kevés volna — mondotta Albacináné halkán. Jeanne megrezzenve helyeselt.

— Nagyon kevés volna, — kiáltott föl, mintha annak a tanár lett volna az oka, a ki meglepettnek látszott, hogy annyi hallgatás után ilyen módon hirtelen fölpattan. Bocsánatot kért. Nem azt akarta mondani, hogy Benedek más dolgokról nem fog beszélni a pápával. Azt akarta mondani, hogy szerinte ez a tárgy bizonyosan szóba kerül. Albacináné nem tudta magának megmagyarázni, hogy miért kívánja a pápa Benedeket látni. Hogyan magyarázzák ezt a barátai? Hogyan magyarázza Selva? Eh, senki se tudja megmagyarázni, se Selva, se a többiek.

— Én megmagyarázom! — mondotta Jeanne lázasan, örömét találva abban, hogy megérti azt, a mit senki se ért. A pápa azelőtt nem volt bresciai püspök?

Guarnacci félig csodálkozva, félig gúnyosan mosolygott, s ezt válaszolta:

— Ah, az úrhölgy alaposan ismeri Benedek multját!

Az úrnő teljes bizonyossággal tudott olyan dolgokat, a mikről Rómában beszéltek, ezek azonban nem mindenütt

találtak hitelre. Egy dolgot még sem tudott. A pápa soha se volt bresciai püspök, déli Olaszországban állott két püspökségnek az élén. Jeanne magával küzködve nem felelt s szégyelte is, hogy csaknem elárulta magát. Albacináné azt akarta tudni, hogy Benedek milyen véleménynyel van a pápáról.

— Ah, ő — válaszolta a tanár — a pápában csak a hivatalát látja és tiszteli. Legalább úgy hiszem. Az emberről soha se hallottam őt beszélni. A hivataláról igen. Egy este nagyszerűen beszélt róla, a katholicismust ellentétbe állítván a protestantismussal, kifejtvén eszményét az egyház kormányzatáról, a mely a monarchia és a kellő szabadság egyesítése légyen. Egyébként még nem tudják, hogy milyen lesz az új pápa. Azt mondják, hogy szent, értelmes, beteg és gyöngé ember.

* * *

A hölgyeket a sötét lépcsőn a kocsikhoz kísérve, a tanár sóhajtozva szólalt meg:

— Leginkább attól tartunk, hogy Benedek nem él sokáig. Legalább Mayda attól fél.

Albacináné, a kit a tanár karonfogva vezetett le a lépcsőn, menés közben így tört ki:

— A szegényke! Mi a baja?

— Úgy látszik, — felelte a tanár, — valami gyógyíthatatlan baj; a typhus maradványa, a mely Subiacóban támadta meg s főleg a böjtölő és önsanyargató életnek következménye.

S a sok lépcsőn hallgatva folytatták útjokat.

Csak a lépcső aljában vették észre, hogy társnőjük elmaradt. A tanár sietve visszament érte s Jeannet az utolsó lépcsőhajlásnál találta, a korlátra támaszkodva. Kezdetben nem mozdult s nem beszélt. Azután ezt mormolta:

— Itt nem lehet látni.

Guarnacci nem értette meg, s nem figyelt se a hallgatagságára, se halk és bizonytalan hangjára. Karját ajánlotta neki s lejött vele, bocsánatot kérve a sötétségért, a mit a háztulajdonos fősvénységével okolt meg.

Jeanne Albacináné kocsijába szállott, a mely a Grand Hótelbe vitte. Az úton Albacináné sajnálkozva beszélt arról

a hirről, a melyet Guarnacci mondott el neki. Jeanne hallgatott. Némasága boszantotta barátnőjét.

— Ön nem volt meglegedve a beszéddel? — kérdezte. Egyáltalán nem ismerte Jeanne vallási eszméit.

— Igen — válaszolta emez. — Miért?

— Csak azért. Úgy gondoltam. Tehát nem bánja, hogy eljött?

Albacináné nagyon meglepetve azt érezte, hogy kezét megfogják s így válaszoltak neki:

— Sőt nagyon hálás vagyok ön iránt.

Szerényen és nyugodtan szólott, míg a kézzsoritása csaknem erőszakos volt.

— Mindazonáltal — gondolta magában Albacináné — ő a Szentléleknek egy jövőendő hölgye.

— Részemről értem — folytatta hangosan, — hogy megtartom magamnak régi vallásomat, még pedig az intransigensekét. Talán képmutatók, vagy tetszése szerint adhat nekik neveket, attól tartok azonban, hogy ha régi valláson annyit foltoznak és javítanak, el fog bukni és sohasem fog többé lábra állani, s többé semmi se marad épségben. És azután, ha a Benedek-fajta embereket akarnák követni, nagyon sok dolgot meg kellene változtatni. Nem, nem. De mégis rendkívüli módon érdeklődöm ez ember iránt. Most arra kellene törekedni, hogy találkozzunk vele. Látnunk kell őt. És sokkal inkább, ha már korai halálra van kárhoztatva. Nem gondolja? S hogyan érjük él? Gondolkodjunk.

— Én nem óhajtom látni — sietett Jeanne hozzátenni.

— Igazán? — pattant föl a barátnő. — De hogyan? Fejtse meg nekem ezt a rejtélyt.

— Igen. Nem óhajtom.

— Érdekes — gondolta magában Albacináné. A kocsit a Grand Hôtel kapuja előtt állott meg.

Az előcsarnokban Jeanne Noémival és sógorával találkozott, a kik indulófélben voltak.

— Végre! — mondotta Noémi. — Menj, siess, mert fivéred arra a Jeannera véghetetlenül haragos, a ki sohasem jön haza. Mi most jöttünk el tőle, mert az orvos van nála.

Dessalle-ék tizenöt napja voltak Rómában. A hüvös és

nedves október eleje, az aggodalom egészsége miatt, tervbe vett tanulmány Berniniről, a mely a készülendő regény helyébe lépett, arra birták Carlinót, hogy sokkal hamarabb teljesítse Albacináné kívánságát, mint sem gondolta. Nővérenek titkos öröme mellett tehát elköltöztek a Diedo-villából, hogy még a tél előtt élvezzék a római meleg őszt. Kéthárom nappal megérkezésük után könnyű légsőhurutot kapott. Tüdősorvadásnak tartotta, elrejtőzött szobájába, azzal a szándékkal, hogy egész télen nem mozdul ki belőle, napjában kétszer rendelte magához az orvost, Jeanne-on szívtelen önzéssel zsarnokoskodott, megszámlálta még szabad perczeit is. Jeanne rabszolgája lett, s szinte örvendett önfeláldozása azon többletének, a mely meghaladta a testvéri szeretet rendes mértékét. Gyöngéd hevében lelkileg följárlotta Benedeknek. Selváékkal és Noémivel gyakran találkozott, nem házuknál, hanem a Grand-Hôtelban. Selváékat is meghódította ez a fensőbb lelkületű, szép, finom és szomorú asszony. Mindazt, a mit Benedekről Guarnaccinál hallott, már tudta Noémitől. Csak arról nem értesült, hogy Maydának mi volt a véleménye Benedek egészségéről. Noémi elhallgatta előtte könyörületből s azért is, hogy a maga megindultságát ne mutassa.

Carlino rosszul fogadta. Az orvos, a ki heves érverést állapított meg, nyomban észrevette, hogy a haragtól ver olyan gyorsan. Egy keveset tréfálkozott a betegség komoly természete fölött s eltávozott. Carlino morogva tudakolta Jeannetől, hogy hol késett ilyen sokáig, s ő nem is titkolta előtte. Benedeknek csak a valódi nevét nem mondotta meg.

— Nem szégyelted magadat, — szólott — hogy az ajtónál hallgatózzál?

S nem hagyva neki időt a válasza kitört az új irányzatok ellen, a melyeket viselkedésén felfödözött.

— Holnap gyónni fogsz menni! S holnapután elmondod az olvasót!

Beszédjének szokott udvarias türelmessége alatt, a jóakarát alatt, a melyet nem kevés pappal szemben is tanúsított, valóságos valláselleni örvöngést rejtett el. Az a gondolat, hogy nővére valaha közeledhetik a papokhoz, a hithez, a szentségekhez, úgyszólván a szemevilágától fosztották meg.

Jeanne nem felelt, szeliden ajánlkozott, hogy szokott esti fölolvását elvégzi. Carlino kurtán kijelentette előtte, hogy erről hallani sem akar, azt adta ürügyül, hogy szűrást érez, s egy negyedórán át hagyta őt állani kezében a gyertyával, mialatt ő az ajtókat, ablakokat, falakat, padlót vizsgálta meg, s azután aludni küldötte.

De Jeanne szobájába lépve, nem arra gondolt, hogy lefekszik, vagy aludni fog. Eloltotta a gyertyát és az ágyra ült. Az utcáról kocsilárma hangzott, a folyosókon lépések és női ruhák suhogása, a sötétségben mozdulatlanul ülve, semmit nem hallott. Azért oltotta el a gyertyát, hogy gondolkozhassék, hogy csak a maga gondolatát lássa, a mely akkor jutott eszébe, mikor Guarnacciéknál a tanár karonfogva lekísérte a lépcsőn s hallva a baljóslatú szavakat: attól tartanak, hogy nem él sokáig, csaknem elvesztette eszméletét. Albacináné kocsiójában, fivére szobájában, pedig beszélni kellett az egyikkel és a másikkal is, s különféle dolgokra is figyelemmel lenni, lelke mélyében folytonosan az a gondolat izgatta, a melyet forró szíve ajánlott föl akaratának. Most már nem inogott többé benne. Jeanne eltökélten elmélkedett fölötte. Az ágyon ülő, a sötétségben mozdulatlan alakban két lélek állott egymással szemben. Egy alázatos, szenvedélyes Jeanne, a ki meg volt győződve, hogy mindent fölálldozhat a szerelemnek, harczban állott az öntudatlanul dölőfős Jeanne-nal, a ki meg volt győződve, hogy egy fagyos és kemény igazságnak van a birtokában. A kocsilárma mindinkább elcsendesedett az utcán, a lépések és a ruhasuhogás azonképen a folyosókon. Egyszerre, mintha a két Jeanne egy személybe olvadt volna, a ki ezt gondolta magában:

— Ha majd megtudom, hogy meghalt, azt mondhatom magamhoz: megtetted legalább ezt.

Fölkelt, a gyertyát meggyújtotta, íróasztalához ült, papírt vett elő, s ezt írta rá:

— Maironi Péternek . . . október 29. éjjel.

— Hiszek.

Jeanne Dessale.

Megirta s hosszan, hosszasan nézett arra az ünnepélyes szóra.

Minél inkább nézte, a két Jeanne újra annál inkább oszlott lassan-lassan ketté. Az öntudatlanul gőgös Jeanne diadalmaskodott, csaknem küzdelem nélkül nyomta el a másikat. Halálthozó kétségbeesésbe merülve eltépte a papírost, foltot ejtett rajta egy szó, a melyet lehetetlen megtartani, a melyet lehetetlen őszintén leírni. Újból eloltotta a gyertyát, kegyetlenséggel vádolta Istent, ha ugyan létezik, féktelenül sirt, sirt a maga alkotta kétségben.

II.

Szent Péter templomában nyolczat ütött. Benedek kis csoport embert hagyott el a Porte-Angelica-utcza végében s egymaga lépett be a Bernini oszlopcsarnokába, lassan a bronzkapu felé közeledett, megállott, hogy a szökőkutak csobogását hallja, hogy nézze az obeliszk körül lévő négy csillárnak szőlő-sűrűségű lángjait s a baloldali szökőkutnak reszketeg, a hold felé át nem látszó fősugarát. Öt-tíz percz mulva, negyedóra multán talán szemben lesz a pápával. Gondolata szilárd és emelkedett volt a maga betetőzésében, mint a szökőkutnak fölfelé szálló élővize, mikor legnagyobb magasságát éri el. A tér üres volt. Senki sem látta volna őt belépni a Vatikánba, csak a szenteknek kísérteties csoportja, a mely átellenben, az oszlopcsarnok másik oldala fölött félkörszerűen foglalt helyet. A szentek és a szökőkutak együtt mondották neki, hogy láthatóan ünnepélyes órára készül, de hogy az időnek az a paránya, ő maga, valamint a pápa is rövid idő mulva elköltöznek s mindörökre eltűnnek a feledés tengerében, míg a szökőkutak folytatni fogják egyhangú panaszukat s a szentek hallgatag elmélkedésüket. E helyett azt érezte, hogy az igazság szava az örökélet szava s utoljára vonulván magába, szemeit lecsukva, forrón imádkozott, épen úgy, mint már két nap óta, hogy a Szentlélek az igazságnak azt a szavát éleszsze föl lelkében a pápa jelenlétében s hozza is az ajakára.

Nyolcz és negyed kilencz között várt valakit. Negyed kilencz már elmúlt s senki se mutatkozott. A bronzkapura nézett. Csak egy kis ajtó volt rajta nyitva s belől világosságot lehetett látni. Időnként alacsony rendű nép csoport-

jai lépegettek be, mint a gondatlan apró legyek az oroszlán torkába. Végre mutatkozott belülről egy pap s jelt adott. Benedek közeledett. A pap így szólott:

— A Sant 'Anselmo kolostorból jön?

Az volt a megállapított kérdés. Mihelyt Benedek igenlőleg válaszolt, a pap intett neki, hogy jöjön be.

— Sziveskedjék, — mondotta.

Benedek követte. A pápai őrség között mentek el, a mely katonásan tisztelgett a papnak. Jobbra fordultak, fölmentek a Scala-Pián. A San-Damaso-udvar bejáratánál más őrség állott, tisztelgett; a pap halk hangon valami meghagyást közölt amazzal, Benedek nem értette. Az udvaron átmentek, balra hagyva a könyvtár ajtaját s jobbra azt az ajtót, a melyen a pápa magántermeibe lehet jutni. Fönt, holdfény mellett ragyogtak a loggiák üvegtáblái. Benedek, a ki visszaemlékezett egy kihallgatásra, a melyen az elhunyt pápánál volt, csodálkozott a szokatlan úton, a melyen ezúttal vezettek. Egyenes vonalban keresztül menve az udvaron, a pap a szűk folyosóra tért, a mely a mozaikok kis lépcsőjéhez vezet s megállott az ajtó előtt, a mely jobb felé nyílik, ide vezetvén le a Triangolo lépcsője.

— Ismeri ön a Vatikánt? -- kérdezte.

— Ismerem a muzeumokat és loggiákat, — válaszolta Benedek — s a jelenlegi pápa elődje fogadott engem magántermeiben. Mást nem láttam a Vatikánból.

— Itt sohasem volt?

— Soha.

A pap előre ment az apró villanyos lámpáktól megvilágított kis lépcsőn. A lámpások egyszerre kialudtak, mire a kis lépcső karának első hajlásához értek. Benedek egy lábával a hajlason megállott s hallotta, a mint kalauza sietve ment egy lépcsőhöz, a mely jobbfelől volt. Azután semmit sem hallott. Azt hitte, hogy az apró lámpások véletlenül aludtak ki s hogy a pap azért ment föl arra, hogy fölgyujtsa. Várakozott. Sem világosság nem lett, hang, lépés nem hallatszott. Föllépett a lépcsőhajlásra, balfelől a sötét-ségbe meresztvén kezét, falat érzett; folyton ingadozva haladt jobb felé. Lábával bele ütközvén, két lépcsőkart vett észre, a melyek két oldalt tovább vezettek fölfelé. Tovább várt, nem kételkedve, hogy a papnak vissza kell jönnie.

De öt percz, tíz percz mult el s a pap nem tért vissza. Ugyan mi történhetett? Rá akarták szedni? Ki akarták gúnyolni? De miért? Benedek elnyomta magában a gyanut s nem foglalkozott vele. E helyett azon gondolkozott, hogy mit cselekedjék.

Észszerűnek nem látszott előtte, hogy tovább várakozék. Induljon vissza? Menjen fölfelé? Ez utóbbi esetben melyik útat válaszsza a kettő közül? Magába vonult s a mindenütt jelenvaló Istentől kért tanácsot.

Visszamenni nem fog. Ez nem kellett neki. Találomra az egyik lépcsőn ment föl, a mely az inasok helyiségeibe vezet. Rövid volt s Benedek újra egy lépcsőhajlásnál találta magát. De hallotta, mikor a pap sietve ment fel, tehát sok lépcsőfokon kellett fölmennie, mert lépéseinek zaja nagyon a magasban tünedezett el. Újra lement s megpróbálkozott a másik lépcsővel. Sokkal hosszabb volt. Bizonyos, hogy a pap ezen ment föl. Elhatározta, hogy a papot követi.

Mikor legfelülre ért, egy kis ajtón át egy, a holdtól megvilágított loggiába jutott. Körülnézett. Jobbra, csaknem egészen közel, rács választotta el amaszt egy másik loggiától. A két loggia derékszögben találkozott egymással. Balra némi távolságban a loggia zárt ajtóban végződött. A nagy üvegtáblákon keresztül a teli hold a padlóra süttött, megvilágította a San-Damaso-udvar szárnyait s messze, a palota két nagy sötét szárnyán túl megvilágított szerény házakat, a Ceri-villa fáit, a Sant Onofrio-templom magaslatát. Úgy a baloldali ajtó, mint a jobboldali rácsn meglátszott, hogy be vannak zárva. Benedek nézett, nézett, jobbra és balra. Lassan-lassan régi emlékek tünedeztek föl elméjében. Igen, ebben a loggiában is volt, egy ismerősével együtt látta ezt a rácsot, a vatikáni levéltár egy tisztviselőjével, mikor végig nézte a Galleria delle Lapidi-t, a Vatikánnak ezt az appiai útját. Igen, most jól emlékezett rá. A baloldali ajtónak a loggia mélyében a bibornok-államtitkár lakásához kell vezetni. A rácsn túli loggia pedig Giovanni da Udine loggiája volt; a vasrostélyos nagy ablakok, a melyek Giovanni de Udine loggiájára néztek, az Appartamento Borgia, ablakai voltak; a Galleria della Lapidi bejáratának tehát a szögletben kell lennie. Akkor e rács mellett egy svájci testőr állott, most senki sem volt ott. Minden el volt hagyatva, jobbra és balra minden csendbe merült.

Arra nem lehetett gondolni, hogy a bibornok-államtitkár ajtajánál próbálkozzék. Benedek a rácsot nyomta. Nyitva volt. Megállott, a Galleria delle Lapidi bejárata előtt volt. Itt figyelve tovább maradt. Mély csend volt. Mintha egy belső hang szólalt volna meg benne, a mely így szólott: Menj föl és lépj be. Az öt lépcsőfokon könnyedén föl is ment. A Vatikánnak appiai útján, a mely csaknem olyan széles, mint az antik, lámpás nem világított. Gyenge világosság hatolt néha a padlóra az ablakokból, a melyen a fölírások, urnák és pogány sarkophágok között Rómára néznek. A keresztény fölírások falán lévő ablakokon át, a melyek a Belvedere-udvarra nyílnak, világosság nem hatolt be. A folyosó vége a Miaramonti-muzeum felé, a legnagyobb sötétségben maradt. Ekkor az óriási Vatikánnak csendes szívében érezve magát, Benedeket szent félelem szállotta meg. Nagy ablakhoz közeledett, a honnan az Angyalvárat lehet látni, lent megszámlálhatatlan szétszórt fényt s a láthatáron fönt, magasabban s ragyogóbban a Quirinálnak lámpáit. Nem a kivilágított Róma látása nyugtatta meg szellemét, hanem egy alacsony, vékony, zöld posztóval letakart pad, a mely az urnák és szarkofágok mellett állott. A középén azután egy félig szétbontott sátort látott. Ugyan mi lehetett? A másik fal hosszában is vonult végig egy, az előbbihez hasonló pad. Előrehaladva, beleütközött valamibe, a mit azután nagy karosszéknek ismert föl. A félelmét most világos elhatározás váltotta föl. A belső hang, a mely előbb parancsolólag kényszerítette a belépésre, most azt mondotta neki: Menj tovább. Olyan világosan, olyan erősen szólott hogy hirtelen világosság áradt szét emlékezetében.

Homlokára ütött. Látomásában önmagát beszélgetésben látta a pápával. Ezt soha se feledhette el, jóllehet elfeledte s most egy pillanatra visszaemlékezett rá, hogy valami szellem vezeti őt a Vatikánban a pápához. A baloldali falnál vonult el, a hol beleütközött egy karosszékbe. Bizonyos volt abban, hogy a Galleria végébe érve, ajtóra fog akadni s végül világosságra is. Arra nem emlékezett, hogy ottan a Chiaramonti-múzeumnak rácsa van. Tovább ment, gyakran támasztva kezét a falra, a fölírásos kövekre. Egyszerre azt érezte, hogy se márvány, se fal nem akad a kezébe. Öklével könnyedén megütötte a falat. Fát érzett, ajtó volt.

Akaratlanul megállott, nem tudva, hogy mit cselekedjék. Belülről lépés hangzott, kulcs fordult meg a zárban, ferde fénysugár hasadt a Gallériába, mind szélesebb lett; előtűnt egy fekete alak, az a pap, a ki Benedeket a lépcsőn hagyta. Nagyon gyorsan kijött, az ajtót maga után betette s mintha semmi se történt volna, így szólott Benedekhez:

— Ön nyomban ő szentsége előtt lesz.

Fölhivta, hogy lépjen be s az ajtót újra betette, maga pedig künn maradt.

Benedek belépven, csak egy asztalkát s egy kis lámpát látott, zöld ellenzővel, az asztalka mögött, magával szemben egy fehér alakot. Térdre borult.

A fehér alak kinyújtotta egyik karját s így szólt:

— Kelj föl. Hogyan jöttél ide?

Arca különösen gyöngéd volt, bámulatot fejezett ki; az ősz haj szinte keretet képezett hozzá. Délvidéki kiejtésén lehetett érezni a megindultságot.

Benedek fölkel s ezt válaszolta:

— A bronzkaputól egy bizonyos helyig, a melyet közelebről megjelölni nem tudok, azzal a pappal jöttem, a ki Szentséged mellett volt; azután magam találtam ide.

— Ismerted a Vatikánt? Megmondották neked, hogy itt fogsz találni?

Mikor Benedek azt felelte, hogy évekkal előbb csak egyszer járt a vatikáni muzeumokban, a loggiákban s az emlékköves Gallériában, hogy a loggiákba nem a Damasus-udvaron át jutott, hogy egyáltalán nem tudta, hogy hol találja a pápát: ez gondolatokba merülten egy pillanatra elhallgatott; azután kegyesen, megnyerően mondotta neki, magával szemben egy székre mutatva:

— Ül le, fiam!

Ha Benedek nem lett volna elmerülve a pápa kegyes és aszkéta arczába, némi csodálkozással nézett volna körül, mialatt a szentatya az asztalkán néhány szétszórt iratot rendezett, ebben a különös fogadó-teremben, a mely valami könyvtár előszobájának látszott, a hol régi képek, régi könyvek, régi butorok poros tömkelege mutatkozott; olyan muzeumnak lehetett volna nézni, a melyben rendezési munkálatok folynak. De belemerült a pápa sovány, viaszszerű arczába, a melyen a tisztaságnak és a jóságnak leírhatatlan

kifejezése áradott szét. Közelebb jött, térdét meghajtotta, kezét csókolta, a melyet a pápa eléje nyújtott, szelid komolysággal mondván:

— *Nem nekem, hanem Péternek.*

Erre leült. A pápa egy papírlapot nyújtott át neki s a kis lámpást közelebb tolta hozzá.

— Nézd, — mondotta. — Ismered az írást?

Benedek nézett, összeresztette s nem tudta elnyomni fölkiáltását, a mely szomorú és tiszteletteljes is volt.

— Igen, — felelte, — egy szent papnak az írása, a kit nagyon szerettem, a ki meghalt s Flores Józsefnek hívták.

Ő szentsége folytatta:

— Most olvasd hangosan.

Benedek ezt olvasta:

Méltóságos Uram!

Püspökömre bizok egy lepecsételt csomagot, a mely ezzel a levéllel egyetemben egy borítékban van, az ön czímével ellátva. Maironi Péter úr, a kit ön jól ismert, hagyta rám, mielőtt eltűnt volna a világból, hogy halála után nyissák föl, a mint ez oda rá is van írva. Nem tudom s módomban sincs megtudni: vajon él-e még, vagy elköltözött-e már ebből a világból. A csomagban kell lenni egy természetfölötti jellegű látomás leírásának, a melyben Maironinak része volt, mikor egy bűnös szenvedélynek tüzeből Istenhez tért vissza. Akkor reméltem, hogy Isten valóban kiválasztotta őt arra, hogy valami rendkívüli munkájának tényezője legyen. Reméltem, hogy ennek a munkának szentsége Maironi halála megerősítést fog nyerni ennek az okiratnak olvasásából, a melyben prófétai jelleg nyilatkozik meg. Reméltem azt, bár okosságból Maironi előtt elrejtteni törekedtem titkos reménységeimet.

Két esztendő telt el azon nap óta, hogy eltűnt s többé semmit sem lehetett róla hallani. Mire, Méltóságos Uram elolvassa azt, a mit most írok, el fogok tűnni én is. Kérem, hogy foglalja el a helyemet ebben a kegyeletes gondozásban. Intézkedhetik legjobb lelkiismerete szerint. S imádkoz-

az ön szegény
Flores Józsefének.

Benedek letette az írást, a papára nézett és várakozott.

— Te vagy Maironi Péter? — kérdezte az utóbbi.

— Én, szentatyá.

A pápa jószágosan mosolygott.

— Egyben — úgymond — örvendek, hogy élsz. Az a püspök azt tartotta, hogy meghaltál, a csomagot fölböntotta s kötelességének tartotta, hogy elküldje Krisztus helytartójának. Ez körülbelöl hat hónap előtt történt, a mikor élt még szent elődöm, a ki a dolgot szóba hozta több bibornok előtt s előttem is. Azután kitudódott, hogy élsz, az is, hogy hol és hogyan. Most néhány kérdést kell hozzád intéznem. Fölszólítlak, hogy a tiszta igazságot mondd el.

A szentatyá fölötte komolyan Benedek szemébe nézett s ez könnyedén meghajtotta fejét.

— Azt irtad itt, — szólott, — hogy abban a kis velenzei tartománybeli templomban lévén, magadat a Vatikánban láttad, a mint a pápával beszélgetsz. Látomásodnak ebből a részéből mire emlékezel?

— Látomásom — felelte Benedek — azon idő alatt, a mit Santa Scolasticában töltöttem, eltűnedezett az emlékezetemből, mert santa-scolasticai lelki vezetőm, épen úgy, mint Flores József mindig azt tanácsolták, hogy ne törődjem vele. Némely részét világosan látom, a többi elhomályosodott. Mindenkor szilárdan megmaradt elmémben az, hogy a Vatikánban a pápával szemben láttam magamat, de már nem ilyen módon. E helyett néhány pillanat előtt, a sötét csarnokban, a honnan ide beléptem, hirtelen arra emlékeztem, hogy látomásomban egy szellem vezetett a pápához. Akkor emlékeztem rá, mikor éjjel, a sötétben, ismeretlen vagy csaknem ismeretlen helyen, mert sok évvel ezelőtt csak egyszer jártam itt, a nélkül, hogy fogalmam lett volna az irányról, hogy merre tartsak s visszamentem a régi irányba, egy belső, nagyon erős s nagyon világos hang pedig ezt mondotta nekem, hogy menjek előre.

— S mikor kopogtattál az ajtón — kérdezte a szentatyá — tudtad, hogy itt találsz? Tudtad, hogy a könyvtár ajtaján kopogsz?

— Nem, szentatyám. Még csak kopogtatni sem akartam. Sötétben voltam, semmit nem láttam, kezemmel a falon tapogatózva, szándékoztam utat találni.

A pápa egy kevéssé gondolataiba merült s azután megjegyezte, hogy a kéziratban az is olvasható: előbb fekete ruhás ember vezetett. Erre Benedek nem emlékezett.

— Tudod, — folytatta a pápa, — hogy a jövődölés, csak önmagában, nem elégséges bizonyítéka az életszentségnek. Tudod, hogy lehetségesek s akadtak is már profetikus látomások, nem mondom, hogy rossz szellemek működése következtében — ezekről nagyon keveset tudunk, hogy azt joggal állíthassuk. — hanem szóval titkos erők, az emberi természetben meglévő erők, az emberi természetet meghaladó erőknek hatásaként, a melyeknek semmi módon sincsen közük az életszentséghez. Részletezhetnéd lelkednek állapotát, mikor a látományban részed volt?

— Rendkívül keserű fájdalmat éreztem, — felelte Benedek, — hogy Istentől eltávolodtam, hogy hívását visszautasítottam, véghetetlen hálát az ő türelmes jóságáért s véghetetlen vágyakozást Krisztus után. Csaknem láttam elmémben, egészen tisztán láttam, fehéren fekete alapon, az evangéliomnak azon szavait, a melyek előbbi jobb életemben mindig annyira kedvesek voltak előttem: *Magister adest et vocat te*. Flores József mondotta a misét s a mise végére járt, mikor imádkozás közben, kezemmel elfödve szememet, a látományban részem volt s hirtelen, villámszerű volt.

Benedek lihegett emlékezetének ilyen gyötrő megerősítésétől.

— Lehetett ábránd, — folytatta — de nem volt rossz szellemek műve.

— A rossz szellemek, — mondotta a szentatya — a világosság angyalaivá változhatnak át, akkor a jó szellem ellen működhetnek, a mely benned volt. Büszke lettél azután erre a látomásodra?

Benedek meghajtottá fejét s egy keveset gondolkozott.

— Talán egyszer, — mondotta — egy pillanatra, Santa-Scoleszticában, mikor mesterem az apát nevében conversus fráter ruhát ajánlott föl, azt a ruhát, a melyet Jennében később elvettek tőlem. Akkor egy perczre azt hittem, hogy ez a váratlan ajánlat megerősíti látomásom utolsó részét, örömet találtam benne s azt hittem, hogy Isten előszeretettel van irántam. Nyomban bocsánatért könyörögtem Istennél s most szentségedtől kérek érte bocsánatot.

A pápa nem szólt, de kezét szétterjesztve emelkedett föl s bűnbocsánatot jelzett, visszatérve rendes állapotára. Azután rendezgette a különféle írásokat, a melyek asztalán voltak s többet mintha figyelmesen olvasott volna. Majd letette, összerakosgatta, félretette őket s folytatta a beszélgetést.

— Fiam, — úgymond — még más dolgakat is kell tőled kérdeznem. Jennét hoztad szóba. Azt sem tudtam, hogy létezik ez a Jenne. Leírták előttem. Mondjuk meg az igazat: az ember valóban nem érti, hogy miért is mentél te Jennébe vadászni?

Benedek könnyedén mosolygott, de nem akarta magát menteni s a pápát félbeszakítani, a ki így folytatta:

— Szerencsétlen gondolat volt, mert ki tudhatja, hogy mi fog történni Jennében? Tudod, hogy ott olyan embe-
reid voltak, a kik rossz szemmel néztek rád?

Benedek egyszerűen arra kérte a pápát, hogy mentse föl a felelet alól.

— Értelek — válaszolt a szentatya — s azt is kell mondanom, hogy a kérésed keresztyéni. Te nem fogsz szólni semmit, de én nem hallgathatom el, hogy sok dologgal vádoltak. Tudod?

Benedek csak egy vádról tudott s ebben sem volt egészen bizonyos.

A pápa nagyobb zavarban látszott lenni, mint ő. Ő derült maradt.

— Azzal vádolnak, — folytatta a pápa. — hogy Jennében csodatévőnek adtad ki magadat s hogy e dicsekvésed következtében, egy szerencsétlen embernek halálát okoztad házadban. Sőt azt is mondják, hogy azért halt meg, mert bizonyos italokat adtál be neki. Azzal vádolnak, hogy inkább protestáns, mint katolikus módon prédikáltál a népnek s azzal szintén, hogy . . .

A szentatya habozott. Szüzies szemérmével ellenkezett, hogy bizonyos dolgokat még csak jelezzen is.

— Tilos viszonyod volt — úgymond — a falu tanító-nőjével. Mit tudsz, fiam, felelni mindezekre?

— Szentséges atyám, — válaszol Benedek nyugodtan — helyettem a lélek válaszol az ön szívében.

A pápa csodálkozva nézett rá, de nemcsak csodálkozva;

némileg zavarban is volt, mintha Benedek a lelkében olvasott volna. S könnyed pir ömlött el arczán.

— Magyarázd ki magadat, — szólott.

— Isten adománya az, hogy olvassak az ön szívében, mert Szentséged egyetlen egy vádban sem hisz.

Benedeknek e szavaira a pápa egy kevésé összeránczolta szemöldökét.

— Ezúttal, — folytatta Benedek — Szentséged azt hiszi, hogy én valami csodálatos gondolatolvasást tulajdonítok magamnak. Nem, olyan dolog ez, a melyet arczán látok, a melyet hangján érzek, bár közönséges nyomorult embernek vallom magamat.

— Talán tudod, — kiáltott föl a szentatya, — hogy ki volt nálam e napokban?

Rómába hívatta a jennei plébánost s Benedek felől kikérdezte őt. A plébános egy maga kedve szerinti pápát találván, a ki nagyon különbözött attól a két vakbuzgó paptól, a kik Jennében ráijesztettek, nem mulasztotta el az alkalmat, hogy minden nehézség nélkül megbékítse lelkiismeretét, úgy könnyített lelkiismeret furdalásain, hogy örökösen dicsérte. Benedek erről semmit nem tudott.

— Nem, — válaszolta — nem tudom.

A pápa hallgatott, de arcza, kezei, egész valója élénk nyugtalanságot árultak el. Végül is karosszékének hátára támaszkodott, fejét mellére hajtotta, karjait az asztalkán kiterjesztette s kezeit egymás mellett rája támasztván, gondolkozni kezdett.

A mig mozdulatlanul gondolkozott, az ürbe meresztvte szemeit, a kis petróleumlámpa lángja füstölögve szállott föl a lámpaüregben. Rögtön nem vette észre. Mire észrevette, a lángot lejjebb csavarta s azután megtörte a csendet:

— Hiszed te, — mondotta — hogy valóban küldetésed van?

Benedek alázatos lelkesedésnek kifejezésével válaszolta:

— Igen, hiszem.

— S miért hiszed?

— Szentséges atyám, mert mindenki egy küldetéssel jön a világra, a mely lelkébe van írva. Ha nem lettek is volna látomásaim vagy más rendkívüli jeleim, a természetem, a mely vallásos, parancsolna rám, hogy vallási actió-

hoz kezdjek. Hogyan mondhatom el? Nos, meg fogom mondani, — itt Benedek hangja a megindultságtól reszketett — a mint még senkinek sem mondtam el. Én hiszem, én tudom, hogy Isten mindnyájunknak atya, de az ő atyaságát a lelkemben is érzem. Szinte nem fiúi kötelesség az enyém, hanem fiúi érzélem.

— S hiszed, hogy az a föladatod, hogy itt és most vallási actiót gyakorolsz?

Benedek összekulcsolta kezeit, mintha már könyörögne, hogy hallgassák meg.

— Igen, — úgymond — itt is, most is.

Ezt mondva, feltérdre ereszkedett, összekulcsoltan tartva kezeit.

— Kelj föl — szólt a szentatya. — Mondd el bátran mindazt, a mit a Lélek tanácsol.

Benedek nem állott föl.

— Bocsásson meg, — mondotta — nekem csak a pápához kell beszélnem s itt nemcsak a pápa hall engemet. A pápa megrezzent, kérdőleg s szigorúan nézett rá.

Benedek állával s szemöldökével intett egy nagy ajtó felé, a pápa háta mögött.

Erre az ezüstcsengetyűhöz nyult, a mely az asztalkán állott, parancsolólag intett Benedeknek, hogy keljen fel s csöngetett.

Újra megjelent a Galleria ajtaja felől a pap, a ki Benedeket kísért. A pápa meghagyta neki, hogy a Galliába hívja Theofilt. hűséges kamarását, a kit magával hozott délolaszországi érseki székhelyéről. Ha Theofil megjön, várja ő szentségét a könyvtár termeiben.

— Arra fogsz visszamenni — mondotta.

Csendes várakozásban néhány percz telt el, míg amaz visszaérkezett. A pápa gondolataiba merülten egyszer sem emelte föl szemét az asztalkáról. Benedek állva, nem nyitotta föl a magáéit. Csak akkor tette ezt, mikor a pap visszaért. Mire az a gyanus ajtón eltávozott, a pápa kezével intett s Benedek halkan beszélt. A pápa a szék karjait szorongatva hallgatta, előrehajolt, fejét lehajtva.

— Szentséges atyám — kezdett hozzá Benedek — az egyház beteg. Négy rossz szellem szállotta meg testét, hogy hadjáratot folytasson a Szentlélek ellen. Az első a hazug-

ság szelleme. A hazugság szelleme is átváltozik a világosság angyalává és sok lekipásztor, az egyháznak sok tanító-mestere, sok jó és jámbor hívő ájtatosan hallgatja a hazugság szellemét, azt hívén, hogy angyalt hallanak. Krisztus ezt mondotta: én vagyok az igazság s az egyházban sokan, jók is, jámborak is, lelkükben ketté hasítják az igazságot, nem tisztelik azt az igazságot, a melyet vallásinak nem nevezhetnek; attól tartanak, hogy az igazság lerombolja az igazságot, Istent Istennel helyezik szembe, a sötétségnek előnyt adnak a világosság fölött s az embereket is így tanítják. Híveknek mondják magukat s nem gondolják meg, hogy milyen szűkes és gyáva a hitük, hogy mennyire távol áll tőlük az apostol szelleme, a mely mindent vizsgál. Imádják a betűt, a felnőtteket arra akarják kényszeríteni, hogy csecsemők eledelét vegyék magukhoz, nem értik meg, hogy ha Isten végtelen és változhatatlan, az ember mégis mindig századról századra mélyebb fogalmat szerez róla s hogy ugyanezt az egész isteni igazságról el lehet mondani. Ők az okai annak, hogy a hit gyászosan megromlik, hogy megmértelyezik az egész vallásos életet, mert a keresztyén, a ki erőt vesz magán s meghajlik, hogy elfogadja azt, a mit ők elfogadnak s visszautasítsa azt, a mit ők visszautasítanak, azt véli, hogy ezzel már a lehető legtöbbet tett Istennek szolgálatára, holott a semminél is kevesebbet tett s még fönnáll az a kötelessége, hogy hitét Krisztus szavában, Krisztus tanításában élje, még fönnáll az a kötelessége, hogy éljen a *legyen meg a te akaratod*, a mi a legfőbb dolog. Szentatya, manapság kevés keresztyén tudja, hogy a vallás nem különösen az értelem ragaszkodása az igazság formuláihoz, hanem főleg tevékenység és élet amaz igazság szerint s hogy az igaz hitnek nemcsak negatív vallási kötelmek és kötelességek felelnek meg az egyházi hatóság iránt. S a kik ezt tudják, azok szívükben nem hasítják ketté az igazságot, a kik a legfőbb tiszteletben részesítik Istent, mint az igazságot, a kik a Krisztusban, az egyházban és az igazságban való rendületlen hittől égnék s ismernek ilyeneket, szentséges atyám — ezeket galádul támadják, eretnekeknek rágalmazzák, úgy hogy hallgatásra vannak kényszerítve. Mindezt a hazugság szelleme cselekszi, a mely évszázadok óta szövi az egyházban a csalásnak egy hagyo-

mányát, a minek következtében manapság azok, a kik őt szolgálják, azt hiszik, hogy Istent szolgálják, a mint hitték ezt a keresztyén vallásnak első üldözői. Szentatya . . .

Itt Benedek újra féltérdre ereszkedett. A pápa nem mozdult. Úgy látszott, mintha fejét még mélyebbre csüggesztette volna. Kis fehér fővege csaknem egy vonalban volt a kis lámpásnak lángjával.

. . . épen ma olvastam nagy fontosságú szavait, a melyeket régi egyházmegyéjének híveihez intézett, az Istennek, mint igazságnak sokféle kinyilatkoztatásáról a hitben és a tudományban s közvetlenül is, titokzatosan, az emberi lélekben. Szentséges Atyám, sok, nagyon sok papnak és világi embernek szíve a Szentléleké, a hazugság szelleme nem hatolhatott bele, angyali külső alatt. Csak egy szót szóljon. Szentséged, csak egy nyilatkozatot tegyen, a mely ezekbe a szívekbe bátorságot önt, hiszen hódolattal vannak eltelve a szentszék és a pápa iránt! Az egész egyház előtt tüntesse ki valamelyiket azon emberek, azon papok közül, a kik ellen a hazugság szelleme hadakozik, egyiket-másikat közülök emeljen püspöki méltóságra, egyiket-másikat hívja meg a bibornoki testületbe! Tegye meg ezt is. Tanácsolja a szentírás-magyarázóknak és a theologusoknak, hogy okosan lépkedjenek, mert a tudomány is csak olyan föltétel alatt halad, ha okos; de ne hagyja az *Index*szel és az *Inquisitio*val megbüntettetni némileg merészebb tanításért az olyan embereket, a kik az egyház dicsőségét alkotják, a kiknek az elméje tele van igazsággal s a szívük telve van Krisztussal, a kik a katolikus hit védelméért harcolnak! S mert szentséged azt mondta, hogy Isten az ő igazságait a lelkek mélyében is kinyilatkoztatja, ne engedje szaporítani a külsőleges ájtatosságokat, a melyek amúgy is bőségesen vannak s ajánlja a lekipásztoroknak a belső imádság gyakorlását és tanítását!

Benedek egy pillanatra kimerülten elhallgatott. A pápa fölemelte fejét, ránézett a térdelő emberre, a ki fájdalmasan szegezte rá szemeit, a melyek összehúzott szemöldökei alól ragyogtak; összekulcsolt kezein, ujjainak végén szellemének erőfeszítése rezgett. A pápa arcza nagy fölindulást árult el. Azt akarta mondani Benedeknek, hogy álljon föl s üljön le s nem beszélt, mert félt, hogy a hangjával is elárulja föl-

indulását. Csak jeleket adott, úgy hogy Benedek fölkelt, a széket elfoglalta, hátára támasztván még összekulcsolva maradt kezeit.

S folytatta beszédjét.

— Ha a papság kevésbé oktatja a népet a benső imádságra, a mely ismét annyira egészségessé teszi a lelket, a mennyire bizonyos babonák megosztják, ennek egy másik rossz szellem az oka, a mely a világosság angyalává változván, háborgatja az anyaszentegyházat. Ez a papságnak uralkodási vágya. Azoknak a papoknak, a kikben megvan az az uralkodási vágy, nem tetszik, ha a lelkek közvetetlenül és rendszeresen érintkeznek Istennel, hogy tanácsot és irányítást kérjenek tőle. Minek? Ilyenformán csalja meg lelkiismeretüket a gonosz szellem. Minek? De ők szeretnék azokat igazgatni közvetítők módjára s így azok a lelkek gyöngék, félénkek, szolgálk lesznek. Talán sokan nem lesznek ilyenek, de különfélék az uralkodási vágnak még rosszabb üzelmei. Ez nyomta el a régi szent katolikus szabadságot. Akkor is követel engedelmességet, a legelső erényt, mikor törvény ezt nem követeli. Nem kötelező alárendeltséget akarna ránk kényszeríteni, lelkiismeretelleni visszavonást, valahányszor egy embercsoport valami jónak művelésére egyesül, ő akar parancsolni s ha a parancsot nem fogadják el, megvonják tőle a támogatást. Arra törekszik, hogy a vallási tekintélyt a vallási téren is túlvigye. Ezt tudja Olaszország, szentatyám. De micsoda Olaszország? Nem érte szólok, hanem az egész katolikus világért. Szentséges atyám, talán még nem tapasztalta, de az uralkodási vágy ön fölött is iparkodik majd érvényt szerezni. Ne engedjen, szentséges atyám! Ön az egyház kormányzója, ne engedje, hogy mások vezessék önt, hatalma ne legyen keztyű másoknak láthatatlan kezein. Legyenek nyilvánosan ismert tanácsadói, a püspökök gyakran gyűlenek össze nemzeti zsinatokban; engedje meg, hogy a nép résztvegyen a püspökök választásában, a néptől szeretett és tisztelt férfiakat szemelvén ki, s a püspökök vegyűlenek a nép közé, nemcsak hogy diadalívek alatt vonuljanak el s harangok zúgásával üdvözöltessek magukat, hanem hogy ismerjék a tömeget s Krisztus példáját követve épülésére szolgáljanak, a helyett hogy keleti fejedelmek módjára elzárva tartják magukat palotaik-

ban, a mint ezt olyan sokan teszik. S hagyja meg számukra mindazt a tekintélyt, a mely a Péterével összeegyeztethető!

— Szentatyám, beszélhetek még?

A pápa, a ki mióta Benedek folytatta a beszédjét, nem vette le róla szemeit, fejbőlintással intett.

— A harmadik gonosz szellem, a mely megrontja az egyházat — kezdte újra Benedek — nem változik át a világhosszág angyalává, mert tudja, hogy senkit meg nem csálhat, hanem megelégszik azzal, hogy az általános emberi tisztesség köpenyébe burkolózik. Ez a fősვნისე gonosz szelleme. Krisztusnak helytartója úgy él ebben a királyi palotában, a mint püspöki házában élt, szegény embernek tiszta szívével. Sok tiszteletreméltó lelkipásztor él az egyházban hasonló módon, de benne a szegénységnek szellemére nem oktatnak elégségesen, nem úgy, mint Krisztus tanította; Krisztus szolgáinak ajkai nagyon gyakran fölötte sóvárognak vagyon után. Hányan közülük hajolnak meg hódolattal az olyan ember előtt, a kinek sokja van, csak azért, mert sokja van; hányan hízelegnek annak, a ki nagy vagyonra áhítozik; s a pompában élés, a gazdagsággal járó tisztesség, a lélekben való ragaszkodás a vagyon nyújtotta kényelemhez, nagyon sok pap előtt látszik megengedettnek, a kiknek pedig Krisztus tanítását és példáját kellene hirdetniök. Szentséges atyám, utasítsa ismét a papságot arra, hogy a vagyont hajhászók ellen, akár gazdagok, akár szegények, jobban használja föl azt a felebaráti szeretetet, a mely megint, a mely megfenyeget, a mely megpírongat!

Benedek elhallgatott, a pápára meresztvén szemét, a rá való hivatkozásnak feszült érdeklődésével.

— Nos? — suttogta a pápa.

Benedek kiterjesztvén karjait, így folytatta:

— A Lélek arra kényszerít, hogy még többet mondjak. Nem egy napnak a munkája, de készítsük elő az idejét s ne engedjük át azt a föladatot Isten és az egyház ellenségeinek; készítsük elő az időszakot, a mikor Krisztus papjai a valóságos szegénység példáját nyújtják, ugyanolyan kötelezettséggel, mint a milyennel tisztáknak kell lenniök s e tekintetben szabály legyen előttük Krisztusnak a 72 tanítványához intézett szava. A legutolsókat közülük az Űr

olyan tisztelettel, olyan közbeesüléssel fogja körülvenni. a milyen manapság nincsen meg a nép lelkében az egyház-fejedelmek iránt. Kevesen lesznek, de a világ világossága. Szentatya, manapság ők a világ világossága? Némelyik igen, a legtöbb sem világosság, sem sötétség.

Itt a pápa először intett bánatos arczczal s helyeslőleg.

— A negyedik gonosz szellem — folytatta Benedek — a mozdulatlanság szelleme. Ez is a világosság angyalává változik át. A katolikus papok és világiak is, a kiken a mozdulatlanság szelleme uralkodik, azt hiszik, hogy Istennek tetszenek, épen úgy, mint a vakbuzgó zsidók, a kik Krisztust keresztrefeszítették. Szentatya, az összes clericálisok, sőt az összes vallásos emberek, a kik manapság ellenségei a haladó katholicismusnak, Krisztust jóhiszeműleg feszítették volna keresztre, Mózes nevében. Imádói a multnak s azért mindent megváltozhatatlannak akarnának az egyházban, egészen a pápai udvar curiális nyelvezetének formáihoz, egészen a legyezőkig, a melyek annyira boszantják Szentséged papi szívét; egészen az ostoba hagyományokig, a melyeknek alapján tilos a bibornoknak gyalog járni s botrányt okozna, ha a szegényeket házaikban meglátogatná. A mozdulatlanság szelleme az, a mely lehetetlen dolgokat kívánván megőrizni és fentartani, a hitetlen emberek gúnjának tesz ki bennünket s ez súlyos bűn Isten előtt!

A petroleum megfogyatkozott a lámpásban, a sötétség mindinkább sűrűsödött s vette körül a világosságnak kis területét, a melybe egymás átellenében rajzolódtak be az ülő pápának fehér alakja s az álló Benedeknek sötét alakja.

— A mozdulatlanság szellemének ellenében — mondotta az utóbbi — arra kérem Szentségedet: ne engedje meg, hogy Selva János munkáit *Inde*-re tegyék.

Erre eltolva a széket, újból letérdelt, karjait a pápa felé kiterjesztette s félénkebben, de szenvedélyesebben így szólott:

— Krisztus helytartója! Mindenre kérem, a mi szent, egy másik dolgot ajánlván figyelmébe. Bűnös ember vagyok s méltatlan arra, hogy szentekhez hasonlítsak, de Isten szelleme akár a leghitványabb ajkáról is hallathatja magát. Ha egy nő az Isten szerelmére kérhetett egy pápát, hogy jöjön vissza Rómába: én, mindenre, a mi szent, kérem

Szentségedet, hogy lépjen ki a Vatikánból. Menjen ki, szent-
atyám de először, legalább először, hivatala valamelyik.
főladatának teljesítése miatt menjen ki. Lázár szenved és
meghal mindennap, menjen és keresse föl a szegény Lázárt.
Krisztus kéri az ön segítségét minden nyomorult szenvedő
ember részére. A Galleria della Lapidiból láttam a lámpásokat,
a melyek Rómának egy másik palotája előtt égnek. Ha az
emberi szenvedés Krisztus nevében hív, ott talán azt felelik,
hogy *nem* s mégis segítenek. A Vatikánból meg azt vála-
szolják Krisztusnak, hogy *igen* s szavukat még sem váltják
be. A rettenetes utolsó órában, szentséges atyám, mit fog
Krisztus mondani? E szavaimért, ha a világ ismerné
őket, ócsárolnának mindazok, a kik a Vatikán legodaadóbb
hivének vallják magukat; de a szemrehányások és villá-
mok daczára, a melyekkel rám támadnának, nem azt kiálta-
nám-e halálom órájaig: mit mondana mindezekhez Krisztus,
mit fog mondani ehhez Krisztus? Hozzá fölebbezek.

A lámpás apró lángja kialvó félben volt; a gyöngé
fény keskeny körében, a melyet szorongatott a sötétség.
Benedek alakjából alig lehetett többet látni, mint két ki-
terjesztett karját; a pápából sem lehetett többet látni, mint
jobb kezét, a mely az ezüstcsengetyűn nyugodott. Alig, hogy
Benedek elhallgatott, a szentatya meghagyta neki, hogy
keljen föl. majd kétszer megrázta a csengetyűt. A Galleria
ajtaja megnyílt s belépett bizalmas s a Vatikánban már is
népszerű kamarása: Don Teofilo.

— Teofilo, — mondotta a pápa — van újra világos-
ság a Galleriában?

— Igen, szentséges atyám.

— Akkor menj a könyvtárba, a hol megtalálod mon-
signorét: a Benedek kalauzát. Mondd meg neki, hogy jö-
jön ide, hogy várakozzék rám. S el fogod őt látni egy má-
sik lámpással.

Ezt mondva, ő szentsége fölállott. Termete kicsi volt
s némileg mégis meggömbült. A Galleria ajtaja felé indult
s intett Benedeknek, hogy kövesse. Don Teofilo a másik
oldalon távozott.

Szomorú előjel volt, hogy a sötét teremben, a hol a
Szentléleknek égő szavai annyi lánggal égtek, csak a kis
pislákoló lámpás maradt.

A Galleria della Lapidí arra, a merre a pápa és Benedek beléje jutottak, félig sötét volt. De a végén nagy reflector-lámpa világította meg az emlékszerű fölírást jobbról az ajtótól, a mely Giovanni de Udine loggiájába vezet. A fölírásos kölapok között, a melyek a Galleria elejétől végig vannak fölállítva s a melyek két élő lélek sejtelmes vitatkozását, mint néma tanúk látták jelezve, hogy ők már ismerik a túlvilág s az isteni ítéletnek rejtelseit. — a pápa hallgatagon, lassan haladt előre s balról, egy lépéssel hátrább Benedek követte. Az Orontes-folyó tartójánál egy perczre megállott s az ablakból kinézett. Benedek azt kérdezte magától: vajon a Quirinál lámpásait nézi-e s aggódva várta, hogy megszólal-e. De hallgatott. A pápa, folytonosan hallgatva, lassú útját folytatta, hátán keresztbe tett kezekkel s a fejét lehorgasztva. A Galleria végén is megállott, a nagy lámpás vége alatt; s habozni látszott: vajon visszatérjen-e vagy előre haladjon. Balra a lámpástól a Galleria ajtaja belenyílt az éjjel sötétjébe, a hold világításába, oszlopok, ablakok, márványpadozat közé. A pápa arra felé tartott s lement öt lépcsőn. A hold ferdén sütött a padozatra, a melyen az oszlopok sötét árnyai terültek el s a melyet a loggia végén a teljes sötétség rézsűtos profilja hasított, ezen belül alig lehetett észrevenni a Giovanni mellszobrát.

A pápa eddig a sötétségig lépdelt s benne maradt. Közben Benedek több lépéssel elmaradt, hogy ne látszassék tiszteletlennek az a körülmény, mintha erőszakolni akarná a szentatya feleletét s nézte a Róma fölött sűrű felhők között ragyogó csillagot. A csillagot nézve, azt kérdezte önmagától, egy hozzá közelnek látszó véghetetlen lénytől s csaknem a holdnak szigorú és szomorú ábrázatától is: vajon sokat mert-e, vajjon bátorságával alkalmatlan volt-e? Ezt a kételkedését nyomban megbánta. Talán ő maga beszélt csak? Oh nem, a szavak gondolkodás nélkül jöttek az ajkára, a Szentlélek beszélt belőle. Lezárta szemeit s elmebeli imádságra készítette magát, újra a csillagot nézve, vak embernek módjára, a ki kapzsi tekintetét a megsejtett ezüstnek csillogása felé fordítja.

Hátát könnyedén érintette egy kéz. Megrázkódott s kinyitotta a szemeit. A pápa volt s árca elárulta, hogy el-

méjében megértette azokat a szavakat, a melyek megnyugtatták. Benedek tiszteletteljesen hajtotta meg a fejét, hogy meghallgassa.

— Fiam — mondotta ő szentsége — néhányat e dolgok közül az Úr már régente az én lelkembe is sugalmazott. Te, áldjon meg az Isten, neked csak az Úrral van dolgod; de nekem az emberekkel meg is kell értetnem magamat, a kiket Isten környezetembe rendelt, azért hogy a szeretet és okosság parancsai szerint férjek meg velük s tanácsaimat, rendeleteimet különösen kell alkalmaznom annyi millió embernek különféle képességeihez, változatos értelmiségéhez. Magam szegény tanítómester vagyok, a kinek hetven tanítványa közül húsznak még csak közepes tehetsége sincs, negyven középszerű s csak tíz jó tanuló. Osztályát nem vezetheti csak a tíz jó tanulóra való tekintettel s én nem kormányozhatom az egyházat csak a te s azoknak szellemében, a kik hasonlítanak hozzád. Nézd, például Krisztus megfizette adóját az államnak s én nem, mint pápa, hanem mint polgár, szívesen lerónám hódolatom adóját ott, abban a palotában, a melynek láttad lámpáisait, ha nem tartanék attól, hogy ilyenformán megütközne az a hatvan tanítványom, hogy közülök csak egy lelket is veszítenék el, holott ők éppen olyan becsesek reám nézve, mint a többiek. S így volna, ha bizonyos könyveket eltávolítanék az *Index*-ről, ha a bibornoki testületbe olyan férfiakat hívnék meg, a kiknek az a hírük, hogy nem me-reven orthodoxok; ha járvány esetén, *ex abrupto*, elmennék meglátogatni a római kórházakat.

— Oh szentatya — kiáltott fel Benedek — bocsásson meg, de nem bizonyos, hogy ezek a lelkek, a melyeknek hajlandóságuk van Krisztus helytartóján megbotráncozni, hasonló okokból üdvözülnek; bizonyos azonban, hogy a jelzett úton annyi más lelket lehetne meghódítani, a melyeket egyébként nem hódítunk meg!

— S azután — folytatta a pápa, mintha ezt az ellenvetést nem hallotta volna — öreg vagyok, fáradt vagyok. A bibornokok nem tudják, hogy kit tettek helyemre, erre én nem törekedtem. Beteg is vagyok s némi jeleket szintén látok, hogy hamarosan meg kell jelennem a legfőbb bíró előtt. Látom, fiam, hogy a jó lélek van benned, de az Úr

olyan gyöngé embertől, mint én, nem kívánhat olyan dolgokat, a melyenkről te beszélsz; ezekre a dolgokra még egy fiatal és erőteljes pápa sem volna képes. De vannak dolgok, a melyeket az ő segítségével én is végre fogok hajthatni; ha nem is nagy dolgokat, legalább másokat. Kérjük az Urat, hogy a maga idejében támaszszon olyan embert, a ki nagy dolgokat legyen képes tenni s olyanokat, a kik segítségére lehessenek. Fiam, ha én ma estétől fogva hozzáfogok a Vatikán átalakításához, ujjaépítéséhez, hol találnék egy Raffael, a ki kifesse? És még ilyen Giovanni de Udinét sem találnék? De nem mondom, hogy semmit sem teszek.

Benedek válaszolni készült. A pápa nem adott rá neki se időt, se módot, talán hogy bővebb magyarázatokba ne kelljen bocsátkoznia, de tett hozzá jóleső kérdést.

— Ismered Selvát? — kérdezte. — Mondd meg bizalmasan, milyen ember?

— Igaz ember — sietett Benedek válaszolni. — Nagyon igaz ember. Könyveit följelentették az Index congregationának. Talán van bennök néhány bátor vélemény, de a Selva könyveiben mutatkozó benső és mély vallásosságot nem lehet összehasonlítani más, közkézen lévő munkák hideg és alantjáró formalismusával, a melyek az evangeliumnál sokkal sűrűbben forognak a papság kezén. Szentatya, Selva kárhóztatása csapás volna a catholicismusnak legélelenebb és legéletképesebb erőire nézve. Az egyház ezer számra tűri a legeggyűbb asketikus könyveket, a melyek az emberi szellemben múlhatatlanul zsugorítják össze Isten eszméjét; ne ítélje el azokat, a kik ezt az eszmét magasztosabban fogják föl.

A toronyórák távolról jelezték az időt. Fél tíz van. Ő szentsége szó nélkül fogta Benedek kezét, a magáiban tartotta, ezzel a néma kézzorítással megértette vele a maga gondolatát s a Benedek fölfogásával való megegyezését, a miknek nyíltan kifejezést adni tiltotta okossága. Kezét megszorította, megrázta, majd gyöngéden fogta, újból megszorította, végül elfojtott hangon ezeket mondotta:

— Imádkozzál értem, imádkozzál, hogy az Úr megvilágosítson!

Az aggastyán gyöngéd szép szemeiben két könny csillo-

gott; tisztátalan gondolat, a melybe beleegyezett volna, soha nem ejtett foltot az aggastyánon, a ki merő és édes szeretet volt. Benedek a megindultságtól nem volt képes szólani.

— Keress föl újra — mondotta a pápa. — Kell még egymással beszélnünk.

— Mikor, szentséges atyám?

— Hamarosan. Majd gondoskodom arról, hogy értesítsenek.

Közben gyarapodván a sötétség, eltűnt benne a fehér alak és a fekete alak. Ő szentsége egyik kezét Benedek vállára tette s halkán, szinte habozva kérdezte tőle:

— Emlékezel látomásod végére?

Benedek fejét lehajtva, szintén halkán felelte:

— *Nescio neque diem, neque horam.*

— Ez nincsen meg a kéziratban — folytatta ő szentsége. — Nos, emlékezel rá?

Benedek ezt suttogta:

— Benczés talárban, puszta földön, egy fának árnyékában.

— Ha így lesz — szólt gyöngéden a szentatya — arra a pillanatra vedd áldásomat. Akkorra várni foglak a mennyországban.

Benedek letérdelt. A pápa szava ünnepélyesen hangzott a sötétben:

— *Megáldalak az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében.*

A pápa hirtelen visszament az öt lépcsőn s eltűnt.

Benedek térden állva maradt, belemerülve abba az áldásba, a mely Krisztustól látszott rája szállani. A Galle-riában hangzó lépések zöreijére fölkel. Egy-két percz múlva elment Don Teofilo kíséretében s a bronz-kapu felé tartott.

FOGAZZARO ANTAL után, olaszból

VETÉSI JÓZSEF.

ÉLŐ BÁNAT.

Helyről-helyre, titkos lázban,
Vándorolni talpig gyászban,
Csak az Isten tudja, mért?
A kik látnak, szinte félnek,
Szánnak is, vagy elítélnék...
Engem senki meg nem ért.

Meghaltam én e világnak,
Szivemben csak az anyának
Olthatlan keserve ég.
Semmi nem láttatja rajtam,
Hogy derült napokba' hajdan
Hol ragyogtam? Ki valék?

Melyről szép álmokat szöttem.
Unott, utált lett előttem
A trón fénye, bibora;
Boldogságom ott nem épült.
Fénye mellett elsötétült
Életem legszebb kora.

Elkerülgetem hazámat,
Járok, mint egy élő bánat,
Távol messze földeken:
Hát ha talán rám ott várna
A remény egy végsugára.
A hol minden idegen!

Hajómat a tenger habja,
Míg a partokig ragadja,

Áltat egy-egy pillanat:
Hullámzaj között lebegni,
Hát ha el tudnám feledni
Öt! öt! avagy magamat.

Sűrű erdők árnya rejt el,
Biztat édes enyhülettel,
De én ott sem nyughatom;
Valami azt sugja lassan:
Nincs az én sebemre balzsam.
Nincs megállás útam.

Míg jó sorsunk nem feledt el,
Ő is, én is szeretettel
Csüggtünk egy hű nemzeten;
Ott sem tudok már nyugodni,
Onnan is csak futni, futni!
Mig utól ér végzetem.

Nincs már könnyem, nincs mit sírni,
Sötét búmat nem deríti
A menyország üdve sem,
Szívem haldokló verése
Egy istennő *) szenvedése:
A fiamat keresem.

LÉVAY JÓZSEF.

*) Ceres, a ki az alvilágba ragadott leányát a földön bolyongva kereste.

A VÉGTELEN KICSINYEK.

Mert én bűbáj-hívő vagyok még,
 Mult este egy híres bűvész,
 Hogy lássam a hazánk jövőjét,
 Tükröt mutat: nos, ebbe nézz.
 Mily kétségbejtő e káprázat!
 Város, vidék — mind fölmerül,
 S kormányon ím, bár múlt egy század,
 Még mindig a kis elme ül.

Helyünkben a nép: csupa törpe,
 Utódaink kis törzse ez.
 Kín belenézni a tükörbe,
 Hajlékiban úgy görnyedez.
 Nem ilyen árny-országra vágytam,
 Álmodtam én egy szebb felül,
 S kormányon e kis tartományban
 Még mindig a kis elme ül.

Ah, mennyi dibdáb alakocska!
 Jezsuitácska légió —
 S egyéb sok istenkés papocska,
 Mind náluk a kis égi jó.
 Mit áldnak ők: az meg van verve,
 Ők nyüzsgenek a trón körül
 S az udvar egy kis papnövelde —
 S kormányon a kis elme ül.

Kicsik a paloták, kunyhócskák,
 Tudás, ipar, művészetek.
 Beüt a kedves kis éh-kórság
 S ritkítja a kis nemzetet.
 A védtelen országhatárra
 Kis dobokat pergetve gyűl
 Egy kicsi had, szegényes, árva —
 S kormányon a kis elme ül.

Végül a jóstükör e képpel
Tetézi be a jövőt:
Törpék közé egy óriás lép fel,
Egész világ mind féli őt —
S csip-csup beszédre fittyett hányón,
A kis hazát kegyetlenül
Zsebébe dugja . . . De kormányon
Még mindig a kis elme ül.

BÉRANGER után, *francziából*

KOZMA ANDOR.

A NAGY MAGYAR ATLASZRÓL.*)

Évek óta készült a Lampel-Wodianer czég a művelt közönség számára nagy Atlaszt közrebocsátani. A készülő művet nagyon jó hír előzte meg; várakozással néztünk eléje, s azon leplezetlen örömmel, hogy a külföldi Atlaszokat ez az új magyar kiszorítja. Ime, előttem van a *Nagy Magyar Atlasz*. Azt hiszem, nincs ebben az országban senki, még a szerzőket se veszem ki, a ki meglepéssel nézné ezt a *Nagy Atlaszt*. Azzal tisztában voltam, hogy a művészi iparnak ez a tudományos ága nem versenyezhet minden tekintetben a külföldnek igen előrehaladott cartographiájával; azt azonban mégsem gondoltam, hogy ennek a nagyon hirdetett magyar műnek színvonala olyan lesz, mint a milyen. Dicséret illeti a kiadó céget, mely oly nagy tökéletetett bele; dicséret illeti az Atlasz munkásait is fáradozásukért. A hiba abban van, hogy nem ismerték saját erőiket s nem voltak figyelemmel arra, hogy a tudomány terén sincsen ugrás s. hogy Magyarországon, hol a cartographia az elemi iskola sarujában jár, nem lehet egyszerre tökéletes művet alkotni. Más ugyanis az iskolai célra készült nagy térkép, és más a művelt közönség számára való kézi nagy atlasz. Amaz a világrészeket, országokat nagy vonásokkal mutatja be; a mi a falon lóg, abban finomságot nem keresünk. A mi azonban a nagy, tudós és nem tudós közönség számára készül, abban nagy finomságot, világosságot, átlátszóságot követelünk.

A *Nagy Magyar Atlaszról* mindez a legjobb akarattal se mondható. Rajzolása, színezése a nagy fali térképek színvonalán áll; az egyes lapok, névszerint a külső világrészek lapjai homá-

*) *Nagy Magyar Atlasz*. A földrajzi társaság megbízásából Erődi Béla és Berecz Antal közreműködésével szerkesztette dr. Brózik Károly. Budapest.

lyosak; a hegyrajz csak általában készült, s tartalmuk oly szerény, hogy a külföldi atlaszokhoz hasonlítva, nagyon csekély az, a mi bennök megtalálható.

Az Atlasz három részre szakad; az 1—23 lap az általános rész; a 24—107 Európa; a 108—158 a négy külső világrész.

Az általános rész földrajzi általánosságokkal, közben elemi dolgokkal foglalkozik. Mindjárt az 1—2 lapokon a térképrajzolás elemei láthatók. Ugyan mire való ez a nagy közönség számára készült *Nagy Atlaszban*? Következik számos projectio. Ennek helye van a geometriai rajz oktatásában, de fölösleges az ilyen színvonalú kereső atlaszban. Általában az a benyomásom, hogy ebben az *Atlaszban* sok a fölösleges és még több, a mi hiányzik. A fentebb említett részletek, az alább említendő nagyon sok tenyérnyi részlet térképek mintha csak arra valók volnának, hogy a helyet foglalják s a belső nagy hiányosságokat takarják. Pedig amaz apró részlet-térképek semmi haszonnal nem járnak s különösen a külső világrészek képeinek ürességét nem győzik palástolni. Még egy általános észrevételt teszek. Az egyes képeken a következő jelzés olvasható: «átdolgozta Brózik, Erődi, Berecz» stb. Nem értem ezt a szót «átdolgozta». Átdolgozni csak azt lehet, a mi már megvan; de ez a *Nagy Atlasz* még nem volt meg!

Így tehát a 7—8 lapon fölösleges egészen a homolographikus projectio. Ellenben a szárazföldek és víztömegek féltekéjéről, nagyobb s értelmesebben megrajzolt képet kellett volna adni. A 9—10 lapokon az éjszaki s déli sark képe látható. Az éjszaki sarki kép nem jelzi helyesen az úszó jég határát; mert az tudvalevőleg a 40 éjszaki sz. fokig is lejár. A déli sarkon James Ross és a Southern Cross által elért magasság félreértésre ad okot. A kettő ugyanis oly szorosan áll egymás mellett, hogy a nem szakértő Ross-nak és S. Crossnak útját egynek veszi. Ross James magassági pontjához hozzá kellett volna tenni az értelmező: 78°10 fokot. Ugyane képen látom ugyan az Erebus tűzhányót, az immár elpihent Terror-t azonban nem; pedig mind a két hegy fontos geographiai fix pont. Az éjszaki sark képén adva van az abruzzói herczeg utazása, a fokjelzés azonban itt is hiányzik (86°33'). Pedig tulajdonképen ez teszi érdekessé.

Ezután vagy husz kisebb-nagyobb térkép következik Merkator-projectióban. Legnagyobb részök fölösleges és csak helyfoglalóul szolgál. Ellenben nincsen jóra való világhajózási térkép, a minek kiváló fontosságát senki sem tagadhatja.

Az Európát vázoló képekkel nem foglalkozom; csak éppen a 24—25. lapokon levő Európánál állok meg egy pillanatra. Európa hegy- és vízrajzát látjuk magunk előtt. A hegycsúcsok magassága számokkal van jelezve, azonban kerekszámokkal; a minék semmi értelme nincsen. P. Ida hegye Krétán 2500 (2457); Etna 3300 (3274); Montblanc 4800 (4810) stb. Ugyanannyi erővel a szabatos számokat is kiírhatták volna.

108—109. kép Ázsia hegy- és vízrajza, mely a nagy fali térképek vastag stíljében van megrajzolva. A hegycsúcsok magasságát itt szabatos számok jelzik. A helyesírás bizonytalan. «Fennsík» írást a magyar nem ismer. Tibet fővárosát majd Lassa, majd Lassza szóval írja. A helyes: Lásza (Lhasa). A Pamirt, mely Ázsia és Európa hegységeinek csomópontja, nem jelzi szembeszökően. A nagy Kukunor hegységnek, s a Marco Polo hegységnek Tibet éjszaki részén nyoma sincsen. A Kaspi tó színét (—26) nem jelzi; pedig igen fontos; ellenben az Aral-tó színe (+48) száz helyen is jelezve van. A legfontosabb magas fekvésű tavak (Lob-nor, Kuku-nor) magasságát nem jelzi; a Tengri nor, a Horpa Cho benn sincs a mappában. Ép így hiányzik a Pamiron a Kara-kul tó. A Jangtsekiáng s a Hoangho forrásvidékét oly biztosan rajzolja, mintha már ismernők azt. A Brahmaputra felső folyása, a Sang-po nincs jelezve ezen a mappán.

110—111. kép nem adja magyarázatát annak, hogy Kelet-Indiát miért festi világos és sötétebb rózsaszínnel. Sachalin még egészen orosz, de Korea már japáni zöld. Az Indiából a Tibetbe vezető úton igen fontos hely Dardsiling; nincs benn a mappában. Sziámban nincsen jelezve a francia s angol érdekkör. Az éjszaki Mongol földön nem látom a Kánságokat, sem Kinában, Japánban s Koreában a szabad kikötőket. Hainan szigetét sötétebb sárgára festették, mint Kinát. Mi okból?

A 112—113. térkép nyugati Ázsia. Arábia déli harmadán át ezt olvassuk: «az oázisok és karavánutak ismeretlenek». Minden esetre egyszerűbb s megfelelőbb lett volna: ismeretlen terület. A Kaspi-tó színe következetesen itt sincs jelezve; azonban a csekély jelentőségű Asszal-tó színét (—170) a Veres-tenger délnyugati csúcsán jelzi. Uszt-urt, Kara-kum, Kizil-Kum nincsenek eléggé jellemezve. Uszt-urt 200 m. magas sivatag-főnsík; a Kara-kum fekete homok, a Kizil-Kum veres homoksivatag. A nagyobb igényű atlasznak mindenekelőtt megérthetőnek kell lennie.

114—115. lapon Belső keleti és Dél-Ázsia térképe látható. Kelet-Indiának és Kinának szegényebb térképét képzelni sem lehet. Fali térkép modorban rajzolták; tartalma semmi. Elemi kis iskolába való. Azonban igazságot szolgáltatok. Ezen a lapon már ketté van vágva Sachalin; a Tengri nor is megvan s magas fekvését is megtudjuk. Ugyancsak itt megvan a Marco Poló hegység s a Sang-po. Lhasa azonban magyarosan íratik: Lassza. Az Indiából Tibetbe vezető úton meg van ugyan Dardsiling, de nincs meg Schigatse; pedig elég fontos hely.

A 120—123 apró részletes térképek következnek, a melyek Erivánt, a Pamirt, Gaurisankárt, Karakorumot, Jeruzsálemet s környékét, Nazaretet s a Sinai félszigetet mutatják be. Jeruzsálemet helyeslem, a többi mind fölösleges; a reájok fordított erőn és költségen inkább jóra való Indiát és Kinát kellett volna csinálni. Aztán kit érdekel Magyarországon a német Kiao-csau? Fölszemes részletezések a Bab el Mandeb, Malakka, Khiva, a Ganges deltája, Kanton; ezek nem pótolják az említett roppant hiányokat.

124—125. Afrika hegy. és vízrajza, 126—127. Afrika politikai térképe. Finomságot nélkülöző rajz mindakettő. A marokkói és algériai oázisok gyéren vannak képviselve. Aztán a helyek írási módja egyszer phonetikus, másszor orthographikus. Az Ainszáláh oázist Inszalahnak írja s mondja a geographia; miért nem írták így? Hiányzik mellőle a fontos Tidikelt oázis. A Haussa államok ma Nigeria névvel foglaltatnak össze. A Nilus sellőit az Atlasz mindenütt vízesésnek mondja, holott nem «Wasserfall»-ok, hanem katarakták, sellők, vagyis a hajózásnak a vízből kiálló sziklás gátjai. A Vörös-tenger éjszakkéleti végében hiányzik a nevezetes Akaba, pedig hely volt elegendő. Igazság okáért megjegyzem, hogy a 114. lapon Akaba megvan. A Rudolf-tó mellől hiányzik a Stefánia-tó. A Ruwenzori rajza teljesen bizonytalan; elmázolt pont. A Semliki meg van ugyan rajzolva, de megnevezve nincs. A politikai térképen neve is megvan. Brit-Kelet-Afrikának határa Abesszinia és a Szomáli föld felé a Dsuba folyó. Ennek a folyónak neve a politikai térképen hiányzik. Az algériai Shottok mély színe (—25—32 m.) nincs jelezve. A Buluvájó mellett (d. sz. 20°) levő Szimbabye nincs jelezve. Elég érdekes geographiai hely. Aztán ez az Atlasz első sorban magyar jellegű. Jelezni kellett volna mindenütt a magyar utazókat. Bihében Magyar Lászlót, a Rudolf és Stefánia tavaknál gróf

Telekyt, Ázsiában Regulyt, Kőrösi Csomát, Vámbéryt, Lóczyt, Zichyt stb. Továbbá egy ilyen nagy Atlasznak figyelemmel kell lennie a világrészek lakóira is. Ha nem is részletesen, de mégis általában a lakosság néprajzi milyenségét, de sőt a fontosabb népeket névszerint is jelezni kell. A 126—127. lapokon ennek nyoma sincs. A 129. lapon van ugyan egy kicsike térkép a vallások föltüntetésére s ebben némi néprajzi nevek is vannak; de ez nem elegendő. A busmannokat, hottentottákat, hererokat, damarákat, a nyomósabb bantu törzseket, a masszai népeket a nevezetesebb fulbe vagy felláta népeket stb. meg kellett volna nevezni részletesen.

A 129. lapon a vallási s a népesség sűrűségi viszonyai láthatók. Erről részben már szoltam. A Kapföldet és Madagaskár keleti felét oly színekkel festi, a melyeknek magyarázatát sehol sem adja. A Délafrikai aranymezőket oly bizonytalanul jelzi, hogy annak nyomán csak az találja meg őket, a ki tudja, hogy vannak.

130—131. lapokon ismét apró részletezések láthatók. A Sziva oázis, Fajúm, a Kamerun hegység, a Kilima-Ndsaro. Ezek csak akkor jogosultak, ha Afrika nagyobb és fontosabb részeinek, például Éjszak-Afrikának, a Kapföldnek, az Egyiptomi Deltának van egészen kimerítő mappája. Azt sem értem, miért kell a 133—134. lapokon a német afrikai gyarmatokat külön négy képben bemutatni? Kit érdekel ez ilyen mértékben Magyarországon? E vázlatok, mert csakis azok, Petermann's Mittheilungenjeire emlékeztetnek.

A 132. lapon *Östermelés* czímmel van egy mappácska. Nem bírálom az ott látható felosztást, mert akkor nagyon erősen kellene részleteznem. Csak kettőt jegyzek meg. Tafilent oasis nincs, hanem van Tafilet; aztán Tripolisnak gazdag oasisát, Fezzánt, meg sem nevezi; hanem az oasisnak egy nyomorult faluját, Szokna nevűt, igen.

A 135—136. lapon Éjszak-Amerika hegy- és vízrajza következik. Mindenekelőtt a nyugati nagy hegyvidék, ép úgy mint Mexikó hegységei a legcsekélyebb finomsággal vannak megrajzolva. És miért nevezi Éjszak-Amerikának legmagasabb hegyét Szent Illés-hegynek, mikor annak Mount Elias a neve! S ha délnyugati Afrikában lehet «Whale»-öböl, miért kellett itt Nagy Medve s Nagy Rabszolga tavat írni? Ugyancsak a Mexikói-öbölnek nagy déli öblözetét «Kampes-öbölnek» írja (Campêche); ha ez helyes, akkor «Eideho»-t (Idaho), «Devnport»-ot (Davenport)

stb. kellett volna írni. Egyáltalán az Atlaszban a helynevek írása körül nincs semmi egyöntetűség, bár, miként a *Bevezetésből* látszik, ezt óhajtották volna. Mexikóban a Sierra Tarahumare, a Sierra Nayarit nincs benn; a Sonora Kordillera rajza nem szabatos. A 139—140. lapok e hiányokat pótolják.

A mit néprajzi szempontból Afrikánál megjegyeztem, ugyan csak Éjszak-Amerikáról is áll. Mindenekelőtt megjegyzem, hogy az «indus» elnevezés sehol a világon nem használatos. Amerika őslakóinak «indián» a nevök. Indián törzsnek a nevét azonban sehol sem olvasom. Pedig elég nagy történetök van, mely sajnos! vérrel van megírva. A művelt közönség számára való *Nagy Atlasz*, ilyen fontos szempontot nem mellőzhet. Az indián reservatiókról van ugyan egy tenyérnyi kis mappa (143); de annak semmi haszna, mert az államok nincsenek megnevezve. A reservatiókat a 139—140. lapra kellett volna beírni. Igazság okáért constátálom, hogy az Oklahoma és Arkanzas közt levő nagy reservatio jelezve van.

A 142—143. lapokon ismét egy csomó (12) apró térképet találunk. Nem volna kifogásom ellenök, ha a főtéreképek szépek és kielégítők volnának.

A 148—149. lapokon Délamerika hegy- és vízrajza következik. Ezen a térképen a Kordillerák fölépülésének alapvonalai nem láthatók tisztán és biztosan. Chilében pár tűzhegy mellé odaírja: vulkán. Például Maipo vulkán, Aconcagua vulkán. Föntebb éjszak felé a tűzhegyeknek csak nevök szerepel, Sorata, Cotopaxi. Ugyan miért van ez a megkülönböztetés? Az Orinoko mentén a Llanos-okat hiába keresem. A Madeira egyik esését (San Antonio) oly fontosnak tartja, hogy kiírja «vízesés». Cso-dálom, hogy a sokkal nagyobb vízesést, az Ignessu folyóét, Brazília s Argentina határán nem írta bele. Bár megvallom, egyik sem fontos.

150—151. Dél-Amerika politikai térképe. Az Andesek rajza még gyengébb az előzőnél. Nem látom a politikailag fontos Acre területet, mely ismételve háborúval fenyegette Bolíviát és Brazíliát. Argentina vasúti hálózatának egy-két ága látható, Buenos Aires—San Jago, Bahia Blanca—Villa Nueva. Ez utóbbi azonban rosszul van rajzolva, s azonfelül nem Villa Nueva, hanem Villa Maria felé megy ez a vasút. Argentinának többi vasútja azonban hiányzik. Chile vasútjai is csak töredékesen láthatók; Brazília, Uruguay, Peru, Kolumbia vasútjai jelezve sincsenek.

A közlekedés utai egy nagyobb igényű Atlaszban mindenesetre fontos geographiai részletek.

A 152—153 ismét egy csomó tenyérnyi részletes kép. Szemet szúr: Marañon torkolata. Ilyet ma már nem tanítunk. A Marañon az Amazonnak egyik forrásfolyója. A mint a nagy folyam az Andesekről a nagy Alföldre leszáll, a Marañon nevet elveszíti. Az apró képek közül *Caracas környéke*, a *Ouitói fennsík*, *Rio de Janeiro környéke* stb. az olvasót kevésbé érdekli. Mindez elért volna a jól megrajzolt általános térképen.

Ausztrália s Polinézia a 154—155. lapokon kerül előnk. A színvonal ugyanaz, mint a többi térképé. Ausztráliát egy tenyérnyi rajzocska mutatja; iskolai térkép számára is gyenge volna. A színezés érthetetlen. A keleti partvidék párkányhegységeit még meg lehet érteni; de nem látom át, miért festették pár halványabb délkeleti s déli részlet kivételével az egész kontinenst fűzőldre. Ez a continens minden inkább, csak fűzőld nem! A délnyugati partvidéken a Darling Ranges-t se névszerint, se színezésben nem látom. Ugyancsak nem látom a nevezetes Swan river-t, melynek vizét a 600 kilométerre fekvő Coolgardieba vezették. Coolgardie megvan a térképen; de a tőle éjszakra fekvő, szintén aranymezőiről híres Kalgoorlie, már nincsen meg.

A *Nagy Magyar Atlasz*, mint kísérlet elismerést érdemel. Sikerültnek egy részében sem mondható. Csak azt mutatja, hogy a magyar földrajzi tudomány technikai részére még nagy iskola és nagy fejlődés vár.

GEOGRAPHUS.

ÉRTESÍTŐ.

*Plósz Sándor: Magyar polgári törvénykezési jog. Budapest 1906.
Szent-István-Társulat.*

Még a XIX. század negyedik tizedében tudomány-egyetemünknek egykori nagynevű tanára, Frank Ignác, *A közigazság törvénye Magyarhonban* című munkája második részében (Budán 1846. I. darab 1—372 lap, II. darab 379—771 lap) magyar nyelven először dolgozta föl rendszeresen a polgári törvénykezési jogot.

Ez idő óta több mint *hat* évtized telt el, melyből a két utolsóban a magyar jogi irodalom igazán örvendetes fejlődésnek indult. Ha találkozunk is olyan panaszokkal, hogy a magyar tudományosság nem felmeneteles haladásban, hanem sülyedésben levőnek látszik, valójában jogrendszerünk legtöbb ágában nemcsak bő termésre találunk, hanem néhány szakban számos oly dolgozatra is, mely az előző korszakokhoz képest a tudománynak igazi haladását jelenti.

Ellenben a magyar polgári törvénykezési jognak újabb rendszeres és *tudományos* feldolgozása mindeddig nem jelent meg. Ennek magyarázatára kétségtelenül az is szolgálhat, hogy jogrendszerünknek ez az ága most áll codificatio előtt, a mi e tudományágnak hivatott munkását is visszatarthatja éppen nagyobb terjedelmű feldolgozástól vagy annak közzétételétől.

Ily körülmények közt fokozottan örvendenünk kell azon, hogy dr. Plósz Sándor nyomban az egyetemre visszatérte után hozzáfogott ahhoz, hogy kéziratban már évtizedek előtt elkészített rendszerét az újabb törvények figyelembevételével egy nagy munkában kidolgozza. E munkának *első része* gyanánt jelent meg néhány hó előtt a Plósz előadásai után készült jegyzeteket tartalmazó 432 oldalra menő kötet.)*

*) *Magyar polgári törvénykezési jog* dr. Plósz Sándor nyilvános rendes tanár előadásai után. Budapest, Szent-István-Társulat kiadása, 1906.

A polgári törvénykezési jognak elméleti alapokra fektetett, valóban tudományos feldolgozása külföldön is csak aránylag későn következett be.

Hazai irodalmunkban Plósz Sándor volt az első, a ki már évtizedek előtt e tudományág újabb haladásának megfelelően igazán tudományos szellemben művelte szakmáját. Plósz a perjognak ma is legkiválóbb képviselője Magyarországon. Immár 35 év óta kifejtett tudományos munkásságának eddigi termékei nem nagy számúak ugyan, de mindegyikük úttörő jellegű, több irányban új felfogásokat fejt ki és igazán maradandó becsű.

Plósz Sándornak köszönhetjük a per fogalmának és jogi természetének behatóbb kutatását és mélyebb dogmatikai kifejtését.¹⁾

A bizonyítási jog körébe vágó alapvető és gyakorlatilag is nagy jelentőségű kutatásaival²⁾ Plósz több nehéz kérdést új szempontból világított meg és jelentékenyen hatott büntető perjogi irodalmunknak tudományosabbá váltára is.

A perorvoslatok tanában *A semmiség fogalma a polgári perjogban* című, akadémiai rendes tagsági székfoglaló értekezésével³⁾ szintén új eszméket fejtett ki.

Plósznak, mint *törvényelőkészítőnek* köszönhetjük a polgári törvénykezési jog terén hazánkban végzett újabb codificatorius munkálatokat,⁴⁾ különösen a gyakorlatban kitűnően bevált új

¹⁾ Lásd: *A keresetjogról* című monographiáját a *Magyar Igazságügy* című (időközben megszűnt) folyóiratban, V. kötet, 167. és következő, 231 és következő lap, továbbá *Adalékok a keresetjog elméletéhez* című monographiáját említett folyóirat XI. kötete 337. és következő, 558. és következő lap. E kérdésről *Beiträge zur Theorie des Klagerrechtes* címen (Lipce, 1880) kiadott monographiájára a külföldi irodalom, sőt a külföldi judicatura is többször hivatkozik.

²⁾ *A magánokiratok bizonyító ereje különös tekintettel azok alakjára* című értekezése *Magyar Igazságügy*, XXVI. kötet (1886), 228—241, 333—353. lap.

³⁾ Eddig csak kivonata jelent meg az *Akadémiai Értesítő* 68. füzetében 479—486 lap.

⁴⁾ Idevágó dolgozatai a következők: *A polgári peres eljárás reformja* (1883, Magyar jogászegyleti értekezések, 15. füzet); *A polgári perrendtartás tervezete*, az igazságügyminister megbízásából (1885); *Törvényjavaslat a fellebbevitelről a sommás eljárásban*; Szilágyi Dezső megbízásából készült előadói tervezet (1889); *Törvényjavaslat a magyar polgári perrendtartásról* (1893); *Indokolás e javaslatához* (1893). Ez utóbbi javaslatot Plósz mint igazságügyminister dolgozta

sommás eljárási törvénynek (1893: XVIII. törvényczikk) első javaslatát és a teljes polgári perrendtartásnak, valamint életbeléptető törvényének kormányjavaslatait.

A most megjelent előadások — ámbár azokat a tudós tanár a hallgatói által összeállított jegyzetek alapján csupán felülvizsgálta — tájékoztatják a szakférfiakat Plósz Sándor tudományos rendszeréről és az igazságügyi szervezet, valamint a polgári per-jog körébe vágó számos fontos kérdés tekintetében elfoglalt álláspontjáról is. A most megjelent füzet tartalmazza a bevezetést és a rendszernek első részét, a *perelőfeltételek* tanát, nevezetesen a bíróságra, a felekre és a pertárgyra vonatkozó fejtegetéseket.

Az előadásoknak számos részlete, különösen a per jellemzése, a pernek mint háromoldalú jogviszonynak kifejtése, a törvénykezési jog fogalmát, a teljesülési határozatokat, a törvénykezési jogtudomány módszerét, a bíróságok önállóságát és függetlenségét, a felügyeleti jogot, a birói functió megoszlását, a hatáskör és illetékesség tanát, az illetékességi összeütközést, a bíróságoknak egymáshoz való viszonyát, az ügyvédség szerepét és történeti fejlődését tárgyaló fejtegetések nemcsak a polgári törvénykezési jognak, hanem általában az igazságügyi szervezetnek és a büntető perjognak művelőit is közvetlenül érdeklik. A nagybecsű előadásoknak bizonyára hatásuk lesz nemcsak a magyar törvénykezési jogtudomány fejlődésére, hanem bírósági gyakorlatainkra, valamint büntető perjogunk irodalmára is.

A tudós szerző rendszerének későbbi részeit nem bízta a gyorsírói jegyzetek összeállítójára, hanem önmaga kívánja megírni és könyv alakjában fogja közzétenni. A tudomány érdekében kívánnunk kell, hogy ez a folytatás mielőbb napvilágot lásson.

B. J.

Dmitry Mérejkowsky: Tolstoi et Dostoïewsky, traduit par le comte Pozor et S. Persky. Paris, Perrin, 1905. 3 fr. 50 c.

Meresskovszki új könyve, mely két nevezetes íróról: Tolstojról és Dosztojevskiről szól, Pozor bevezetésével igen tartalmas és tanulságos olvasmány.

át *réglegesen* és elkészítette ahhoz az *életbeléptető törvény* javaslatát is. Ugyancsak mint az igazságügyi tárcza vezetője személyesen irányította és felülvizsgálta Plósz azokat a munkálatokat, melyek e törvényjavaslatok indokolásának elkészítése körül éveken át folyamatban voltak.

Pozort mint a szlávok és skandinávok származásának kutatóját Európaszerte ismerik; Mereskovszki pedig a legújabb kor egyik legismertebb regényírója, bár éppen nem rokon azzal a másik két regényíróval, a kiket művében tanulmányoz. Regényíró tehetségéhez, mely csupa művészi elemekből áll, műveltség és izlés is járul. E tulajdonságok szerencsés találkozásából fogant egy három cyclyusra terjedő regény, mely a keresztyén világ értelmi és erkölcsi történetének igazi synthesise.

Új könyvében tehát, melyhez ily előzmények fűződnek, nemcsak a kritikus, hanem a költő és vetélytárs is ítél Tolsztojról és Dosztojevszkiről.

De Vogüé óta senki sem nyilatkozott róluk oly alaposan s életöknek és működésöknek oly sok oldalú ismeretével, mint Mereskovszki. Ám a mikor Tolsztoj vagy Dosztojevszki eszméit fejtegeti, azokhoz oly feltűnően vegyíti a maga eszméit, hogy érdeklődésünk ketté szakad. Néha azt érezzük, hogy már-már vetélytársai fölé kerekedik, néha pedig azt, hogy dialektikája erejét veszti és tulzásokra ragadja őt.

Módszere igen érdekes, de igazolásra szorul, s erre az előző írója, Pozor vállalkozott. Mereskovszki ugyanis összegyűjt minden adatot, mely alkalmas arra, hogy az emberek lelki életének legmélyére hatolhasson. Indiscretebb még a legindiscretebb vizsgálóbírónál is, de — mondja Pozor — a tudományos czél mindenféle indiscretiót igazol. S azután így folytatja:

«Mereskovszki egyik regényében Leonardo da Vincit látjuk, a mint Aphrodite szobra előtt térdel, nem azért, hogy csodálja, hanem hogy lemérje testének arányait. Így jár el az igazi művész, a kit a szép előtt első sorban az a vágy fog el, hogy megismerje annak titkát: mi teszi a szépet széppé. Így járt el Mereskovszki is «az orosz föld két nagy költőjének» tanulmányozásakor — a jelző Turgyenyevtől ered s tulajdonképen csak Tolsztojra vonatkozott — hogy hatásukat érthetővé tegye.»

Pozor automatikusnak nevezi ezt az eljárást, pedig már az első laptól kezdve ott látjuk a szerző ügyes kezét, mely az anyagot rendezi. Sőt azt is észre vesszük, hogy Mereskovszki leginkább Dosztojevszkihez vonzódik s Tolsztojt csak mintegy kényszerítve csodálja. S így az, a mit Dosztojevszkiről mond, sokkal találóbb, mint a mit Tolsztojról tanít, mert mindig igazságosabban ítélünk azokról, a kiket szeretünk, mint olyanokról, a kiktől idegenkedünk.

Mi az oka e Tolsztoj-gyűlöletnek? Mereskovszkinak erős történeti érzéke és történeti áttekintése van, melylyel oly bonyolult alakot is meg tudott értetni, mint Leonardo da Vinci, sőt oly végtelenül zavaros korszakot is megmagyarázott, mint a pogányság bukása. Így természetesen nem tudja elnézni Tolsztojnál a történeti érzék teljes hiányát.

«Tudjuk — úgymond — hogy Tolsztoj ifjúkorában járt Itáliában is, de onnan semmiféle benyomást nem hozott magával. Épen oly kevéssé érti a császárságot, mint a renaissance korát. Mikor a *Háboru és békét* olvassuk, úgy érezzük, mintha az események — minden történeti jellegök mellett is — épen most történnének.»

De erősen megrója azt az ellentétet is, mely Tolsztoj élete és tanítása közt fennáll. «Nem a földi javakról való lemondást hirdeti-e Tolsztoj s ő maga nem bőségben él-e? követte-e Tolsztoj krisztus tanítását vagy nem? Szétosztotta-e javait a szegények közt? Itt nincs középút: — megtette-e ezt Tolsztoj vagy nem?»

S Mereskovszki abból, a mit Tolsztoj nem tett meg, azt következteti, hogy az öreg földesúr egy elvakult egoista, a ki csak azért szánt maga, hogy jobb étvágya legyen s annak tudatában üljön asztalhoz, hogy saját terméséből ebédel.

Irodalmi működését igen áldatlannak látja. «Tolsztoj — úgymond — az állatembert rajzolja (szemben Dosztojevszkivel, «a lelki élet drámájának művészevel»). Tolsztoj utolérhetetlen az állatember festésében, a ki se nem test és se nem lélek, hanem mind a kettőből van benne valami, csakhogy szerencsétlen vegyületben. Ő se nem keresztyén, se nem pogány, hanem félig az egyik és félig a másik.»

Valóban, Mereskovszki némely lapon olyan képeket fest Tolsztojról, melyek Böcklin mythologiai alakjaira emlékeztetnek bennünket.

Ezeket a vádakát Mereskovszki egész sereg idézettel, adomával s Tolsztoj cselekedeteivel igazolja.

Ha kétség fér is következtetéseihez, Mereskovszki minden esetre érdekes adalékot szolgáltat ahhoz, hogy egy nagy műveltségű és finom észű ember hogyan ítél oly jelenségekről, melyeknek rendkívüliségét nem lehet elvitatni.

Új magyar könyvek.

Ady Endre. Új versek. Budapest, 1906. Pallas (8-r. 123. l. 4 korona.

Bátky Zsigmond dr. Utmutató néprajzi muzeumok szervezésére. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. VI, 330 l.) 8 K.

Baumgarten Nándor dr. és Meszlény Artur dr. Kartellek és trustók, keletkezések, fejlődések, helyzetők a gazdasági és jogrendben. A Magyar Tudományos Akadémia által az Első Magyar Általános Biztosító Társaság pályadíjával kitüntetett munka. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 508 l.) 12 K.

Beke József és Richter Károly. Vasbetétes betonszerkezetek. Budapest, 1906. Rényi K. (8-r. 275 l.) 10 K.

Bloch József. A hegedűjáték és tanítási módszere. (Metodika.) Második javított és bővített kiadás. Budapest, 1906. Rozsnyai K. (8 r. XV, 402 l.) 4 K.

Dombováry Géza dr. ifj. Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pestmegyében a XIX. század első felében. Budapest, 1906. Rényi K. (8 r. XIV, 395 l.) 5 K.

Döntvénytár. A felsőbb bíróságok elvi jelentőségű határozatai Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége IV. folyam. IV. kötet. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. LVIII, 388 l.) 4 K.

Erdélyi Géza. Bánffy Dénes csókja. Történelmi színmű. A prologot írta Kholen Ferencz. Budapest, 1906. Pallas. (8-r. 125 l.) 2 K.

Évkönyv, statisztikai. — A m. kir. kormány 1904. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és —. Budapest, 1906. Kilián utóda. (8-r. XXIII. *386, 531 l.) 10 K.

Farkas Pál. Az imrefalvi leány. 1., 2. kötet. (Egyetemes regénytár. XXII. évf. 15. kötet.) Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 143, 149 l.) Egy kötet 1 K.

Ferenczi Imre. Munkásaink szakszervezeti joga és mozgalma történeti kialakulásában. Budapest, 1906. Deutsch és T. (8-r. 96 l.) 2 K.

Hibaigazítás.

A *Budapesti Szemle* 358. számában közölt *Budapest* című költeményben (163. l. 8. sor) *félre árthat* helyett *félre állhat* olvasandó.

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND TANULMÁNYAI.★)

Báró Kemény Zsigmond politikai és irodalmi tanulmányai először 1870-ben jelentek meg két kötetben. A jelen kiadás bővebb az előbbinél s három kötetre terjed.

Kemény nem szándékozott összegyűjteni kisebb tanulmányait. Nem egyszer unszoltam erre, de mindig eredmény nélkül. Úgy vélekedett, hogy a folyóiratok, lapok számára, a pillanat szükségéhez képest gyorsan írt s inkább vázolt, mint kidolgozott munkák csak úgy érdemelnék meg az összegyűjtést, ha egyiket-másikat egészben vagy részben átdolgozhatná, mihez sem kedve, sem ideje. Hiába mondtam, hogy így is becsesek s irodalmunkban már annyiban is hézagot töltenek be, a mennyiben az illető tárgyakról jobb dolgozatokat nem birunk. Ellenvetéseimet nem találta elég alaposaknak s megmaradt szándéka mellett.

Néhány év mult el. Egy estve 1867-ben a *Pesti Napló* szerkesztőségében többen voltunk együtt. Alkotmányunk visszaállítását s a magyar ministerium kinevezését ünnepeltük. Sokat beszéltünk politikáról, de szóba jött az irodalom is. Én a többek közt megemlítettem, hogy ez az esemény bizonyos tekintetben legkevésbé örömdetes irodalmunkra nézve. Míg új erők támadnak, némi szünet fog beállani, mert az írók nagy részét benyelik a ministeri irodák s a politikai hullámozó élet árja. Az ilyen idő kiválóan alkalmas a régibb írók új kiadására, vagy összegyűjtésére oly kisebb munkáknak, melyek folyóiratok- vagy lapokba eltemetve, a nagy közönségre nézve elveszetteknek tekinthetők. Szóba hoz-

★) *Báró Kemény Zsigmond összes művei*, IX., X., XI. k. *Történelmi és Irodalmi Tanulmányok*. Három kötet. Előszavát, mely ismerteti a könyvek tartalmát, egész terjedelmében közöljük.

tam Kemény kisebb tanulmányainak összegyűjtését is. A társaság túlzottnak találta aggodalmamat, de óhajtásomat helyeselte. Kemény jó kedvében-e, vagy hogy szabaduljon a zaklatástól, engedett a kérésnek, arra az esetre, ha valaki elvállalja kisebb munkái összegyűjtését. Én felajánlám magamat a gyűjtemény szerkesztésére, de elfoglaltságom miatt ígéretemet csak az 1870 évben teljesíthettem.

Ime Kemény tanulmányai első kiadásának története.

E tanulmányok nemcsak megjelenésökkor voltak becsesek, de ma is azok, habár, kivéve a stilus némi csekély javításait, egészen úgy nyomattak le, a mint először irattak.

A *Gróf Széchenyi István és A két Wesselényi*, melyek Csengery Antal *Magyar szónokok és státusférjak* (1851) című gyűjteményében jelentek meg először, oly kitűnő jellemrajzok, melyek bármely irodalom díszére válnának s még ma is a legkiválóbb magyar essayk.

Jellemző, hogy mind a kettőt tragikai levegő veszi körül. Míg ugyanis Kemény regényeiben a nemes szenvedélyek, mondhatni az erény tévedéseit rajzolta, addig politikai műveiben legörömbösebb fejtegette a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait vagy éppen veszélyeit.

Midőn Kemény 1850-ben e tanulmányokat írta, némely akadály miatt nem állott rendelkezésére annyi adat, a mennyit óhajtott. Így vannak bennök egyes tévedések, például az első Wesselényi házasságának rajza nem elég szabatos, mert ez nejét nem kolostorból rabolta, mint Szilágyi Ferencz kimutatta. Kemény Széchenyi István pályáját csak 1849-ig rajzolta igen mély lélektani alapon, azonban hibás az a felfogása, hogy Széchenyi az 1848-iki forradalmat jósolta meg, holott ő egy másféle forradalomra célzott, mely nem következett be. A műalkatban is van némi fogyatkozás, mert egy pár részletnek kellett túl kiemelkedése nem kedvez az egész arányosságának: mind a mellett e hiányokért gazdag kárpótlást nyújt a rajz plastikaisága és élénk színezete s az a bámulatos egyénítés, melylyel e két férfiú alakját megeleveníti. Ehhez járul a háttér biztos körrajza, melyben Magyarország és Erdély politikai újabb fejlődését, a kort mozgató eszmék történetét élénkbe tárja.

Erdély közléte 1791—1848-ig 1851-ben iratott a *Pesti*

Napló tárczája számára. Gróf Bethlen János halála adott reá alkalmat s eredeti czíme ez volt: *Visszatekintések Erdély multjára s gróf Bethlen János politikai pályájára*. Erdély közéletének rajzát sehol sem találhatni meg jobban, mint e vázlatokban. Megjelenésekor ugyancsak a *Pesti Napló* néhány czáfoló észrevételt közlött Kemény tanulmányára. Ezek szerint a tanulmány nem elég teljes és különösen az 1834-iki kolozsvári országgyűlés rajzában némely tényeket mellőz. Kemény röviden kifejtette feleletében, hogy nem volt czélja Erdély legközelebbi multjáról kézikönyvet készíteni se a tanintézetek növendékei, se a felnőtt férfiak számára. Célja az volt, hogy feltüntesse Erdély politikai történetének szellemét, a változásokban az állandót, mely az eszméken és tényeken átszövi magát; ezért mellőznie kellett mindazt, a mi ezekkel nincs kapcsolatban. A czáfolat három csekélyebb érdekű pontjának alaposságát azonban maga Kemény is elismerte. Minthogy a szerző e tanulmányán sem javított és én nem érezhettem feljogosítva magamat a kevésbbé fontos részek átdolgozására is, a tanulmányok első kiadásában, függelék alakjában, az egész polemikát közöltem. E második kiadásban nem közlöm újra s a kiket érdekel az a néhány hibás adat, mely a munkába becsúszott, az első kiadásból tájékozódhatik.

Valóban, Kemény essayiben mindenütt a lényeges pontokat emeli ki és részletezi kellő mértékben. Ezért nem lehet az ő essayit a rendszeres történelem vagy életrajz szempontjából megítélni.

Irodalmi essayi épen oly jelesek, mint a politikaiak. A mit Arany *Toldijáról* írt (*Déliabáb*, 1854), kiváló dolgozat. Toldy Ferencznek ez időtájt megjelent irodalomtörténeti felolvasása azt igyekezett bebizonyítani, hogy Toldi mythikus személy, mint a helléneknél Herakles, kire utóbb a keresztyén Miklós név ragadott. A róla szóló monda azután, a nép emlékezetében hol csonkult, hol bővült, sőt változott színezettel átalakult s lassanként újabb meg újabb korba tétetett át. Kemény ellene mondott e felfogásnak s a nélkül, hogy történelmi adatra hivatkoznék, magából a mondából mutatta ki, hogy Toldi élő személy volt, a mit a későbbi kutatások oklevelek alapján is bebizonyítottak. Azután áttérve Arany művére, azt fejtegette, hogy műalkatás

oly kiszámított s mégis mesterkélttség nélküli, oly takarékos és mégis teljes, hogy e tekintetben szépirodalmunk semmi más terméke azzal a versenyt ki nem állja. A jellemrajzban csak egy hibát fedez fel a mű végén. E megrovást a későbbi kritika igyekezett megczáfolni, de nem czáfolta meg.

Eszmék a regény és dráma körül (Szépirodalmi Lapok 1853) és *Színművészetünk ügyében* (Pesti Napló 1853) szintén kitűnő tanulmányok s mintegy alapját vetették meg dramaturgiánk újabb irányának. Az első e mellett nem csekély hatással volt æsthetikai irodalmunkra is. Kemény nemcsak ebben, hanem más czikkeiben is sokat foglalkozott a dráma és regény elméletével. A tragikum tisztult, valódi fogalmát ő kísérelte meg először megállapítani irodalmunkban s példát is adott rá regényeiben, melyek tragikusabbak drámáinknál.

Szalay *Magyarország története*-es Macaulay *Anglia történetéről* (Pesti Napló, 1853) írt tanulmányai fölvételét már maga a tárgyalt munkák nagy bece is igazolja.

Kemény az essay műformájához annyira vonzódik, hogy emlékbeszédei is nem annyira szónoki művek, mint essayk. Ezért vettem föl a tanulmányoknak már első kiadásába *ülősb Szász Károly* (1860) és *Vörösmarty Mihály* (1864) fölött tartott emlékbeszédeit, melyekhez a jelen kiadásban a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésein 1867-és 1868-ban tartott két beszéde sorakozik.

E két beszéden kívül, melyek nemcsak a jelen kötetnek, hanem Kemény egész irodalmi pályájának mintegy epilógjai, gyanánt tekinthetők, e kiadás még a következő tanulmányokkal bővült: *A mohácsi vész okairól* (Nemzeti Társalkodó 1837), *Emlékirat 1849-ből*, *Élet és irodalom* (Pesti Napló 1853), *Classicismus és romanticismus* (Köszoru 1864).

A mohácsi vész okairól ifjúkori műve ugyan Keménynek, de kissé nehézkes stílusát feledtetni a széles látkör s a politikai eseményeknek érdekes áttekintése.

Az *Emlékiratnak 1849-ből* sajátságos előzményei vannak. Kemény ugyanis 1849-ben, a forradalom után egy ideig Ugocsa és Szatmár megyékben bújdosott. Visszatérve Pestre, jelentette magát a hadi törvényszéknél s egyszer-

sínd emlékiratot dolgozott ki a debreczeni országgyűlésről, az április 14-iki végzés körülményeiről s átadta azt Kossalkó Jánosnak, egyik 1848 előtti ismerősének, a ki azelőtt a királyi táblánál szolgált, nagy conservatív volt, de kedvelte az irodalmat s örömet társalgott az írókkal. Kossalkónak a katonai kormányra is volt befolyása, nem egyszer kértek tőle fölvilágosítást némely ügyről és személyekről a katonai törvényszéknél folyó perekben. Kemény remélte, hogy Kossalkó az emlékirat alapján megmentheti befolyásával, vagy enyhítheti képviselőtársainak sorsát, kivált azokét, kik a békepárthoz tartozva ellene voltak a trónvesztésnek s óhajtották a kiegyenlítést. Ez emlékirat sokáig lappangott, a míg Beksics Gusztáv a nyolczvanas évek elején kiadta, bár megcsönkítva, mint maga is bevallja. Mint-hogy azóta a kéziratnak újra nyoma veszett, Beksics kiadása szerint közlöm. Nem valódi történeti mű ez, de nem is akart az lenni, hanem pártirat, mely az úgynevezett békepárt méltánylatát kíséri meg; nem ferdíti ugyan a tényeket, de a csoportosítással és színezéssel a valónál nagyobb fontosságra emeli e párt törekvéseit, melynek ő maga kétségkívül tevékeny tagja volt.

Élet és irodalom című műve kisebb cikkek sorozata, melyek részint *Élet és irodalom*, részint *Szellemi tér* cím alatt a *Pesti Napló* 1853-ik évfolyamában láttak először napvilágot. Az egész gyűjtemény címéül az *Élet és irodalom* címet tartottam meg, mert a cikkek egy részének a szerző azért adta a *Szellemi tér* címet, mert néhány havi időköz után írván, hirlapban nem illett ugyanegy cím alatt oly hosszú, annyira megszakított cikksorozatot közölni. De bensőleg szorosan egymáshoz sorakozik a két cikksorozat s e körülmény teljesen igazolja az egy cím alá foglalást és a számozás folytonosságát.

Azonban az egymásból folyó és egymást kiegészítő cikksorozat nem rendszeres tanulmány. Napról-napra írt hirlapi cikkek ezek, melyek kérdéseket vetnek föl és oldanak meg, de részletekbe nem igen bocsátkoznak s inkább eszmét ébresztetni, tájékozni kívánják az olvasót, mint kimeríteni a tárgyat. Nem is a lap tárczájában jelentek meg, hanem a vezércikkek helyén. Abban az időben oly hirlapíró, a ki nem akarta megtagadni multját és elveit, nem

igen foglalkozott belügyi politikával, hanem csak külügyvel és társadalmi kérdésekkel. Kemény mindennél fontosabbnak tartotta az élet és irodalom kapcsolatának, a nemzeti műveltség életbe vágó kérdéseinek fejtegetését. Minderről azelőtt keveset irtak; hirlapirodalom és közönség leginkább politikai kérdésekkel foglalkozott s a politikai rendszabályoktól várt mindent. De a forradalom legyőzése karddal oldott meg minden politikai kérdést és ellenünk fordított minden politikai rendszabályt. Az újan alakult egységes osztrák állam megfosztotta nemzetiségünket minden állami segélyforrástól s annak biztosítására, fejlesztésére nem maradt más tér, mint a társadalmi és irodalmi. A társadalmi erőnek irányt adni, az irodalmi munkásság útjait, vezéreszméit kijelölni, a kor legfontosabb kérdésévé emelkedett s megvolt bizonyos politikai fontossága is, a mennyiben a szenvedőleges ellentállásnak némi cselekvő erőt is kölcsönzött. Ezt kísérlette meg Kemény is összegyűjtött cikkeiben, melyek élénk visszhangra találtak közönségben és irodalmi körökben egyaránt. A romok között építeni kezdtünk s a változott viszonyok között mintegy új élethez fogtunk. Épen azért e cikkeknek némi történeti becsök is van, mert kifejezik a kor hangulatát és törekvéseit. De összegyűjtésüket nemcsak e szempont igazolja, hanem az a körülmény is, hogy bennök nem egy oly eszme van, mely maig sem avult el. Például, hogy többet ne említsek, az, a mit Kemény a regényről ír, ma is épen oly termékenyítőleg hathat íróra, olvasóra egyaránt.

Mint *Eszmék a regény és dráma körül* című dolgozatában, itt is a regény elméletét fejtegette s folyvást kikelt azok ellen, a kik a dráma törvényeit akarják a regényre alkalmazni. Mint különös tüneményt jegyzi meg, hogy az idők folyamán Aristotelesen kezdve sokan foglalkoztak a dráma elméletével s úgy megállapították, hogy alig van pótolni való. De a regény elméletének irodalma szegény, nemcsak nálunk, hanem az egész európai irodalomban, pedig az újabb kornak ez a legkedveltebb költői műfaja. Nálunk bizonyára leginkább ő volt hivatva, hogy a regény elméletét megírja, tekintve nagy olvasottságát, bonczoló tehetségét s azokat az éleselmű gyakorlati tanácsokat, melyeket a regényíróknak ad. Azonban ily rendszeres munkára

nem volt kedve vagy ideje. De a ki nálunk a regény elméletéről akar írni, nem mellőzheti Kemény e műveit.

Classicismus és romanticismus című dolgozata csak bevezetése egy Vörösmartyról szóló művének, melyet Kemény tervbe vett ugyan, de a mely mint egész soha sem készült el. Benne azokat a politikai és társadalmi okokat fejtegeti, melyek a renaissance létrehozásában közreműködtek s a classikai és romantikai irányok kialakulását leginkább politikai tényezőkre vezeti vissza.

Figyelmet érdemel Keménynek — mint essay-írónak — stílusa és nyelve is. Igaz, hogy Kemény egyenetlen prózairó költői és nem költői műveiben egyaránt. Ennek egyik oka az is lehet, hogy a mit megírt, azon nem javított semmit. Kézirataiban alig van törlés, egyetlen lapot sem dolgozott át újra. Az eleven, élénk előadást nem egyszer bágyadt váltja fel, néha stílje rendkívüli szépségeket áraszt, aztán itt-ott oly gondatlanságot követ el, melyet a közepszerű író is el szokott kerülni. Incisumokkal terhelt mondatai olykor nehézkessé teszik, máskor rövid mondatokban, gyorsan s nem kellem nélkül halad célja felé. Kedveli a hasonlatokat és sokat merit mythologiai, történelmi és természetrajzi gazdag ismeretei tárházából. Inkább az erő, mint a kellem jellemzi stíljét. Ha tárgya erősebben felindítja, megárad kedélye s a hullámok magokkal ragadják; ha búskomorságba sülyed, mélyen érez s mindig megtalálja a kellő kifejezéseket; ha bonczol, dialektikája fényes, és finom árnyalatokat találhatni nyelvében is.

Maga Kemény, mikor tanulmányai kiadására felhatalmazott, csak két kötetre számított. Hogy e második kiadás mégis három kötetre terjed, azt leginkább magoknak az újan felvett dolgozatoknak tartalmi becse igazolja. Azonban néhány újabb tanulmánya felvételével is kegyeletes kötelességet véltem teljesíteni Kemény iránt s egyszersmind le akartam róni ezt a tartozást is, melylyel essay-irodalmunk adós e kitünő írónak.

AZ ELNÉPTELENEDEDÉS.

Második és utolsó közlemény.*)

IV. Nemzeti védelem.

A védekezés szempontjából figyelembe veendők a következő intézmények.

1. *Kisbirtokok szaporítása.* A legbecsesebb nemzeti vagyon a haza földje s az azon élő falusi népesség, mely a legerősebb és legegészségesebb. E népesség elnéptelenedésének útja kettő: bevándorlás a városokba és kivándorlás Amerikába. A városok részint bájaikkal, majd ismét nagyobb munkabérrel vonzák a falusi népességet, mely elhagyván ősi földjét, ma mindenütt szaporítja a városi proletariátust. Nálunk a megélhetés nagy akadálya népünknek az intensív gazdálkodás hiánya, mely intensív gazdálkodás hivatva lenne az intensív népszaporodást előmozdítani; a második nagy akadály az, hogy földműves népünk nehezen jut földbirtokhoz. Pedig figyelembe kellene vennünk azt, hogy a föld és az ember solidarisak, az egyik tökéletesíti a másikat azon mértékben, a melyben az ember megjavítja a földet, mely ismét az embert javítja meg. Igaz, hogy néha meglepő ellentéttel találkozunk, hiszen a magyar föld egyik legdúsabb, legbecsesebb területén, Hajdu vármegyében 24—30.000 lakosu községeiben satnya népvel találkozunk; ennek azonban nem a föld az oka, mely úgy táplál, mint csecsemőjét a viruló dajka, hanem az ember előítéletei, tunyasága, a hygienikus élet teljes meg-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 359. számában.

vetése és az időelőtti szeretkezés; mely megrabolja a nemzetet hatalmas anyaktól.

De visszatérve a kisbirtokra, ha az jó kezekben van, az egyiknek humusa és a másinak izmai oly productiv erőt alkotnak, mely csodás eredményhez vezet. Mutatja a svájci, a német, belga és a hollandi paraszt példája. De adjunk földet a népnek, földet, mely istennője, imádott anyja a szegény orosz parasztnak, s a mely legnagyobb kincse a mi földműves népünknek is. A másfél milliányi amerikai magyarság fele részét visszahódíthatnók, ha az őshazában földhöz juthatna. Semmi sem ápolja annyira az önbecsérzetet, mint a földtulajdon. Nálunk egyébként csakis a kisbirtokos ragaszkodik az anyaröghöz, de nem juthat hozzá, mert nagybirtokosaink idegeneknek adják el birtokaikat; ezeket csakis a kiaknázás eszköze gyanánt művelik s a honszeretet előttök ismeretlen erény. Az ingó javak rengeteg tömege csupán a jólétet mozditja elő, de a föld táplálja a honszerelmet, mely az összes erények forrása. A paraszt jól tudja, mit bír a piszkos földben, mely a szabadság aranybányája. Még a gonosztevők is, ha tulajdonosokká lesznek, erényeket aratnak a földből, a családtagok önérzete megtisztul, megbecsülik egymást és beállott a lelki átgyúrás nagy sikere. Bismarck legjobban fogta fel a földnek nemzeti becsét, s kiadta a jelszót: «El kell hódítani a lengyel nép földjét.» Csakhogy a poseni lengyel öntudatra ébredt, nemcsak hogy nem adja el az önző, dölýfös porosznak földét, de a poroszét hódítja meg, tudván, hogy a kié a föld, azé a haza. Bár ily fenséges elvet követett volna a magyar nemesség is! Az apa józansága, az anya takarékosága, a fiú erőteljes munkája s a leány szüzi tisztasága azon erkölcsi erők, melyekkel csodákat lehet művelni, s ez erények igazi talaja nem a gyár büze, hanem a föld üde, illatos, éltető levegője. És a nagy latifundiumok egy részéből is új Magyarországot alapíthatnánk. A magyar fajt meg kell erősíteni azzal, hogy földhöz juttatjuk. Ingyen földet kapni egy józan magyar sem akar, jól tudván, hogy az ingyen földosztás ostoba álom, melynek megteremtője a forradalmi szellem volt. A honszerelmet se az egyénnek, se az emberiségnek föláldozni nem szabad. Mi a közelmúltban rabmunkával — mutatja Sátoralja-Ujhely példája — oly szőlő-

területeket hódítottunk vissza, melyeknél becsesebbek nincsenek sehol a világon. Hát még mit tudnánk több boldog, szabad munkással megbódítani.

2. *A közegészség gondozása.* Minthogy nálunk igen nagy a halandóság aránya, oly védelmi eszközökhöz kell folyamodni, melyek segélyével a halálozások száma apasztható. Az epidemikus betegségek közt különösen a tuberculosisra kell ügyelni. A himlő az 1874-ki oltást rendelő törvény előtt évenként 100.000 németet gyilkolt meg, ma egy év alatt 49 haláleset fordul ott elő, tehát Németország majdnem végleg száműzte területéről e betegséget.

Nálunk ellenben csak hólyagos himlőben 1904-ben 408, kanyaróban 3344 és vörhenyben 5128 egyén halt meg. Nagy súlyt kell fektetni a jó ivóvízre, mely nálunk még ritka kincs, azért oly gyakoriak az epidemikus betegségek. Aztán következik a köztisztaság ápolása, minthogy nálunk a vidék népe még ma is a barbár korbéli piszokban él, lakása előtt ott a rothadt trágyadomb, mely a fertőzés fészke, az ablaknyitást tiltja az ősi babona. Nagy magyar községekben is áll a tétel: «Szent Mihály naptól Szent György napig ne nyisd ki ablakodat, mert házadba belé üt a mennykő.» Télen pedig a hideg miatt zárva maradván az ablak, a család állandóan beszívja a penészes, bűzhödtt, rothadt levegőt. Így kapjuk aztán a vérszegény, satnya népességet, mely nem kamatoz a nemzetnek. Ellenkezőleg, ez undok légkörben tenyészik Magyarország túl rettenetes veszedelme: *a nagy gyermekhalandóság és a tüdővész.* A tüdővész állását illetőleg Európa népességében a tüdővérszesek állandó létszáma meghaladja az öt milliót. Hogy mily szerep jut a tüdővésznek a halálokok közt nálunk, mutatja az 1897-ki eredmény, mely szerint az összes heveny fertőző betegségekben elhalt 63.846 ember, a tüdővész pedig egy-maga 59.673 halálesetet okozott.

Budapesten a tüdővérszesek állandó létszáma, Korányi Frigyes szerint, legalább 15.000 és Magyarországon 70.000 tüdővérszaldozat mellett 400.000 a tuberculosisban beteg ember. Az Erzsébet királyné sanatorium főorvosa, Kuthy Dezső számításai szerint Magyarország a tuberculosistól legvérszesebben sujtott európai államok sorában foglal helyet és fővárosunk Moszkva, Szentpétervár és Bécs után következik.

És mi e rettenetes betegség következménye? Megadja a választ Kuthy, hogy Magyarország népességének szaporodását, a nemzet számbeli, szellemi és anyagi erejének megizmosodását a gümőkór kétszerte nagyobb fokban gátolja, mint például Angolországban. Minthogy tehát nálunk ez a ragály valóságos nemzeti veszedelem, a németek példáját követve, indítsunk ellene általános irtóháborút.

Németországban a harczot legelőször 1854-ben Brehmer vette fel, a ki jó levegővel, testi és lelki pihenéssel gyógyított nagy sikerrel. Aztán következett a német társadalom, mely 700 millió márka biztosítási összeget halmozván össze, ma 40 millió német biztosítva van munkaképtelenség eseteire és 1900-ban 3,766.151 márkát fordítottak 11.094 elismert tüdővészteszt segítésére. Már 1889 óta minden nagy városnak van tüdővészteszt számára sanatoriuma; községek, városok, kerületek, gazdag polgárok és az állam vetélkednek e szerencsétlenek segítésében.

Az állam kioszt ingyen hatalmas erdőterületeket a gyógyintézetek részére. De mindezeknél fenségesebb az 1896-ban keletkezett «német asszonyok hazafias egyesületé»-nek áldozatkészsége, melyet eddig 170.000 német nő gyakorol. E lélekemelő mozgalom eredménye 33 egyesület, mely sanatoriumok alapítását tűzte feladatául, s hogy mily nagy sikert értek el e jeles nők, tanúsítja azon 106 népsanatorium, melyekben 7500 ágy lévén, évenként 30.000 egyén részesül gyógykezelésben. Hogy azonban az intézetből gyógyultak elbocsátott munkás nyomort ne szenvedjen, nemcsak pénzbeli segélyben részesítik, hanem elhelyezéséről is gondoskodnak. Minthogy pedig az egészségtelen gyárakban könnyen következhetnék be a visszaesés, a teljes megizmosodás szakáig földmívelői telepeken kapnak foglalkozást a gyógyult egyének. Rendkívül becsesek továbbá a fenyves erdőkben alapított «Erholungsstätte»-k, melyekben 1900 óta a lábbadozók és kezdetleges betegek nappali tartózkodásra ingyen mehetnek. Eddig hat ily ingyenes népsanatorium áll fenn, ezentúl azonban tervezik az összes nagy ipari góczpontokon ily intézetek alapítását. Azonban a németek gyógyíthatatlan tüdőbetegek részére is alapítottak sanatoriumokat, melyek főcélja elkülönítés segélyével a ragály tovaterjesztésének megakadályozása. A sikert illetőleg tud-

juk, hogy 100 gyógykezelt egyénre 68% jut olyanokból, kik zavartalanul folytathatják foglalkozásukat, de 1898-ban e siker már 74%-ot mutat és 1900 óta egy millió lakosnál 1015 halálesetrel kevesbedett a tuberculosisból eredő halálozások száma; vagyis tíz év alatt 56 millió lakos közt 50.000-rel kisebbedett az elhalálozás aránya. (Dr. Collet, *Annales des Sciences Politiques* 1904.) E fenséges utat az e ragály által gyötrött magyar földön is követni kell. Sok lelkesedés, bátorság, áldozatkészség a jó módon élők részéről s a mi derék orvosaink fáradozása eredményezni fogják azt, hogy e fekete ellenség egészen el fog tűnni. S vajon mit áldoztunk eddig e téren?

Magyarországban 1897-ben alakult meg Budapesten Korányi Frigyes tanár kezdeményezésére a «Szegénysorsú Tüdőbetegek Sanatorium Egyesülete». Ez egyesület első céljául egy «minta tüdőgyógyító intézet» felállítását tűzte ki vagyontalan tüdőbajosok számára. Első alkotása az Erzsébet Királyné Sanatoriuma, melynek javára a székesfőváros a budakeszi erdőségben 24.000 négyszögölnyi területet engedett át. Minthogy azonban az alaptőke eddig sem megfelelő: a magyar emberbarátok áldozatkészségének itt nagy és fontos tere nyílik. Az intézet orvosa Kuthy Dezső rendkívüli fáradozásának már is megnyugtató a sikere. Munkabírást ugyanis visszanyerte az első stadiumbeli betegek közül 88%, a másodikban 55.2%. Elbocsátáskor gyógyultnak volt mondható az első stadiumbeli betegek 51.9%-ka, a mi rendkívül kedvező siker. Azonban e becses fáradozással még csak kezdetleges fokig jutottunk el. Ezentúl az egész nemzetnek mint egy embernek el kell indulnia a legszentebb hadjárat útjára, mert a titkon dúló veszedelem elérte nálunk tetőpontját. Mondja ugyanis dr. Müller Kálmán, hogy nálunk 4—500.000 tüdővésztes beteg van, ütött tehát a nemzeti védelem utolsó órája. Ez eszmétől vezérelve Békés vármegye $\frac{1}{3}$ %-os pótdót szavazott meg 1901-ben ily intézet céljára. Vas-, Pest- és Szabolcsmegyék, így Debreczen városa a budapesti sanatorium egyesületet támogatják. A budapesti általános betegsegélyző pénztár 1897-ben Szentendrén létesített már ily sanatoriumot. Újabban megindult Pozsony s más városok is.

Minthogy pedig Brouardel szerint a gümőkór elkerül-

hető és gyógyítható: a teljes siker reményével felvehetjük a harcot. Müller Kálmán szerint a védelmet a csecsemőknél kell kezdeni, kik ha már tüdőbetegekként születtek, megfelelő helyen létesítendő népsanatoriumban helyezendők el. Fontos továbbá az iskola higiéniájának szigorú megtartása. A felnőtteket illetőleg nagy súly fektetendő mentől nagyobb számú népkonyhák által népünk megfelelő táplálkozására. Midőn 1902-ben meglátogattam a szentpétervári «népházat» — melyben templom, könyvtár, színház és pompás éttermek vannak — a rend, tisztaság s rendkívüli olcsóság meglepett. Nálunk ily intézet egyáltalán még ismeretlen.

Minthogy továbbá nálunk a mai lakásviszonyok valóban lesújtók, hiszen vidéken is nagy uradalmak területén találtam oly béres házakat, hol egy kis szobában *három család* is kénytelen nyomorogni, különösen ipari góczpontokon egészséges és olcsó munkáslakásokról kell gondoskodni. Már az 1897-ki moszkvai orvosi nemzetközi congressuson mint annak előadója figyelmeztettem a congressus tagjait e kérdés közegészségi és közerkölcsiségi jelentőségére.

De nagyobb súlyt kell fektetni ezentúl az iparegészségügy terén is, a helyiségek kellő ürfogata, szellőzése, tisztántartására. A mi pedig a gyógyítható és gyógyíthatatlan betegek ápolását illeti, egyenesen a német példát kell követnünk. Népünk szükséges physikai ellenálló képességét és erejét minden áron emelnünk kell, ellen esetben a tüdővész és közönyünk nemzeti függetlenségünknek sirját fogja ásni.

Minthogy továbbá nálunk, mint föntebb mondtam, rendkívül nagy a gyermekhalandóság, nemzeti védelem szempontjából gátat kell vetni a pusztító veszedelemnek. Mindenekelőtt a lelkészek, kerületi orvosok és jószívű felügyelő hölgyek gondolják a dajkaságra adott elhagyott gyermekeket. Egyébként ennél tovább is kell menni: a gyermeket már születése előtt is meg kell védeni. Sok gyermek korán születik akkor, ha az anya túlságos nehéz gyári munkával foglalkozik. Németországban már is meghallgatták 1890. évi berlini congressus azon kívánságát, hogy: «les femmes qui viennent d'être mères ne soient admises au travail que quatre semaines après.» (A lebetegedett anyák csak ezután

négy hét múlva bocsáttassanak munkába.) Azonban helyén volna nagy gyárakban oly külön helyiségek fentartása is, hol az anyák szoptathatnák csecsemőiket. (Piot.) Nálunk egyáltalán nem védi a törvény az anyát és újszülött gyermekét. Majd meglátjuk, hogy fogja az év elején szervezett határrendőrségünk idegen emberkereskedők csábításai ellen megvédeni fiatal leányainkat, kik közül mult évben 6000-et csak Szerbiában helyeztek el. Helyén volna nálunk is a haza egész területén a «bureau d'hygiène» szervezése, mely felügyelne arra, hogy az elismert veszélyes betegségek ellen irányuló harc megfeleljen a hygienia modern követelményeinek. Mit használ a hazának a magyar asszonyok nagy termékenysége, ha a megszületett gyermeket meg nem védjük.

3. *Franciaországban* Pieyre képviselő 1883-ban oly törvényjavaslatot tett le az alsóház asztalára, melyben az örökösödési illeték leszállításával akart gátat vetni az elnéptelenedésnek. Mig ma a francziáknál egyenes leszármazók 1%-ot fizetnek, nem tekintve gyermekek számára; ez illeték ha csak egy leszármazó lenne, 6.50%-ban, két gyermeknél 5.50%-ban, három gyermeknél 4.50%; négy gyermeknél 3.50%; öt gyermeknél 2.50% és hat gyermeknél 1.50%-ban lenne megállapítandó; vagyis mentől nagyobb az örökösök száma, annál kisebb lenne az illeték, mert várható, hogy ekképen a szülők inkább határozna el magokat több gyermek nemzésére. Azonban e rendszabályt nem csak a célszerűség, de az igazság szempontjából sem lehet dicsérni, mert hiszen ha takarékos, derék szülők egyetlen gyermekének 800 korona értékű örökségéből 48 koronát az államnak kellene fizetnie, súlyos, meg nem érdemelt veszteség érné. Célszerűségi szempontból pedig nem helyes azon indítvány azért, mert a fiatal házások nem sokat törődnek azzal, hogy haláluk után milyen örökösödési illetéket fizetnek majd gyermekeik, s a hol az egy- vagy két-gyermek rendszer már népszokássá lett, ily adórendszabály gyakorlati szempontból teljesen értéktelen. Azon csekély előny, melynél fogva a család öt gyermeke 1000 korona helyett 100 koronát fog fizetni, nem elég varázs az öt gyermek nemzésének elhatározására, mint-hogy a sok gyermektől elvből és életszükségből irtóznak a szülők. Nálunk egyébként az örökösödési illeték idegenek

és oldalági rokonok örökösödése esetén oly nagy, hogy azon változtatni nem tanácsos.

Angolországban 1894 óta óriás az örökösödési adó, mely egyenes ágon közép nagyságú hagyatéknál 3—6%-., ellenben nagy örökségeknél 7—8%-ban állapítottatott meg. Ez a horribilis adóláb nagymérvű vagyoneeltitkolásra vezetett, úgy hogy ma az angol kincstár rengeteg veszteséget szenved, minthogy egy milliárd fontra teszik az örökösödési értékcsökkenést. (Olv. *Report of Commissioners of inland Revenue*. 1904.) Minthogy a nagy örökösödési adónak valószínűs büntetés jellege van, azt e hazában nem ajánljuk, ellenkezőleg egyenesen első sorban a magyar nép erkölcsi értékére hivatkozunk.

Az állam és társadalom tartsa becsben és részesítse anyagi előnyökben a nagyszámú gyermekkel bíró családokat; ezzel is előmozdítatik a gyermekszaporodás.

4. *A fiatal házasságok előmozdítása.* Már Plato követelte azt, hogy egészséges és erőteljes nemzedékről gondoskodjék az állam. Csakhogy ő még részben barbár eszközöket ajánlott, mert az állam hivatása lenne a házastársak kiszemelése. A gyenge, beteges magzatok megölelendők, s a cölibátust büntetés érje. Plato szerint a nő huszadik, a férfi harminczadik évében lépjen házasságra; a nő negyvenedik éveig szüljön, a férfi ötvenedik évig nemzzen. A mire ma az előkelő amerikai nőnevelő intézetek oly nagy súlyt fektetnek, tudniillik a testedzésre, már Lykurgus követelte, hogy a spártai leányok s ifjak rendszeresen üzzék a testgyakorlatot, miáltal egészségesebb és erősebb új nemzedék biztosítható. Ez úton fejlődnek a mai amerikai és fejlődtek a classikus görög női szépségek. Ezekkel ne hasonlítsuk össze a mi elhízott, kényelmes dámáinkat, kiknek szédül a fejük, ha csak egy dombot is meg kell mászniok.

Minthogy pedig a classikus görögöknél a gyermekek az állam tulajdonaik voltak, államérdekből megengedte a törvény, hogy öreg férfiek fiatal feleségeiket fiatal férfiaknak kikölcsönözzék. Míg tehát a mai Japánban férfiak concubinákat tarthatnak, a régi Spártában ez a nők joga volt. Pythagoras pedig a házastársaknak mértékletességet, egyszerűséget és józan életmódot ajánlott. Ma minden falu-

ban egy Pythagorasra volna szükség, hogy az idegromboló játékszenvedély, a vérfertőző iszákosság s az oktalan fényűzés eltűnjék a föld színéről. A mai kor egyik uralkodó betegségének, az idegességnek a korai és túlságos elv-vágy, az éjtszakának nappallá varázsolása és különösen a korhelykedés az oka. Már pedig hitvány idegű, gyáva szülőnek gyermeke is hitvány és gyáva. Mi azt hiszszük, hogy a késő házasságok a jó erkölcsök és a termékenység rovására köttetnek. Jól mondta Montesquieux: «Moins il y a de mariages, moins ceux qui existent son respectés, parceque il y a plus de vols quand il y a plus de voleurs». Ha az embert nem irányítják törvényes családi kötelezettségek, rátér a bűn vagy a törvénytelen szeretet útjára. Helyesen mondja Reich: «Ehelosigkeit ist dem leiblichen und sittlichen Wohle des Einzelnen wie der bürgerlichen Gemeinschaft entgegen, denn ihre Folgen sind Immoralität, Ausschweifung, Laster und Ehebruch.» (*System der Hygiene*. I. 360. lap.) Mint-hogy pedig a termékenység nem annyira élettani, mint inkább az akarat momentuma, mentől idősebb valaki, annál inkább tud és szokott szenvedélyén uralkodni. A későn kötött házasságok tehát erkölcsi okokból — ellenségei a szaporodásnak. Ellenben a harmincz éven alóli férfinál és huszonöt éven alóli nőnél a természet ereje megdönti az akarat erejét; azért kell a fiatal házasságokat támogatni. Nálunk még eddig elég korán kötettek a házasságok; ez okozta a nagy magyar termékenységet, ezentúl azonban az «új szellem» kinövéseivel szemben résen kell állanunk. A veszedelmes *nyugati irány* ellen sikerrel küzdhetünk, ha a nemzetgazdasági élet felvirágzását komolyan veszszük latba, a sok meddő politizálás helyét elfoglalja a tőkeszaporítás áldásos munkája. Nőtlenység, vadházasság gyakran a nyomor s részben az immoralitás következménye, azért oly fontos az egészséges gazdasági élet a házasságok sorsára. Kinek tele van az éléskamarája, élettárs után siet; ellenben a proletár nem keresi a rendes családi életet, mely helyett menekül a vadházasságba, melynek erkölcsi és élettani következményei végzetesek. A vadházasságból korcsok és a börtön lakói születnek.

5. *A nőtlenség megadóztatása.* Minthogy Magyarorszában az önkéntes nőtlenség hívei igen szaporodnak, még pe-

dig a művelt és vagyonos osztályhoz tartozó férfiaknál és nőknél egyaránt, ez állapot ragály módjára lépett föl, fontos tehát azon kérdés megoldása: vajon a házasságot nem kötő, vagy terméketlen házasságban élő egyének hozzá járuljanak-e a nagyszámú gyermekeket nevelő szülők terhének enyhítéséhez? A classikus ó-korban a nőtlenségben élő egyéneket megbüntették. Mi, a kik a fenti kérdésekre igennel válaszolunk, távol állunk attól, hogy bárkit házasságra lépésre kényszeríteni akarnánk. A középkor törvényhozója is határozott állást foglalt el az önkéntes nőtlenség ellen, még ekkor a régi hagyomány vezette az elméket. (Brants: *Théories du XIII. Siècle. Population.*) Ma azok, a kik ellenzik a nőtlenség megadóztatását, akképen érvelnek, hogy az önkéntes nőtlenség nem bűnös állapot, nem szabad tehát kényszeríteni házasságra azokat, kik a közjótékonyáságnak, művészetnek és tudománynak apostolai; a ki azt érzi, hogy nem alkalmas családalapításra, a kit továbbá a kényszerűség tartott vissza, ragályos betegségben szenvedők stb. nem kényszeríthetők házasságra, ennélfogva szerintök nem jogos a nőtlenség megadóztatása. Leroy-Beaulieu még tovább megy, mert ily megadóztatást nem csak gyakorlatilag értéktelennek, de frivolnak is tekinti. A mi ellenvetésünk a jelzett érveléssel szemben következő: Azt megengedjük, hogy azon teher, mely a nőtlen embert mint ilyet sújtaná, vagy a mely miatt kényszerítettnek azon állapot elhagyására — igazságtalan alapon nyugodnék. Csakhogy mi a nőtlenséget *mint ilyet* nem szándékozunk megbüntetni, itt csupán pénzügyi érdeket észlelünk, vagyis azon tételt állítjuk fel, hogy a nőtlen ember azért viselje ezt az adót, mert kevesebb a terhe és több a módja. Ez az új adó nem tartalmazna kényszerrendszabályt, mert hiszen alapja nem a nőtlenség megvetése volna; szerintünk is erkölcstelenség lenne tudóvészes beteget házasságra kényszeríteni. Ha A.-nak 10.000 korona a jövedelme, de nincs családja, B.-nek azonban ugyanannyi jövedelem mellett öt vagy hat gyermeket kell nevelnie, jogos lesz követelni, hogy A. jövedelmének egy részét B. család terheinek megkönnyítésére adja, hiszen ez nem egyéb, mint korunk azon irányelvének szentesítése, hogy aránylagos legyen a teherviselés. A gyermekek nevelésének költsége az államadó egy faja, hiszen az állam hatalma, a faj örökké-

valósága s a politikai függetlenség biztosítása ez úton megy végbe.

Bertillon azt mondja: «Az állampolgárnak három a lényeges feladata: részt venni a közterhek viselésében, megvédeni a haza határait és gondoskodni a fenmaradásról.» (Le citoyen a trois devoirs envers l'État: participer à l'aquittement de ses dépenses, concourir à sa défense, contribuer à sa perpétuité.) Mig 30 millió derék, erőteljes magyar nem lakik e földön, sohasem leszünk a szláv és a germán tenger támadásai ellen biztosítva. Az agglegény a fenteloadott három teher közül csak kettőnek tesz eleget, de a nemzet megörökítése rá nézve mellékes, mi lesz tehát Magyarországból, ha a meddő emberek állandóan tovább terjesztik e betegséget? Ha a nőtlen állapotban élő honfiak és leányok ezrei nem törődnek gyermekneveléssel, legalább azoknak terhét enyhítsék, a kik a nemzet fenmaradása érdekében sokszor emberfeletti áldozatokat hoznak. Ezekből folyólag mi a nőtleniséget büntetéssel nem fenyegetjük, csupán azon tételt követjük, hogy mivel a nőtlen állapot gazdasági szempontból kedvezőbb a családos ember állapotánál, nagyobb teherrel rovandó meg, mint a családos ember. Az állam azon érdeke, hogy évről-évre kiégészhessen hadseregét, állandó érdek, mely tehát fontosabb annál, hány évig fordítsa luxus-kiadásokra az önző agglegény vagy öreg leány jövedelmét. Mihelyt valahol azok száma nő, a kik a nemzet személyi tőkéjével nem gondolnak — a védekezés órája ütött.

6. Az összes, kérdésünkkel foglalkozó szakférfiak egy-szersmind napirendre tűzték az *adórendszer* reformját is. Első panasz az, hogy az összes adók különösen a szegénysorsúakat aránytalanul nyomják. A szocialdemokraták kiáltják, nem a sót, mint első szükségletet, hanem a gyémántot, nem a szappant, vagyis a tisztaságot, de a fényűzést kell megterhelni. Maga Rooseveltt, északamerikai elnök 1906 április 14-ikén egy nagy diplomatai testület és a parlament előtt azt mondta, hogy valahára számolni kell a rengeteg magán- és társulati vagyonnal. Be kell hozni nemzeti alapon új progressiv adórendszert, ott hol végtelen javadalmak átörökítettnek, meg kell akadályozni, hogy egyesek bizonyos határon túl örökölhessenek. (It is my personal conviction —

mondja Roosevelt elnök — that it would ultimately be necessary to consider the adoption of a national scheme of a progressive tax on the transfer of fortunes swollen beyond healthy limits, and to prevent any individual from inheriting over a certain amount. *The Times-Monday* april 16-tes 1906). Követeli továbbá, hogy mindenekelőtt a munkásosztályok sorsával kell foglalkozni s a gazdagoknak nincs joguk a kormányt a kiegyenlítés munkájában gátolni. Részemről elfogadom, hogy igen nemes szándék vezette Roosevelt elnököt e kijelentésnél, csakhogy azt az eszközt, melyet ajánl, elfogadhatónak nem tartom. A munkásosztályokat illetőleg időszerű anyagi jólétük javításával foglalkozni, azonban jólétök kulcsa első sorban az ő kezökben van, mert, ha ezentúl korcsma helyett súlyt fektetnek a templomra, melyet végleg elhanyagolnak, ha jó hónapokban a bevétel egy részét megtakarítják, ha mostani egészségtelen igényeiket erős akarattal leszállítják, ha nagyobb önmegtagadást és önuralmat tanusítanak, ha a lelketlen és önző izgatóktól elfordulnak, s a józanság és bölcsesség hangját hallgatják meg: anyagi és erkölcsi jólétök előmozdításának épületéhez letették a biztos alapkövet. E mellett azonban szükséges az állam segítése is, mert a nemzet véderejét előmozdító gyakran sanyarú sorsban levő apa és anya joggal igényli a köztámogatást. Mindenekelőtt tehát a sok gyermekű szülők terhét enyhítse az állam; ennek a gyermekek jobb gondozásánál fogva erkölcsi és élettani következményei kiszámíthatatlanok. Az éhező ember semmivel és senkivel nem törődik, sőt Istennek és embernek halálos ellenségévé lesz, mert nyomorát nekik tulajdonítja. Ajánlatos tehát a háromnál több gyermekű családoknál az egyenes adó leszállítása. Bertillon azt ajánlja, hogy a három vagy több gyermekű családok $\frac{1}{5}$ részzel kevesebb adót fizessenek, s ennyivel többet a többi családok. Piot pedig ily esetben azt indítványozza, hogy a szülők gyermekeként $\frac{1}{5}$ -del kevesebbet fizessenek, s a hét gyermekű apa $\frac{4}{5}$ -részzel kevesebbet fizessen. Az állam ezzel nem veszítene, mert kárpótlást kapna a nőtlenekre és kevesebb gyermekű szülőkre kivetett nagyobb adókból. Az 1886-iki francia «loi de finances» már kimondta, hogy a hét vagy több gyermekű családoknál egy gyermek a közintézetek-

ben (Collèges et lycées) ingyen nevelendő. Piot azonban Colbert nyomán annál is tovább megy s azt kívánja, hogy a négy vagy több gyermekű apa, a negyediknél kezdődőleg évi 50 frank javadalmazást kapjon. Egyben azonban már a nemzeti védelem szempontjából czélszerű és igazságos a nagy számú családoknál a katonai terhek alól részben való mentesítés. Igen nagy kérdés az, hogy évről-évre megfelelő ujonczot kapjon a haza, de ennél fontosabb az elnéptelenedés vagy a pangás kérdése.

7. *Új életnézetek terjesztése.* A sajtó embere, a pap, tanító, orvos, nevelő, szóval az egész társadalom lépjen szövetségre a végből, hogy az életnézetek mezején s a socialis kérdés megoldásánál ezentúl egy új eszményibb demokratikus irány hódítson tért. A népesedés kérdése nagy nemzetgazdasági, politikai és faji kérdés, melyet csak nagy eszközök, sok lemondás, sok áldozatkészség és nemzeti lelkesedés segélyével lehet sikerrel megoldani. A magyar társadalom ezentúl úgy ítélje meg a nemzeti munka értékét, hogy annak minden ága egyaránt becses és tiszteletreméltó. A dúsgazdag angol mágnástól vegyen leczkét a magyar hivatalnok- és középosztályunk. Már az iskola kezdje meg ily szellemben a nevelést, meg kell tanítani a gyermeket arra, hogy az önzés, a pusztá vagyonthajhászat nem érények, figyelmeztetni kell őt a szegény sors megbecsülésére. A mai kor a beteges becsvágyak kora, melyek sok szerencsétlenségnek, túltermelésnek és sok bűnnek szolgálnak forrásul. Aztán helyesen kell megoldani a socialis kérdést, mely nem pusztá gyomorkérdés. Gyomorkérdés az csak azoknál, kik munkát nem kapnak, vagy a megfelelő ügyességgel nem rendelkező, esetleg munkára képtelen egyéneknél. Az éhezők millióinál ez gyomorkérdés, melynek egyenrangú jelentőségű oldala az *erkölcsi szempont*. Ha a munkások gyomrát megtöltjük étellel, gondoskodtunk jó lakásról és ruházatról, de e mellett hamis politikai eszmékkal töltjük meg koponyájukat, megöltük a család és a társadalom nyugalma és boldogságát. Korunk egyik legfontosabb feladata tehát az ember nemességének, lelki természetének kielégítése a gyomor kielégítése mellett. Helyesen mondta Roosevelt elnök: «The nation must strive to secure a broader economic opportunity for all men.» (Törekedjék a nemzet mindenkinek ele-

gendő megélhetési módot biztosítani.) A nemzet szaporodásának abszolút száma nem mindig vigasztaló. Elsatnyult, betegségekre hajlandó, nehéz munkára gyenge, nemzeti dicsőséggel és nagysággal nem törődő népesség nem alkot értékes nemzeti vagyont. Ha azonban első sorban a socialis kérdést megfelelően oldjuk meg, ha a gazdagok ezen túl melegebb szívvel fogják ápolni a szegények sorsát, ha állam és társadalom egyaránt szövetkeznek a régi előítéletek megszüntetése mellett új, friss democratikus szellem meghonosítására; ha végül testben és lélekben erős nemzedékkel ajándékozunk meg a hazát: nem lesz szükségünk a nem mindig megbízható idegen szövetségre, maga a magyar nép meg fogja védeni minden ellenség ellen az ősi határokat.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

NYOMOR ÉS BÜNTETTEK.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

δ) Colajanni Napoleon olasz egyetemi tanár fejtette ki több kisebb-nagyobb munkában **) legteljesebben a marxista criminologia elméletét. Főmunkájának címe: *La Sociologia criminale* (Catania, 1889 két kötetben.)

Első része polemia Lombrosónak a büntettes-typusról szóló elmélőte és a physikai atavismus tana ellen.

A mű második része a büntetendő cselekmény tényezőit kutatja.

Főtételei: hogy a criminalitásnak valódi oka nem az embertani és természetzi behatásokban fekszik; továbbá hogy a degeneráló és élettani tényezők a gazdasági helyzet következményei, mely ezáltal a büntetendő cselekményeknek közvetett oka lesz.

A büntetendő cselekmények kóroktanát Colajanni gazdasági alapokra fekteti. A gazdasági tényező a legfőbb, ez uralja a többi és az erkölcsi rendet, valamint a criminalitást is.

A gazdasági tényezőknek a büntetendő cselekményekre gyakorlott közvetlen befolyása abból következik, hogy a büntettes életszükségletei kielégítésének eszközei hiányznak. A közvetett hatás a társadalmi rend más tényezőinek munkája. Ilyenek: a háború, az iparnak jelenlegi szervezete, a család, a házasság, a politikai intézmények, a ho-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 538. és 359. számában.

**) Kisebb dolgozatai: *La delinquenza e le sue cause*, (1885); *Az alkoholismusról* (1887); *A criminalitás jelenkori kérdése, Socialismus és bűnügyi sociologia* stb.

nosság, a kóborlás, a nevelés stb. mind hatalmas okai a criminalitásnak, melyeket azonban a gazdasági helyzet determinál.

Ezeket a tényezőket aztán Colajanni egyenként nagy részletességgel tárgyalja. Ezekből csak néhány jellemző adatra szorítkozhatom.

A gazdasági tényezők közvetett befolyásának tárgyalásánál kiemeli Colajanni, hogy a munkátlanság, különösen a nagy városok parasitáinak létlensége is gyakran büntetendő cselekményre vezet.

Ugyane tényezők közvetlen hatásának fejtegetésénél azt állítja Colajanni, hogy a nyomor befolyása, különösen a lassú és hosszú ideig tartó éhségnél mutatható ki.

A büntetendő cselekmények indító okainak tanulmányozása még inkább mutatja a gazdasági viszonyok befolyását. Számos büntetendő cselekményt azért követnek el, hogy a tettes a fogházban a nyomor ellen menedéket találjon.

Érdekes része Colajanni munkájának az, melyben több állam bűnügyi statistikáját és gazdasági helyzetét hasonlítja össze.

Ezt a nemzetközi összehasonlítást Colajanni először Olaszország és Írország közt vonja meg. Sokan azt állították, hogy Írlandban a magas criminalitás oka a politikai helyzet. Ez téves állítás. A büntetendő cselekmények nagy száma Írlandban kapcsolatban áll a földtulajdon megosztásával és ebből folyólag a földművesek nyomorával és a folytonos éhséggel. Írlandban a lakosság erkölcsisége a termés (mindenekfelett a burgonyatermés) mennyiségétől és minőségétől függ.

Olaszországban a büntetendő cselekmények száma sokkal nagyobb, mert a gazdasági helyzet jelentékenyen kedvezőtlenebb, mint Írlandban.

A mezőgazdasági és ipari munkáknál a munkabérek Amerikában háromszor magasabbak, mint Olaszországban; másfélszer magasabbak, mint Angliában és Írlandban (íme a kivándorlásnak egyik főoka!); holott az elsőrendű fogyasztási cikkek olcsóbbak amott, mint Olaszországban.

Colajanni áttér ezután a szorosabb értelemben vett Anglia (Skótország és Írland nélkül) viszonyainak tárgyalására. Az össznépesség vagyonát tekintve, Anglia Európában

a legelső helyek egyikén áll. De sehol a világon nincs oly éles ellentét a legnagyobb gazdagság és a legfeketébb nyomor közt, mint Angliában. Ez magyarázza meg, hogy Angliában oly nagy a vagyon elleni büntetendő cselekmények száma.

Az angol munkás csak $\frac{1}{4}$ résznyi tejet és feleannyi kenyeret fogyaszt, mint az ír munkás. Ez már a XIX. század elején is így volt és ennek okát Colajanni abban találja, hogy a szegény ír birtokos sokkal emberiesebb, mint a gazdag angol.

Skótszágban, melyet Colajanni ezután vizsgál, még nagyobb a földbirtoknak egyenlőtlen megosztása. A földbirtok fele tizenkét egyén tulajdona; ellenben a lakosságnak $\frac{2}{3}$ -ad része csak egy szobában lakik. A lordok nagy birtokai felemész- tették a kis birtokosok tulajdonait. Innen a criminalitás magas foka.

Colajannak a többi államokra vonatkozó adatai nem eléggé megbízhatók.

A végső következtetés szerint: legkívánatosabb helyzet az, hogy a vagyon lehetőleg állandó legyen és a gazdagság megosztásában az egyenlőtlenség legyen a lehető legkisebb.

ε) Denis bruxellesi egyetemi tanár, a belgiumi socialista pártnak tudományos vezére több tanulmányában abból indul ki, hogy a büntetendő cselekménynek vannak egyéni tényezői és ezenfelül a környezet befolyását két irányban kell figyelembe venni: physikai és társadalmi tekintetben. Az utóbbi alatt a népesség, valamint a gazdasági, értelmi erkölcsi, jogi és politikai viszonyok értendők.

Denisnek végső következtetései is sokkal mérsékeltebbek, mint az olasz socialistáké. Kiemeli ugyan, hogy szoros viszony van a criminalitás és a vagyoni viszonyoknak az árak csökkenése útján kifejezett változásai között, továbbá, hogy a criminalitás egésze, összesége a gazdasági hanyatlás bélyegét viseli, de hangsúlyozza azt is, hogy a criminalitásnak minden változását nem lehet a gazdasági környezet egyedüli befolyására visszavezetni. Bonyolódott okok határozzák azt meg. Bizonyára a vagyon elleni bűncselekményekre van a gazdasági okoknak nagyobb hatása: különösen a lopásra, a csalásra és a csalárd, valamint a vétkes bukásra.

e) A rendelkezésemre álló tér nem engedi, hogy a francia, az angol és német *) socialista írók munkáit, valamint az anarchisták tételeit szintén ismertethessem. Ezek végeredményei az egész irodalmat tekintve nem is oly jelentőségteljesek. Egyes anarchista írók [például a francia Grave, az olasz Merlino,]**) minden társadalmi szervezet eltörlésétől várják a criminalitás megszűnését.

Végül itt kell felemlítenem az egyik pályamunkának Bongor könyvének nagyon terjedelmesen kifejtett (id. m. 311—726. l.) végső következtetéseit. Ezek szerint Bongor (habár nyíltan nem jelenti ki), minden kétségen kívül a collectivismustól várja a büntetendő cselekmények teljes megszűnését.

E) A szabad akarat (indeterminismus) elve alapján álló és vallási és erkölcsi mozzanatokot is hangoztató írók. (Ugynevezett spiritualisták.)

Láttuk a fentebbiekben, hogy a socialista írók valamennyien, továbbá a természettudósok nagyobb része a materialismus álláspontja szempontjából felelnek a most szóban forgó kérdésekre. Egészen más hangnemből fejtegetik tárgyunkat azok az írók, kiket az ismertetett pályaművek szerzői *les spiritualistes* gyűjtő név alatt foglalnak össze. Az ellentét kiemelése érdekében tanulságos ez utóbbiak nézetét mindjárt itt vázolni.

A most vizsgált irányban munkálkodó írók mindegyik államban találhatók.

a) Franciaországban közülök d' Haussonville gróf és Joly válnak ki.

α) Le comte d' Haussonville a *Revue des deux Mondes* 1887. évi folyamában megjelent igen becses tanulmányában vizsgálta azt a kérdést: mi okozza, hogy habár Franciaország gazdaságilag óriási haladást tett, s habár a művelődés, mely az erkölcsöket szelidíti, szintén növekedett mégis a bűncselekmények száma gyarapodott?

Quetelet, Tarde és Joly megállapításával teljesen egybe-

*) Jelentősebbek Bebelnek 32. kiadást ért és nagyhatást keltett könyve *A nő és a socialismus*, továbbá Luxnak *Sozialpolitisches Handbuch* című műve.

***) Nézeteiket ismerteti van Kau i. m. 282—283. l.

hangzólag d' Haussonville is azt találja, hogy Franciaországban a hegyi vidékeken, ahol a népesség a legszegényebb és legegyszerűbb életet éli, a bűncselekmények száma a legkevesebb, ellenben azokon a vidékeken, ahol a gazdagság és a fényűzés a legnagyobb, legtöbb bűncselekményt követnek el.

Szomorú az is, hogy az erőszakosságból elkövetett bűncselekmények száma Franciaországban állandó maradt; az erkölcsi bűntetteké megháromszorozódott, a bírvágyból elkövetett bűntettek is szaporodtak.

A felvetett kérdésre felelet adásánál d' Haussonville a bűncselekményeknek három fő indító okát találja: a szenvedélyeket, a bünt és a szükségleteket, melyek nyomorúságos gazdasági helyzetben nehezen elégíthetők ki.

Végső következtetései ezek: meg kell különböztetni a művelődés terjedését az erkölcsiség növekedésétől. A bírvágyból elkövetett bűncselekmények szaporodásában a művelődés is hibás. Ennek oka, hogy a jólét lassan és egyenlőtlen módon oszlik meg. A bűncselekményeknek leghatalmasabb indító oka még mindig a nyomor, azért ezt az ítélelhozásnál rendkívüli enyhítő körülmény gyanánt kiváló figyelembe kell venni. A bűncselekmények számának növekedése részben abból is ered, hogy a büntető törvények rendelkezései szaporodtak. Az, hogy a felsőbb oktatást nyert vádlottak száma a XIX. század elején csak 2% volt, jelenleg pedig 4%, abból magyarázható, hogy a szabad foglalkozások lassanként túlsufoltak és kevesebb hasznot hajtanak.

β) Joly Henrik, az Institut tagja és a Sorbonne volt tanára három nagyobb terjedelmű munkában*) vizsgálta kérdésünket.

Joly megállapítja, hogy a gazdagság Franciaországban növekedett, a munkabérek emelkedtek és az élelmi szerek nem drágultak meg nagyobb arányban, mint a milyenben a munkabérek növekedtek. A legszegényebb megyékben a bűncselekmények legkevesébbé szaporodnak.

Következtetései: a nem szándékos nyomor nem okoz bűncselekményt. Ellenben a szokásszerű csavargók, az üz-

*) Címeik: *A bűncselekmény*; *A büntettes Franciaország, Küzdelem a bűncselekmény ellen*. A három munka 1893-tól fogva részletekben jelent meg. A megjelenés évszáma nincs kitéve rajtuk.

letszerű koldusok, azok az iszákosok, a kik elhatározták, hogy akármiképp meg fognak élni és minden rendes foglalkozás útját elzárták magoktól, azok a játékosok, a kik magok és családjok összes vagyonát elpazarolták; azok a munkások, a kik félbehagyták munkájukat, mind olyan egyének, a kiknél a nyomor bűncselekményekre visz. Az ember tehát kevésbé hajlandó gonoszságra mások vagy a sors hibájából, semmint a saját hibái következtében. Egyéb-ként nem az abszolút szegénység csábít bűncselekményre, hanem a viszonylagos; az esik rosszúl, hogy az illetőnek kevesebbje van, mint azoknak, a kik őt körülveszik.

b) *Belga írók.*

De Baets abbé,*¹) jelenleg a louvaini egyetem tanára elismeri, hogy az emberi akarat szabadsága nem tökéletes és nem feltétlen. A lélek mellett ott van a testi szervezet a maga óhajaival; továbbá a külvilág befolyása, a nevelés, a társadalomban kifejlődött eszmék hatása; a gazdasági tényezők; a művelődés formája stb.

Annak oka, hogy a munkabérek emelkedése daczára, a kriminalitás mégis szaporodott, de B. szerint abban rejlik, hogy csökkent az a kötelességérzet, mely a vétectől és a bűncselekménytől visszatart. B. bízik abban, hogy az az ember, a ki az erkölcsi erőben támaszt talál, a bűn és a bűncselekmény minden csábításának ellenállhat. Sokan addig-addig iparkodtak, hogy a szegények szívéből a kötelességérzetnek erkölcsi erejét kiöljék, míg beállt a bűncselekmények növekedése.

b) Hymans**²) a belga kamara szabadelvű pártjának vezére, bár elismeri az egyéni és a társadalmi tényezők hatását, mégis azt vitatja, hogy a bűncselekmény nem kizárólagosan élettani és társadalmi okokból ered; az erkölcsi tényezőknek is nagy befolyásuk van: csak hogy túlnyomó a társadalmi és ezek közt a gazdasági okok hatása.

*) Két előadásban, melyeket 1893-ban a fiatal bruxellesi ügyvédek előtt tartott.

**) Szintén a bruxellesi fiatal ügyvédek előtt 1892-ben tartott előadásban.

H. is megállapítja, hogy Belgiumban a munkások helyzete javult, mindamellett a bűncselekmények száma szaporodott. Ennek okát H. abban látja, hogy ámbár az ipar óriásilag fejlődött, de a vagyon biztonsága csökkent. Az ipari és kereskedelmi mozgalmak, a pauperismus és az alkoholismus, az aratás bősége, vagy elégtelen volta, a munkabérek és az élelmiszerek árának változása mind közvetlen befolyást gyakorolnak a criminalitásra.

c) Németországban Fulda¹⁾ a bűncselekmények növekedésének okát a vallástalanságban és más társadalmi jelenségekben találja. Ilyen okok: a kisipar és a kiskereskedelem nyomorgása; az, hogy a fiatalokat és az anyákat gyárakba küldik; hogy a könnyen keresett pénzt élvezetekre költik el, stb.

d) Dellepiane, dél-amerikai író²⁾ igen alaposan ismerteti és bírálja kérdésünknek egész európai irodalmát. Saját álláspontja szerint a bűncselekmény lélektani jelenség, de a büntetett lélektana nem különbözik a rendes átlag ember lélektanától. A büntetett saját hibájából, fokozatosan sülyed a bűncselekmény elkövetéseig.

e) Ellenkezőleg az északamerikai Wright szerint³⁾ a büntetettek egy része anormalis ember, kinek gyengébb az erkölcsi szervezete, mint a becsületes emberé. A normalis embereket vagy a környezet vagy rossz lelkők viszi a bűncselekményre.

f) A régi *spiritualista* iskola írói a bűncselekményt csak erkölcsi jelenségnek tekintik és azt állítják, hogy a büntetett egyedül saját gonoszságának terméke. Ezen irány írói természetesen nem használják a természet- vagy társadalomtudományi módszert és rendszerint többé-kevésbé támadják, illetőleg czáfolják az új irányok végső következtetéseit és módszerét.

Az utóbb említett csoport tagjai azonban ismét több árnyalatot tüntetnek fel. Ezen árnyalatok részletezése itt most

¹⁾ Lásd kisebb iratait, melyeket *Das Verbrechen* cím alatt (Heidelberg, 1883.) összegyűjtve adott ki.

²⁾ A *bűncselekmények okai* című könyvében Buenos-Aires, 1892.

³⁾ Az *American Academy of political and social science* 1892—1893. évfolyamában megjelent tanulmányának címe: *A gazdasági viszonyok összefüggése a bűncselekmények okaival.*

nincs helyén. Egyes árnyalatok képviselői nemcsak elismerik az embertani, élettani, pathologiai és társadalmi tényezők hatását a bűncselekményekre, hanem különösen elfogadják az új iskoláknak számos reform-javaslatát a büntető törvénykezés terén. Belgiumnak volt a XIX. század vége felé igazságügyminisztere Lejeune, a ki jelenleg ügyvéd Bruxellesben. Hivő, katolikus aggastyán, a ki egyúttal a legnemesebb emberbaráti felfogással, az új eszmékkel szemben teljes fogékonysággal, miniszter korában megvalósította mindazokat az eszméket, melyeket az embertani vagy a társadalom-tudományi felfogás alapján a gyermekvédelem, a fiatalkorú büntettek tekintetében tehető törvényhozási rendelkezések, továbbá a patronage és rabsegélyezés körül keresztülvinni lehet. Lejeune neve és az általa kezdeményezett törvényhozási szabályok, valamint keresztülvitt kormányzati intézkedések emléke hosszú időre fennmarad. Ő a régi iskola alaptételeinek alapján áll csak-hogy élő példája annak, miképen lehet a legújabb tudományos kutatások nem egyoldalú vagy túlmerész vívmányait indeterminista alapon is megvalósítani.

g) Tulajdonképen ugyane csoporthoz tartozik, de egyúttal átmenet a később (G. alatt) említendő statistikuskhoz von Oettingen, a dorpati egyetem theologiai tanára.*)

Oettingen szerint a bűncselekménynek általános okai az embernek önző természete, bírvágya és élvezetvágya, kapcsolatban minden fárasztó és megalázó munka iránti ellenszenvvel. Mindezekből az emberek szívében kicsírázik a vétek magva, mely megnövekedve, csakhamar bűncselekménynyé változik át. Ezt a belső rossz hajlamot könnyen cselekvésre indítja a külső kísértés, mely a gazdasági helyzetből és általánosságban a társadalmi és családi nyomorból fakad. De a bűncselekménynek végső indoka mégis az önzés.

Korunk társadalmában a bűncselekmény különösen a büntettes-proletariat us alakjában jelentkezik. Ennek tagjai a csavargók közül kerülnek ki, a csavargásnak főoka pedig az ipari szabadság, mely megszüntette a czéhek ellenőrzését és az okszerű és szükséges fegyelmet.

A büntettes a saját hibájából és gonosz akarata útján

*) Főmunkája: *Die Moralstatistik*, több kiadást ért.

merül a bűncselekmény örvényébe, de a romlott társadalomnak vétkes és tényleges közreműködésével.

Oettingennek a gazdasági viszonyok hatására vonatkozó fejtegetései nem jelentőségesek.

h) A régi iskola többi nevesebb írói: Brusa, a torinói egyetemen a büntetőjog tanára és olasz senator, (a kit a most ismertetett pályamunkák egyáltalában nem említenek fel); Lucchini olasz senator, Vidal toulouse-i tanár; Fouillée tekintélyes francia bölcséleti író; a nagytehetségű német jezsuita V. Cathrein, a ki igen nagy irodalmi tevékenységet fejt ki és újabban a büntetőjogi reform-irányokkal szemben is irt több könyvet. (*Die Grundbegriffe des Strafrechts* Freiburg, i. B. 1895 *Das Strafrecht der Zukunft*, stb.).

F. Az *elmekórtan művelői* egyedül élettani alapon magyarázzák a criminalitást. Fejtegetéseik lényege abban foglalható össze, hogy az éhség következtében elcsenevészesedik a test, (különösen az idegrendszer), nagy vérszegénység áll be stb., a minek következményei lelki rendellenességek lesznek. A részletekből négy különböző nemzet kutatóinak álláspontját a következőkben vázolom:

a) A *francia* Féré úgy tekinti a criminalitást, mint a degeneráltság betegségét. A bűnök és a bűncselekményeknek pathologikus oka a testi nyomor, mely viszont szerkezeti inferioritásból fakad. Ezért oly nehéz a nyomort megszüntetni.

b) A *belga* Dallemagne a bruxellesi «szabad egyetem» tanára azt vitatja, hogy a bűncselekmény a szervezet egyik fő életműködésének: a táplálkozásnak ki nem elégitéséből ered.

c) Gyakran olvassuk a napilapokban a szabad gondolkozók nemzetközi congressusáról szóló közlemények kapcsán Sergi olasz tanár nevét. Ő a bűncselekményt bizonyos pathologikus és degeneráltsági állapot következményének tekinti és a functionalis degeneráltságnak társadalmi okai közt körülbelül ugyanazokat említi, a melyeket már évtizedekkel előtte Morel kifejtett. Az elégtelen táplálkozás, írja Sergi, — különösen az ifjú korban, vérszegénységet okoz és hátráltatja az egyén fejlődését; a rossz és egészségtelen táplálék ugyanazokat a következményeket idézi elő. Ezekhez járul a kényelmetlen és tisztátlan lakás, télen az elégtelen ruházat és a fűtés hiánya. Az illetők el vannak

zárva minden æsthetikai kielégülés lehetőségétől is. Könnyen megérthető, hogy ezen rossz anyagi helyzet a jelenlegi és a későbbi nemzedékek szervezetét teljesen aláássa és őket a büntetetre determinálja.

d) Benedikt bécsi tanár korábban azt vitatta, hogy a büntettes-typusnak külön agyalkata van. Ezt az elméletet újabban önként elhagyta. Jelenlegi elmélete az, hogy 'a bűncselekmény oka: a degenerált szervezet hajlandósága. A büntettes agyának moleculáris állapotában ugyanis zavar áll be, melyet a született epileptikusoknál és elmebetegek-nél is meg lehet találni. A büntettes azonban nem azonos az örülttel; de a lelki tulajdonságok gyengesége, mely az ész egyensúlyát megzavarja, valamely lelki, erkölcsi és æsthetikai neurasthenia következménye.

A nyomor aztán az ily, a bűncselekményre már hajlammal bíró ideggyenge egyént alkalmi bűncselekményre viszi.

G) *A statisztikusok* — feltéve, hogy nemcsak egy évre, hanem megfelelő hosszú időre terjedő, hivatalos és megbízható adatokat dolgoztak fel és helyes módszert alkalmaznak, — a természettudósok mellett leginkább képesek arra, hogy a vizsgált kérdések tekintetében pozitív feleletet adjanak.

Mindkét ismertetett munka kimerítően foglalkozik is a statisztikusokkal és pedig van Kan id. m. 373—443, (valamint Fornasari di Verce munkája ismertetésének jelentékeny része 123 és köv. l.), Bongor pedig id. m. 36—128. l.

a) Meglepők azonban azok a nagy ellentétek, melyekre ép evvel az annyira pozitív kutatási módszerrel jutottak. Ugyanezen módszer felhasználásával a belga Ducpetiaux arra a következtetésre jutott, hogy a nép nyomora és tudatlansága minden bűncselekmény forrása; ellenben az angol Clay vagy Hill tagadtak minden összefüggést a criminalitás és a gazdasági helyzet közt. Önkénytelenül is eszünkbe jut a német legfőbb törvényszéki bírónak Mittelstädtnek gúnyos, bár túlzó mondása: «A bűnügyi statisztikának jelen állapota ismét bizonyítja, hogy annak alapján lehetséges mindent megállapítani, mindent kimutatni.»

b) Az ismertetett munkáknak a statisztikai írókra vonatkozó részleteiből leginkább érdekelnek bennünket a budapesti egyetem kiváló tanárának, dr. Földes Bélának

azon tanulmányai, melyeket erről a kérdésről a német irodalomban közzétett.

Az első tanulmány czime: *Über einige wirtschaftliche und moralische Wirkungen hoher Getreidepreise*. Ez a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 1881. évfolyamában (80. és köv. l.) jelent meg. A dolgozat a francia (1845—1864), belga (1841—1860), angol (1811—1858), és osztrák (1831—1850) bűnügyi statistikának adatszámait hasonlítja össze a gabonaárak változásával. E tudományos kutatás eredménye általában véve az, hogy olyan esztendőben, melyekben az aratási eredmény kedvező, csökken a bűncselekmények száma, míg a kedvezőtlenekben növekedik.

A tudós értekezőnek közvetlen forrásokból és nagy gonddal megírt fejtegetéseit van Kan magas tudományos értékökhöz mérten méltányolja, de azok végső eredményeire több megjegyzést tesz. (Id. m. 409. l.)

Földesnek másik dolgozata, melyet Lisztnek büntetőjogi folyóiratában *) (1891, 544. és köv. l.) *Az újabb bűnügyi statistikának némely eredményeiről*, tett közzé, ugyanazt a módszert követi, mint Beurle, tudniillik a büntettesnek gazdasági helyzetét veszi alapul és ezen módszerrel még kiegészíti és kijavítja Beurle tanulmányát, a mennyiben feldolgozza az össznépeességben a birtokosok és a szegények arányát.

Földes szerint Ausztriában a büntetteseknek 88—89, Magyarországon pedig 92%-a tartozik a szegény néposztályhoz. Itt F. a gazdasági viszonyok hatását az aratással, az élelmi-szerekkel, az alkoholizmussal és a lakásviszonyokkal kapcsolatban vizsgálja.

Végső következtetése az, hogy a gazdasági viszonyok javítása sohasem fogja teljesen megszüntetni, sőt nem is fogja csökkenteni a criminalitást, mert lehetséges, hogy a nép erkölcsiségére kedvezőtlen hatású más körülményekkel fog összeesni.

c) A pályamunkáknak a többi statisztikus íróra vonatkozó részleteit lehetetlen ismertetnem, mert ezek a csak a tüzetes fejtegetések ismertetése, sőt itt-ott csupán a szám-soroknak vagy a graphikai táblázatoknak lenyomatása esetén volnának tanulságosak, a mi maga ívekre terjedne.

*) *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*.

A nagynevű francia statistikus, Levasseur remek munkájában (*La population française*, Paris 1891. II. köt. 442. és köv. l.) egy fejezetet szentel a vétek és a bűncselekmény vizsgálatának. Végső következtetése az, hogy a bűncselekményeknek főoka nem az igazi nyomor, hanem az egyensúly hiánya a büntettes szükségletei és ezek kielégítésének törvényes eszközei között.

A német statistikusok munkája közül a Budapesten is többször megfordult von Mayr György (volt bajor államtitkár, müncheni tanár) és Meyer munkái emelkednek ki.

Ellenben meglepők és a legnagyobb fokú óvatosságra intenek a többi német írónak ellentétes eredményei. Közülök Stursberg és Mittelstädt nagyon kedvezőtlen; Starke ellenben sokkal rózsásabb eredményekhez jut, melyeket azonban Aschrott és mások bíráltak. Az előbbieik szerint ugyanis a criminalitás állandóan növekszik, ellenben Starke adataiból azt véli megállapíthatni, hogy a bűncselekmények számának változásában is hullámvázások fordulnak elő.

G) *Vegyes irodalom.*

Van Kan könyvének a végső eredményeket megelőző IX. fejezete a történelmi, a bölcséleti, a szegényügyi, a börtönügyi, a hivatalos és a szépirodalomnak kérdéseinkre vonatkozó részleteit ismerteti.

a) Ez adatokból érdekes Tainenek (*A régi Franciaország* I. köt. 500. l.) mesteri rajza a francia forradalomról, mint a szomorú gazdasági viszonyok következményéről. «Az ancien régime visszaélései következtében — írja Taine — a népességnek egy része koldulásra és csavargásra adta magát, más része pedig, főleg a parasztság, teljesen elszegényedett. A közbiztonság veszélyesen megzavartatott.»

Bár túlzás, mégis jellemző, a mit egyik tartományi gyűlés jegyzőkönyve 1787-ből ír: «A vidéken uralkodó nyomorban kell keresni a rend megzavarásának okát, a koldulásnak és minden más véteknek forrását.» Egyik-másik egyházközségben a lakosság $\frac{1}{4}$ -ének, sőt $\frac{1}{3}$ -ának nem volt más betevő falatja, mint a mit ajtóról-ajtóra járva magának összekoldult.

b) A pauperismus irodalmából Bargemont, de Gerando, Moreau-Christophe, Baron, Vegas Rey általánosságban tartott többféle nyilatkozatot tesznek ugyan, de legtöbbnek

főtétele mégis az, hogy a nyomor a bűncselekményeknek főoka.

c) A szépirodalomból Schiller, (*Die Räuber*, *Der Verbrecher aus verlorener Ehre*), Goethe (*Faust*) Heine (*W. Ratcliff*), Dostollesky (különösen Raskolnikoff alakja «*A bűn és bűnhődés*» cz. regényben); Zola, Victor Hugo (*A nyomorultak*) egyes munkáinak részleteit idézi van Kan. Magyar szépiró, illetőleg költő munkáját a szerző nem említi.

Különösen meglepő, hogy a pályamunka nem használta fel Shakspeare-t, kinek felfogása pedig ebben a kérdésben, — a mint későbbi cikkemben jelezni fogom — kiválóan érdekes.

I. A közvetítő iránynak képviselői.

a) Az *Union du Droit pénal* vezérfőfiai.

a) van Hamel amsterdami tanár*) a társadalmi tényezők közt első helyre teszi a gazdasági viszonyokat.

De azért nem a nyomor a bűncselekményeknek legfőbb oka. Inkább bűncselekményre visz a nagy gazdagságnak, a kielégíthetlen élvezeteknek mértéktelen vágya, melyet a jelenkor gazdagsága és fényűzése felidéz. Társadalmunk jómódú osztályaiban sok ily fajta bűncselekményt elkövetnek. Ezt nem czáfolja meg a statistika által bizonyított az a tény, hogy a bűncselekmények száma aránylagosan nő a gabona árával. Viszont figyelembe kell venni, *hogyha a gabona ára csökken, gyakran növekszik az erőszakos bűncselekmények száma*, továbbá, hogyha a legszükségesebb tárgyak ára nő, a fényűzési cikkek megszerzése nehezebbé válik és így egyes emberek (csak hogy azokat is megszerezhessék), elhagyják a becsület útját.

β) Liszt Ferencz, a berlini egyetem tanára a gazdasági viszonyoknak hármasságát tulajdonít:**) 1. ezek hatnak a büntettes felmenőire és ennek veleszületett egyéniségére; 2. meghatározzák a büntettesnek testi és értelmi

*) 1895-ben megjelent tankönyvében és egy 1891-ben közzétett tanulmányban.

**) Nézeteit már tizennégy kiadást ért tankönyvének (*Lehrbuch d. d. Strafrechts*) sokszor változtatott egyes tételeiben; továbbá congressusi véleményeiben és felszólalásaiban, s különösen *Büntető politikai feladatok* című tanulmányában (*Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 1889. évf. 472. és köv.) fejtegette ki.

fejlődését, 3. a bűncselekmény elkövetése pillanatában is hatnak a tettesre.

Liszt szerint a nagy tömegek nyomora az a talaj, melyen nem csak a bűncselekmény, hanem az örökletes degenerált-ság tenyész, ez utóbbi viszont bűncselekményre vezet.

Egy másik munkájában azonban Liszt — ki egyébként a kérdést tüzetes vizsgálat tárgyává még nem tette, — kiemeli, hogy «nem a szegénységnek vannak ily szomorú következményei, hanem a vagyon egyenlőtlen és nem állandó megoszlásának.»

γ) Prins *) bruxellesi tanár és a belgiumi börtönök felügyelője, az Union-nak évtizedek óta elnöke, a legconservatívabb az Union vezérférfaai közül. Prins abban a véleményben van, hogy minden emberi cselekményre és különösen a bűncselekményekre is mindenféle fajta általános és különös tényező hat, de azért marad az embernek elég akarata, mely őt cselekményeiért erkölcsileg felelőssé teszi.

Prins a bűncselekmények kóroktanában a gazdasági helyzetnek túlnyomó súlyt tulajdonít. Kifejti, hogy századunknak anormalis gazdasági helyzete: a meggazdagodás és a nyereszkesedés mértéktelen szomja, az üzérkedés, az ellentét a dúsgazdagság és a nyomor közt, ádáz küzdelem a földbirtoknak megszerzése és a tőke felhalmozása érdekében, végre az ipari szervezetnek hibái, mindezek kapcsolatban a társadalmi bomlásnak minden elemével, matematikai bizonyossággal növelik a criminalitást.

Sötét képet fest Prins arról a nagy nyomorról, melyet nagy városainkban észlelni lehet. A jelenkori criminalitás egyik legveszedelmesebb oka a városba tódulás, a falvak és vidék elnéptelenedése. Ebből származnak a nagy városokban tapasztalható óriási néptömörülések, melyekben aztán a bűncselekmények szaporodnak. Prins vizsgálta azt az kapcsolatot is, mely a nyomor és a csavargás, másrészt a csavargás is a criminalitás közt létezik. Sok munkás — mondja — mindig a csavargás határszélén van; a csavargók pedig mindig a bűncselekmény határszélén vannak.

*) Bruxelles-ben megjelent munkáinak címei: *Criminalitás és megtorlás* (1886); *A büntetendő cselekmény és a szociális állam* (1890); *Büntető tudomány és a tételes jog* (1899).

b) Az orosz büntetőjogi írók sokat és részletesen foglalkoztak az új iskola tanaival. Közülök különösen kiemelendő:

Drill Demeter államtanácsos, az orosz igazságügyminisztériumba beosztott jogtudós, a ki rendkívül komoly lelki ismeretességével, alaposságával és szerénységével az 1905. évi budapesti nemzetközi börtönügyi congressus egyik legrokonszenvesebb tagja volt.

Drill a 80-as évek elején rövid időre az olasz iskolához csatlakozott, hosszú idő óta azonban a közvetítő iránynak híve és pedig ennek azon árnyalatához tartozik, mely a sociologikus-degeneratív tényezők, köztük a gazdasági okok fontosságát hangsúlyozza. Egyik congressuson ő idézte azokat a híressé vált szavakat, melyeket az elítélt a bűnösségét megállapító ítélet kihirdetésekor mondott: «Bizony, ha évjáradékom volna, most nem ülnék itt.» Kifejtette, hogy a nyomor a kimerülésre, a degeneráltságra, végeredményben progressiv criminalitásra viszi azokat, a kik naponként több órát munkában töltenek, kevés fizetést vagy munkabért kapnak, nyomorúságos lakásokban élnek és a kiknek nincs idejük tanulni és önmagukkal törődni, mert mindenféle gond emészti őket.

c) Az angolok közül többen tartoznak a közvetítő irányhoz, de ezek kevés vagy semmi súlyt nem helyeznek a gazdasági tényezőkre. Fejtegetéseik kevésbé tudományosak, nem állják ki a bírálatot.

Érdekes, de nem igazolt Gordon-Rylandsnak *) az az elmélete, hogy a gazdasági helyzetnek rendes átlagos időben kevés befolyása van a criminalitásra, ellenben kedvezőbb gazdasági viszonyok közt a bűncselekmények azért növekszenek, mert a népesség több alkoholt fogyaszt, kedvezőtlenebb viszonyok közt pedig a munkaszünet miatt.

Európa szárazföldjén legismertebbek Havelock Ellisnek és Morrisonnak dolgozatai. Az előbbi (*A büntettek és bűncselekmények* cím alatt 1894-ben németre is lefordítva) főképp a büntettesnek élettanát tárgyalja, de hangoztatja a gazdasági válságok nagy fontosságát és azt is, hogy a nép-

*) *A bűncselekmény, okai és gyógyszerek az ellen* (London 1889) cz. munkájában.

nek anyagi helyzetén okvetlenül javítani kell, mert nevetséges küzdeni a bűn ellen, míg vannak olyanok, a kik a börtönt forrón óhajtott menedékháznak tekintik.

Néhány francia és német író felmagasztalja Morrison könyvét: *A bűncselekmények és okaik* (London, 1891), melyet nálunk is egy-két criminologus nagy tekintélyűnek tart. Ez a könyv csak nagyon lazán összefüggő egyes értekezések gyűjteménye, mely a bűncselekményeknek nem is valamennyi, hanem csak néhány okával foglalkozik.

Egyhelyütt mellékesen említi ugyan Morrison, hogy a bűncselekmény főforrása: a büntettnak személyi, társadalmi és *gazdasági helyzete*, de részletes fejtegetéseiben az utóbbi tényezőnek alig tulajdonít valami jelentőséget.

Egyik tétele, hogy az elhagyatottság állapota, melyet rendszerint a bűncselekmények egyik főokának tekintenek, csak igen ritkán visz csavargásra és a criminalitásra is kevés befolyást gyakorol. Egy másik fejezetben állítja Morrison, hogy a szegénység és a bűncselekmény közt nincs kapcsolat.

Van Kan (id. m. 315—330. l.) nagyon részletes, meggyőző és szerfelett szigorú bírálattal kimutatja, hogy Morrison fejtegetései a most vizsgált kérdések tekintetében egészen értéktelenek, állításai önkényesek. számításaiból pedig egy adat sem ér semmit.

VI.

Tanulságok.

A rendelkezésemre álló tér nem engedi meg, hogy azon főkérdés tekintetében: vajon a gazdasági viszonyoknak minő hatása van a bűncselekmények számára és fajaira? — nézeteimet az óhajtott részletességgel kifejthessem.

Csak legrövidebben foglalhatom össze a következő tételket.

A) *A bűncselekmények tényezői többfélék.*

A bűncselekményeknek különböző fajaira nem csupán egy, sőt nem is csak néhány tényező, hanem az élettani, a természeti, a társadalmi és az égővi tényezőknek egész

hosszú sora és mindezeknek bonyolult szerkezete, szövés-
vényes összessége gyakorol befolyást.*)

Nem remélem, hogy valaha teljesen el fog tűnni, leg-
feljebb csak enyhülni fog az általános emberi gyarlóságok
és hibák hatása.

Sok száz embert velük született szervezeti rendellenes-
ségek: másokat szervezetüknek önhibájukból (például alko-
holizmus vagy dorbézoló életmód által) okozott vagy hibájuk-
kon kívül kifejlődött elkorcsosulása visz bűncselekményre.
Ezekből eredő élettani tényezők: a büntettes idegrendszeré-
nek degeneráltsága, a korlátozott beszámíthatóság és mások.

Az emberek többségét gyakran irányítják önző egyéni
érdekek. Hányan támadták meg mások legfontosabb javait
is a végből, hogy veszélyessé vált vetélytársuktól szabadul-
janak!

Ezer és ezer ember lelkét tölti be irigység, gyűlölet,
hiúság, bosszúvágy vagy az az ellenszenv, melyet más nem-
zethez, nemzetiséghez vagy osztályhoz tartozók ellen éreznek.

Mily sokan élnek köztünk, a kiknek lelkében elvete-
medettség, gonoszság, durvaság, álnokság lappang. Gondol-
junk csak a jellemtelenségnek, züllöttségnek, hálátlanságnak,
szenvedélyességnek azon tipikus alakjaira,**) kiket Shakspere,
a maga bámulatos jellemző erejével minden idők írói közül
legfényesebben rajzolt a későbbi nemzedékek elé.

Mily sok embert irányít cselekvésében az élvezetek

*) Az irodalom különböző alapon kísérlette meg e tényezők
osztályozását; de a büntető sociológiának ez a része még a kezdet
kezdetén van. Például Massenét a társadalmi tényezőket a következő
alosztályok szerint csoportosította: 1. értelmi (például philosophia,
vallások, suggestio), 2. æsthetikai (például irodalom), 3. gazdasági,
4. erkölcsi befolyások. Az irodalomból lásd még Richmond *Mayo-
Smith Statistics and Sociology* (New-York, 1895.) 259—288. lap; Ferri
Sociologie criminelle (Paris, 1893) főleg 142. és következő lap; Liszt
a Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft XXIII. kötet
203—216.; Getz u. o. XXII. kötet 482—493; Aschaffenburg *Das Ver-
brechen und seine Bekämpfung* 2. kiadás (Heidelberg 1906). Földes
Béla: *Statistikai előadások*, 94—196; Finkey Ferencz: *A magyar
büntetőjog tankönyve* (II. kiadás 1905) 150—156; Angyal Pál *büntető-
jogi előadásai* (Pécs, 1904) 141—145. lap.

**) Edmund, Goneril, Regan, Cornwall Lear királyban; Macbeth
és Lady Macbeth; Jago Othelloban; Claudius és Gertrud királyné
Hamletben; Jachimo és a királyné Cymbelineben, stb.

mohó hajszolása, nagyravágyás, a hatalom után való kapaszkodás és más hasonló hibák, melyek őket bűncselekményekre ragadhatják.

Kétségtelen a testi tényezőknek, főleg a táplálkozás mennyiségének és a szeszes italoknak hatása is.¹⁾ Hazánkban is a bűncselekményeknek ijesztő nagy számát követik el az alkoholizmus hatása alatt. Nemcsak a vagyontalan néposztályok tagjai, hanem beteges szenvedélyből vagy dorbézölási hajlamból sok vagyonos és aránylag művelt ember is mértéktelenül élvezi a szeszes italokat.

Már a nagy Quetelet²⁾ úttörő munkájában kifejtette, hogy a büntettes nemzetisége³⁾ és faja⁴⁾; továbbá az ugyanazon nemzetiséghez tartozók közt viszont a nem, a kor, a családi állapot, a művelődési viszonyok, a foglalkozás jelentékeny befolyással vannak a bűnösségi hajlamra.

Jelentékeny eltéréseket mutat a kriminalitás egyrészt a nagy városokban; másrészt a vidéken. Ez bizonyára arra vezethető vissza, hogy egész mások az életviszonyok, valamint a bűncselekmények társadalmi tényezői a falvakban és tanyákon, mint a nagyváárosok proletariátusában.

Figyelembe veendő a büntettes testi és társadalmi környezetének, valamint a nevelésnek hatása, a hagyományok, a rossz példák, az utánzás, (a Tarde-féle *loi d'imitation*) befolyása; a napi sajtó és az irodalom némely erkölcsi irány nélküli termékeinek (például ponyvairodalom) sajnos következményei; végül a büntettes életviszonyainak még eddig nem kellően vizsgált több részlete is.

Az eddigi kutatások nem derítették fel eléggé egyes

¹⁾ Már is óriási irodalom fejt ki azt a tételt, hogy a bűncselekményeknek igen jelentékeny részét abból az okból követik el, mert a tettes alcoholista, vagy legalább közvetlenül a büntett elkövetése előtt mértéktelenül ivott. Ez magyarázza, hogy szombat este, (mikor a munkabéreket kifizetik), továbbá vásár- és ünnepnapokon több bűncselekményt követnek el, mint munkanapokon. Az újabb irodalomból, a Budapesten tartott, *X-e Congrès international contre l'alcoolisme* évkönyvét (Budapest 1906) 101. 127.

²⁾ *Physique sociale* (2. kiadás, 1869) 261—317. lap.

³⁾ A szenvedélyes olaszok több élet elleni büntetett követnek el, mint az angolok vagy a skótok.

⁴⁾ A kóbor cigányok nagy része napjainkban is apróbb bűncselekményekből tartja fenn magát.

történelmi (pl. háború) vagy gazdaságtörténeti eseményeknek (például kereskedelmi és ipari válságok) jelentőségét.

Az égővi tényezők (a bűntett elkövetési helyének földrajzi fekvése, az éghajlat, az évszakok stb.) hatása régóta vizsgálat tárgya, a nélkül, hogy a tudomány e részben végleges eredményekhez jutott volna.¹⁾

Egyes természettudományi írók legújabbban a vegytani,²⁾ valamint a légköri tényezők befolyását is állítják.

B) *A marxista kriminologusok álláspontja egyoldalú.*

A fentebbiekből kitűnik, hogy a marxista kriminologusok álláspontja teljesen egyoldalú és azért el nem fogadható. A bűncselekményeknek nem egyetlen tényezője a bűntettesnek gazdasági helyzete és különösen nem kizárólagos tényező a magántulajdonnak jelenlegi rendszere. Még a vagyon elleni bűncselekmények elkövetőit se vezetik cselekvésükben kizárólag a gazdasági viszonyok és tényezők.

A világtörténelem bizonyítja, hogy milliók lelkét nem egyedül gazdasági érdek, hanem sokszor magasabb erkölcsi érzések és törekvések³⁾ vezették elhatározásaikban. Sok százezren egyszerű, sőt szűkös gazdasági viszonyok közt is megelégedetten élnek és eszük ágában sincs bűncselekménnyel könnyíteni sorsukon. Ezzel szemben sok dúsgazdag ember szédelő ügyletekkel, csalásokkal, megvesztegetésekkel iparkodik összeharácsolt vagyonát folytonosan növelni.

Nem is minden vagyon elleni bűncselekményt követnek el szükségből, hanem igen sokat bírvágyból, kapzsiságból, élvezetvágy vagy fényűzési hajlam kielégítése végett.

¹⁾ A magyar irodalomban a bűncselekmények tényezőiről szóló tant legkimerítőbben dr. Földes Béla vizsgálta, a ki behatóan ismeri a moral-statistikának egész irodalmát, felhasználta a legújabb kutatási módszereket, valamint önálló kutatásaival előre is vitte ezt a tudományágat. L. *A bűnügy statistikája* című m. Budapest, 1889; különösen. 73-144 lap, továbbá *Statistikai előadások* című m. I. és II. sorozat (1904-05) több helyen. Csak e sorok megírása után jutott kezeimhez Földesnek angol nyelven írt és 1906 szeptemberben megjelent legújabb nagybecsű tanulmánya: *The criminal Journal of the Royal Statistical Society* Vol. LXIX.

²⁾ L. Pieraccini *La Scuola Positiva*, XVI. kötet, 1-22.

³⁾ Az altruizmusról a gazdaságtanban lásd Földes *Társadalmi gazdaságtan* I. kötet, 4. kiadás (Budapest, 1905) 39-46. és *A társadalomerkölcsi probléma* című akadémiai székfoglalóját (Budapest 1903.)

Csak az elkövetett bűncselekmény indító okainak tüzetes vizsgálata alapján lehet tehát megállapítani azt, hogy a vagyonelleni büntett minő élettani, égői vagy társadalmi tényezők hatásának eredménye, esetleg mennyiben vezethető az vissza emberi gyarlóságra és gonoszságra?

C) *A gazdasági viszonyok valóságos hatása a bűncselekmények számára.*

Viszont azonban bizonyos, hogy a kedvezőtlen gazdasági helyzet, ha nem is egyedüli, de igen jelentékeny hatást gyakorol a vagyonelleni bűncselekmények elkövetésére és azoknak különböző fajaira.*)

VII.

Végső eredmények.

Mindezek alapján három tételt állapíthatunk meg.

Az első az, hogy az összes bűncselekményeket vagy ezeknek bizonyos fajait, például a vagyonelleni büntetteket, nem lehet egy okra visszavezetni, hanem azokat a különböző tényezők összehatása idézi elő. A küzdelem az égői viszonyokkal szemben egyáltalában lehetetlen; az élettani tényezők legnagyobb részével szemben pedig, sajnos, a közeljövőben nagyon kevés eredménnyel kecsegtet. Ez a bűncselekmények kóroktanának leverő tanulsága.

A második eredmény az, hogy csak utólag, az adott esetben, a büntettes egyéniségének, életviszonyainak, valamint a bűncselekmény indító okainak tüzetes megvizsgálása alapján lehet (legalább valószínűséggel) megállapítani azt, hogy melyik tényezőnek volt túlsúlya a bűncselekmény véghezvitelére?

A harmadik eredmény vigasztaló és biztató.

Mind az államnak és pedig törvényhozási szabályokkal és kormányzati intézkedésekkel, mind a társadalomnak módjában áll a bűncselekmények társadalmi tényezői ellen hat-

*) A magyar irodalomban ezt a kérdést is legkimerítőbben Földes Béla fejtette ki. *L. A gabonaárak a XIX. században és a drágaság hatása.* (Budapest, 1883.); *A bűnügy statistikája* 99-110. lap, és *Statistikai előadások.* L. még Bud János, *Jogtudományi Közlemény*, 1906. évfolyam 54. lap.

hatós küzdelmet kifejteni. Ez mindegyiküknek hivatása, kötelessége is. Az e körbe tartozó tennivalók felsorolása egész könyvet töltene ki. *)

Legfontosabbnak és legtöbb sikerrel biztatónak tekintem, az elhagyott társadalmi osztályok védelmét, különösen a gyermekvédelmet.

Hasonló kötelességek még az alsó néposztályok, főleg a nagy munkásosztály jólétének emelése és művelődési viszonyainak javítása. Küzdelem a gazdasági visszaélések ellen, melyek az alsó néposztályok tönkretételét, kizsákmányolását czélozzák.

Ide tartozik a társadalmi politika körében végzendő teendőknek az az óriási halmaza, a mely a művelődési, gazdasági és jótékonyági viszonyok javítása céljából hazánkban is még a törvényhozásra, kormányra és a társadalomra vár (népnevelés fejlesztése, szövetkezeti ügy, betegápolás, betegsegélyezés, munkásbiztosítás, szegényügy rendezése, köz- és magánjótékonyág).

Van Hamel írja, hogy a gazdasági viszonyok hatásának tanulmányozása utján növekszik az a remény, a mely minden jólelkű embert eltölt abban az irányban, hogy munkája által ő is hozzájárulhat az emberiség társadalmi és erkölcsi viszonyainak javításához és a bűncselekmények számának lehető csökkentéséhez.

Vajha a magyar társadalom ezen a téren is olyképen teljesítené kötelességeit, hogy ez a reménység hazánkban ne maradna az utopistikus vágyódások egyike!

BALOGH JENŐ.

*) A sokat emlegetett socialpolitika rendszerének irodalma még csak fejlődőben van. Becses, úttörő munkálatok van der Borgh, *Grundzüge der Sozialpolitik* (Leipzig 1904. 566. oldal); Jastrow, *Sozialpolitik und Verwaltungswissenschaft* (Berlin, 1902. 548. oldal). A hazai irodalomból lásd Földes *Társadalmi gazdaságtan* II. kötet (3. kiadás, Budapest, 1903.) 443—531.

NÉPOKTATÁSUNK SZERVEZÉSE ÉS AZ ÚJABB TÖRVÉNYHOZÁS.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

IV. A tanítók javadalmazása.

Nem elvi tekintetek vezették a törvényjavaslatokat azokra az intézkedésekre, melyeket a községi és felekezeti tanítók javadalmazása és az állam által gyakorlandó fegyelmi jog körül ajánlanak.

Ezek ugyanis többnyire szó szerint ismétlik a régibb 1893. évi XXVI. t. cz. határozatait, csakis a fizetés minimumának megállapításában járnak el nagyobb bőkezűséggel, a 600 koronás fizetést 800, illetőleg 1000 koronára emelvén és 5 ötödéves pótlék helyett 6-ot állapítván meg. Ezenfelül alkalmilag törekszenek az államszegély fejében a kormány betolyását növelni elannyira, hogy a segélyezett községek iskoláiban egyes esetben maga a kormány nevezhet ki tanítókat.

Mindez egynéhány szakasszal el volna intézhető, és ha elvi szempontok nem kényszerítenének arra, hogy a kérdést bővebben megvilágítsuk, nem is foglalkoznánk vele, mert a tanítói fizetés minimumának megállapítása tisztán pénzügyi kérdés.

Elvszerű kifogásaink azonban már a fennálló törvényre is vonatkoznak, mely annak idején figyelmen kívül hagyta mind a tanügyi politika és közigazgatás követeléseit, mind pedig a tanítás és nevelés pædagogiai szempontjait, melyek a tanítói állás díjazásánál nem mellőzhetők.

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 357., 358. és 359. számában.

Megjegyzéseink alapján bátran elfogadhatjuk annak a törvényjavaslatnak illető pontját, melyet az 1790/91. és 1827-iki országgyűlés bizottságai fogalmaztak: «Hogy a közigazgatók, tanárok és iskolamesterek nagyobb buzgósággal foglalatoskodjanak az állami közigazgatás e legfontosabb részében, ugyanók az ország köztisztviselőjének tekintendők s nyitva legyen előttük a tér bármely közhivatal elérésére, ha másokkal egyenlő az érdemök és a követelt minőségek.*)

A hagyományos közfelfogás nyilvánul e fogalmazásban mely hazánkban a köztisztviselői minőséget nem tette és nem tehetette függővé attól, hogy kormánykinevezés útján töltik-e be, hanem egyedül attól, közügynek elismert szolgálatot teljesít-e a tisztviselő.

Fennálló törvényünk és a jelen javaslatok nemcsak e felfogás ellen vétenek, hanem tételes törvényt is mellőznek, midőn egybefoglalva a községi és felekezeti iskolák tanítóit, mint nem államiakat, azaz nem kormánykinevezés alapján működőket, róluk együttesen és egyformán intézkedtek, illetve akarnak intézkedni. Nem terjeszkedhetünk ki ismételtlen és bővebben arra, mily helytelen a községet állami szempontból ellentétbe helyezni az ország kormányával. A község minden téren közügyet szolgál, tehát államérdeket. A községi iskolaügyet szervezték törvényeink első sorban akként, hogy az teljesíti kiválóan a népoktatás feladatát. Az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. IX. fejezete, mely a tanítók jogviszonyait szabályozza, benne 142. §-ban a tanítói fizetés körül is rendelkezvén, világosan úgy vette a tanítókat, mint köztisztviselőket és ennek alapján bizonyára róluk is kellett volna a törvénynek gondoskodni, midőn az

*) Ut autem directores et professores publici scholarumque magistri majori cum zelo in gravissima hac administrandæ rei publicæ parte versentur, iidem qua publici Regni officiales considerentur, apertusque sit illis ad quævis publica regni munia consequenda campus, si paria cum aliis merita et requisitas qualitates habuerint. Az 1843. országgyűlésen a népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata is hasonló értelemben intézkedik: 66. §. Minden rendes iskolatanító az álladalom köztisztje. — 67. §. Minden hivataloskodó vagy nyugalmazott rendes köziskolatanítót maga személyére nézve mindazon személy- és vagyonbeli biztosíték s jogok illetik, melyekkel az ország nemesei birnak.

állami alkalmazottak fizetésrendezésén túlmenve, a belügyi közigazgatás körében a vármegyei alkalmazottak illetményei, majd a községi és körjegyzők, valamint segédjegyzők illetményei körül törvényt alkotott. A közoktatásnak közfelfogásunkban kell, hogy mint egyenjogu közügy szerepeljen az igazságszolgáltatás és belügyi közigazgatás mellett.

Mindenképen szem előtt tartandó ezenfelül, hogy a nép-oktatás terén mily lényeges különbséget tesz a törvény köz-ség és felekezet közt. Elismerhető ugyan, hogy a bevett felekezeteknek közjogunk megadja az iskolafentartás jogát, de sohasem tekintette őket iskolatartásra kötelezetteknek. Míg tehát a község törvény alapján számot tarthat, és hogy kötelességeit teljesíthesse, számot is kell tartania az ország segélyére: a felekezetekkel szemben egyedül az lehet irány-adó, mennyiben kívánatos nemzeti közérdekből részvételök a tanügy terén és az állami segélynyújtás csak ebben a megfontolásban találhat alapot, mindenesetre határt.

Ez az érvelés szükségesnek tartjuk ezt kiemelni — korántsem áll ellentétben az 1848. XX. t.-cz. 3. §-ának azon intézkedésével, hogy «minden bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségen fedeztessenek».

A nemzeti felbuzdulás azon nevezetes idején a törvényhozást idegen, főképen francia példa után az a lelkes remény vezette, hogy a felekezeti féltékenységből származó ellentéteket a nemzeti egység érdekében akkép győzhetnők le leghelyesebben, ha a bevett vallások ápolását közügynek nyilvánítjuk és az egyházi szükségleteket közköltségen fedezzük. A tapasztalat azonban külföldön, nevezetesen Franciaországban is hibának tüntette fel e reménykedést. Hazánkban is a törvény határozata csak arra szolgált eddigelé, hogy a felekezeteket az államsegély sürgetésére feljogosítja. Egyik egyház sem gondol azonban arra, a mihez mint feltételhez maga a törvény az álladalmi gondoskodást fűzi, hogy egyházi szervezetében is, de különösen az iskolaügy terén az országos törvényhozás elveihez alkalmazkodjék és az országos közigazgatás mulhatatlan követelményeinek engedjen.

Ez az értelme ugyanis ugyancsak a törvény 3. §-a záradékának, hogy a közköltségek által való fedezés elveinek részletes alkalmazásáról a ministerium az illető hit-

felekezetek előzetes meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elé kimerítő törvényjavaslatot fog terjeszteni. Mai napig hazánkban sem az állam kormánya, sem az egyházak főhatóságai nem igen mutatnak hajlandóságot arra, hogy a törvényhozás ebbeli intézkedését előkészítsék.

Áttérünk a tulajdonképeni feladatunkra, a tanítók javadalmazásának tisztán tanügyi vonatkozásaira.

Ebből a tekintetből a saját tapasztalatunk és a külföld példája elég alapot nyújt arra, hogy eddigi törvényhozásunk nagy mulasztást követett el, midőn pusztán a tanítói fizetés minimumának megállapítására gondolt és egyébként a magasabb javadalmazás megállapítását mintegy gazdasági kérdésnek véve, a szabad versenyre hagyta.

Ellenkezik ezen eljárás minden közügyi igazgatás elveivel, de különösen káros az oktatásügy terén. Közérdeket szolgál ugyan első sorban az iskola, a közművelődés alapjait rakja le és a közérzületet, nemzeti tudatot és hazafiságot ápolja, de e feladatát csak úgy teljesítheti, ha minél belsőbb kapcsolatba tudja hozni a közszellem fejlesztésének feltételeit egyes vidékek és helyek társadalmi törekvéseivel.

Állandóság, helyhez kötöttség egyik főszükséglete tehát a tanítói munkásságnak. Erkölcsei nevelés a növendékek egyéniségének kellő figyelembe vételére van utalva; azt pedig csak akként ismerheti fel, ha a környezetnek mindennemű fizikai és szellemi hatásait mérlegelni tudja. Azért áll a tanítói javadalmazás terén első sorban az a követelés, hogy minden arra termett készségű tanító helyben, bárhol elérhesse a javadalmazás legmagasabb fokát is.

A tanítói javadalmazásnak ily értelemben fokozatos megállapítását kell tehát törvénybe iktatni, a mint ez a közügyek többi ágában tényleg megtörtént, első sorban legalább az állami és községi tanítóságra nézve egyaránt. Ajánlatosnak látszik az oktatásügyi közigazgatás egész körét tekintve az elemi népoktatás körében működő személyek járandóságát az állami tisztviselők XI., X. és IX. díjosztály szerint megállapítani. Felsőbb népiskolai és polgári iskolai és hasonlófoku intézetek tanítósága jutna aztán X., IX. és VIII. díjosztályba. A középfoku oktatásban működők fokozatai jelenleg is már a IX., VIII. és VII., a felső oktatási pedig a VII., VI. és V. díjosztály.

Az oktatásügy sajátos követelésének kell azonban másrészt tekintenünk azt a körülményt, hogy a különböző díjosztályokba való fellépés nem fűződhetik pusztán a szolgálatban töltött időhöz, de nem is bizható egyedül a felsőbb hatóságoknak méltató elismeréséhez. A közművelődés folytonos haladása, a tudomány és erkölcs változó felfogása, a tanítóságtól még alsóbb fokon is folytonos tanulást és haladást követel. Szükségesnek mutatkozott tehát főleg e téren, hogy a díjosztályokba való emelkedés külön képesítéshez legyen kötve. Maga a néptanítói kart tekintve az alsó tanítói képesítés juttatná a legalsó XI. díjosztályba; külön főtanítói, majd igazgatói vizsgálat és képesítés, melynek feltételeit országosan kellene megállapítani, adna jogot a X. és IX-ik díjosztályhoz.

Nem állnak rendelkezésünkre, mert statistikánk nem mutatja ki, hogyan oszlik meg jelenleg a személyi járandóság összege az egyes tanítók közt. Csak odavetőleg tartjuk tehát ajánlatosnak, a tankötelesség kilencz évéből kiindulva, hogy körülbelül 3/18-a a tanítóságnak jutna a legmagasabb igazgató-tanítói IX. díjosztályba, 6/18-a a középső főtanítói X. díjosztályba és végre 9/18-a, azaz fele a legalsó XI. díjosztályba.

Törvényhozásnak és közigazgatásnak a szükséges vizsgálatok tekintetéből csupán a feltételek megállapítása körül kellene intézkedni. Köztük első helyen állna az a követelés, hogy egy-egy vizsgálat közt legalább öt és legfeljebb tíz évi gyakorlat legyen. A képzés, illetőleg előkészülés maga magánügy. A tanítóképzés czélszerű rendjétől elvárható, hogy elég alapot és irányadást szolgáltasson arra, hogy minden tanító a szükséges továbbképzést maga erejéből végezheti. Legfőlegbb jól rendezett tanítói könyvtárak és czélszerűen vezetett tanítói értekezletek szervezésével segíthetni önmunkásságukat.

Nem szokatlan a vizsgálati rend ezen módja. Törvényünk is akként tervezte a felső népiskolai és polgári iskolai képesítést; Poroszországban is magánuton történik az előkészület, a mi polgári iskoláknak megfelelő középiskola (Mittel-Schule) tanítói, valamint tanári képesítéshez.

Angolországban, az egyéni szabadság földjén, egyáltalán minden tanítói felsőbb fokozat így magános előkészület útján szerezhető.

Három fokozatú vizsgálat és képesítés teljesen kielégitené a szükségletet, a mi ez irányban a népoktatás körében fennáll.

A tanítóképzőintézeti tanárok kiszemelése már nem ilyennemű oklevéladó vizsgálatok alapján történne, hanem akként, a mint fenn a tanfelügyelői tisztség elnyerésére nézve jeleztük: versenyvizsgálat alapján.

Ezen régi hagyományos szokás felélesztése mindenütt alkalmasabb eljárás, a hol a tisztí helyek csekély száma azt ajánlatossá teszi és a betöltés nem választás, hanem felsőbb hatóság kinevezése útján történik. Ily esetekben ugyanis oklevéladó vizsgálatok a képesítettek nagy száma miatt csak növelik az elhelyezést nem nyerő személyek elégedetlenségét, míg a versenyvizsgálatnál éppen csak a legkiválóbbak nyernek elismerést és elhelyezést.

A tanítóképzőintézeti kiszemelő (verseny) vizsgálatra, valamint a tanfelügyelőre főképen az igazgatótanítói képesítéssel bírók tarthatnának számot. Ezekre nézve kívánatos lehet, hogy az egyetemeken megfelelő tanfolyamokat — legfeljebb egy évre kiterjedőket — szervezzenek.

V. Teendőink a népoktatás politikai vonatkozásainak tekintetéből.

Az előbbi fejezetekben megtettük mindazt az észrevételt, melyek tanügyi elvi szempontokból a szükséges törvényes intézkedéseket megvilágíthatják. Azt hisszük, hogy nem túlozunk, ha összefoglalva úgy jellemezzük a ministeri bureauban előkészített törvényjavaslatokat, hogy többnyire már megállapított törvényes intézkedéseket akarnak újra fölleveníteni, mert végrehajtásuk nem volt megfelelő és ekként csak szükségtelen izgalmat okoztak, míg másrészt népoktatási szervezetünk hiányain és közigazgatásunk fogyatékein — talán mondhatjuk — nem igen segítenek.

Törvényhozási intézkedés oly életbevágó és kényes téren, minő a köznevelés ügye, csakis oly esetben indokolt, ha multhatatlan, mivelhogy a közigazgatás rendes útján a felforgó bajok nem orvosolhatók.

Mennyiben áll ez a körülmény fenn, jelenleg azt nem kívánjuk vitatni, de szükségesnek találjuk, hogy röviden

ráutaljunk politikai helyzetünk ama fontos mozzanatára, mely talán sürgőssé teheti, hogy különösen a népoktatás körében a közigazgatás országos követeléseit és a nevelés nagy nemzeti kívánalmait törvény útján is erősítsük. Más nagy államokban, például Angliában is a választási reformmal egy időben történt gondoskodás a népnevelés szervezéséről. Nálunk is, nemcsak 1848-ban, a nemesi jogok kiterjesztése és a képviseleti rendszer életbelépése alkalmából, hanem 1867 után azonnal az alkotmányos élet újjáébredésekor a kormányzás első kötelességének ismerte, hogy a népnevelést törvény útján rendezze.

Az általános választójog érvényesítése mintegy természetes következményekép vonja maga után a kötelességet, hogy gondoskodás történjék az egész nép, különösen pedig alsóbb rétegeinek erkölcsi neveléséről és értelmi felvilágosításáról.

A tankötelezettségnek minden irányban kívánatos megvalósítása követelendő; különösen pedig olynemű szentesítése is, a minőt tárgyalásunk I. fejezetében indítványba hoztunk: egy befejező tanulmányi vizsgálat és róla szóló bizonyítvány által.

Ez az egyedüli módja annak, hogy a mit a nemzeti egység szempontjából talán legfontosabbnak tarthatunk, a magyar nyelv ismeretének elterjedését hazánk egész területén, nemzeti történetünk és hagyományainak ismeretét és tiszteletét a baza minden polgárainak lelkében lehetőleg segítsük és biztosítsuk.

Czélszerűnek mutatkozhatik azért talán, hogy ne csupán a közoktatásügyi törvényben, hanem magában a választási törvényben is szentesítést nyerne a népoktatás eredménye akkép, hogy benne kimondatnék, hogy körülbelül két iskolai nemzedéket számítva, tehát 10—12 év múlva, választópolgár csak az lehetne, kinek arról, hogy a népoktatási tankötelezettségnek eleget tett, tanulmányi vizsgálat alapján hiteles bizonyítványa van.

Az iskolázás általánosításánál nem csekélyebb jelentőségű, még pedig nem pusztán politikai, hanem egyszersmind erkölcsi népnevelő vonatkozásainál fogva, az oktatásügyi közigazgatásának egységes országos rendje. Ha sikerülne véget vetni különösen a népnevelés terén szétdaraboltságá-

nak, a népiskolai hatóságok czélszerű egybeműködésével megnyerni az ügy számára mindenütt a társadalom érdeklődését és részvétét: nemzeti életünk egysége sokkal hatékonyabb biztosítékot nyerne, mint bármintemű belügyi igazgatási szabályozás vagy igazságügyi rendelkezés által. Világra szóló példa ez irányban az amerikai Egyesült-Államok helyzete, a hol egyedül a közművelődési törekvések megegyező irányán és szervezetén alapul egy új nagy nemzeti közérzetlet alakulása.

Fenn kifejtettük, minő törvényhozási intézkedések szükségesek ebbeli fogyatkozásaink pótlására. Egy irányban azonban tárgyalásunknak hiányosnak kellett maradnia. Nem rendelkezünk elégséges, még kevésbbé eléggé pontos adatokkal népiskoláink állapotára vonatkozólag. Se az nem világos, hogy fentartásuk és ellátásuk helyenkint minő forrásból ered s miként viszonylik ehhez a fentartók jogosultsága, az oktatási közigazgatás terén. Nem világos eléggé az egyes iskolák tanulmányi szervezete se, különösen, mennyiben van káros befolyása népoktatásunk megoszlattságának épen arra, hogy még ott is, a hol lehetséges volna, nem létesült nagyobb rendszerű, több osztályos szervezetű iskola, hanem e helyett több fogyatékos osztatlan iskola áll fenn.

Majdnem érthetetlen, hogyan lehet el a központi kormányzás ily adatok mérlegelése nélkül.

Egyedül az a gondatlanság, a melylyel azt hitték, hogy államosítással — mintegy népoktatásunk foszlányos ruházata egyes hézagainak foltozgatásával — legkönnyebben orvosolható minden baj, az magyarázza meg, hogy miért nem törődtek a közigazgatás egyéb fontosabb kérdéseivel.

Szükség van ennél fogva arra, hogy — a mint kívánatos — tudatos törvényhozási munkásság és vele czélszerű közigazgatási intézkedés megindulhasson, hogy mindennek előtt népnevelésünk egész köréről minden irányban pontos adatokkal rendelkezünk.

A statisztikai kimutatások, melyek nálunk évenként, azóta, hogy a statisztikai felvétel a ministerium ügyköréből az országos statisztikai hivatalba tétetett át, semminemű felvilágosítást nem adnak ép azon fontos kérdésekről, melyeken a közigazgatás eligazodhatik. Még a szomszéd

Austria évi kimutatásai is tanulságosabbak az iskola belső életére nézve.

Mindenütt ezenfelül szükségét érzik annak, hogy főképen a népoktatás körül ilyen részletes adatokat gyűjtsenek és a közigazgatás szempontjai szerint feldolgozzák azokat.

Poroszországban ez már vagy 2—3 évtized óta öt évenként, egyebütt három évenként megtörténik és állandóan foganatosítottatik. Nálunk, ha nem is tökéletes, de még is sok részletet felvilágosító ily kimutatás csak tíz év előtt jelent meg az 1896-iki ministeri jelentés alakjában. Sajnos azonban, hogy abban is csak közlés van mindennemű feldolgozás nélkül. Nemcsak számadatokra van a törvényhozásnak és közigazgatásnak szüksége, hanem első sorban ama benső tényezők földerítésére, melyek hatása a végső adatokban nyilvánul. Az tehát nézetünk, hogy még ha el is tekintünk a törvényhozási intézkedéstől, már közigazgatási tekintetekből is még az idén, tehát 10 év lefolyása után, egy mindenre kiterjedő tervszerű statisztikai felvétel történjék népoktatásunk állapotáról. Külön bizottság, a melyben a statisztikai hivatal és a közoktatási ministerium küldöttei vennének részt, a porosz vagy a franczia fölvétel mintájára, volna hivatva kidolgozni a tervezetet, mely szerint ez a fölvétel körülbelül karácsony táján, az év fordulával megejtetnék.

Megjegyezzük egyébiránt, hogy a közoktatás egész körében, tehát a felsőbb iskolák körül sem elégedhetünk meg a közlés azon módjával, a mely jelenleg azóta, hogy mintegy a statisztikai évkönyv kiegészítéséül jelenik meg, divik.

A legfontosabb kérdésekre nézve sem tájékozódhatik belőlük sem a törvényhozás, sem az érdeklődő közönség és a mi fő, semmi irányadást nem meríthet belőlük maga a tanítóság, mely bennök működésének legvilágosabb méltatását találhatná.

A régiebb évenkénti jelentések korán sem voltak oly fogyatékosak. De az a körülmény, hogy évenként kellett részletes jelentést előterjeszteni, sokszor felszínessé tette feldolgozásukat, olykor-olykor meg hézagossakká. Mindenképen czélszerű, hogy évről-évre néminemű tájékozódás megjelenjen körülbelül oly terjedelemben — bár itt-ott

javítva — mint ezt a statisztikai évkönyv nyújtja. A kísérő ministeri jelentés, mely főleg a lefolyt év munkásságát érinti, se maradhat el. De e mellett mindenesetre kívánatos, sőt a haladás biztosítása érdekében csaknem mulhatatlan követelmény, hogy időszakonként, talán öt-öt évenként, minden mozzanatra kiterjedő összefoglaló és az időszak tanulságait fejtegető jelentés tétessék közzé a közoktatásügy minden ágára nézve külön-külön.

KÁRMÁN MÓR.

A SZENT.

Regény.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

III.

A negyedik emeleti szobát alig hogy tisztességesnek lehetett nevezni. Az egész bútortat vaságyból, kis éjjeli szekrényből, egy íróasztalból, rajta néhány kopott és foszladozó könyvből, fenyőfaszekrényből, egy vas mosdóasztalból, néhány szalmaszékéből állott. Egy szegről szürke ruha lógott, egy másikról rongyos fekete kalap. Gyakori villámlás fénylett be a nyitott ablakon, a viharos sötét éjtszaka szele fujt be, a petroleum-lámpa vékony lángját remegtette meg; az éjjeli szekrényről reszketett a világossága a nem épen tiszta ágyruhán, két kiaszott kézen, a két kéz közé szórt rózsákon, a beteg ember gyapjú ingén, a ki föltápáskodott, hogy ülhessen; ránczos, sovány arczán, vagy egy hónapja leborotvátlan szürkés szakállán. Az ágy másik oldalán, félhomályban Benedek állott. A beteg ember szótalanul nézett a virágokra. Reszkettek a kezei is s az ajkai szintén.

Szerzetes volt. Harmincz éves korában eldobta a gunyáját s megházasodott. Csekély értelmisége és kevés előtanulmányai mellett csak irnok lehetett s feleségével és két leányával nyomorúságosan élt. Neje elhalt, leányai rossz életre adták magukat. Most lassan pusztulófélben volt ő is, a Marmorate-utczának negyedik emeletén, a Manuzio-utca sarkához közel, fölemésztette a szegénység, a sorvadás, az elkeseredett lelke.

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 356., 357., 358. és 359. számában.

Fékezhetetlen zokogás tört ki belőle. Karjait kiterjesztette, átfogta s magához szorította Benedek fejét s nyomban készült őt eltaszítani, arcát kezeibe rejtette.

— Nem vagyok méltó, nem vagyok méltó! — mondotta.

De Benedek azután maga is megölelte s megcsókolta, és azt felelte neki:

— Én sem vagyok méltó erre a malasztra, a melyben részesít az Úr!

— Milyen malasztra? — kérdezte a beteg.

— Arra, hogy ön velem sír!

Így szólva, Benedek kibontakozott ölelő karjaiból s nézett tovább szeretettel az öreg emberre. Ez csodálkozva pillantott rá s mintha ezt mondotta volna: Ön tudja? Benedek könnyedén intett igenlőleg.

Ő nem is gyanította, hogy a multját ismerik. Három esztendeje lakott ott. Egy nálánál öregebb szomszéd nő, a ki szegény, pupos, jámbor és könyörületes asszony volt, segített rajta, ápolta betegeskedései idején, talált módot arra, hogy napi két lira nyugdíjából, a mi az egész vagyona volt, enyhítsen nyomorúságán. A portásoktól tudta meg, hogy kilépett barát volt; annyira elszomorodottnak, annyira alázatosnak, annyira hálásnak látta; este-reggel kérte a Madonnát és a paradicsom összes szentjeit: adják meg neki a malasztot, hogy Jézusnál segíthessen neki, hogy megbocsásson neki s hogy visszatérjen az egyház kebelébe. Elmondta keservét és reménységét más jámbor öreg anyókáknak, így szólva:

— Én nem merem kérni Jézust, az a szerencsétlen nagyon erősen vétett ellene. Nagyfejű alakra volna tehát szükség, a ki imádkozzék érte.

Azon a napon kérte őt többször az öreg ex-barát, hogy boldog lesz, ha rózsákat hoz neki. Erre a púpos asszonyka így gondolkozott magában:

— Itt van a szent ember, a kiről mindenki beszél s a ki kertész mesterséggel foglalkozik. Elmegyek hozzá, elbeszélem neki a dolgot, megmondom neki, hogy a rózsákat ő hozza el; ki tudja, hogy mi következik belőle.

Így gondolkozott s nyomban így szólt önmagában:

— Ha ez a gondolatom nem a Madonnától jön, akkor bizonyosan Szent-Antaltól jön!

Erre az ő együgyű tiszta szívét gyöngédség és vigasság áradata lepte el. A nélkül, hogy késedelmeskedett volna, elment a Magda-villába, abba az Aventinen szép pálmafák között fehérlő, elegáns, Pompeji-stílusú előkelő villába, a mely csaknem átellenében volt az öreg ex-barát ablakának. Benedek épen lefeküdni készült, engedelmességből a tanár iránt, a ki lázt állapított meg rajta, olyan kis, alattomos lázat, a mely időnként néhány hét óta emésztette, a nélkül, hogy egyéb szenvedéseket okozott volna neki. Meghallván, hogy miről van szó, azonnal elhozta a rózsákat.

Az öreg szégyenében még rejtve tartotta az arcját. Azután, a nélkül, hogy továbbra is Benedekre nézett volna, a rózsákról beszélt s elmagyarázta, hogy miért kívánczozott utánuk. Kertész volt, maga is szeretett volna kertész lenni, de jobban tetszett neki végig járni a templomokat, a játékaik mindig szent dolgokkal foglalatoskodtak: kis oltárokkal, gyertyatartókkal, püspöksüveges alakokkal. Gazdái, a kik nagyon vallásos emberek voltak, megértették szüleivel, hogy ha az egyházi pályára érez magában hivatást, szívesen taníttatná a maguk költségén; s szülei minden további meggondolás nélkül szánták erre a pályára. De ő hamarosan észrevette, hogy nincs benne elég erő a papi kötelességek és fogadalmak teljesítésére s arra sem volt elég bátorsága, hogy olyanra határozza el magát, a mi övéit halálig búsította volna. Sőt azt képzelte, hogy ha végleg elhagyná a világot, esetleg megmenekülhetne s elnyerné lelkiüdvösségét s oktalan tanácsokra hallgatva, oda lépett be, a honnan azután csúfosan kellett távoznia; olyan szerzetes-rendbe lépett, a melyről később titkolódzva így nyilatkozott barátai előtt, Benedeknek erről mit sem szólva: mikor még az ezredben szolgáltam. Gyermekkorában szerette a virágokat, a rendbe lépésétől a további időkig nem törődött velük, soha többé negyven esztendőn keresztül. A Benedek látogatása előtti éjjel álmódott nagy rózsacsokráról azon kertnek, a hol gyermekkorát töltötte. A fehér rózsák mind rája hajoltak, rá pillantottak, az álmok világában, mintha kíváncsi jámbor lelkek lettek volna, a kik látják

vándorolni a zarándokokat ebben az árnyékvilágban. Így szólottak hozzá: hová mégy, hová mégy, szegény barátunk, miért nem térsz vissza hozzánk? Fölébredve, rózsákra való vágyat érzett, gyöngéd, könyekig fájdalmas vágyat. S most mennyi rózsza van az ágyán, mennyi szép, mennyi illatos rózsza, egy szent embernek jóságából! Hallgatott s félig nyitott szájjal nézett Benedekre, fájdalmas kérdéstől csillogván szemei: te tudod, te megérted; mit gondolsz rólam? Hiszed, hogy lehet reménységem bocsánatra? Benedek a betegre hajolva, szeretettel kezdett hozzá beszélni. Érzelmeteljes szavainak ere folydogált majd örvendező, majd bánatos gyöngédségnek változatos hangján. Egyszer az öreg átszellemült tőlük, máskor aggódó kérdéseket tett; a folydogáló érzelmes ír ekkor nyomban boldogságot árasztott arczára. Közben a pupos öreg asszonyka rózsafüzérrel kezében járt-kelt a maga szobájától a szomszédnak ajtajáig, nem tudva: vajon *Üdvöz légy Máriát*at pergessen-e abban a döntő pillanatban, vagy hallgatódzék-e, hogy bent beszélnek-e s miről beszélnek.

De lent az utcán, a rossz idő daczára összeverődött a nép s várta a jennei Szentet. Egy rövidárukereskedő felesége látta őt bemenni, rózsákkal a kezében, a pupos kis öreg asszony kísérte. Egy szempillantásra a kapu előtt vagy ötven ember csoportosult, legtöbbnyire asszonyok; ki látni akarta őt, ki meg egy szavát leste. Türelmesen várakoztak, halkan beszélgettek, mintha templomban lettek volna, Benedekről, a csodáiról, a kegyelmekről, a melyeket tőle szándékoztak könyörögni. Egy biciklis ember ért közelükbe, leszállott a kerékpárról, a csoportosulás okát kérdezte s pontosan tájékoztatta magát arról, hogy merre van a jennei Szent s a gépére szállva sietve visszarohogott. Valamivel később a kapu előtt koci állott meg, követte a kerékpáros. Egy úr szállott ki belőle, a ki a tömegben keresztülhatolva, belépett a házba. A biciklis a koci mellett maradt. A másik ember a kapussal beszélt s elkísértette magát az ajtóig, a hol a kis pupos asszony olvasóval a kezében remegve állott. Kopogott, daczára az ő csendes röpimáinak, a melyekben a Madonnához könyörgött, hogy távolítsa el azt az alkalmatlankodó embert.

Benedek jött ajtót nyitni.

— Bocsánat — szólt emez udvariasan. — Ön Maironi Péter úr?

— Nem viselem többé ezt a nevet, — válaszolta Benedek nyugodtan — de viseltem.

— Sajnálom, hogy alkalmatlankodom. Hálás volnék ön iránt, ha sziveskednék velem jönni. Majd megmondom: hová.

A beteg meghallotta az ismeretlen embernek szavait s így nyöszörgött:

— Nem, szent ember, az Isten szerelmére ne menjen el!

Benedek így felelt:

— Sziveskedjék megmondani a nevét s hogy miért kell önnel mennem.

A másik zavarba látszott jönni.

— Nos — szólott — rendőrbiztos vagyok.

A beteg fölkiáltott:

— Jézus, Mária!

S a megrémült kis pupos asszony leejtette az olvasóját, Benedekre nézett, a ki meglepését nem tudta eltitkolni.

A rendőrbiztos mosolyogva sietett hozzátenni, hogy látogatásának nincsen nagyon félelmetes értelme, hogy ő nem azért jött, hogy akárkit fogságba vigyen, hogy nem meghagyásokat kell közölnie, hanem csak meghívót kell kézbesítenie.

Mint hogy azonban a rendőrség idézéseinek különleges jellegük van, Benedek nem gondolt arra, hogy mentegesse magát; csak azt kérte, hogy maga maradhasson öt perczre a beteggel és az asszonynyal, valamit fülébe súgott az előbbinek, a ki könnyezve látszott a dolgot helyeselni, félrevonta a kis pupos asszonyt s megmondotta neki, hogy a beteg hajlandó papot hívni, hogy ő ez idő szerint nem tudja: mikor szabadul meg, hogy maga hozhasson neki papot. A szegény kis teremtés egész valójában reszketett, megosztva öröm és félelem között, csak azt volt képes mondani: Jézusom, Madonnám! Benedek fölbátorította, megígérte, hogy mihelyt teheti, visszatér s elbucszva lement a lépcsőn a rendőrbiztossal.

Az utcán az embercsoport megsokasodott, a kerék-

párost, a ki a kocsi körül maradt, fenyegetőleg vette körül; rendőrnek ismerték föl s nem akarta megmondani, hogy miért jött előbb tudakozódni s hogy miért jött azután vissza a másik emberrel. A kocsist kényszeríteni akarták arra, hogy távozzék el s már a lovat szándékoztak kifogni. Erre megjelent a rendőrbiztos Benedekkel, mindnyájan rá-támadtak ezzel a kiáltással:

— El a pribékkel! — El vele! — Le vele! — Eresz-szék el ezt az embert! — Istenucse, a tolvajokra vigyázzatok! — El velük! — Le velük!

Benedek előre lépett, két kezével intett, hogy hallgas-sanak, könyörgött s ismételten könyörgött, hogy békesség-ben távozzanak, mert senki sem akar vele rosszat csele-kedni, ő nincsen elfogva, teljesen szabad akaratából megy azzal az úrral. Ugyanebben a pillanatban mennydörgés zú-gott az égen, zápor söpört végig a kövezeten. A tömeg ha-bozott, gyorsan szétoszlott. A rendőrbiztos valamire utási-totta a kerékpárost s Benedekkel a kocsiba szállott.

Mennydörgés, villámlás és szakadó esőben a Tiber felé indultak. Benedek fölötte nyugodtan kérdezte a rendőrbiz-tostól: vajon mit kívánnak tőle a rendőrségen. A rendőr-biztos azt felelte, hogy nem a rendőrségről van szó. A ki beszélni akar a Maironi úrral, nagyobb alak a rendőr-főnöknél.

Nem tudom: vajon jól tettem-e, hogy megmond-tam. — tette hozzá — de majd meg fogja mondani ön-nek ő is.

S elbeszélte, hogy hiába kereste őt a Magda-villában, elmondta, hogy mennyire boszantotta, hogy hamarosan nem találta meg.

Benedek kísérletet tett megkérdezni tőle: vajon tudja-e a megidézésének okát.

A rendőrbiztos tényleg nem tudta, de diplomatához illő hallgatást színlelt s a szakadó eső elől a kocsi szög-le-tébe húzódott. Egy villám mutatta meg neki a sárgás folyót, a Ripa grande fekete dereglyéit; egy másik Vesta templomát. Többé azután sehogy sem ismerte ki magát; azt hitte, hogy ismeretlen temetőn megy keresztül, sirok alkotta utcák tömkelegén, a hol szinte sírlámpások égtek volna. Végre nagy zajt csapva a kis kocsi, egy előcsarnokba jutott, meg-

állott egy homályos lépcsőház aljában, a melyet oszlopok vettek körül.

Benedek a rendőrbiztossal fölment rajta, a második lépcsőhajlásig, a hová két ajtó nyílt. A baloldali be volt zárva, a jobboldali a lépcsőházba nézett megvilágított tojásdad üvegével.

A rendőrbiztos benyomta, Benedekkel belépett s egy kis lyukba jutottak, a melyet előszobának is lehetett tartani.

Egy ajtónálló, a ki szundikált, nagy nehezen föltápáskodott.

A rendőrbiztos ott hagyta Benedeket s egy másik szobába ment.

Erre az ajtónálló lehajolt, mintha valamit föl akart volna emelni s lezárt levelet nyujtván át Benedeknek, ezt mondotta neki:

— Vigyázzon, mert valami papírfélét ejtett el.

S mert Benedek csodálkozott, amaz még nyomatékosabban szólott:

— Ön az a Testaccio-hegyi ember? No, akkor öné ez a levél, tegye el rögtön!

Tegye el rögtön?

Benedek ránézett erre az emberre, a ki újból leült. Ő is ránézett s közönyös fejrázással erősítette meg a tanácsát, mintha ezt mondotta volna: te gyanítod, hogy valami titok van a dologban s tényleg van.

Benedek a borítékra pillantott. Ezt a címet lehetett rajta olvasni:

A Magda-villa kertészsegédjének.

S alább nagyobb betűkkel:

Azonnal kézbesítendő!

Női írás volt, de Benedek nem ismerte föl. Fölnyitotta a borítékot s ezt olvasta:

«Vegye tudomásul, hogy a közbiztonsági főigazgató mindent el fog követni, hogy önt Rómának önkéntes elhagyására bírja. Utasítsa vissza. A mi ezután következik, azt bármikor kényelmesen el fogja olvashatni.»

Benedek sietősen eltette a levelet, de mert senki sem mutatkozott s körülötte minden szunyókálni látszott, újra elővette s folytatta az olvasást.

Következett ez:

«A Vatikánban az ön látogatásai után nincsenek megelégedve ő szentségével, a ki egyebek között, az *Index-congregatiótól* újból maga' elé kérte a Selva-ügyet. Ön nem is képes elképzelni azokat a cselszövéseket, a melyeket ön ellen folytatnak, a rágalmakat, a melyeket még a barátjainak fülébe is súgnak, csak azért, hogy Rómából eltávolítsák s megakadályozzák, hogy a pápát viszontlássá. Elérték, hogy a kormány segítségére lesz az összeesküvésnek, kárpótlásul megígérve neki, hogy a turini érseki székre nem történik meg bizonyos kinevezés, a mi' nagyon kellemetlenül érintené a Quirinált. De ne engedjen s ne hagyja el a szentatyát és a maga hivatását. A jennei esettel való fenyegetőzés nem komoly; ön ellen hivatalosan eljárni lehetetlen volna s ezt ők tudják. Mindezt megtudta az, a ki nem írhat önnek, megiratta tehát velem s általam el fogja juttatni önhöz.

D'Arxel Noémi.»

Benedek akaratlanul az ajtónállóra pillantott, mintha kételkednék: vajon ismeri-e a levél tartalmát, a mely kezén keresztül ment. De az ajtónálló ismét szendergett s csak a rendőrbiztos újabb megjelenésére ocsudott föl, a ki meghagyta neki, hogy Benedeket kísérje el a *commendator* úrhoz.

Benedeket egy tágas szobába vezették, a mely egészen sötét volt, csak egyik sarka volt világos, a hol egy ötven év körüli úr olvasta a *Tribun*-át villamos lámpa fénye mellett, a mely tündöklött a kopasz fején, világított az ujságlapon, az írásokkal teli rakott asztalon. Fölötte, a félhomályban észre lehetett venni a királynak egy nagy arczképét.

Az ujságból nem emelte föl a fejét, a mely tele volt hatalmának öntudatával. Akkor emelte föl, mikor tetszett neki s közönyös szemmel nézett a népnek arra a parányára, a ki előtte volt.

— Foglaljon helyet mondotta hidegen.

Benedek engedelmeskedett.

— Ön Maironi Péter úr?

— Igen, uram.

— Sajnálom, hogy alkalmatlanságot szereztem önnek, de szükség volt rá.

A commendator úr udvarias szavai alatt keményszívűséget és gúnyt lehetett kiérezni.

— Épen a tárgynál vagyunk — mondotta. — Miért nem használja ön saját nevét?

Erre a hirtelen kérdésre Benedek nem felelt közvetlenül.

— Helyes, helyes — folytatta az előbbi. — Ennek most csekély jelentősége van. Itt nem vagyunk törvényszék előtt. Azt hiszem, hogy ha jót akarunk tenni, a magunk neve alatt kell tennünk. De én nem járok templomba. eszméim különböznek az önétől. Mondom, az a dolog nem fontos. Tudja ön, hogy ki vagyok? Megmondotta a rendőrbiztos?

— Nem, uram.

— Helyes. Államhivatalnok vagyok, a ki egy keveset érdeklődik a közbiztonság iránt s a kinek van némi hatalma; igen, bizonyos hatalma. S most be akarom önnek bizonyítani, hogy ön iránt is érdeklődöm. Kellemetlenül esik mondanom önnek, hogy válságos helyzetben van, kedves Maironi uram, vagy Benedek uram, a hogyan akarja. A bírósághoz panasz, igazán komoly panasz jött ön ellen, és én nagy veszedelemben látom nemcsak életszentségének hírét, hanem személyes szabadságát is s ennélfogva az igéinek hirdetését szintén, legalább néhány évig.

Benedek arcza elvörösödött, szemei lángoltak.

A méltóságos államhivatalnok folytatta, a nélkül, hogy zavarba jött volna:

— Ön sértve érzi magát. Tudja, vigyázzon, életszentségének hírét még más veszedelmek is fenyegetik. Más dolgokat is beszélnek önről, a melyeknek, ettől nyugodt lehet. a büntető törvényhez semmi közük, de nem igen egyeztethekők össze a katolikus morállal; s biztosíthatom önt, hogy nagyon is elhiszik. Csak azért mondom, hogy mondjam; egyébként olyan dolgok, a melyekhez teljességgel semmi közöm nincs. Egyébként az életszentség soha sem reális, többé-kevésbé mindig olyan eszményítés, a milyent a tükör alkot a képből. Ha van életszentség, akkor a tükörből néz elő, életszentség a nép számára, a mely hisz a

szentekben. Én nem hiszek bennük. De beszéljünk komolyan. Kellemetlen dolgokat kellett önnek mondanom, talán meg is bántottam; most jóvá fogom tenni. Nem vagyok hívő ember, de mégis becsülöm a vallást, mint a közrend tényezőjét s ilyen a főlebbvalóim fölfogása, ilyen a kormány fölfogása is. Ezért a kormánynak nem telhetik abban gyönyörűsége, hogy botrányos pört indítson olyan ember ellen, a kit a nép szentnek tart; olyan pört, a mely azután zavargásokat is idézhetne elő. De még többet kell mondanom! Mi tudjuk, hogy ön a pápának kedvelt embere, a ki gyakran találkozik vele. A legfelsőbb körökben azonban semmi kedv sincsen ahhoz, hogy a pápának személyes kellemetlenségeket okozzanak. Tehát meg van a jó szándék, hogy ettől, ha lehetséges, megkíméljük. S egy föltétel alatt lehetséges lesz. Önnek itt, Rómában, tevékeny ellenfelei vannak, nem a mi részünkről, tudja, nem liberális részről! Ők az ön teljes tönkretételére készülnek, a köztiszteletben és mindenben. Ha akarja, hogy föltárjam ön előtt a gongolatomat, akkor ez az én gondolatom: katolikus szempontból ellenségeinek igazuk van. Némileg a magam használatára s az ő használatukra módosítom a jezsuiták híres mondását: *aut sint, ut sunt*, — mondom — *aut non erunt*. Azt jelentik nekem, hogy széles látkörű katolikus. Ez egyszerűen azt mutatja, hogy ön nem katolikus. Menjünk tovább. Ellenségei följelentették a királyi ügyésznek. Tényleg a csendőrökkel kellene elfogatnunk Maironi Péter urat, a kit a bresciai esküdtszék távollétében elmakacsolt, mert esküdti szolgálatát nem teljesítette, de ez csak kicsiség. Ön azt képzei, hogy Jennében embereket gyógyított meg s nemcsak kuruzslásért, az orvosi mesterség törvényellenes gyakorlásaért vádolják, hanem nem kevesebbel, minthogy egyik betegét meg is mérgezte! Nos, kezünkben vannak az eszközök, hogy önt megmentsük. Úgy fogunk tenni, hogy a följelentést el hagyjuk aludni. De ha ön Rómában marad, római ellenségei olyan nagy lármát fognak csapni, hogy süketséget nem színlelhetünk. Szükséges, hogy ön messze távozzék és pedig rögtön! Jobb, ha kiköltözik Olaszországtól. Menjen Franciaországba, a hol nagy szükség van életszentségre. Vagy legalább... nincsen önnek háza a lukanói tó mellett? Ugy-e, most apácák laknak

benne? Apácák és szentek nagyon jól összeillenek. Menjen az apácákhoz s várja be a vihar végét.

A commendator fölötte komolyan, nagyon lassan beszélt, a gúnyt annál arczátlanabb hidegvérűség alá rejtve.

Benedek fölállott, elhatározottan és szigorúan válaszolt.

— Egy beteg mellett voltam, — úgymond — a kinek szüksége volt orvosi művészetemnek törvénytelen gyakorlására. A helyemen meghagyhattak volna. Ön és a kormány legnagyobb ellenségeim, ha följajánlják nekem, hogy meneküljek az igazságszolgáltatás elől. Ön tegye meg a kötelességét s küldje el a csendörököt, hogy elfogjanak, mert nem teljesítettem esküdti kötelességemet. Én azután bebizonyítom, hogy az idézést nem kaphattam meg. A királyi ügyész teljesítse kötelességét s járjon el ellenem a jennei vád dolgában; mindig meg fog találni a Magda-villában. Mondja meg ezt a főlebbvalóinak. Mondja meg nekik, hogy Rómából nem fogok mozdulni, hogy csak egy bírótól félek s kétszínű lelkükkel féljenek tőle ők is, mert a kétszínű lélekkel szemben sokkal félelmetesebb lesz ő, mint a nyílt erőszakoskodás ellenében!

A commendator erre a lesújtó beszédre el nem készülve, tehetetlen haragjától halálsápadtan, már-már dühös szavakra fakadt volna, ha nem hallja egy fogat tompa zörejét, a mely berobogott az előcsarnokba. Erre levette Benedekről szemeit s hallgatózott. Benedek megragadta a szék támláját, hogy ne kelljen hátat fordítania. A főhivatalnok megrázkódott, szemeiben újra villámlott a harag, a mely egy pillanatra lecsendesedett; eldobta az ujságot, a melyet mindig a kezében tartott, öklével az asztalra ütve s így kiáltva föl:

— Mit cselekszik? Ne mozduljon!

A két ember néhány perczre egymásra szegezte a tekintetét, az egyik görbén, a másik magasztos fölénynyel. Majd amaz hevesen így folytatta:

— Itt kívánja magát elfogatni?

Benedek továbbra is szó nélkül rászegezte a tekintetét. Majd ezt felelte:

— Várok rá. Tegye meg.

Egy ajtónálló, a ki többször hiába kopogott, megjelent a küszöbön, meghajolt a commendator előtt, a nélkül, hogy

szót ejtett volna. A commendator nyomban így szólt: megyek s sietősen fölkelvén, kiment; mostan különös ábrázatról pedig eltűnt a harag s a helyébe a hódolat kifejezése fakadt.

Az ajtónálló nyomban visszajött, azt mondotta Benedeknek, hogy várakozzék.

Elmult egy negyedóra. Benedek egészen fölháborodva, viharral szívében s neki tüzesedett elmével, a láztól fölizzgatva és elgyengülve, visszarogyott székére s fölkavarva viharzottak lelkében a legkülönbélebb gondolatok. — Bocssásson meg Isten annak az embernek. — Mindenkinék! — Micsoda öröm lesz, ha a pápa nem engedi meg Selva kárhoztatását! — Hogyan tudja ezt az, a ki nem írhat nekem? — S most miért várakoztatnak engem? — Még mit akarnak tőlem? — Oh, ha ezzel a lázzal nem volnék többé képes ura lenni gondolataimnak, szavaimnak! — Micsoda szörnyűség! — Istenem, Istenem, ne engedd ezt! — De micsoda rettenetes aljasságok vannak a világon, micsoda gyalázat az, hogy ilyen titkos garázdálkodások folynak az egyház emberei és az állam emberei között, a kiket emezek gyűlölnék, a kiket emezek megvetnek! — Hogyan, miként engedheted meg ezt, Uram? — Még senki sem jön. — A láz emészt! — Istenem, Istenem, tedd, hogy ura maradjak gondolataimnak, szavaimnak! — Isten, a ki az igazság vagy, a te szolgád összeesküdött ellenségeinek hatalmában vagy; tedd, hogy még a lángoló tűzben is dicsőítsen téged! — Az a két személy rám gondol most. — Nekem nem szabad rájuk gondolnom! — Ők nem alusznak, rám gondolnak. — Nem vagyok hálátlan, nem vagyok hálátlan, de nem szabad rájuk gondolnom! — Rád fogok gondolni, szent aggastyána a Vatikánnak, a ki alszol s nem tudod, hogy mi történik! — Ah, azon a kis lépcsőn nem megyek föl többé, azt a Szentlélekkel teli édes ábrázatot nem fogom többé látni! — De, legyen dicsérve az Isten, hiába még sem láttam őt. — De mit cselekszem én itt? — Miért nem távozom? — Azután elmehetnék-e? — Ez a láz!

Fölállott, iparkodott az időt leolvasni a sötétségben fehérülő óra gömbölyű mutatólapjáról. Öt percz hiányzott a tizenegyhez. Künn a vihar tovább dühöngött. A tomboló elemek hatalma s az idő hatalma, a mely a kis golyót előre-

tolta a mutatólapon, Benedek barátjainak tűntek föl a maguk közönyös túlerejében az emberi hatalom fölött, a melynek ottan volt a központja, a hol ő megjelent és a hol a maga uralma alatt tartotta. De a láz, a növekvő láz! Égett a szomjúságtól. Ha legalább egy ablakot nyithatott volna ki, hogy a száját az egeknek a vize alá tartsa!

Villanyos csengő adott jelt, végre gyors lépések hangzottak az előszobában. Megjelent a commendator, felöltöben és kalappal. Beteszi maga után az ajtót, az asztalról írásokat szed össze, megvető pillantással mondja Benedeknek:

— Figyeljen. Önnek három napja van, hogy Rómát elhagyja. Értette?

Nem törődik azzal, hogy feleletre várjon; megnyom egy gombot. A belépő ajtónállónak meghagyja:

— Kísérje ki!

Benedek, kalauzával a lépcsőházba érve s magát most szabadnak gondolva, egy kevés vizet kért tőle.

— Vizet? — válaszolta az ajtónálló. — Most nem hozhatok. Ő excellentiája várakozik. Legyen szíves erre jönni.

Nagy csodálkozására fölszólította, hogy a liftbe lépjen.

— Sőt ő excellentiáik várakoznak — mondotta s miközben a lift a második emeletre jutott, úgy nézett Benedekre, mint a kit nagy tisztesség ért s a ki nem látszott arra méltónak, hogy megérdemli. A második emeletre megérkezve, mindaketten egy rengeteg nagy, félig sötét termen mentek keresztül. Ebből a teremből Benedeket egy olyan pazarul világított szobába vezették, hogy boszankodott miatta s szenvedett tőle, csaknem megvakult bele.

Két ember egy széles pamlag szögletében, különböző testtartással s vártak rá; a fiatalabbik zsebében tartotta kezeit, fejét hátravetette a támlán, egyik lába a másikon lovagolt; az öregebbik felső testével előrehajolt s a kezét fölváltva folytonosan játszottak szürke szakállával. Az elsőnek gúnyos tekintete volt, a másiknak jólelkű, kutató, bánatos arczkifejezése. Az utóbbi, a kinek kettejük közül láthatólag magasabb volt az állása, fölszólította Benedeket, hogy vele szemben egy karosszéken foglaljon helyet.

— Ne higye, kedves Maironi úr — mondotta zengzetes és összhangzatos hangján, a mely azonban bizonyos módon megfelelt tekintete szomorú voltának — ne higye

hogy mi itten az államnak két hatalmas karma vagyunk. Mi itt ebben a pillanatban két olyan ritka fajtájú egyén vagyunk, két kellemetes politikus ember, a kik jól ismerik mesterségüket s a kik önnél jobban megvetik. Mind a ketten nagy idealisták vagyunk, a kik eszményien kitünőleg tudnak hazudni olyan emberekkel szemben, a kik mást nem érdemelnek s képesek imádni az igazságot; két demokrata, de mégis imádói annak az elrejtett igazságnak, a melyet soha sem érintettek az elagott Demosnak piszkos kezei.

Így szólva, a hullámozó szürke szakállú úr. fölváltva folytatta szakállának két kezére való göngyölgetését s szikrázó szemei éles mosolyra rángatóztak, mert meg volt elégedve saját szavaival s kereste Benedek arczán a meglepetést.

— De azután hívő emberek is vagyunk — folytatta.

Erre a másik úr fölemelkedett, a nélkül, hogy fejét a támláról elmozdította volna, kiterjesztette a karjait s csaknem ünnepélyes hangon mondotta:

— Csendesen.

— Hagyd, kedves barátom -- kezdte újra az első, a nélkül, hogy barátjához fordult volna. — Mind a ketten hívő emberek vagyunk, de különböző módon. Én hiszek Istenben minden erőmmel, pedig sok erőm van; s ő mindig velem lesz. Te hiszesz Istenben minden gyöngeséggel, ilyened pedig kevés van s csak a halálos ágyadon lesz veled.

Újabb éles s meglegedett mosoly következett, újabb szünet. A jó barát megrázta a fejét, föltolta a szemöldökét, mintha olyan bolondságot hallott volna, a mely könyörületre s nem válaszra érdemes.

— Azután — folytatta az összhangzatos és zengzetes hang — én is keresztyén vagyok. Nem katolikus, hanem keresztyén. Sőt, mint keresztény, antikatholikus vagyok. A szívem keresztyén s az agyvelőm protestáns. Örömmel látom a katholicismusban nem a megvénülés, hanem a rothadás jeleit. A felebaráti szeretet a legőszintébben katolikus lelkekben fekete iszapban merül el, a mely tele van a gyűlölet férgelével. Látom, hogy a katholicismus minden oldalán széthasad s a hasadékon át tör elő a régi bálványimádás, a melyre alapították. Az a kevés életképes, ifjú,

egészséges életerő, a mi benne megnyilatkozik, mind elszakadni iparkodik tőle. Tudom, hogy épen ön radicalis katolikus, hogy barátja egy valóban egészséges és erős elméjű embernek, a ki katolikusként vallja magát, de eretneknek tartják őtet, még pedig a tiszta katolikusok s bizonyosan az is. Nekem azt mondták, hogy ön tanítványa annak a nemeslelkű eretneknek, a ki állhatatosan hirdeti reform-eszméit s a ki egyidejűleg a pápára is törekszik hatni. Nos, nagy reformátorra én is várok, de ellenpápának kell lennie s még sem olyan jelentektelen ellenpápának, a milyennek a történelemből ismerjük őket, hanem ellenpápának a szónak lutheri és mély értelmében. Fölötte kíváncsiak vagyunk tudni, hogy ön miként képzei lehetségesnek a pápaságnak, ennek az elnyomorodott aggastyánnak megifjodását, a melyet mi világi emberek megelőztünk nemcsak a polgáriasultság, a műveltség megszerzésével, hanem Istennek alaposabb megismerésében, sőt Krisztusnak gyökeresebb megértésében is. Ez a pápaság messze mögöttünk kalandozik s alkalmilag mégis utunkba áll, olyan csökönyösen, mint a marha, a mely nem akar mészárszékre jutni s mikor nagyon erősen húzzák oda, előre ugrik, hogy azután visszahátráljon, megállva itten, a míg kötéllel újra előre nem húzzák. Mondja el nekünk a katolikus reformra vonatkozó eszméit. Halljuk!

Benedek szótlan maradt.

— Beszéljen — folytatta az ismeretlen isten, a ki azon a helyen parancsolni látszott. — Az én barátom nem Heródos s én sem vagyok Pilátus. Mi mind a ketten talán apostolai lehetünk az ön eszméinek.

A jóbarát még jobban kiterjesztette a két karját, a nélkül, hogy fejét a támláról újra fölemelte volna s újra megszólalt, de nyomatékosabban hangsúlyozva az első szóttagot:

— Csöndesen.

Benedek hallgatott.

— Úgy vélem, kedvesem, — mondotta a jóbarát a collega felé fordítván fejét, a nélkül, hogy fölemelte volna — hogy ékesszólásod ez alkalommal először fog csödot mondani. Ez esetben nagyon komolyan kell venni Krisztus példáját, a ki *semmit sem felelt*.

Benedek megrázkódott, megrémült az isteni Mesterre

való hivatkozástól, attól a félelmétől, hogy dölyfös utánzójának tarthatnák. Ebben a pillanatban nem érzett többé betegséget, lázat, szomjúságot, nehéz fejet.

— Oh nem — kiáltott fel — tehát válaszolok! Ön azt mondja, hogy nem Pilátus, holott az az igazság, hogy én Krisztus szolgáltnak legutolsója vagyok, mert hűtelen voltam hozzá s hogy ön tulajdonképen Pilátusnak ezt a kérdését ismétli előttem: *Mi az igazság?* De ön nem hajlandó az igazságot elfogadni, a mint Pilátus nem volt rá hajlandó.

— Oh — szólt közbe az előbbi — s miért?

A jó barát hangosan nevetett.

— Miért? — válaszolta Benedek. — A ki sötét cselekedeteket művel, azt körülveszi a sötétség s a világosság nem juthat hozzá. Ön e sötétségben munkálkodik. Könnyű fölérteni, hogy ön a belügyminiszter úr, hírből ismerem. Ön nem arra született, hogy sötét cselekedeteket műveljen, sok világosság volt bizonyos ténykedéseiben, sok világosság van lelkében, az igazságból és a jóságból sok világosság; de ebben a perczen ön sötét cselekedeteket művel. Most én éjjel azért vagyok itt, mert ön egy be nem vallható üzletet kötött. Ön azt mondja, hogy imádja az igazságot, kérdezi egy testvérétől, hogy az igazságnak birtokában van-e? s elhallgatja, hogy már áruba bocsátotta!

Miközben Benedek beszélt, a miniszter jóbarátja, a ki szintén excellentiás úr, de alárendeltebb minőségben, végre fölemelte a fejét a pamlag támlájáról. Úgy látszott, hogy csak most kezdi figyelemreméltónak tartani ezt az embert s azt, a mit mondott. Úgy látszott, hogy mulat a leczkén, a melyben főnöke részesült, a kinek csodálta ugyan a rendkívüli tehetségét, de magában kinevette eszményi erősködéseit. A főnök az első benyomásra nem jutott szóhoz; majd fölugrott s úgy kiabált, mintha az ördög szállotta volna meg:

— Maga hazudik! Maga arcátlan ember! Nem érdemli meg jóságot! Nem bocsátottam önt áruba, hiszen semmit sem ér, majd ki fogom fizetni! Menjen! Takarodjék!

Kereste a villanyos csengő gombját s nem találva meg, elvakult haragjában tovább kiabált:

— Ajtónálló! Hol az ajtónálló?

Az államtitkár, a ki szokva volt ilyen jelenetekhez, a

mik ugyan mindig szalmatűznek mutatkoztak, mert a miniszternek aranyszíve volt, kezdetben a bajusza alá mosolygott. De a mikor olyan hevesen lármázott az ajtónálló után, ismervén jól az ajtónállók indiscretióját s elgondolván, hogy a fecsegéseik erről az esetről veszedelmesekké válhatnak s hogy a dolognak nevetséges mivolta rája is árnyékot vethet, az államtitkár a minisztert erősen mérsékelte s csaknem meghagyta neki, hogy csendesedjék le, majd gombán szólta Benedeknek:

— Maga pedig távozzék!

A miniszter némán, lehorgasztott fővel föl-alá járt a teremben, gyors és rövid lépésekkel, nehezen győzve le magában a gyermektermészetet, a ki szívesen dobogott volna a lábával.

Benedek nem engedelmeskedett. Kiegyenesedve és szigorú ábrázattal, a melyen a rajta uralkodó szellemnek láthatatlan sugarai ragyogtak s ezek az államtitkárt a kellő távolságban tartották, ezzel a delejes erővel kényszerítette a minisztert, hogy feléje forduljon, hogy elcsendesedjék, hogy a szemébe nézzen.

— Miniszter úr — mondotta — én nemcsak ebből a palotából készülök távozni, hanem, a mint hiszem, nemlokára ebből a világból is. Nem fogom önt többé viszontlátni, tehát utoljára hallgasson meg. Önnek most nincsen hajlandósága az igazság iránt, de az igazság az ajtónál áll s el fog jönni az az idő s már nincsen messze, mert életének alkonyatán van, a mikor az éjjel sötétsége fogja önt elborítani, az ön hatalmát, az ön kitüntetéseit, az ön nagyra-törését. Akkor hallani fogja az igazságot, a mint hívja önt a sötétségben. Azt fogja válaszolhatni: távozzál s többé nem fog vele találkozni. Azt fogja válaszolhatni: jer s majd megjelenni látja fátyolosan, gyöngédséget lehelve fátyolán át. Most nem tudja, hogy mit fog felelni s én sem tudom, valamint senki sem ezen a világon. Jó cselekedeteivel készüljön elő, hogy jó választ adhasson. Lelkében él a vallássosság, bármilyenek legyenek is tévedései. Isten sok hatalmat ruházott önre ezen a világon, gyakorolja a jónak kedvéért. Ön, a ki katolikusként született, azt mondja, hogy protestáns. Talán nem ismeri eléggé a catholicismust, annak megértése céljából, hogy a protestantismus a holt

Krisztusra veti magát, míg a katholicizmus az élő Krisztusnak erejével fejleszt. De én most az államférfiúhoz szólok, bizonyára nem azért, hogy kérjem tőle, hogy a katolikus egyházat pártfogolja, a mi nagy csapás volna, hanem hogy azt mondjam meg neki: Ha az állam nem lehet se katolikus, se protestáns, még sem szabad neki Istent ignorálni. Önök merik őt megtagadni nem egy iskolájukban, azokban, a melyeket főiskoláknak neveznek, a tudomány szabadságának nevében, a melyet a gondolat- és szólásszabadsággal zavarnak össze, mert a gondolatnak és a szónak megvan az a szabadsága, hogy Istent tagadhassák, de az Istentagadásnak nincsen és nem lehet tudományos jellege, pedig önöknek a tudományt kell tanítaniok. Önök jól ismerik azt a kisszerű politikát, a melynek alapján titokban megalkusznak a lelkiismeretükkel, hogy kéz alatt kedvezést eszközöljenek ki a Vatikántól, pedig nem hisznek benne; de önök rosszul ismerik azt a nagyszabású politikát, a mely annak a tekintélyét tartja fenn, a ki minden igazságosságnak örök forrása. Önök azon dolgoznak, hogy azt sokkal alaposabban tegyék tönkre, mint az atheista tanárok; tulajdonképen csekély hatásuk van az atheista tanároknak; önök, a politikusok, a kik gyakran hangoztatják, hogy hisznek Istenben, sokkal inkább ássák alá tekintélyét gyakorlati atheismusuk rossz példáival, mint azok a tanárok. Önök, a kik azt képzelik, hogy hisznek Krisztus Istenében, a valóságban hamis istenek prófétái és papjai. Úgy szolgálják őket, mint szolgálták őket a bálványimádó zsidó fejedelmek magas helyeken, a nép színe előtt. Önök magas helyeken szolgálják összes földi bűnös vágyaiknak isteneit.

— Helyes — vágott közbe a miniszter, a kinek általánosan ismerték tisztességes viseletét, családi erényeit, a pénzzel való nem törődését — mulatok a maga beszédjén.

S barátjához fordulva, hozzátette:

— Igazán nem érdemelte meg a fáradságot.

— Értsen meg jól — folytatta Benedek. — Igen, ön is azok közül a papok közül való. Beszélek talán a közönséges élvhajhászó emberekről? Önről szólok s a többiről, a ki, mint ön, becsületes embernek tartja magát, mert nem vájkálnak kezükkel az állam pénzében, nem sikkasztanak,

a kik erkölcsös embereknek tartják magukat, mert nem hajhásznak érzéki gyönyöröket. Csak két dologról fogok szólni. Közben önök sokkal vészthozóbb gyönyöröket imádnak. Önök önmagukból alkotják hamis isteneiket; önök imádják azt a gyönyörűséget, hogy hatalmukban tetszelegnek önmaguknak, kitüntetésekben, a népnek köz-csodálkozásában. Önön isteneiknek bűnösen áldoznak sok emberi áldozatot s föláldozzák nekik még jellemüknek kifogástalanságát is. Fönnáll önök között az a megállapodás, hogy mindenki tiszteli collegájának hamis istenét s segédkezik annak az istennek tiszteletében. Még a legtisztábbak is önök között legalább bűntársak ebben az istentiszteletben. Alávaló érdekeknek zavaros összeesküvésétől önök elfordítják tekintetüket a sectáknak be nem vallható cselszövéseitől is, a melyek a sötétben sompolyognak s csendben hagyják őket dolgozni. Önök corruptálatlanoknak tartják magukat s corruptálnak! Önök közpénzeket rendszeresen osztanak szét emberek között, a kik eladják önöknek a nyelvüket s lelkiismeretük becsületességét. Önök megvetik s mégis maguk alatt táplálják azokat a gyalázatosságokat. Sokkal gonoszabb cselekedet, vásárolni szavazatokat és magasztalásokat, mint eladni! A legcorruptáltabbak önök! Második bűnük az, hogy önök a hazugságot állásuk szükségességének tartják, úgy hazudnak, mint a vizet iszszák, hazudnak a népnek, hazudnak a parlamentnek, hazudnak az uralkodónak, hazudnak ellenségeik előtt, hazudnak a barátjaik előtt. Tudom, hogy néhányan önök közül személyesen nem szokásból hazudnak, csak tűrik collegáiknál; sokan önök közül a kormányba lépven, ellenkezve veszik föl azt a köntöst, mintha bányába lépve néha piszkos ruhát veszünk föl, hogy óvjuk a magunk tiszta ruháját s a kimenetelnél örömmel teszszük le amaszt. De önök között azok, a kik a legjobbak, nevezhetik-e magukat az igazság jó és hűséges szolgálóinak? Önök hisznek Istenben s halálos ágyukon talán azt gondolják, hogy mint politikusok jobban bántották meg Istent, az egyház ellen való erőszakos cselekedeteikkel, a melyeket az állam nevében követtek el. Nem, nem ezek lesznek az önök által elkövetett legnagyobb bántalmak. Ha a parlamentbe kerülnek s a parlamentből a kormányra olyan emberek, a kik mint philosophusok azt

vallják, hogy Istent nem ismerik, de az igazság nevében kelnének föl a hazugságnak amaz önkényes zsarnoksága ellen: jobban szolgálnák Istent s önöknél kedvesebbek volnának Isten előtt, a kik hisznek benne, mint egy bálványban s nem mint az igazságnak szellemében; kedvesebbek önöknél, a kik a katholicismus rothadásáról mernek beszélni s maguk büzlenek a hamisságtól. Igen, büzlenek! Önök olyan tisztátalanná teszik a felső körök levegőjét, épen megfordítva, a hogy természetesnek kellene lennie, hogy nagyon nehezzé teszik a belélelkését. Miniszter úr, az ön szíve vallásos s nem tud nekem arra válaszolni, hogy ebben a palotában Istent szolgálni nem lehet...

— Tudja meg... — kiáltott föl haragosan a miniszter, karjait mellén keresztbe fogva.

Az államtitkár egyik kezével mérsékletre intette, hogy fölháborodását valahogyan megnyugtassa.

— Csendesen, csendesen, csendesen! — mondotta. — Megengedi? mert mulatok rajta.

A kicsike, gömbölyded államtitkár, a ki nagy becsben tartotta saját államtitkárságát, hasonlóan a tojáshoz, a mely önérzetesen meg van győződve, hogy megszentelt magzatnak van birtokában, a ki sokkal kisebb szabású ember volt a miniszternél s nagyon különbözött tőle, teljességgel nem osztotta főlebbvalójának intellectuális tudványát s csak azért jött el, hogy főlebbvalójának kedvére legyen. A főlebbvaló ragyogó értelmiségével saját fényét majd az egyik, majd a másik emberre árasztotta, a kik körülötte voltak s elhitte ekkor, hogy a maguk erejéből világítanak, mintha esetleg a nap volna abban a meggyőződésben a csillagokról, a melyek udvarát alkotják. Az államtitkár világosságot árasztott a miniszterre s a miniszter csodálatot árasztott az államtitkárra. A miniszter óhajtott, hogy jöjön el erre a beszélgetésre, teljességgel nem gondolva meg, hogy naprendszerének ez a kis Mercuriusa már ifjú korában elhatározta, hogy sutba dobja a természetfölötti dolgokat, a melyek akadályozzák önző lelkének legszabadabb mozgásait, olyan gyűlölettel viseltetik a természetfölötti ellen, a milyennel néha a betegek vannak olyan ember iránt, a kiről tudják, hogy a betegségükről szomorú jövődöt jósolt. Valamint ezek a szerencsétlenek magukra eről-

tetik a meggyőződést, hogy a próféta nem érdemel hitelt s minél inkább teljesedik be jóslatuk, annál ingerültebbek lesznek, annál inkább törekesznek vészthozó tekintélyét tönkretenni: azonképen az államtitkár, minél inkább érezte ifjúi erejének hanyatlását, hogy hitelüket veszítik a materialista tanítások s hogy néha-néha föl villámlik lelkében egy rettenetes igazsággal járó bizonyos mardosó félelem, a mely azután lassan-lassan eltűnedezett, annál inkább lázadt föl gyűlölete, a melyet gúnyos nemtörődömség alá rejtett.

Hallja csak, kedvesem — szólott Benedekhez, miután a társalgásban előbb ugyanezzel a szóval s ugyanezzel a taglejtéssel vett részt. — Ön sokat beszél a hamis istenekről s az igaz istenekről; de nem tudom, hogy az ön istene hamis-e vagy igaz. Igaz lesz, de bizonyára észszerűtlen is. Olyan Isten, a ki a világot úgy teremtette, a mint neki tetszett, olyan módon, hogy úgy kell mennie, a hogyan megy s azután közénk jön, hogy elmondja, hogy más-ként kell mennie, no, hallja: ez az Isten, nem észszerű Isten. Ön megengedte magának, hogy a rágalmaknak egy zsákját, a vádaknak egy zsákját üritse ki a politikusokra. pedig rágalmak, különösen ha reánk vonatkoztatja: erre az úrra és reám. De megengedem önnek, ha követeli, hogy a politika nem szenteknek való mesterség. A ki a világot teremtette, nem akarta, hogy olyan legyen. A kérdést döntse el vele. Nos, mégis szükséges, hogy valaki foglalkozzék az-zal a mesterséggel. Most mi teszszük ezt, a kik nem vagyunk szentek; legalább észreveszi ön, hogy milyen türelmesen bánunk a szentekkel. S hallgassa tovább!

Az államtitkár az órára nézett.

— Későn van — folytatta — s Róma utcáin az élet-szenség a késői órákban némi veszedelmekbe jut. Jobb lesz, hogy ha ön távozik.

Kezét a villanyos csengő felé nyújtotta ki, hogy be-hívja az ajtónállót.

— Miniszter úr, — kiáltott föl Benedek olyan erőtel-jes hangsúllyal, hogy az államtitkárnak mozdulatlanul ki-nyújtva maradt a karja, mintha odafagyott volna — ön félti az államot, a monarchiát, a szabadságot a socialis-táktól és az anarchistáktól; sokkal inkább féljen a társai-tól, a kik Istent megvetik, mert a socialisták és anarchis-

ták csak lázt alkotnak az állam életében, míg Istennek ellenségei, a kik őt megvetik. üszköt képeznek az állam húsában és csontjában! — A mi pedig önt illeti — e szavakkal fordult az államtitkárhoz — ön kineveti azt, a ki hallgat. Féljen a maga hallgatásától.

A nélkül, hogy a két hatalmas ember közül akár az egyik, akár a másik egy szót szolt volna, vagy megmozdult volna, Benedek távozott a teremből.

Lement a lépcsőn egész valójában reszketve, szinte szavainak viszhangjától, a melyek szívéből áradtak s a melyeket vérenek lázas forróságával ejtett ki. Remegtek a lábai s majdnem összerogyott. Kétszer-háromszor volt arra kényszerítve, hogy megfogózzék a karfában s megpihenjen. Mikor az utolsó oszlophoz ért, hűsítést keresve, lüktető homlokát odanyomta. Nyomban elkapta a fejét, annak a palotának a köve is bántotta, mintha árulással lett volna megmetelyezve, mintha büntársa lett volna annak az aljas, kegyetlenül aljas megalkuvásnak, a mit ottan Krisztus szolgálai és a haza szolgálai elkövettek. Leült az utolsóelőtti lépcsőfokra, nem birt továbbmenni s nem nézett a kocsi égő lámpásaira, a mely két lépésnyire volt tőle s a mely kétségenkívül a miniszter kocsija volt s azzal sem törődött, hogy esetleg meglátják. Némileg föllélegzett, fölháborodása egy kevésbé megnyugodott, lecsendesedve fájdalomban, abban az óhajásban, hogy sirassa ennek a világnak szánalomraméltó vakságát. S kezdte önmagát is magányosnak érezni, keservesen magányosnak. Csak ő, a mult bűneinek asszonya volt ébren, földte föl előtte a titkot s cselekedett. Csak ő általa volt számára lehetséges, hogy szembeszálljon a miniszterrel, megtudván előre, hogy miként kell vele beszélnie. Többi barátjai, hűséges elvtársak vallási eszméiben, aludtak és alusznak. Tetszett neki az a keserű gondolat, hogy többé nem törődnek vele. Tetszett neki az a gondolat, hogy legalább végeztül a maga sorsának könyörületére bizza magát, hogy megizlelje a pohár fenekéig, hogy legalább utoljára a maga sorsát még keserűbbnek és fájdalmasabbnak fogja föl, mint a milyen. Mindenki ellene volt, mindenki összeeskü-

dött ellene, mindnyájan! Maga, maga. önmagára maradt. S vajon megfelelően jók és szilárdak voltak-e benső támasztékai? Valóban biztosak voltak? De ha annak a magasan álló embernek, annak a nagyeszű, nagy tudású, nagy személyes jóakarátú miniszternek igaza volna? Ha a katolicismus tényleg gyógyíthatatlan volna? Oh, hát az Úr is, az Úr, a kit szolgált, az Úr, a ki testi egészségében büntette meg, a ki őt ellenségeinek hatalmába adta, most ime, elhagyta őt! Aggodalom, halálhozó aggodalom! Azt óhajtott, hogy itt nyomban meghaljon, hogy békessége legyen.

Fent a miniszter és az államtitkár beszélgetése hallatszott, a mint lejöttek. Benedek erőfeszítést tett, hogy fölálljon, a kapu felé vonszolta magát s balra, néhány lépésnyire egy másik kocsit vett észre, a mely állott. Libériás inas a kövezetről beszélgetett a kocsissal. Mikor Benedeket meglátták, az inas gyorsan feléje tartott. Benedek a gázvilágításnál Diedo-villabeli régi regényét, Dessalle-ék komor nyikját ismerte föl. Zavaros agyvelejével hirtelenében azt gyanította, hogy Jeanne várja a kocsiban s meghátrált.

— Nem — mondotta az inas.

Közben a koci előbbre jött. Benedek azt képzelte, hogy Jeannet látja, hogy együtt kellett vele fölszállnia, hogy ennek a megakadályozására nem volt elégséges ereje. Elszédült, újból hátrált s összerogyott volna, ha a komor nyik karjaiba nem fogja. A kocsiban találta magát, a nélkül, hogy tudta volna, miként; a vele szemben lévő lámpás bántotta szemeit s a füleiben erős zúgást érzett. Lassan-lassan magához tért. Magányosan volt, egy kis acetilénlámpa világított arcába. Jobbján a kocsiajtó nyitva volt s az inas beszélt hozzá. Mit mondott? Hová menjenek? A Magda-villába? Igen, természetesen a Magda-villába. Nem lehetne azt a lámpást kioltani? A komor nyik kioltotta s még valami írásról beszélt. Micsoda írásról? Arról az írásról, a melyet az úrhölgy a kocsinak belső kis táskájába tett, azzal a meghagyással, hogy az úrnak kézbesítsék. Benedek nem látott, nem értette meg. Az inas kivette az írást s az előbbinek zsebébe tette. Majd gazdáinak parancsára azt kérdezte, — ezúttal így tette föl a kérdést — hogy milyen az úrnak egészsége. Ha halva látta volna is, a vakon engedelmes szolga épen úgy hajtotta volna végre a

parancsot. Benedek csak azt felelte, hogy egy kis vizet kért, sóváran ivott abból a vizből, a melyet a komornyik hozott neki egy közeli kávéházból s némileg fölűdítette. Átvéve az üres poharat, az inas azt gondolta, hogy jól adja át az üzenetet, így szólván:

— Az úrnő azt hagyta meg nekem: mondjam meg uraságodnak, hogy ha kérdezi, hogy gazdáim azért küldöttek a kocsit, mert tudják, hogy ön nem érzi magát jól s gyanították, hogy itt és ebben az órában kocsit nem talál.

A kocsinak kitűnő rugói s gummikerekei voltak. Micsoda pihenés volt ez Benedekre, hogy ilyen csendben indulhatott haza, magányosan egy kényelmes kocsiban, az éjjel kellő közepén! Alkalmilag jobbra és balra kivilágított utcák végig tűntek föl s ez rosszul esett neki, mintha a lámpások hosszú sorát ellenségeinek tartotta volna. Majd sötét keskeny utcák következtek, a házakon és a kövezeteken végig futott a kocsilámpásainak csillogó fénye. A kocsis lépésben járatta lovát s Benedek kinézett a sötétségbe. Úgy vélte, hogy kezdődik az Aventin-hegyre való fölmenetel. Jobban érezte magát, hamarosan enyhült a láz, a melyet sulyosbított ennek a háborus éjjelnek testi és lelki fáradsága. Ekkor vette észre először a kocsinak rendkívül finom illatszerét, Jeannenak szokásos illatszerét s bántotta a Pragliába való visszatérésre szóló élénk emlékezés, a hová együtt mentek; az a perc, a mikor a Diedo-villa dombjának aljában hagyta, míg ő maga távozott el kedvesének illatos és langymeleg Victoria-kocsijában; magányosan, szerelmi titkától ittasan. Emlékeinek élénkségétől megrémülve, mellére szorította karjait, kényszerítette magát, hogy érzelmeinek szerelmétől megszabaduljon s a lelke középpontján lévő emlékezéstől, küzködött félig nyitott szájjal s nem sikerült neki kiszorítani belső érzéséből azt az érzéki képet. S más képek világlottak föl elméjében, a nélkül, hogy le tudták volna győzni ellenálló akaratát, de megremegtették, mint egy kifeszített húrt. Az a gondolat támadta meg, hogy csak Jeanne szereti őt igazán, hogy csak ő szenved az ő fájdalmától. Csak az ő hangja volt, a mely fájlalta, hogy

viszont nem szereti, csak az ő hangja, a mely szerelmeért könnyörgött neki Saint-Sains-nek egy annyira édes, annyira szomorú dalával, a melyet mind a ketten ismertek, a melyről ő maga mondotta Jeannenak a Diedo-villában, hogy semmit sem tudna megtagadni attól, a ki olyanformán könnyörögne hozzá. Az a gondolat gyötörte, hogy messzire, nagyon messzire s mindenkorra menekül a pogány és farizaikus Rómából. A békesség látomása bántotta, az asszony-nyal való legtisztább beszélgetések látomása, a kit végül meghódítana a hitnek. Kínoztta az az égő vágy, hogy azt mondja az Úrnak: nagyon nyomorúságos a világ; engedd, hogy ilyen módon imádjalak. Az a gondolat is fájdalmat okozott neki, hogy mindebben nincsen bűn, hogy nem volna bűn küldetésével szakítani, annyi ellenséggel szemben. Az a kétely szintén bántotta, hogy tulajdonképen semmi küldetése sincs, hogy csalékony sugallatoknak engedett, hogy képzelődéseket valóságoknak hitt, hogy látszatok ringatták ábrándokba. Gyötörte barátjainak és követőinek szellemi s erkölcsi mivolta is, a mely úgy eltorzult szemei előtt, mintha homorú tükrön át nézte volna; növelte kinjait az a kétségbeesés is, hogy minden, beléjük helyezett reményben csalódní fog. Újból a gyöngéd és szomorú dal kísértette, de többé már nem kérelmet fejezett ki, hanem könnyörületet, olyan könnyörületet, a mely keserves küzködését ölelte volna föl, valami ismeretes szellemnek bátorságos könnyörületét, a mely szintén szenvedne s szintén panaszkodnék Istenre, de alázatosan, érzelemteljesen s közbevetné magát mindeneknek érdekében, a mik szeretnek és szenvednek ezen a világon.

A kocsi megállott egy keresztúton, az inas leszállott a bakról s megjelent az ajtónál. Úgy látszott, mintha sem ő, sem a kocsis nem tudták bizonyosan, hogy merre van a Magda-villa? Jobbról lefelé tartott két fal között egy piszkos út. A magasabb fákon túl balra hatalmas sötét fák hajladoztak az északi szélről, a mely szétfoszlatta a felhőket. Távolabb a csillagok gyöngye fényénél sötétlettek a Janiculus-hegy és a Szent-Péter temploma. Gyaloglók számára való keskeny út volt. Arra kell az útnak lemennie, hogy a Magda-villába jusson? Nem, de az úr mindenáron le akart szállani az illatszerrel megmérgezett kocsiról.

Tovább vonszolta magát, küzdve szegény beteg testével és a széllel, egészen a Sant'Anselme kolostorig. Kimerülten arra gondolt, hogy a szerzetesek vendégszeretetét veszi igénybe, de nem tette. Mendegélt a nagy, csöndes, békés benzés menhely mentében, sóhaj közben olvasta a zárt kapu előtt azt a fölirást, a mely hiábavalóan mondja, hogy *a nyugalomnak és a jóbarátoknak* van szentelve, végül a Magda-villa rostélyához ért.

A kertész félig felöltözve nyitotta ki a kaput neki s a látásán nagyon csodálkozott. Azt mondotta neki, hogy azt hitte, hogy börtönben van, mert kilencz órákor egy rendőrbiztos és egy rendőr keresték őt. Sőt az úrnő, a tanár menyee, megtudván a dolgot, minden himezés-hámozás nélkül meghagyta, hogy ne ereszszék be, ha esetleg visszatérne; de azután a kertész nagy öröme, a ki úgy szerette Benedeket és a gazdáját, a mennyire ki nem állhatta az úrnőjét, a tanártól szigorú és ellenkező parancs jött. Mikor ezt Benedek meghallotta, nyomban eltávozott volna, ha elegendő ereje lett volna hozzá. De még csak két lépést sem volt képes tenni.

— Csak erre az éjjelre maradok --- mondotta.

A kertész házacskájának egy kis szobájában lakott. Azt remélte, hogy benne meg fogja találni lelkének békességét. Nem így volt. Innét is elüldözik, ime, ezzel a keserves üzenettel üdvözölte nyomorúságos fekhelyét, szerény butorzatát, néhány könyvét, füstös faggyúgyertyáját. Szemeit rászögezte a keresztre, a mely az ágy közelében egy zsámoly fölött fügött s önmagában, akaratát megfeszítve, így sóhajtott:

— Hogyan bánkódhatom ennyit. Uram, a magam keresztje fölött?

Hiába, lelke nem érezte élénken se Krisztust, se a keresztet. Elkeseredésében leült, ilyen lelki állapotban nem akart lefeküdni, remélte a vigasznak egy édes cseppjét, a mely azonban nem hullott rája.

Szél rázta meg erre az ablakot, kinyílt, akaratlanul feléje fordult. Messze a nagyon fényes égen hatalmas bolygócsillagot látott a Szent Pál-kapu sötét párkányzata s Castius gulájának sötét csúcsa fölött, a cyprus-fák hegyén túl, a melyek Shelley sírját veszik körül. A szélvész tombolt a

kerti ház körül. A tébolyában töltött éjjelre gondolt, a hol felesége meghalt. a megőrült asszonyok ordítására, a nagy bolygó-csillagra.

Lehajtván bánattól terhes fejét, véletlenül észrevette az irást, a melyet a komornyik a zsebébe tett. Fekete szegélyes nagy borítékban volt. Elővette s látta benne szegény öreg anyósának. Seremin Neni 'marchesának' nevét és címzeit s ezt a két szót, a melyek következtek utánuk:

In pace.

Kezében a nyitott levéllel szinte megmerevedett s szemeit rámeresztette erre a két magasztos szóra. Azután elkezdtek a kezei reszketni, kezeitől a remegés mindinkább növekvően a mellére hatolt s mellének lihegésétől torkát könnyáradat fojtogatta.

Sirt annyi megemlékezésnek fölujulásán, fájdalmasak és édesek voltak s a szegény halott asszonyt illették. Sirt, elmerülve a keresztbe, Krisztusba, a kinek akaratában ő halála előtt bizonyosan megnyugodott, mint az a másik drága asszonya, mint az ő Mirája. Sirt hálából iránta, a ki még az ismeretlen világból is jóságos hozzája s megindítja szívét. S emlékezett utolsó szavaira, a melyeket kiejtett:

— Hát sohasem látjuk egymást viszont?

Előérzettel teli lelkében mosolygott, a kinyílt ablak felé fordult s a nagy bolygó-csillag szemlélésébe merült.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Jeanne.

I.

Dél körül kis munkáscsapat jött egy épülőfélben lévő házból, a Galvani-utczából a Marmorata-utca felé. A fák alatt kis csoportokat láttak s ugyanolyanokat a kapuknál, a jobb és bal felé eső utolsó ház ablakaiból emberek néztek ki, úgy hogy az egyik munkás, a ki a kis csapatot néhány lépésnyire követte, fölindultan így szólt társaihoz:

— Mennyi komédia egy csaló kedvéért?

Szakállas, hatalmas, nem épen tiszta ruhájú ember, a

ki apró boltjának küszöbén állott, meghallotta, elébe ment s fenyegetőleg szólott hozzá:

— Mit mondtál?

A munkás megállott, hogy szemügyre vegye s gúnyosan válaszolta:

— Hm! Azt mondom, a mi nekem tetszik!

A hatalmas ember öklével ment rá, a többi munkástársa körülesoportosult, hogy megvédje. Lárma, káromkodás, kések villanása, az ablakokból asszonyok sikoltása hangzott, a széles útról emberek rohantak elő, rendőrök, tűzoltók, egy pillanat alatt tolongás támadt az utcán; a balról jobbra, a jobbról balra szorongatott, ordító tömeg úgy támolgott, mint a tengeri viharban forgó hajónak földélzete s két lépésnyire a tölegtől, a hol rendőrök és munkások veszekedtek, szerencsésnek érezhette magát az, a ki tudta, hogy mi történik. A tömeg föl volt háborodva azok ellen, a kik a Szentet gúnyolták, de elvakult; nem tudta, hogy kicsodák; zürzavaros hangokkal halált kiabált a hatalmas emberre, a rendőrökre, a munkásokra; arra, a ki nevetett; arra, a ki békességre intett; arra, a ki könyökével előre tolakodott; arra, a ki a tömegből szabadulni akart. A Szent Pál templom villanyos vasútjának egy kalauza, a Galvani-utcza felé menet, látta a zajongást s azon mulatott, hogy vagy száz méternyi távolságra, a néphez tartozó asszonyok egy csoportjának azt kiáltotta, hogy a jennei Szentet megtalálták a Galvani-utczában. Ez a hír úgy repült az utcákon, a melyek teli voltak csoportokkal s magányos kíváncsi emberekkel, mint a szikra a puskaporon. A csoportok fölsozlottak, a Galvani-utcza felé rohantak s az emberek rohanás közben kérdegették egymást. A magányos kíváncsi emberek lassabban, óvatosabban követték amazokat s hamarosan észrevettek néhány bosszús embert, a kik visszatértek. Micsoda szentet találtak meg! A csoportosulásokat fölzigató szokott vakláрма volt!

Erre néhányan embereket láttak lejönni a Sant'-Anselmo-kolostortól. Újabb hír támad: a Magda-villából jönnek, nekik tudniok kell! Balra, jobbra ismét csoportosulnak, mindnyájan sietnek, a Santa-Sabina-út elejére, mint a galambok a kézből való gabona-etetésre. S a kíváncsi magányos emberek lassabban, óvatosabban visszamaradnak.

Mi történt? A Magda-villában semmit sem tudnak, már válaszolni sem akarnak, annyira bosszantja őket a nép sürgése-forgása, a villanyos csengő örökös csilingelése. S egy kis, katonai lépésben járó csendőrcsapat érkezik meg, utasítás szerinti fölvonulásban s a Galvani-utczában kibontakozott. Füttyök, haragos kiáltások hangzanak: Ők tudják! Ők vitték el a Szentet! Nem, — kiáltja egy gyümölcs-árusnő egy csoportból, a mely a Volta-utca sarkán állott. — Rendőrbiztos volt! Rendőrök vitték el! Ebben a csoportban nem épen a rendőrbiztos és a rendőrök ellen dühöngenek, mint inkább azon gúnyolódó munkások ellen, a kik ha akarják, képesek lettek volna a folyóba dobálni a rendőrbiztost, a rendőröket, a kocsit, lovat és kocsist s néhány szó, néhány kicsiség izgalomba ejtette s rendzavarásra bírta őket. A kis öreg asszony, a ki Benedeket az ex-baráthoz hívta, szintén ott van. Megállították, mikor a péktől kijött s már századszor meséli el elfogatásának történetét, századszor érzékenyül el, mikor a rózsákat emlegeti s megemlékezik jámbor beszédjéről s a Szentnek nagy beteg voltáról. A hallgatóság megindul s a Szentnek dicséretét sóhajlja. Ki egy csodás gyógyítást mond el, a melyet ő művelt, ki meg egy másikat beszél el s ki azt állítja, hogy beszédje a lélek mélyéig hatol, ki meg az arczáról beszél, a mely egy prédikációval ér, föl; ki a szegénységét emlegeti s ki a felebaráti szeretetét, a melynek gyakorlására módot talál, holott annyira szegény, mint a legszegényebb munkás. A Galvani-utca felől rendőrök, csendőrök, letartóztatott emberek jönnek s a tömeg. Egy magányos kíváncsi ember odalép egy másik maga fajtájábelihez s kérdi tőle, hogy ugyan mi történt ebben a városrészben. Ez semmiről nem tud. Egymáshoz csatlakoznak, megkérdeznek egy népbeli embert, a ki a hajszából megelégtetnek látszott s távozni akart. A népbeli ember azt válaszolja, hogy odafönn a Sant'Anselmo melletti villában tartózkodik egy szent ember, a kit az egész városrész imád, mert meglátogatja a betegeket, sokakat meggyógyít s jobban beszél a vallásról, mint a papok, úgy hogy mindnyájan Szentnek nevezik. Sőt, a jennei szentnek, mert abban a hegyi faluban, a melyet Jennének hívnak, sok csodát művelt s erről a hirlapok is írtak. S tegnap este, mikor egy szegény beteget ápolt, a rendőrség elvitte, nem tudni, hogy miért.

Beszélték, hogy azután szabadon bocsátották s hogy hazatért, abba a villába, a hol mint kertész dolgozott; de a villa emberei tagadják, hogy még ott van s nem adnak magyarázatot. A nép föl van izgatva, azt akarja . . . Jön egy villamos vasut, a' bentülők jelt adnak a népnek s a nép kiabál, a legközelebbi megállóhelyhez rohan, a népbeli ember megállítja a két kíváncsit s maga is oda fut, a hol a tömeg már sietősen összeverődött a villamos kocsi körül. A kíváncsi magányos emberek lassan sompolyognak a tömeg mögött s e kettő meghallja, hogy a villamos vasut most hozta vissza a városrésznek azt a hat polgárát, a kik a maguk szántából mentek a rendőrfőnökhöz. A hat polgár a tömeg közé vegyült, a mely türelmetlenül várt, hogy valami hírt hallhasson. Nem látszottak jó kedvűnek. A kérdések áradatára azt felelték, hogy csendesedjenek le. Szívesen beszélnek, szívesen tesznek jelentést, de nem ott az utcán. S a nép már háborgott, sokan azzal fenyegetőztek, hogy bántalmazni fogják őket. Az, a ki a többi hat közül elsőnek látszott, egy trafikos, társaitól vállukra emeltette magát s rövid beszéddel iparkodott a népet megnyugtatni.

— Hírt kaptunk — úgymond — s biztosíthatjuk önöket, hogy eddig a Szent nincsen fogságban.

Helyeslésbe, éljenzésbe, tapsokba törtek ki.

— De, — folytatta a szónok — hogy tulajdonképen hol van, ezt nem tudni.

A nép lármázott, füttyök hangzottak. A szónok hebegett s miután némi gyöngé kíséreltet tett arra nézve, hogy beszédjét folytassa, engedett a viharoknak s leszállott az eleven szószékről. De egy másik a hat közül, a ki erősebb és bátrabb volt, fölugrott, hogy hevesen válaszoljon. Erre megkétszereződtek az ordítások és fenyegetődzések. Rászédtek magukat! — kiabálta a nép. — Maguk ostobák! Börtönbe vetették! Börtönbe! A kiabálás messze hangzik, a távolállók szintén hallják, a kik egyebet nem is hallottak s még azok is, a kik sem a trafikost, sem a lármát nem hallották, a lelkükben a haragnak öntudatlanul delejező, zajongó hullámain érezték. Néhányan ordítottak: Le velük! a nélkül, hogy tudták volna, hogy kik ellen szitkozódnak. S ujra föltűnnek a csendőrök hatalmas csákói, a rendőrök. A hat

ember hiába fogy ki a beszédből, hogy mentegesse magát, a *le vele!* kiabálások s a halálra kívánások túlharsogják az ő hangjukat. A rendőrbiztos elrendeli, hogy sipoljanak. A harmadik hangra mindenki menekül. A küldöttség is menekül. élén a trafikossal; de menekülés közben sikerül a hatnak magával vonni egy-egy népbeli embert, a kik a többinél kevésbbé voltak földühödve s azt ígérték nekik, hogy alkalmas helyen szívesen adnak magyarázatokat, ezeket az utcán nem lehet dobra verni. Egy épületanyag raktárba vonulnak vissza, a melyet falkerítés vesz körül. Néhányan követik őket, egyenként besompolyognak a falkerítés ajtaján keresztül; s a dohányárús, a ki azt hitte magáról, hogy lelkében olyan dolgok forronganak, a melyek megrázkódtatják a világot, szóhoz fog, tanuja a Caius Castius gúlája, a mely közönyösen várja a századok letünését, hallgatagon, romok és cyprus-erdő között.

A trafikos szóhoz fog, vagy ötvenen hallgatják; figyelmesen, megfontoltan beszél. Elmondja, hogy a jennei Szent bizonyosan nincs elfogva, hogy nem tudni, merre van, de hogy nagyon is értesültek más, nem kellemes dolgokról. S elbeszéli azokat a kellemetlen híreket. Ha elmondja a tömegnek, mikor a villamos kocsiról leszállott, bizonyosan darabokra tépik. A rendőrség nevet a Szenten s azokon, a kik hisznek benne. Beszélük, hogy szeretője van, egy nagyon gazdag asszonyság; hogy mult éjjel a közbiztonsági főigazgató hallgatta ki, nem nagyon épületes okokból; hogy mikor kijött a minisztériumból, a szeretőjére talált, a ki kocsiban várakozott rá s együtt robogott el vele.

Én ezt nem akarom elhinni — így fejezte be szónoklatát a trafikos — s nos, folytassa most ő.

A hat polgártárs közül egy másik, a ki korcsmáros a Santa-Sabina templom mellett, fogott hozzá az elbeszéléséhez. Felesége éjjel körül hallotta, hogy egy koci áll meg a korcsma mellett, erre fölkelt s látta is a kocsit, úri fogat volt, kocsissal és cylinderes inassal; látta, hogy az inas a kocsiajtónál állott s valakinek segített a leszállásban; hogy a kocsiból leszállott személy gyalog ment el az ablak alatt, Sant'Anselmo felé tartott s ő fölismerte benne a jennei szentet. A korcsmáros hozzátette, hogy ebben nem hitt, mert a hold nem sütött s mert tizenegy óra utánig esett

az eső, a miért is nagyon sötétnek kellett lenni az éjjelnek és mert nem hitte, nem is tartotta szükségesnek, hogy szóljon; de azután hogy hallotta, a mit a rendőrségen beszéltek el, erről meg kellett győződnie. S a felesége még mást is tud elmondani. Hat órákor kelt fel. Hét és nyolcz óra között egy kocsit vett észre, a mint Sant'Anselmo felé tartott. Valamivel később a koci visszajött. Ezúttal a felesége látta benne a jennei szentet. E mellett még esküvel is kész tanuskodni.

Erre a hallgatóságból néhányan kiosontak a falkerítés ajtaján s siettek a városrészben susogva elpletykálni a híreket. Az lett az eredménye, hogy míg a trafikos, korcsmáros és a barátjaik még a falon belül voltak, a Santa-Sabina-úton ismét nép verődött össze s egy nagy csoport, két rendőr kíséretében a korcsma felé tartott.

Az udvarba léptek be. A korcsmárosné egy vendéggel a szőlőlugas alatt fecsegett. Kikérdezték s újra elmondta azt, a mit az urának beszélt el. Megint kikérdezték, ezt és amazt, számos részletet akartak tudni. Az asszony végre így végzett: kijelentette, hogy nem jól emlékszik. Szívesen hoz nekik italt, hogy fölfrissítse a gégejüket, önmagának pedig az emlékező tehetségét. Micsoda? Nem azért jöttek, hogy igyanak, mondották gyorsan. Két vasutast, a kik csekély távolságban ültek a lugasban, boszantotta az a hosszas kérdezősködés. Az egyik hívta a korcsmárosnét, hangosan mondvá neki:

- Mit akarnak tudni? Én láttam azt az embert, a kit keresnek. Ma reggel utazott el nyolcz órákor a pisai vonalon egy leánynyal.

Az emberek feléje fordultak, kérdegették s ő esküdözött haragjában, hogy igazat mondott s hogy az ő jennei Szentjük második osztályon nyolcz órákor elutazott egy szép szőke leánynyal, a kit mindenfelé ismernek. Erre azok az emberek lassan-lassan eltávoztak, gondolatokba merülve. Mikorra mindannyian künn voltak, egy álruhás rendőr közelített a vasutashoz s maga is megkérdezte: vajon olyan bizonyos-e abban, a mit mond?

— Én? — válaszolta amaz. — Hogy bizonyos vagyok-e? Pusztuljanak el! Én semmit, de semmit nem tudok. Csak meg akartam őket nyugtatni, csak azt akartam, hogy azok

a hülye alakok pokolba menjenek. Nyargaljanak most legalább Civitavecchiáig s fuljanak mind a tengerbe, ők és a Szentjük!

— És hát? — kérdezte a korcsmárosné. — Hát tulajdonképen hová ment?

— Menjen a pinczébe s keresse ott, — felelte a vasutas — mert a flaskónk üres s még szomjasak vagyunk.

II.

— Ha így folytatod, --- kiáltott föl Carlino, mikor hallotta, hogy nővére a kalapját, a prémes kabátját s keztyűjét kéri — ha egész nap magamra hagysz: esküszöm, hogy visszatérünk a Diedo-villába. Ott legalább nem fogsz tudni hová menni.

El akarom hozzád küldeni Chizeot — válaszolta. — Két órákor csöngetnek a Regina-fogházban s utána hozzád jön. Isten veled!

S lement, a nélkül, hogy fivérének időt adott volna a feleletre. A kocsija várta. Az inasnak megadta a belügyi államtitkár czimét s fölszállott.

Szombati nap volt. Jeanne napok óta nem aludt s alig evett. Kedden este Albacinánétól megtudta, hogy mivel fondorkodnak Péter ellen s hogy férjét, az államtitkárt meghívta a miniszter, hogy együtt tárgyaljanak azzal az emberrel, a kitől annyira fél s a kit annyira gyűlöl a pápa udvara, az az intransigens töredék, a mely uralkodni akar a Vatikánban. Sietett Noémihez, megíratta vele azt a levelet, megtelephonálta egy fiatal titkárnak, a ki imádója volt, hogy jöjjön a Grand Hôtelbe s őt bízta meg, hogy olyan embert találjon, a ki Benedeknek átadhassa a levelet, mert esetleg nem volt elegendő idő azt a Magda-villába küldeni. De azt is tudta s ezt Noémi mondotta meg neki, hogy Pétert láz gyötri. Arra is gondolt, hogy a miniszterium kapujához küldi kocsiját az inassal, a kit Maironi a Diedo-villából ismert. Ez ügyetlenség volt, de mit törődött vele? Semmi-vel sem gondolt, csak azzal a drága étellel. Nena marchesa halálhírért ugyanaznap este kapta meg, a levelek utolsó kézbesítésénél. Azt kívánta, hogy Péter nyomban megtudja,

hogy azonnal imádkozhassék a szegény halottért. Különös dolog, de igaz volt: szinte átömlött belé, elfeledve önmagát, saját hitetlenségét, hogy érezze: vajon mit kell éreznie és óhajtania neki hitével. Még azon az éjjel beszámolt neki az inas küldetéséről. Mint egy kísértetet, mint egy hullát irta le neki Maironit. Kétségbeesett. Tudott az összeütközésről Mayda tanár és menyje között; tudta, hogy a tanárt nagyon gyakran hívták Rómán kívül, nagy sebésznek tartotta, de nem elsőrangú orvosnak; elgondolta, hogy távollétében az ifjú úrhölgy semmi tekintettel, egyáltalán semmi figyelemmel nem lesz a beteg iránt. S megtudta, hogy csak három napot szándékozik neki engedélyezni a közbiztonsági főigazgató. Továbbra nem volt lehetséges Pétert a Magda-villában hagyni! El kell őt vinni! Rejtekhelyet szükséges neki találni, a hol nem fődözhetik föl se a rendőrség, se a csendőrök, a hol tisztességes ápolásban, teljes gondozásban részesülne, kitűnő orvosnak vezetése alatt!

Arra nem gondolt, hogy Selváéktól kérjen tanácsot. Noéminek sem szólt arról a szándékáról, hogy kocsiját a miniszterium elé küldi. Az az eszméje is támadt, hogy azt javasolja nekik, hogy Pétert fogadják házukhoz, de ez az eszme nem tetszett előtte jónak; nagyon is tudtak Péter és Selva János viszonyáról, úgy hogy ez a rejtekhely nem látszott alkalmasnak. Ezt az okos megállapodást azonban a Noémire való rejtett féltékenység sugallta, olyan féltékenységgel, a melynek különleges jellege volt, nem erőszakos, nem szenvedélyes féltékenységgel, mert Noémi nem olyan érülettel szerette Pétert, a milyen az övé volt; féltékenysége azonban szinte gyötrőbb volt, mert megértette, hogy Péter esetleg tetszését találja Noéminek mystikus érzelmvilágában, a milyen érzelmekre ő képtelen volt s azért is volt féltékeny, mert tulajdonképen nem volt alapos oka, barátnőjének viselkedését fájlalni, neki szemrehányásokat tenni, ellene kitörni.

Egy másik alkalmas rejtekhely kínálkozott neki egy öreg szenátornak, ismerősének lakásában, a ki atyjának benső barátja volt, nagyon vallásos ember s telve odaadó csodálkozással Maironi iránt. Ehhez az eszméhez ragaszkodott. De ha a szenátorhoz fordul, hogy ne kérjen kisebb

dolgot, mint hogy beteg embert fogadjon házába, a kit hozzá még az elfogatás veszedelme is fenyeget, a maga buzgóságát igazolni illenék. Jeanne maga nem szerepelt Péter tanítványai között s a szenátor teljességgel nem ismerte a multját. De nevét, azt ismerte Noémi; ő volt az a fehérhajú és vörös arcú öreg úr, a ki a Vita-utczai összejöveteleken gyakran jelent meg; Noémi és ő sűrűen találkoztak «a katakombában.» Jeanne azonnal írt neki, tudtára adva, hogy Noémi barátnőjének nevében teszi, a kinek ehhez nem volt bátorsága; előtérbe állította egészségének állapotát s a körülményeket, a melyek e tekintetben sürgősen követelik Maironinak távozását a Magda-villából; az elfogatás veszedelmét elhallgatta, kifejtette barátnőjének kérelmét; hozzátette, hogy a betegnek állapota nagyon sürgőssé teszi a dolgot; hogy ha a szenátor beleegyezik, arra kérte, hogy a levél átadójának Maironi számára névjegyét adja oda, rajta néhány szóval, a melyben följánlja neki lakását. S befejezte a levelet, kérve őt, hogy a nap folyamán találkozzanak a szenátus palotájában és egyúttal arra is kérte, hogy minderről hallgasson. Majd Noéminek is írt, értesítette, hogy mit tett az ő nevében, megbízta, hogy vegye rá sógorát erre: ha a szenátor tényleg megírta névjegyét, üljön nyomban kocsira s az említett névjegygyel jelentkezzen a Magda-villában; beszélje rá Maironit, hogy az ajánlatot fogadja el s Mayda tanárt, hogy villájából engedje távozni, politikai ürügyre hivatkozva. Mire két levelét megírta, aggasztó tünetekkel annyira elgyengült, hogy komornája megijedt. Carlinót nem keltette föl, mert Jeannenak volt még ereje ahhoz, hogy ettől hevesen eltiltsa, de úrnője tudta nélkül hívatta az orvost. Az orvos is megrettent. Carlinót látogatva, tudta hogy az úrhölgy ideges; de sohasem esett meg vele, hogy ilyen állapotban lássa, mereven, hullaszerűen megszólalásra képtelennek. A roham reggeli hat óráig tartott. A javulásnak első jele az volt, hogy Jeanne az óra után tudakozódott. A komorna már ismerte s ezt suttogetta az orvosnak: jobban van, majd hangosan szólott:

— Hat óra, asszonyom!

Ez a szó csaknem csodásan hatott. Jeanne, a ki az ágyban feküdt, a nélkül, hogy levetköztették volna, fölült, tekintete ugyan zavaros volt, de tagjainak és hangjának ura

maradt. Rögtön aggódva kérdezősködött Carlino után. Carlino aludt, semmit nem hallott, semmit nem tudott. Föl-
lélekzett s mosolyogva szólott az orvoshoz:

— Most elkergetem önt.

S nem lett addig békessége, a míg csak az orvos el
nem ment.

A komorna a vetköztetéséhez fogott; előbb ostobának
tetette magát, majd mentegetőzött, csaknem sírva:

— Oh, — mondotta a leány — ön előbb el akarja
küldetni azokat a leveleket! Igen, igen, csak küldje el azo-
kat a csunya leveleket, a melyek az én úrnőmnek annyi
bajt okoztak!

Jeanne megcsókolta őt. Ez a leány imádta, s ő is jó-
akarattal volt hozzá, néha úgy bánt vele, mintha valami
kedves kis bohó nővére lett volna.

A két levelet borítékba tette, a komornának meghagyta,
hogy hívja az inast, ennek utasításokat adott: béreljen egy
kocsit, menjen... szenátor úrhoz, a Polveriera-utca 40. szám
alá, adja át a hozzá intézett levelet s várjon a feleletre. Ha
azt válaszolná neki, hogy feleletet nem kap, térjen vissza
a Grand Hôtelbe s tegyen jelentést. Ha azonban a szená-
tor úr egy névjegyet ad át neki, ezt a másik levéllel vigye
el Selváékhoz az Avenula-utczába. Egy órával később az
inas jelentette, hogy mindent elvégzett; két órával később
a szenátornak egy levele értesítette Jeannet, hogy Benedek
már a lakásán van. Késő délelőtt eljött Noémi. Jeanne
végre megpihent. Noémi várt, a míg fölébred; elbeszélte
neki, hogy sógora nyomban a Magda-villába ment, hogy
a tanárt nem találta ottan, a ki éjjel után fél órával
Nápolyba utazott; hogy Maironi nyomban elfogadta a sze-
nátor ajánlatát; hogy ismerve e hölgynek hangulatát, János
nem tartotta alkalmasnak, hogy csak valamit is tudomására
hozzon a fiatal Magda úrnőnek; hogy Maironit nagyon
gyöngének találta, de legalább láza nem volt. Ezért bizo-
nyos volt benne, hogy nem fog szenvedni az Aventintől a
Polveriera-utczába való átszállítástól. Az a derék kertész
könnyek közt jól betakarta egy vastag pokróczba. Jeanne
talán csalódott, de úgy tűnt föl előtte, mintha Noémi, bár
meleg érdeklődéssel volt iránta, mikor neki Péterről beszélt,
bár sok tekintettel volt az ő érzelmeire, mégis a régitől

előtő hangon szólott volna, mégis olyan barátnőnek mutatkozott előtte, a ki nem beszélt ugyan más hangon, de valami idegenszerű vonást árult el lelkéből. Azt óhajtotta talán, hogy Pétert a Selvák házába hozzák? Valószínű.

Ettől a szerda reggeltől kezdve tovább örökös futkosások következtek. A szenátusnak palotájában, a Palazzo Madamában mosolyogtak a tiszteletreméltó fehérhajú és vörösarcú kartárson, a ki a távirati teremben mindennap egy szép és elegáns hölgynek látogatását fogadta. A szenátusból Jeanne a Grand Hôtelbe sietett, hogy Carlinónak beadja orvosságát: a Grand Hotelből az Avenula-utczába, hogy híreket közöljön és kapjon; vagy a Tre-Pile-utczába futott, hogy a szenátor orvosával találkozzék, a ki Pétert kezelte. Napközben ide s tova járt, éjjel sírt. Aggódásteli könnyeket sírt érte, mert lappangó és legyőzhetetlen betegség emésztette s újra elhatalmasodott rajta a láz huszonnégy órai tökéletes láztalanság után. Másfajta könnyek, haragos könnyek is lepték meg a vádaskodásokért, a melyeket ellenségei terjesztettek Péter tanítványai és barátjai között s nem mindenki utasította vissza őket. Erről Noémi értesítette. A rágalmakat, a melyek Péter állítólagos jennei szerelmeire vonatkoztak, nem hitték el, de e helyett sokan elhitték, hogy Rómában titkos viszonya van egy férjes nővel, annak nevét azonban senki nem tudta. Azt sem hitték, hogy annyira bűnös viszony volna az, mint a milyennek a rágalmazók föltüntették. Leghívebb követői még abban sem hitték, hogy az a viszony eszményi volt, ők azonban kevesen voltak. Egy alkalommal Noémi, mikor Jeannet értesítette bizonyos elpártolásokról, bizonyos elhidegülésekről, hirtelen sírásban tört ki. Jeanne fölháborodott, épen besötétedett s barátnőjének szemeiből akkor olyan könyörgő félelmet olvasott ki, hogy haragos féltékenységeről a névtelen indulatoknak olyan áradatára csapott át, hogy karjait kitárta s kebléhez szorította. Ez péntek este történt, azon este, a mikor a Maironi számára engedélyezett három nap lejárt, hogy Rómából távoznia kell. Szombaton dél felé Jeanne levelet kapott Albacinánétól. Az államtitkár felesége Jeannet lakásán két órára várta. E meghívás miatt történt, hogy kevéssel két óra előtt elkoeszített, nem törődve Carlino handabandázásával.

Mihelyt a kocsi elindult, Jeanne fölemelte fátyolát, elővette a levelet karmantyújából s ráhajtva szép halavány arczát, rászegezte szemeit, nem mintha olvasni akarta volna, nem mintha a nagyon egyszerű és világos értelmét kutatta volna, hanem arra gondolt, hogy Albacinánének mi mondani valója lehet számára s elképzelt minden lehető dolgot. Vajon azt határozták-e el, hogy Maironit békében hagyják? Vagy a rendőrség felfedezte-e a rejtekhelyét s készülni szándékozott az elfogatásához?

— Bizonyosan ez volna a legrosszabb! — mondotta magában Jeanne. — Oh, Istenem!

S egy pillanatra megfeledkezve magáról, karmantyúját arczához emelte, homlokához nyomta. Ah, talán nem, talán még sem! Hirtelen fölemelve fejét kinézett, mintha valakit látott volna. A kocsi gummikerekein csendesen és gyorsan robogott. Ismét találgatásaiba fogott s annyira beléjük merült, hogy csak akkor vette észre, hogy a kocsi megállott, a mikor a komornyik már kinyitotta a kocsiajtót.

Albacinánével a lépcsőn találkozott, épen el akart hazulról távozni. Jeannenak azonnal vele kellett mennie. Azonnal? S hová kell indulniok? Igen nyomban, rögtön Jeanne kocsijával, mert Albacináné ebben a pillanatban nem rendelkezhetett a magáéval. S Albacináné maga adta meg Jeanne inasának a czimet, a mely ismeretlen volt Jeanne előtt s nagy távolságra esett. Majd az uton megmagyarázza a dolgot. S a kocsi újból zajtalanul és gyorsan robogott gummikerekein. Ah, Albacináné elfelejtett magával névjegyet hozni! A kocsit megállította, de azután órájára nézett, látta, hogy sok időt vesztenek; menni kell! Jeanne háborgott türelmetlenségében. Tehát, tehát? Hová mennek? Nos... bibornokhoz mennek... Jeanne megrázódott... bibornokhoz? A bibornokról az a hír járt, hogy a legvadabb intransigensekhez tartozik. Albacinánének föltétlenül beszélnie kellett vele s negyed órával később nem találta volna többé otthon. Ah, micsoda összezavarodása a dolgoknak. Egy-két szóval nem magyarázhat meg mindent. Magától értetődik: a látogatás célja mindig az, a miért Albacina Rosetta, a kegyelmes asszony három napja dolgozik, bevallott érdeklődéssel a jennei Szentnek eszméi és személyisége iránt s a be nem vallott gyönyörűségével a miatt,

hogy alapos cselet szöhet, a nélkül, hogy összeütközésbe kerülne saját lelkiismeretével. Nagyon megszerette Jean-net Vena di Fonte Alté-ban, semmit nem tudva a multjáról. S most sem tudott semmit. Csak gyanította, hogy szerelmes a Szentbe, de föltette, hogy ez csak mystikus szerelem, a mely akkor keletkezett, midőn a Vite-utczai katakombában hallotta őt beszélni. Bizonyos volt benne, hogy neki része volt az ő eltűnésében a Magda-villából, hogy ismeri rejtekhelyét s nem akarja elárulni, mert megigérte az ő barátjainak, hogy titkolni fogja. Mert Jeanne keveset bízott abban az úrhölgyben, a kit könnyelműnek tartott s a kiről nem tudta elfelejteni, hogy felesége egy hatalmas ellenségnek s azért ismételtlen eltitkolta előtte a rejtekhelyet. Jean-nak ez a kevés bizalma némileg bántotta, mert végre is ő, donna Rosetta, egy excellentiás úrnak a felesége, sokkal többet tett koczára; de mostan hiúsága volt a játékba keverve, a melynek czélja az volt, hogy a jennei szent háboríthatlanul maradhasson Rómában s ő erősen el volt határozva, hogy a játékot tovább folytatja. Fehát az eseményeknek nagy összezavarodása következett be. Közben, legalább péntek estéig a rendőrség nem fődözte föl a Szentnek menhelyét. Azt igen, azt gyanította, hogy Rómában van. Erre donna Rosetta szünetet tartott, remélve, hogy Jeanne szól valamit a dologhoz. Semmit sem szólt. Szavait folytatva megengedte, hogy férje gyanakodhatik az ő kéz alatti tevékenységére s nem egészen őszinte vele szemben. Ez azonban nem valószínű. Ha férje nem beszélt vele őszintén, ezt donna Rosetta nyomban észrevette. Egyébként másokon is észrevette. Férjét illetőleg azonban csalódott donna Rosetta. A Braschi-palotában, a belügyminisztériumban már szerda este óta tudták, hogy Maironi hol van, de nem akarták megmondani s az államtitkár még kevésbbé bízott feleségében, mint Jeanne.

De a legalaposabb hírek a Vatikánból jöttek. Elbeszélék a pápának a Marmorata-utczában történeteket s ő szentsége nagyon fölháborodott a kormány ellen, mert elhitették vele, hogy a kormány ebben az ügyben a szabadkőműves gyűlölködés eszköze a pápának egy kedves embere ellen. A pápa környezetében a vélemények megoszlottak. A legvakbuzgóbb intransigensek, a kik ellenségei voltak a bibor-

nok-államtitkárnak, pártolták a Quirinálnak kellemetlen ki-nevezést a turini érseki székre s helytelenítették a titkos alkudozásokat az olasz kormányval. Az intransigensek vezére, ő eminentiája szerint, a kit donna Rosetta épen meg akart látogatni, más eszközökhöz kellene nyulni, hogy a szentatyát elvonják egy rationalista embernek dögleletes befolyása alól, a ki hozzá mysticismussal van bemázolva. Ezeket a dolgokat Albacináné Marinier főtisztelendő úrtól hallotta, a ki az ő szalonjában szellemesen mosolygott rajtuk. Hallani kellett volna, hogy mennyi mérges vádat, milyen mesterkedésekkel szórtak el az intransigensek, a kik abban mindnyájan megegyeztek, az ellen a nyomorult mystikus rationalista ellen, a ki fölött az a genfi pap épen úgy mosolygott, mint ellenségei fölött!

Ujdonságokról lehetett hallani a belügyminiszteriumban is. Micsoda híreket? Donna Rosetta épen felelni akart, a mikor a kocsi egy nagy kolostor előtt állott meg. Itt lakott a bibornok. Az államtitkárné ő excellentiája maga szállt ki a kocsiból. Jeanne látogatására a bibornoknál nem volt szükség, sőt alkalmatlan lett volna. Más helyen szükség volna rá. Jeanne a kocsiban várakozott, boszankodva, hogy még mindig nem tudja ennek a látogatásnak indokát, annyi szószaporítás után. Öt, tíz percz mult el, Jeanne a sarokból, a hová gondolataival visszavonult, némileg fölemelkedett s nézte a kolostor kapuját: vajon megjelen-e már donna Rosetta? A csendes utcán nagyon kevés gyalogló járt lassan s betekintettek a kocsiba. Jeanne szinte bántva érezte magát, hogy ezek a gyalogjárók olyan nyugodtak. Ah, Istenem s ő, s ő? Az orvos hét órára jelentést ígért neki a Grand Hôtelbe. Még három óra sem volt. Több mint négy óra hosszáig kell még várnia. S mit fog mondani a jelentés? Annyi futkosás, annyi tárgyalás, annyi cselszövés, annyi mindenféle dolog s mi fog azután történni? Istenem, Istenem s azután? Ajkába harapott, zokogását visszafojtotta. Ah, végre előkerült donna Rosetta. A komornyik kinyitja a kocsi ajtaját s az utóbbi hagyja meg:

— A Braschi-palotába!

S beszáll a kocsiba, egy könyvecskét a lábaihoz dob, haragosan tisztogatja az ajkát illatszeres zsebkendőjével, a helyett, hogy beszélne: fölháborodással mondja el, hogy

a bibornok kezét meg kellett csókolnia s hogy olyan kevéssé volt tiszta. De a látogatás jól sikerült. Ah, ha tudná a férje! Valósággal szörnyű dolgot vállalt magára. A hírhedt bibornok ugyanaz volt, a ki egy alkalommal Selva Jánossal találkozott Subiacóban, a Santa-Scolastica monostor kolostorában s rátámadt, elnevezte őt a szent dolgok megszenteltelenítőjének s azt ígérte neki, hogy a poklok fenekére kerül, sőt *még mélyebbre*. Donna Rosetta pedig föltüzelte, hogy meghiusítsa a Vatikán és a belügyminisztérium titkos alkuját; elbeszélte neki, hogy egy nagyon előkelő apácza pártfogolta a Vatikánnak kiszemelt emberét, a ki kellemetlen a Quirinálnak. Ez az átkozott bibornok, a kivel ő egy francia főpap szalonjában ismerkedett meg, csak azt felelte a bevezető szavakra, a maga se francia, se olaszos kiejtésével:

— *C'est vous qui me dites ça? C'est vous qui 'me dites ça?*

S tényleg donna Rosetta nevetve válaszolta:

— *Oh c'est énorme, je le sais!*

Olyan tárgyalás volt, a mely férjének excellentiás voltába kerülhetett volna. De azután ő eminentiája csaknem megígérte neki, hogy a nagyon előkelő turini apácza óhaj-tása teljesedni fog s így szólott:

— *Ce sera lui, ce sera lui!*

Végezetül ezt mondotta neki:

— *Comment donc, madame, avez-vous épousé un francmaçon? Un des pires, aussi! Un des pires! Faites lui lire cela!*

S adott neki egy könyvecskét a szabadkőművesek pokoli tanairól és elkerülhetetlen elkárhozásáról. Az a könyvecske volt, a melyet Albacináné a lábaihoz dobott, mikor a kocsiba szállt.

— Ugyan képzeljük el, — mondotta — vajon férjem elolvassa-e ezt a szemetet?

De Jeanne mit törődött ezzel? Jeanne türelmetlen volt, hogy a belügyminisztériumbéli híreket hallja. S most hová mennek, a belügyminisztériumba? A miniszterhez vagy az államtitkárhoz?

Az államtitkárhoz mentek, donna Rosetta férjéhez. Donna Rosetta mindeddig elhallgatta tervét s látogatása-

nak tárgyát, hogy Jeannenak ne maradjon ideje védekezni vagy alaposan előkészülni. Az államtitkár ő excellentiája tudott feleségének barátságáról Dessalle úrhölgygyel s Dessalle úrhölgy barátságáról Selváékkal, a kik a maguk részéről annyira vonzódtak Maironihoz. Megmondotta feleségének, hogy közvetetlenül akar beszélni ezzel az úrnővel s ezélja van vele, a mit el akar hallgatni. Három óra után várni fogja a minisztériumban. Felesége elhozhatja magával, a nélkül, hogy jelen legyen a beszélgetésen. Jeannenak első gondolata az volt, hogy ezt az ajánlközást ridegen visszautasítja. Donna Rosetta könnyen beszélte rá, hogy szándékát megváltoztassa. Azt nem mondhatta meg, hogy férjének micsoda tervei vannak, ezekről nem tudhatott; de szerinte bolondság volna el nem menni, őt meg nem hallgatni, mert Jeannet semmi veszedelem nem érheti s semmire sem fogja magát kötelezni. Jeanne megadta magát, jóllehet Albacinánénak ilyen fontos dolöghban szándékos hallgatása az utolsó perczig megrémítette, mint az olyan beteg, a kinek sok tréfás szó elhangzása után bejelentik, hogy híres sebész fogja meglátogatni s nem fog többet tenni, csak megnézi.

— Nem tanácsolnám önnek, hogy magányosan menjen hozzá — fejezte be Albacináné mosolyogva. Az ajtónállók annyi hölgyet láttak ott bizonyos miniszterek és viceminiszterek idejében. De ott leszek én is, a kit ismernek a minisztériumban s azután, a mi másszor megtörtént, most már nem történik meg.

Albacina államtitkár a miniszternél volt. Egy képviselő, a kit akkor szólítottak föl a belépésre, fölismerete donna Rosettát s ajánlközött, hogy férjének bejelenti. Csak néhány szóra megy be s nyomban kijön. Tényleg őt percz után a nagyságos képviselő kijött Albacinával együtt, a ki fölkérte Jeannet, hogy vele a miniszterhez menjen. A két hölgy nem remélte ezt s donna Rosetta megkérdezte férjétől: vajon nem ő akar-e beszélni Jeanne-al. Ő excellentiája nem esett zavarba ilyen csekélység miatt, nagyon sommásan búcsúztatta el feleségét s hirtelenében magával vitte Dessalle úrhölgyet a miniszterhez. A zavarba jött, szinte megsértett hölgyet bemutatta fölebbvalójának.

A miniszter a legtiszteletteljesebb udvariassággal fogadta,

a szigorú erkölcsű férfiú módjára, a ki tisztelni szokta a nőt, de távolságban tartja magától. Ismerte Dessallet, a bankárt, Jeanne atyját s nyomban róla kezdett beszélni:

— Olyan ember volt, — mondotta — a kinek sok aranya volt a vasszekrényeiben, de a legtisztábbat lelki ismeretében tartotta!

Hozzátette, hogy ez a rá való emlékezés bátorította föl arra, hogy egy nagyon gyöngéd dolog megbeszélésére hívja meg őt. Mihelyt elmondotta ezeket, sőt miközben beszélt, Jeanne biztossággal érezte, hogy ez az ember ismeri multját. De nem állhatott ellent, hogy lopva ne tekintsen az államtitkárra. Szemeiből olvasta ki, hogy ő is ismeri, de az államtitkár tekintete zavarta és izgatta, a miniszteré azonban atyai lelket árult el. A miniszter Selva Jánosról kezdett beszélni, a kit bőséges dicséretben részesített. Sajnálatát fejezte ki, hogy nem ismeri személyesen. Elmondta, hogy tudja, hogy Jeanne barátja a Selva-családnak. Hozzája fordul, hogy barátjaira bizzon egy fontos küldetést, a melyet bizonyos embernél teljesítsenek. S Maironiról beszélt, mindig arra lévén gondja, hogy Selváékat Maironi és Jeanne mellett emlegesse, hogy így minden lehetőségét elkerülje annak, mintha az egyik és a másik között közvetlen összeköttetést tenne föl. Jeanne hallgatta, feszülten figyelt szavaira, megoszolva figyelme és azon törekvés között, a mely szintén nagyon élénk volt, hogy okos, meggondolt nyilatkozatra készüljön elő, valamint azon boszankodás között, a melyben részesítette az apró, metistophelesi Albacina jelenléte. A miniszter beszédje különbözött attól, a milyent kezdetben remélt; jobb volt, de inkább zavarba ejtette. Megmondotta neki, hogy nem mint miniszter beszél, hanem mint barátja, hogy előtte nem akar titkolódní, hogy bizonyos árnyékoknak teljességgel nem volt testük; hogy se miniszterek, se hatóságok, se közbiztonsági tisztviselőknek teljességgel nincs mit foglalkozniok Maironi úrral, a ki tökéletes szabadsággal rendelkezhetik magáról és semmit sem kell tartania szülővárosának igazságszolgáltatásától, meggyőződvn bizonyos vádak alaptalanságáról, a melyeket vallási gyűlölködésből emeltek ellene; hogy nagy rokonszenvvél viseltetik Maironi úr vallási eszméi iránt s szintén nagy becsüléssel apostolkodó törekvései iránt. Selva úrnak

azonban meg kell őt győznie, hogy éppen magának apostolkodásának érdekében alkalomszerű volna, habár csak rövid időre is távoznék Rómából, a hol vallási programjának ellenségei rágalmak segítségével olyan harcztot folytatnak ellene, hogy hamarosan, elkerülhetetlenül magára fog maradni, tanítványok nélkül. Erre a miniszter, azt gyanítván, hogy Jeanne-nak is kedves dolgot cselekszik, újból hangoztatta vallásos érzületét. Tragikus elvakultság — gondolta magában a hölgy. A miniszter remélte, hogy a közeli jövőben Maironi úr korlátlanul gyakorolhatja befolyását a legfelsőbb körökben; sok előjelt lát, hogy abban a légkörben legközelebb átalakulás várható s nemsokára az intransigensek kegyvesztettek lesznek, de jelenleg kíváncsós, hogy visszavonuljon. Ez az ő baráti s mégis sürgető jó tanácsa, a melyet kiváló barátnője útján óhajt hozzá eljuttatni. Elfogadja Dessalle úrhölgy, hogy ilyen értelemben befolyásolja jeles barátját?

Jeanne remegett. Vajon megbízhatik-e? Talán olyan dolgokat mondana el, a melyeket ők nem is tudnak s csak tőle akarják megtudni? Akaratlanul az államtitkárra tekintett s a szemei olyan világosan beszéltek, hogy legalább is hamarosan kellett magát elhatároznia.

— Asszonyom, — mondotta szokott gúnyos mosolyával — látom, hogy ön fölöslegesnek tartja jelenlétemet. Nem is szükséges s megyek, hogy kíváncságának eleget tegyek, mert igazolt és érthető óhajlás ez.

Jeanne elpirult s ő ezt észrevette; tetszelgett magának abban, hogy megsértette a rejtett vonatkozással, a melyet utolsó szavai árultak el s még inkább csipős megjegyzése.

— De — tette hozzá hasonló mosolylyal — nem megyek el a nélkül, hogy becsületszavamra nem állítanám, hogy feleségem önnek leghívebb barátnője, hogy az ön rovására előttem sohasem volt indiscret; valamint hogy ugyanezen tárgyban én sem nyilatkoztam soha sem feleségem előtt.

Mikoi ilyenformán boszut állott, az emberke eltávozott s Jeannet szerfölötti izgatottságban hagyta. Istenem, hát tulajdonképen azt akarják, hogy ő beszéljen Péterrel? Fölteszik, hogy találkozik vele s ők is azt gondolják, hogy Péter életszentsége képmutatás? Erejének végső megfeszité-

sével visszanyerte önuralmát s a miniszter komoly, szomorú és tiszteletteljes tekintetében keresett megnyugvást.

— Beszélni fogok János úrral — mondotta. — De azt gyanítom, — folytatta habozva — hogy Maironi úr beteg, hogy nem utazhatik el.

Maironi nevét említve, arcza lángvörös lett. Sokkal jobban érezte ezt, mint a mennyire észrevehető volt. A miniszter azonban észrevette s a segítségére sietett.

— Esetleg, asszonyom, — úgymond — attól tart, hogy barátjait, Selvákat kellemetlen helyzetbe hozza. Ettől ne féljen. Először is ismétlem önnek, hogy Maironi úrnak senkitől nincs mit tartania s hozzá teszem, hogy mi mindent tudunk. Tudomásunkra jutott, hogy Rómában van; hogy még néhány órán át egy szenátornak vendége a Polveriera-utczában. Azt is tudjuk, hogy beteg, de azért képes útra kelni; sőt megmondhatja Selva úrnak, ha akarja, hogy közmunkaügyi kartársamtól külön kocsiszakaszt eszközölök ki számára.

Jeanne reszketett, szándékozott őt félbeszakítani, hogy azt mondja neki: Még néhány órára? Alig tudott magán uralkodni s elbúcsúzott, hogy a szenátusba siessen, megtudni, hogy mi történt?

— Selva úr talán még nem tudja — tette hozzá a miniszter, az ajtóig kísérve őt — de a szenátor, nem tudom, micsoda rokonait várja s többé nem tarthatja lakásán Maironi urat. Fölötte sajnálja. Nagyon derék ember! Régi jó barátok vagyunk.

Jeanne megborzadt, hogy belelátott a valóságba. A Brascchi-palotában eszelték ki, hogy a szenátor Pétert eltávolítsa; ilyen módon is ki akarták őt szorítani Rómából. De lehetséges-e az, hogy erre a szenátort rá tudták venni? Kiadni útját egy betegnek ebben az állapotban? Beszállt kocsijába, elvitette magát a Madame-palotába, a szenátor után tudakozódott. Nem volt ott. A teremőr, a ki azt válaszolta neki, egy keveset zavarba jött, így tűnt föl neki. Talán utasítása volt? Nem merte folytatni a kezdezősködést, csak névjegyét hagyta hátra azzal a kéréssel, hogy ebéd előtt este a Grand Hôtelbe jöjön. Ő maga fölindultan tért vissza a Grand Hôtelbe, egyben zokogott a lelke s lába fejével eltaposta a szabadkőművesség ellen szóló kis köny-

vet, a melyet donna Rosetta ott féléjtett. Szerette volna, ha a két rókaszőrű ló repülne. Háromnegyed öt volt s mindennapi kötelességeül az jutott, hogy fél ötre elkészítse Carlino orvosságát.

III.

Fél órával előbb, hogy visszatért a Grand Hôtelbe, odaérkeztek Selva János és Mária. Ugyanakkor jött a fiatal Leyni is, a ki szintén Dessalle úrhölgy után jött tudakozódni s a találkozástól meglegedettnek látszott, bár az nem volt örvendetes. Mikor meghallotta, hogy Dessalle úrnő kikocsizott, a három látogató a társalgó teremben szándékozott rá várakozni. Selváék még szomorúbbaknak látszottak, mint Leyni.

Némi hallgatás után Mária megjegyezte, hogy negyed öt van s hogy Jeanne nem késheik sokáig, mert minden nap fél ötkor dolga van fivérénel. Leyni kérte, hogy mutassák be neki, mikor megérkezik. Hírei vannak számára, pedig nincsen neki bemutatva; egyébként olyan hírek ezek, a melyek Benedek barátjainak, tehát Selváéknak is szólnak. Mária megrázkódott.

— Hírek róla? — szólott hevesen. — Benedekről?

Leyni ránézett, meglepetve ettől a hevességtől, a válaszszaal némit késve. Nem, nem Benedek üzenete volt, de a hírek rája vonatkoztak. Minthogy Dessalle úrhölgy minden pillanatban megérkezhetett s minthogy nem annyira rövid, nem annyira egyszerű hírről volt szó, alkalmoszerűnek tetszett neki, hogy a megérkezése előtt ne szóljon róla. Majd naívu az kérdezte: vajon érdeklődik-e olyan nagyon Dessalle úrnő Benedek sorsa iránt, hiszen soha sem látták őt a Vita-utczai összejöveteleken s ennek az utcának még a híréet sem hallotta.

— De ön — szólott Mária — miért hiszi, hogy érdeklődik iránta?

— Eh, — válaszolta Leyni — az ő számára, rá vonatkozó hírei vannak, tehát érteni fogja!

Leyni korlátlan hódolattal viseltetett Benedek iránt s soha sem hitt volna a rovására forgalomba hozott rágalmaknak, mindig szenvedélyes fölháborodással utasította őket

viszsa. Nem engedte mesterére mondani, hogy akár bűnös szerelmei, akár eszményi szerelmei volnának. Mikor azt a kérdést tette, elméjén nem villanhatott át a gondolat, hogy Dessalle úrnő és Benedek között egy be nem vallható viszony állott fönn. János félbeszakította a beszélgetést, azt mondván, hogy Jeanne még sokáig késhetik s közben Leyni elmondhatja hireit.

Leyni hozzáfogott.

Meglátogatta Benedeket. Mikor a San-Pietro in Vincoli templom mellett a Polveriera-utczába ért, fölismert két sétáló áruhás rendőrt. Csalódott, de lehet, hogy történt is valami. A dologról mégis meg kellett emlékezni. A szenátor, nyomban hogy meglátogatta, dolgozószobájába kérte őt. Itt nagyon udvariasan beszélt, de észrevehető zavarban volt s azt mondotta neki, hogy örül, hogy épen most látja vendégének egy barátját. Benedeknek szerencsére nincsen láza s szerinte útban van meggyógyulása felé. Egy távirat azonban arról tudósította, hogy hamarosan megérkezik egy öreg nővére; lakásában csak egy hálószoba van a magáén s a családjáén kívül; lehetetlenség reá nézve, hogy nővérét szállodába küldje s most már azt sem teheti, hogy táviratozzon neki, hogy későbben jöjjön, mert már úton van; ennél fogva . . .

A szenátor Leynire bízta, hogy levonja a következtetést. Leyni, a ki néhány szíves barátjával egyetemben be volt avatva a Benedek elleni cselszövések titkába, megrettent. Mit válaszoljon? Hogy csak a szenátor úr a maga házában? Talán ez volt az egyedül lehetséges válasz. Leyni tapintatosan ki merte fejezni azt a kételyét, hogy az átszállítás végzetessé válhatik a betegre nézve. A szenátor az ellenkezőről volt meggyőződve, sőt azt hitte, hogy a levegőváltozás nagyon hasznos lehet neki. Az orvossal még nem beszélhetett, de nem kételkedett ebben. Sorrentót ajánlotta. Minthogy Leyni sem többet nem tudott mondani, se nem mozdult, a szenátor bucsut vett tőle s kérte őt, hogy nevében menjen el Dessalle úrnőhöz a Grand Hôtelbe, a kinek a kérelmére vette magához Benedeket s hívja föl, hogy gondoskodják róla, mert nővére ma este érkezik meg, tizenegy óra előtt.

Leyni azután Benedekhez ment. Istenem, milyen álla-

potban találta! Igen, talán láz nélkül, de tekintete, ábrázata haldoklóra vallott.

A fiatal ember elbeszélése közben könnyezett. Benedek nem tudta, hogy el kell távoznia. Elmondotta neki, de nem mint bizonyos, hanem csak mint lehetséges dolgot. Benedek hallgatagon nézett rá, hogy lelkében olvasson s aztán mosolyogva szólott hozzá:

— Börtönbe kell mennem?

Erre Leyni megbánta, hogy nem nyomban mondta el a teljes igazságot ennek az annyira erős s Isten akaratában olyan derűsen megnyugvó férfiúnak; erre a maga egészében juttatta tudomására a szenátorral való beszélgetését.

— Megfogta kezemet, — mondotta a fiatal ember a fölindultságtól szakadozó hangon — a magáéban tartotta, simogatta s szóról-szóra ezeket a szavakat mondotta: Rómából nem távozom. Azt akarod, hogy nálad haljak meg? Annyira megzavarodtam, hogy nem volt erőm válaszolni neki, mert még azt sem tudom: vajon az elfogatás veszélye nem fenyegeti-e tényleg, vajon a szenátornak elképzelhetetlen cselekedete nem épen ürügy arra, hogy elkerülje, hogy ne az ő házában fogják el, és hogyan lehetne őt egy másik menhelyre vinni, kijátszva a rendőrök éberségét. Megöleltem, néhány értelemnélküli szót hebegtem s elsiettem, ide futottam, hogy beszéljek Dessalle úrhölgygel. Talán ő jöhetne el a szenátorhoz s szándékától eltántoríthatná.

Selváék gyakran szakították félbe Leynit, a fölháborodás és meglepetés hangján. Mihelyt befejezte elbeszélését, ijedtükben elhallgattak. Mária szakította félbe először a csendet.

— Hogy az a Jeanne nem jön! — mondotta halkan.

Észrevétlenül jelt adott férjének s azt javasolta neki, hogy együtt nézzék meg: vajon nem tért-e még vissza, esetleg ezt elfeledték értésükre juttatni. Mikor a téli kerten átmentek, azt mondotta neki, hogy szükségesnek tartja Leynit fölvilágosítani, hogy tulajdonképen kicsoda Dessalle úrhölgy? Jeanne még nem érkezett haza. János a fiatalembert félrevonta, csendesén beszélt neki. Mária, a ki rá nézett, észrevette, hogy megrázkódott, hogy elsápad, hogy szemeit tágra mereszti; majd maga is szólt s kérdezett

egyét-mást. Ekkor lépett be Dessalle Jeanne sietve, mosolyogva.

A portás az orvosnak egy levelét adta át neki. Így szólt:

— Nem hiszem, hogy visszatérhetek. Ma reggel nem volt láza. Reméljük, hogy a roham nem ujul meg.

Jeanne nyomban megjegyezte, hogy többé nincsen szó arról, hogy a beteget máshová vigyék. Megölelte Máriát, kezét nyújtott Selvának, a ki bemutatta Leyninek. Azután mindnyájuknál kimentette magát, mert öt perczre távoznia kell. Fivére várakozott rá. Mihelyt eltávozott azzal az ígérettel, hogy rögtön visszatér, Leyni sietett újból félrevonulni Selvával. Mária ismét észrevette arcán az előbbi aggodalmat, látta, hogy sokat kérdez s hogy férjének feleleteire lassanként megnyugszik. Látta végül, hogy férje vállára teszi kezeit s mond neki valamit, a mit ő sejtett, valami titkos dolgot, a mit még Jeanne sem sejtett; megindulás, mély tisztelet kifejezését látta a fiatal ember szemeiben.

Inas lépett be, jelentette, hogy Dessalle úrhölgy az urakat szobájában várja. Nagy sürgős-forgás volt a szállodában. Ruhák suhogtak, suttogások hangzottak, tompa lépések haltak el a folyosók szőnyegein, halk, vidám, haragos, közönyös, hizelgő hangok röpködtek ide s tova, a lifteknél szóváltások támadtak. A hallgatag kis csoportban mind-egyiknek lelkében ugyanazt a keserű érzést váltotta ki a közönyös nagyvilági élet. Jeanne szalonjában volt, Carlino szobájának tőszomszédságában, a ki zongorán kísérte Chieco hegedülését. Elejök jött olyan mosolylyal, a mely a zenével, a régi olasz egyszerű és derüs zenével egyetemben, szivöket meghatotta. Némileg meglepettnek látszott, hogy Leynit is látja, a kinek látogatását nem várta. Azért kérte őket lakására, hogy fesztelenebbül beszélgethessenek; a helyett azt mondotta, hogy Chieconak hangversenyére akarta őket meghívni, hogy az ajtót kinyissák. Egyébként így is jól lehetett hallani. János azonnal megjegyezte, hogy Leyni lovagnak a szenátortól üzenete van számára.

— Míg önök beszélnek, --- mondotta — mi a zenét hallgatjuk.

S feleségével együtt magára hagyta Jeannet, a ki sápadt lett s minden erőfeszítése mellett is észre lehetett rajta

venni azt az aggodalmas kíváncsiságot, hogy hallhassa azt az üzenetet. Leülve melléje, Leyni halkan kezdett hozzászólni.

A hegedű és zongora scherzót játszottak együtt, egy passtoral-tétel fölött, telve naiv, vidám gyöngédséggel és enyelgésekkel. Mária nem tudta elnyomni ezt a suttogást: Istenem, szegényke! S férje nem tudott ellenállani, hogy le ne olvassa arczáról, a gyöngéd, vidám zene hangja mellett, Leyni elszomorító szavainak hatását. A fiatal ember arczát is megfigyelte, a ki az úrhölgyhöz szólva, gyakran rája nézett, mintha jelezné szomorúságát s tanácsot kért volna tőle. Jeanne földre szegezett szemekkel hallgatta. Mikorra befejezte, Selváékra nézett, szánalmasan fájdalmas nagy szemeivel, ránézett az egyikre, nézett a másikra, akaratlanul szólva némán: Ti tudjátok? Az egyiknek s másiknak is elszomorodott szemei azt válaszolták: Igen, tudjuk! A zene örömteljes hangba tört ki. Mária fölhasználta, hogy csöndesen azt mondja oda férjének:

— Vajon elmondotta-e neki azt is, hogy Rómában akar meghalni?

Férje azt felelte, hogy jobb volna neki azt megmondani, hogy ezt remélte is. Jeanne az ajtóra nézett, a honnan a zene zajongása hallatszott, egy keveset várt s aztán intett Selváéknak, hogy közelebb jöjenek hozzá; nyugodt hangon szólott. A szenátornak inkább Selváékat kellett volna értesítenie s ő nem érti, hogy miért fordult hozzá. Lássák most ők, hogy mit kellene tenni.

A zene elhallgatott, Carlino és Chiacio beszélgetését hallani lehetett. Leyni a maga lakását ajánlotta föl, legénylakása volt a Sant' Onofrióhoz fölvezető úton. De vajon kiadtak-e elfogatási parancsot? Ha végrehajtása miatt csak arra vártak, hogy Benedek távozzék a szenátor házából?

Jeanne nyugodtan tagadta az elfogatás lehetőségét. Selváék csodálkozással néztek rá, hogy olyan nyugodtságot tud magára erőszakolni. Jeanne egy idő óta föltette, hogy már tudják Benedek igazi nevét; hogyan nem szólta-e volna el magát Noémi. minden tilalom ellenére? S egy pillanattal előbb, mikor fájdalmas tekintetet váltottak egymással, ő és Selváék megértették egymást. János és felesége észrevették, hogy Jeanne hősiezen vett erőt magán, nem ő

miattuk, hanem Leyni kedvéért. S most János bizalmából Leyni is tudta a dolgot! Úgy tetszett nekik, mintha áru-
lást követtek volna el.

Bizonyosak voltak abban, hogy ha Jeanne azt mondja nekik, hogy nem hisz az elfogatás lehetőségében, akkor olyan okai vannak arra, a melyeket ők nem ismernek. Föl-
említették, hogy Benedek igénybe vehetné az ő vendég-
szeretetüket is. Jeanne rögtön azt válaszolta, hogy maga Benedek is adott kifejezést egy óhajlásának s hogy a San-
Onofrio-utca alkalmasabbnak látszott az Avenula-utczánál, olyan beteg számára, a kinek békességre van szüksége. Mégis ő szerinte nem lehet megengedni, hogy az átszálli-
tást az orvosnak kifejezett engedelve nélkül eszközöljék. Ebben mindnyájan megegyeztek. Selváék megbízták Leynit, hogy menjen el a szenátorhoz s mondja el neki, hogy Be-
nedek barátjai gondoskodtak számára egy másik menhely-
ről, de olyan föltétellel, hogy kezelő orvosa írásban hatal-
mazza föl őket az átszállításra. Mialatt János beszélt, a
szomszéd szobából hatalmas allegro zajgott át, tele lármá-
val és zokogással. Elhallgatott, nem akarván túlságos han-
gosan beszélni, hagyta, hogy elmuljon a gyötrően lármás
zenének rohama. S gyötrelmes volt a beszéd is, a melyet
az ő szemei és a fiatal ember szemei beszéltek egymással,
mialatt ajkuk hallgatott.

Leyninek nem volt vesztegetni való ideje, búcsút vett.
Rosszul esett neki, hogy maga menjen; szeretett volna a
szenátor előtt jelentkezni Benedeknek barátjai közül egy
olyannal, a ki egy kis leczkét adhatott volna neki, mert
viselkedése megmagyarázhatatlan volt.

Selva János beszélt valamit kéz alatt a szenátus al-
elnökségéről, a melyre vágyakozott az öreg s a melyre
még sem fogják kinevezni. Nagyon keserves fájdalom ilyen
gyöngeséget fődözni föl ott, a hol legkevésebbé számítottak
rá! Mária fölkelt s ajánlkozott Leyninek, hogy vele megy.

— Ön itt marad? — kérdezte Jeanne élénken János-
tól. A hanghordozás azt jelentette: Önnek itt kell marad-
nia. Selva azt felelte, hogy mindenképen marad s hangjá-

nak, arcának kifejezése olyan volt, hogy Jeanne megértette, hogy lelkét olyan szomorú hír nyomja, a melyet még nem mondott el. Oh, gondolta magában Jeanne, ha most Chiacio elmenne, ha Carlino hívna s többé nem lehetne beszélni! Mert neki is volt mondani valója Selva számára. A miniszter beszédjét kellett volna elmondania. A két zenész újból fölhagyott a zenével, beszélgettek egymással. Jeanne gyöngén kopogott az ajtón, néhány vidám szót suttogott be:

— Kitünően játszanak! Befejezték már?

— Nem, szépséges hölgyem — válaszolta belülről Chiacio. — A maga baja, ha bántja önt a zene.

S irgalmatlan füttyülést vitt végbe, a mi szinte lyukat fűrt az ajtón. Jeanne tapsolt. Erre zongora és hegedű komoly andantéba fogtak.

Selvához fordult, a ki visszatért, miután feleségét kikísérte, hogy megmondja neki, hogy páter Kelemennek táviratozzon. Elébe ment összekulcsolt kezekkel, könyekkel szemében.

— Selva — susogta fojtott hangon. — Ön mindent tud, ön előtt nem titkolódzhatom. Mondja meg az igazságot: hallott még valami rosszabb dologról?

Selva megfogta a kezét, csendben megszorította, közben a hegedű válaszolt helyette, komolyan és keservesen: Sirj, sirj, mert nincsen olyan szerelem és olyan fájdalom, a milyen a te sorsod. Megszorította jéghideg kezeit s nem volt képes szóhoz jutni. Nagyon jól értette: Leyninek nem volt bátorsága elmondani ezeket a rettenetes szavakat: Nálad fogok meghalni! Az ő dolga volt, hogy erre előkészítse.

— Kedvesem, — mondotta gyöngéden, atyailag — nem ő mondotta önnek a szent barlangban, hogy egy ünnepélyes pillanatban magához fogja hívni? Az az óra ütött, ő hívja önt.

Jeanne fölugrott, azt hitte, hogy nem jól hall.

— Hogyan? Nem! — kiáltott föl.

Azután, hogy Selva elhallgatott, szemei hasonló könyörületet fejezván ki, elméje hirtelen megvilágosodott, sóhajtott s egész valója néma aggodalmas kérdésben fejeződött ki. Selva még erősebben szorította karjait, keble elfojtott zokogástól lihegett, összeszorított ajkai vonaglottak. Semmit nem szólt, de összerogyott volna, ha János karjai fönn nem tartják. Támogatta s leültette.

— Nyomban? — kérdezte. — Azonnal? Hamar bekövetkezik az az ünnepélyes pillanat?

— Nem, nem, csak holnapra hívta. Ő azt hiszi, hogy holnap lesz, de lehet, hogy csalódik; reméljük, hogy csalódik.

— Istenem, Selva, de ha az orvos azt írja, hogy nincsen láza!

Selva olyan taglejtéssel válaszolt, mint a ki kényszerülve van egy szerencsétlenséget beismerni, a nélkül, hogy megértene. A zene elhallgatott s ő halkán beszélt. Benedek irt neki. Az orvos láz nélküli állapotban találta, de előérzete volt, hogy újabb roham éri, azután fog bekövetkezni a vége. Isten megadta neki a malasztot, hogy nyugodtan és odaadóan várja be. Egy kérelemmel kell azonban hozzáfordulnia. Tudja, hogy Dessalle úrnő. Noémi kisasszony barátnője Rómában van. Megigérte ennek az úrhölgynek, a szent barlangnak egy oltára előtt, hogy halála előtt magához hívja búcsúbeszélgetésre. Nagyon valószínűleg Noémi kisasszony ennek meg tudja adni az okát.

Selva félbeszakította elbeszélését. Zsebében volt a levél, készült rá, hogy elővegye. Jeanne észrevette s görcsös vonaglás fogta el.

— Nem, nem, — mondotta János — ismétlem önnek, hogy csalódhatik.

Megvárta, míg lecsendesedett s a helyett, hogy elővette volna a levelet, utolsó részét emlékezetből mondotta el:

— A roham ma este vagy ma éjjel ismétlődni fog, holnap este vagy holnapután reggel mindennek vége lesz. Holnap óhajtom látni Dessalle úrhölgyet, hogy az Úr nevében szóljak hozzá, a kihez megtérőben vagyok. Épen most kértem meg a szenátort, hogy eszközölje ki számomra ezt a beszélgetést, de ő mentegette magát. Tehát önhöz fordulok.

Jeanne kezeivel takarta el arcát és hallgatott. Selva jónak tartotta, hogy reménységét éleszsze. Lehet, hogy a roham nem tér vissza; lehet, hogy győzedelmeskedik rajta. Hevesen intett tagadólag a fejével s ő nem mert ellenkezni. Egyszerre, mintha hallotta volna, hogy Chiaco indulni készül. Megrázkódott, kísérteties arczáról levette kezeit s ren-

detlen hajában babrált velük. A helyett a *Curricolo napolitano* bekezdő vidám hangjai hangzottak, az a darab, a melyet Chiaco mindig utolsónak játszott. Fölugrott, könnyek nélkül, görcsösen beszélt:

— Selva, tudom, hogy Péter meghal, tudom, hogy betegségében nem csalódott. Ha lehetséges, tartsa ott, a hol van. Vezesse hozzá barátjait, esküdjön meg, hogy odavezeti őket, hogy ebben a vigaszban részesíteni fogja őt. Mondjon el nekik rólam mindent, mondja meg nekik az igazságot; mondja meg nekik, hogy ő, Péter mennyire tiszta, mennyire szent. Itt fogom várni. Nem mozdulok. El fogok menni, mikor ön hív s a hová hiv. Látja, erős vagyok, többé nem sirok. Táviratozzon Kelemen atyának, hogy tanítványa meghal s hogy jöjön. Tegyük meg mindent, a mit tennünk kell. Későn van, távozzék. S ön ilyen vagy amolyan állapotban még ma este fogja látni Pétert. Mondja meg neki...

Itt vonaglani kezdett, a mi beszédjét félbeszakította. Chiaco fütyülve jött be, furcsa módja szerint összeütve kezét s Selva kiosont az ajtón. Jeanne utána sietett a sötét folyosóra, keményen megszorította kezét s heves csókot nyomott rá.

Néhány órával később, tíz óra felé, Jeanne Carlinónak a *Figarót* olvasta föl; karszékbe volt elmerülve, lábai takaróba voltak csavarva s a térdein két kezében nagy csésze tejet tartott. Jeanne olyan rosszul, olyan figyelmetlenül olvasott, pönttal, vesszőkkel nem törődve, hogy fivére minduntalan félbeszakította s türelmetlen lett. Öt percz óta olvasott, a mikor megjelent a komorna s jelentette, hogy Noémi kisasszony itt van. Jeanne eldobta a lapot s egy pillanat alatt künn volt a szobán. Noémi állva, gyorsan beszélt, mert a késői idő miatt sietősen haza akart térni. Mialatt János és Mária a Grand Hôtelben voltak, Mayda tanár Nápolyból hazatérve, rendkívül fölindultan Selváékhöz jött, hogy Benedeknek villájából való eltünése dolgában magyarázatokat kérjen. Erre ő mindent elmondott neki. Mayda professzor azonnal a Polveriera-utczába sietett, itt találta Máriát, Leynit, a szenátort és az orvost, a kinek

az volt a véleménye, hogy Benedeket át lehet szállítani. Mayda professzor és az orvos között összeszólalkozás volt e tekintetben, Mayda professzor pedig félbeszakította őt s ezt mondotta: No jó, inkább hogy itt hagyjam, visszaszállítatom őt a villamba. S később visszatért, vánkosokkal és takarókkal teli kocsival s el is vitte magával. Úgy látszott, hogy az átszállítás baj nélkül történt meg.

Hallva ezt az eseményt, Jeanne hallgatagon s nagyon szorosan ölelte meg barátnőjét. S a barátnő remegve, könyyezve suttogetta neki:

— Halljad, Jeanne. Imádkozol holnapra?

— Igen — felelte Jeanne.

Hallgatott, előtörő könyzápor ellen küzdve. Mire ezen uralkodott, halkan folytatta:

Nem tudok Istenhez imádkozni. Tudod, hogy kihez könyörgök? Flores Józsefhez könyörgök.

Noémi fejét vállára hajtotta s így szólott elfojtott hangon:

Szeretném, ha látna minket később, a mikor együtt fogunk működni vallásának és eszméinek érdekében.

Jeanne nem felelt s Noémi eltávozott.

Jeanne visszatért Carlinóhoz, hogy fölolvasson neki s Carlino szemrehányásokkal fogadta. Kijelentette neki, hogy ezt az életet megelégette s hogy készülődjek, mert holnap Nápolyba utaznak. Jeanne azt válaszolta, hogy ez örütség s hogy ő nem utazik el vele. Erre Carlino heveskedni kezdett s olyan erősen szorította és rázta meg kezét, hogy fájdalmat érzett. Föltétlenül el kell utazniok! Minthogy nem egyezett bele, alkalmasnak látta a pillanatot, hogy elmondja neki, hogy ismeri kóborlásának indokait, titkait, hogy mi okozza vörös szemeit, ügyetlen felolvasásának okait s most végre azt is tudja, hogy miért nem akar elutazni Rómából. Névtelen levelek hozták ezeket tudomására. Jaj neki, ha nem szakít azzal a bolonddal! Jaj neki, ha föláldozza érette eddigi meggyőződését, ha meg hagyja magát hódítani a babonától, a bigottságtól, a papok vallásától. Soha többé nem nézne rá. Megtagadná, hogy nővére, mert szabadgondolkodó s ilyennek akar élni és meghalni. Nem,

nem, szakitson. szakitson. Nápolyba, Palermóba, ha kell, Afrikába mennék!

— Szabadgondolkodó vagy? Bizonyosan. Hát az én szabadságom? — mondotta Jeanne boszankodás nélkül, csak azért, hogy jogára emlékeztesse s nem hogy éljen vele.

Carlino e helyett úgy értette, hogy tulajdonképen használni akarja, de úgy, a hogyan neki nem tetszett s a harag teljesen elvakította. Jeannet az ájulás környékezte, mikor az ideges embert olyan erősen hallotta szitkozódni, pedig túlságos idegessége daczára is jólelkű és udvarias embernek tartotta. Semmit sem felelt, egész valójában remegve, visszavonult szobájába, néhány sort irt neki s kijelentette, hogy önérzete nem engedi, hogy vele maradjon, mindaddig, míg sértéseit vissza nem vonja, hogy eltávozik, s hogy ha mondani valója van számára, üzenje meg Selváék házába. Csak egy kis pénztárczát vitt magával, komornája kíséretében eltávozott s a levelet az íróasztalon hagyta.

A szálloda mellett nem látott kocsikat, tehát a villamos vasút felé vette útját. Az északi szél dühöngött, a magyalfák a széles úton nyikorogva hajladoztak, sötét volt, a fölbolygatott talajon nagyon nehezen lehetett járni, végre a komorna ijedten kiáltott föl:

— Jézus, Mária, asszonyom, hová megyünk?

Jeanne lángoló arczczal, háborgó szívvel, heves érve-
réssel folytatta útját, a nélkül, hogy válaszolt volna; azt képzelte, hogy ismeretlen tenger hullámai viszik a sötétségben, hozzá.

Hozzá, hozzá! De az ő Istene felé is! A hatalmas szél, a mely fölötte és mellette tombolt, elkábította. Noémi szavai, Carlino szavai más és másként gyötörték lelkét. Az ő Istene felé is? Ah, hogyan tudhatta ezt előre? Egyelőre hozzája!

KILENCZEDIK FEJEZET.

Istennek fergegében.

I.

A következő napon délután két órakor Jeanne Selváéknál, Máriával és Noémival várta a híreket a Magda-villából s mégis gondolt néha-néha a Grand Hôtelből mutatózó makacs hallgatásra. János két óra előtt elment a Magda-villába. Kilenczre hazatért. Benedeket nem láthatta. Mayda tanár se neki, se másoknak nem engedte meg, hogy közelébe férjenek. Tudta, hogy a beteget ellátták a szentségekkel, de inkább jámborságból, mintsem hogy veszedelemtől tartottak volna. De éjjel megint jelentkezett egy kis láz. Mégis remélték most, hogy elejét vehetik a rohamnak vagy legalább mérsékelhetik. János, mikor ezeket jelentette Jeannenak, talán egy kevés optimismussal is színezte az állapotot. Benedek magának a tanárnak szobájában volt elhelyezve. Nem lehet elgondolni, mondotta János, hogy milyen nőies finomsággal kezeli és ápolja a beteget az a félelmetes Mayda, a kit annyian tartanak keményszi-vűnek és döllyfősnek.

János a második reggeli után dél felé visszatért oda. Carlino kegyetlenül hallgatott, se nem irt, se nem üzent. Jeanne, másik nagy aggodalma mellett sem tehetett, hogy ne gondoljon rá is. Ha a fájdalomtól, a haragtól megbetegednék? Barátnői biztosították, hogy nem. A szobaleány vagy a pinczér eljönne, hogy erről értesítse őt! De kételkedett ezeknek az embereknek megfelelő értelmiségében. Mit tegyen? Jeanne épen kérni akarta, hogy küldjenek oda valakit tudakozódni, a mikor, negyed háromra. gyors lépések hangzottak az előszobában s megjött János felső kabátban, kezében kalapjával. Jeanne a szemébe nézett, megértette, hogy eljött a pillanat. Fölkelt, sápadt volt, mint egy halott. Azonnal, hallgatagon fölkeltek Mária és Noémi is, az előbbi Jeannera nézett, Noémi a sógorára nézett s ez Jeanne kísérteties arcát látva, nem tudott szóhoz jutni. Nem több, mint öt-hat rettenetes másodperc múlt el.

Mária halkan mondotta:

— Hogyan van?

Férje így válaszolt:

— Jobban.

Egyebet nem szóltak.

A három úrnő visszavonult köpeny- és kalapért, Jeanne az egyik szobába, Mária és Noémi egy másikba. János a két utóbbi után ment. Tehát? A láz nagyon fölszállott, a tanárnak már nincsen reménysége. Mikor ezt Noémi meghallotta, magára kapta kalapját s Jeanne szobájába rohant, a ki a magáét tette föl. Jeanne megfordul, látja, hogy meg akarja csókolni, jelt ad neki, hogy ne cselekedje, ujját szájára teszi. Noémi megérti. Itt az óra, hogy erősek legyenek, Jeanne nem akar se csókot, se vigasztaló szavakat, se könyeket. S részleteket sem kérdez, semmit sem kérdez. Mindnyájan összejönnek; Mária halkan szól férjének, hogy fogadjon két földött kocsit, azért is, mert az ég borult, a római telet jellemző égi háború van készülóban. De nincsen szükség kocsikra. János Magdáéknak landauerével jött vissza. Beszállnak a csukott landauerbe. Jeanne erre észreveszi, hogy barátnői sötét ruhába vannak öltözve, míg rajta szürke színű, nagyon világos, nagyon elegáns ruha van. Könyedén megrázkódik, a többiek kérdőleg néznek rá. Egy pillanatig habozik, arra gondol, hogy se ideje, se módja nincsen a dolgon változtatni s ezt feleli:

— Semmi bajom.

Elindulnak. Egy szót sem szólnak.

A Pianto-utczába fordulnak, a kocsinak egy akadály miatt meg kell állania.

Még sötétebb lett, mennydörög, a lovak ágaskodnak, Mária nyugtalanul néz ki kocsijából; Jeanne, a ki Jánossal átellenben ült, halkan kérdi tőle: Vajon táviratozott-e Kelemen páternek.

János azt feleli, hogy Kelemen páter fél tizenegy óra óta már a Magda-villában van.

A kocsi folytatja útját. A Montanara-téren az eső kezd esni. A lovak szorosan egymáshoz simulva ügetnek. Mikor végre a kocsis lépésben jártatja őket, Mária ránéz férjére: Már az Aventinen vagyunk? Közel kell lennünk. Ezt szemével s nem ajkával mondja.

Jeanne soha sem járt erre, de érzi ő is, hogy közel vannak. Egyenesen ülve nézi a falat, a mely szemei előtt vonul el. Figyelmesen néz arra, mint ha meg akarná szemlélni a kövek szögleteit. A lovak újra ügetnek. Sant'Anselmót elhagyva, lefelé mennek.

Népbeli emberek állanak jobbra, balra s a kocsiba néznek. Selva János akaratlanul mormolja:

--- Itt vagyunk.

Jeanne erre megrázkódik, arcát hirtelen eltakarja kezével. A mellette ülő Mária egyik karjával átöleli nyakát, egészen hozzáhajol s ezt suttogja neki:

--- Bátorság!

De Jeanne magába zárkózik, erőt vesz magán, a menyire tud s Noémi fejét rázva, jelt ad nővérének, hogy hagyja. Mária sóhajt s a bal felé forduló kocsi, két sűrű emborsor között egy rács elé ér. A kerekek csikorognak a kavicsoson, majd megállanak. Inas jön a kocsiajtóhoz. A tanár úr kéreti őket, hogy sziveskedjenek a villába befáradni. Csak akkor mondja meg Selva János a hölgyeknek, hogy Benedek már nincsen a villában, hogy ő maga kívánta az átszállítását a kertész házának régi szobácskájába. A kocsi néhány lépést előre megy, mind a négyen két csoport páлма között szállnak le, egy fehér márványlépcső előtt. Még esik, de nem nagyon és senki sem törődik vele, a tömeg sem, a mely a rács előtt tolong s az a csoport sem, a mely a falkerítés mellett, a kertész háza közelében, elvonuló narancsfasorból nézi az ujonnan érkezetteket. Néhányan kiválnak a csoportból. Leyni is, a ki Selva mögött megy föl a fehér márványlépcsőn, megállítja egy Pompéji-stilű csarnoknak egy boltozata alatt s halkan beszélget vele, a nélkül, hogy erre a nagyszerű környékre tekintene, a mely a két pálmacsoport között nyílik meg, a begoniák tömkelegére; a mácsák két sora között vonul az lefelé az Aventin lejtőjén, a viharos sötét égre, a melyet alul a San Paolo-kapu párkányzata fölött fehér sávok hasítanak meg, Cajus Castius gulája s a kis szomorú cyprus-erdő fölött, a mely Shelley szívéből fakadozott.

Selva visszajött az előcsarnokba s egy-két pillanat múlva feleségével jelent meg. Ketten Leynival együtt lementek a lépcsőzeten s az emberek felé mentek, a kik lát-

hatólag várták őket a narancsfa-soron. Abban a perczben a rács mögül heves, fölháborodott szavak hallatszottak. Az út tele van néppel. Órák óta várakoznak, a mióta a Testa-cio-városrészben hire kelt, hogy a jennei szent betegent tért vissza a Magda-villába. Eddig megelégedtek azzal, hogy híreket kaptak. Most azt kérik, hogy egy küldöttségük bemehessen, látni akarják. A szolgaszemélyzet nem akarja átadni az üzenetet, haragos szóváltás folyik, a mely azonban hirtelen lecsendesedik. A narancsfákkal szegélyezett úton föltűnik Mayda tanárnak magas sötét alakja, a nép kalapot emel előtte. Meghagyja, hogy nyissák föl a kerítést, megmondja a népnek, hogy mindnyájan látni fogják Benedeket, csak később, addig is bejöhetnek a kertbe. No igen, szegény nép!

S a nép lassan, tiszteletteljesen bejön, néhányan körülveszik a tanárt, könyezve kérdik tőle:

— Igaz, tanár úr? Igaz, hogy meghal? Mondja!

S mögöttük tolong a többi, aggódva várván a feleletet. A felelet csak ez volt:

— No! mit mondjak nektek?

A férfiasan bánatos arcz többet mondott minden szónál s a tömeg elszomorodottan hatol előre a zöld lejtőn. a mely sápadt volt a fehér sávossötét éghez képest, mystikus jelképe volt ez a halálnak, annak sejtelmes lépésnek, a melyet az ember a földi árnyékokból teszen a végzetlen világozágnak felső útjain.

Benedek szerette Mayda tanárt. Mikor a szenátor házában meghallotta elhatározását, hogy magával viszi a Magda-villába, örömsugár röppent át a lelkén. Szerette a tanárt, a ki talán még képtelen volt arra, hogy hívő legyen, de mélyen meg volt győződve arról, hogy a tudomány előtt megfeythetetlen rejtélyek állanak. Nagylelkű volt, kemény, büszke a hatalmasokkal szemben, szelid az alázatosokkal, az alacsony sorsúakkal, szerette a kertet is, a fákat, a virágokat, a pázsitot, a melyeknek ő barátja és szolgája volt, épen úgy, mint a tanaré. Minden tele volt ott kedves, ártatlan lelkekkel, a melyekkel lelki elragadtatásának bizo-

nyos pillanataiban együtt imádta Istent, ajkát kicsike köntöseikre szorítva, egy virágra, egy falevélre, egy virágszárra, friss zöld növényzet suttogásába. Tetszett neki a gondolat, hogy közöttük hal meg. Néha, egy pinia-fa alatt, a mely a Coclius-hegy felé fordítja széllal teli zúgó koronáját, látomásának utolsó jelenetére gondolt, szemlélődött ott, a pázsiton elterülve, benzés talárban, sápadtan, derűsen részvevő ábrázatok között, fölötte a pinia-fa zúgván a menyeknek titokzatos dalát. Mindenkor elnyomta lelkében azt a tetszelgést, a mely nem volt önző emberi hívságok nélkül, a melyet egészen nem foglalt magába az isteni akaratba való megnyugvás, de gyökerét nem téphette ki szívéből.

Tehát hálásan terjesztette ki karjait a tanár felé. De rögtön lelkiismereti furdalás lepte meg. Értelmisége és keresztyén érzülete ellenkezésben voltak egymással. Tudta, hogy alkalmatlan az úrnőnek, a kit a tanár fia vett el, tengerésztiszt volt s ekkor keleten járt; megértette, hogy a Magda-villába visszatérve, kellemetlenségeket szerez neki s apósával egyenetlenkedni fog. De hogyan vallja be ezt most, a nélkül, hogy ne vádolna kevés felebaráti szeretettel és kevés igazságszeretettel olyan hölgyet, a kit épen neki különösen kellene szeretnie, mert ellensége! Megkérte a tanárt, hogy engedje Sant-Onofrióba! A változás olyan hirtelen volt, hogy Mayda tanár elcsodálkozott rajta, egy pillanatra elgondolkozott, megértette s összeránczolván szemöldökeit s így szólt:

— Azt akarja, hogy én sohasem bocsássak meg másnak valamit?

Benedek nem ellenkezett többé. Csak mikor az éjjel eljött a pillanat, hogy kocsiba kellett volna szállnia s ő képtelen volt arra, hogy fölkeljen, mosolygott s azt mondotta a tanárnak, kezével karját megfogva:

— Ön tudja, hogy ilyenformán holnap vagy holnapután halottja lesz a házban?

A tanár azt felelte, hogy neki megmondja az igazat, hogy ez ugyan lehetséges, de nem bizonyos.

— Ön tudja, — folytatta Benedek, többé nem mosolyogva — hogy ezt megelőzőleg...

— Tudom, hogy mit akar mondani — szólalt közbe

a tanár. — Maradjon, kedvesem, csendesen. Nem vagyok hívő, mint ön, de szeretnék lenni s tisztelettel fogom megnyitni ajtómat azok előtt, a kiknek ön akarja. Közben velük kezünkbe ezt, nem igaz?

Levette a falról a keresztet, a melyet Benedek hozott magával s a beteget erőteljes karjaiba szorította.

Az átszállítás baj nélkül történt meg. Vánkosok tömegén végig fektették a landauerent. Benedek, a kinek alakja szinte megrövidült, inkább mosolyával, mint gyöngé hangjával felelt a tanár gyakori kérdéseire. Ez folytonosan ütőerén tartotta a kezét s néha-néha szívizgató szert adott be neki. A villa bejáratánál, talán megindultságtól vagy fáradtságtól, a betegnek kiaszott szenvedő arca elfehéredett, izzadság lepte el s ragyogó nagy szemei lecsukódtak. Mayda tanár saját ágyába vitte őt. Így történt, hogy mire Benedek magához tért, többé már ki nem ismerte magát.

Végzetlen elgyöngülése közepett csak azért nyerte vissza eszméletét, hogy hívságos gondolatoknak árnyékai között kalandozzék. Azt hitte, hogy meg van halva, hogy kiterülten fekszik a holdnak örökösen sötét fölszínén, hogy körülötte körben a napsugarak, a melyek a végtelenségbe nyulnak, tölcésrszerűleg világítják meg s hogy a tölcésrnek sötét aljában ragyogó csillagokat lát. Lassan-lassan azt képzelte, hogy teljesen sötét, nagy ágyban van, a melyet gyöngé világosság vesz körül s eltűnik az oldalán rosszul látható falak felé. Óriás árnyékok mozogtak körülötte. Vele szemben kék felület nyílt meg, teleszórva fénylő pontokkal. Szíve dobogott, nem csillagok voltak? Vissza kellett arra gondolnia, a maga életére s arra, hogy ágyban van, hogy fölfogja, hogy tényleg csillagok s hogy ő nem fekszik a holdon. De hát akkor hol van? Elmerült egy odaadó érzésbe, a mely átjárta, olyan elhaló érzésbe, a hol már szinte nem érezte testét s úgy érezte, mintha Isten volna a lelkében, annyira közel, gyöngéden és lángolóan. Ott volt, a hol Istennek tetszik.

Egy kezét érzett a homlokán, kis villanyos lámpa vakította el s erős baráti hang így szólott:

— Hogy van?

Fölsimerte Maydát. Erre megkérdezte tőle, hogy hol van, hogy miért nincsen régi kis szobájában. Mielőtt a ta-

nár válaszolt volna neki, aggodalmas félelem fogta el. A kereszt? A drága kereszt? A szenátor házában maradt? A kereszt az éjjeli szekrényen volt. A tanár megmutatta neki.

— Nem tudod — mondotta — hogy elvittük magunkkal?

Benedek ránézett, örült, hogy tegezi s kinyújtotta reszkető kezét, keresve a Maydaét, a ki az övéit gyöngéden a magáéba vette.

Ugyane perczben megalázva érezte magát feledékenységétől. Vajon közel járt-e ahhoz, hogy elveszti eszét? Előbb egész nap azon gondolkozott, hogy mik lesznek utolsó szavai barátjaihoz s ahhoz a nőhöz, a ki annyira érezttette vele láthatatlan közelségét. De ha elveszti eszét? A tanár chinint készült neki beadni. Kezdetben Benedek szívesen viselt el fájdalmas injectiókat és keserű gyógyszereket, részben, mert óhajtotta, hogy egy kevésbé megerősödjék s így védekezhessék szellemének elhomályosodása ellen, részben, mert óhajtotta a szenvedést. Oh igen, szenvedni, szenvedni! Az előző napokban sokat szenvedett, nem helyi bántalmaktól, nem is éles fájdalmaktól, hanem egy kimondhatatlan gyötrődéstől, a mely elterjedt a haja gyökerétől le a lába fejéig. Boldog volt a lelke, hogy e pillanatokban saját akarátát az isteni akarathoz lánczolhatta, elfogadta a legfőbb szeretettől mindazt a fájdalmat, a mit szánt neki, a nélkül, hogy megmondotta volna neki ennek a titokzatos okát, azt az elrejtett okot a világegyetem tervezetében, a mi bizonyosan jónak volt az oka, a mi nemcsak a szenvedő ember javára szolgált, hanem mindennek javára, olyan jóra, a mely nyomorult testéből elősugárzott ismeretes határ nélkül, mint a mozgás, a mely a világnak egy rezgő parányából indul ki. Nagy dolog a szenvedés, alázatos folytatása Krisztusnak, folytatja a megváltást, a mennyire képes rá a bűnös ember, kárpótolja saját fájdalmával másoknak szenvedését, gonoszságát! Ott a szent barlangnak magányos ösvényén, az Anio zúgása közben, vallásosan ihletes hegységek között; ilyen módon beszélt neki Kelemen atya.

S most megszűnt az a halálthozó szenvedés. Mikor a chinin zúgni kezdett fejében, megrettent. Ezek a gyógysze-

rek gyöngítik az elméjét. Hívta a tanárt, egy apácza felelt neki. Kérte, hogy papot hozzanak számára a Bocca della Verità-téri templomból.

A tanár, a ki egy órára nyugodni tért, eljött s megnyugtatta őt s ekkor szükségesnek tartotta megmondani neki, a mit eddig elhallgatott előtte. Páter Kelemen táviratozott Selvának, hogy holnap délelőtt tíz órakor Rómába érkezik.

Benedek nagyon örült ennek.

— De nem lesz későn? — mondotta. — Nem lesz későn?

Nem, nem lehet későn. Jelenleg közeli veszedelem nem fenyegeti. Élet vagy halál kérdése, ha a láz megújul s a legkedvezőtlenebb esetben még sok óra áll rendelkezésére. Mayda professzor attól tartott, hogy kiméletlenül már sokat mondott s ezt suttogta neki:

— De meg fogsz gyógyulni.

S kiment a szobából. Benedeknél, Kelemenre gondolva, meglegedettségének nyugalma kábultságra és álmódózásra változott át, álmain a rossz szellemek uralkodtak, hogy a tanár utolsó szavaival csalékony látomásokat kössenek össze.

Magával szemben óriási márványfalat látott, fölül tele kartámaszokkal, a hold is fehér fényvel világított rájuk. Fent a kartámaszok mögött sűrű erdő zúgott. Ferdén vezetett fel hat lépcső, a melyek szintén kartámaszokkal voltak ellátva, három jobbra és három balra s három kiemelkedő lépcsőhajlásban végződtek. A felső kartámaszok kis féloszlopok fölött voltak elhelyezve; ezeken hamvvedrek voltak láthatók. S az urnák közül, minden oszlopközből ugyanazon pillanatban hat gyönyörű fiatal leány tűnt elő, lejtettek, mintha tánczoltak volna, ugyanolyan kékszinű ruhában, nyakuk, keblük körülbelül fedetlen, ugyanolyan bájos mozdulatokat tettek fejükkel s mezítelen karjaiknak ugyanolyan csábos taglejtésével, felülről, meghajolva, hat ragyogó ezüst-serleget nyújtottak feléje. Erre visszavonultak a kartámasz felső végébe s egyszerre megjelentek újból a hat lépcsőn, egyazon gyorsasággal jöttek le s a lépcsőhajlásokon egyszerre mindannyian varázslatosan hajoltak feléje keblükkel; mutatták neki a hat ezüstserleget, sajátságos komolysággal

nézve őt. Ajkukról szó nem hangzott el s Benedek mégis bizonyos volt benne, hogy a hat fiatal leány az ezüstserlegben neki ajánlotta föl az élet, az üdv, a gyönyörűség italát.

Aggódó erkölcsi elcsüggedés vett rajta erőt s még sem tudta tekintetét levenni a ragyogó serlegekről, komoly, szép arcukról, a melyek ráhajoltak. Erőt vett magán, hogy szemeit lecsukja s nem volt rá képes; föl akart kelni s nem tudott; Istent akarta segítségül hívni s erre sem volt képes. A hat tánczosnő a serlegeket újból neki készült átnyújtani, erre, mint hat futószalag ömlött végig az ital a levegőn. Így tettem én Pragliában — gondolta magában az álmodó, fölcserélve zavaros emlékezetében a szereplőket. Erre minden eltűnt s Jeannet látta maga előtt. Egyenesen állott, bélelt zöld köpenyében, arcát nagy fekete kalap árnyékolta s úgy nézett reá, a mint Pragliában nézett reá, első találkozásukkor. De ezúttal az álmodó tekintetnek komolysága és a hat tánczosnőnek komolysága között kapcsolatot látott, lelkileg látta, a mint a két lélek halkan így nyilatkozott meg: szegény ember, te most ismered fájdalmas tévedésedet, te immár tudod, hogy Isten nem létezik. A tekintetek komolysága csak a száналombból fakadt szomorúságból származott. Az élet, az üdv s a gyönyörűség serlegeit szinte szükségből s öröm nélkül ajánlották föl neki, mint az olyannak, a ki gyászban van, a ki valami kedves dolgát veszítette el, mint az egyetlen nyomorúságos vigasztalást, a mely még juthatott neki. Így ajánlotta föl Jeanne az ő szerelmét. S az álmodót az az új bizonyosság rohanta meg, hogy Isten nem létezik. Valósággal teljesen physikai érzés volt, minden tagjában fagyos hideget érzett, szívverése mind lassúbb lett. Reszketni, remegni kezdett s fölébredt.

Mayda hőmérővel a kezében, mellette állott. Benedek szemci beestek, s azt mormogta: Miatyánk! — Miatyánk! — Miatyánk! — S az apácza ezt suttogta neki: Miatyánk, a ki a mennyekben vagy... — s folytatta volna a maga szerencsétlenül együgyű hangján, ha a tanár nyersen nem rivall rá. Emez a hőmérőt Benedek karja alá tette, a ki ezt úgyszólván észre sem vette. Minden erejét megfeszítette, hogy lelkéből eltávolítsa a kísértő leányok és rettenetes sugallatuk képét, hogy lelkét és öntudatát Istennek akara-

tába vesse, hogy minden erejével ragaszkodjék hozzá, hogy megsemmisüljön benne. Lassan-lassan a képek szétfoszlottak, újra visszatérő rohamuk mind rövidebb, mind gyöngébb lett. Lelkének mystikus fáradozásában arcza annyira átszellemült, hogy Mayda a nézésében szinte megmerevedett, elfeledte megnézni óráját mindaddig, hogy lihegő küzködésében eltorzult vonásai nem simúltak el lelki békességének visszatérése következtében. Erre visszaemlékezett s a hőmérőt megnézte. Mögötte az apáca, a kis villanyos lámpát forgatva, minthogy látni akarta a hőmérőt. A fokokat azonnal nem volt képes látni. A csend és a feszült figyelemnek e néhány pillanatában egyikük se vette észre, hogy a beteg oldalára feküdt s a tanárra nézett. Végre Mayda megrázta a hőmérőt? Milyen fokot jelzett? Az apáca nem merte kérdezni s a tanár arczán lehetetlen volt kikémlelni. A beteg kezét kinyújtotta, de a nélkül, hogy ő észrevette volna, könnyedén megérintette karját. Mayda hozzáfordult, mosolygó szemeiben ezt a kérdést olvasta: Nos, tehát? Nem felelt szóval, hanem csak hajlott kezének hullámozó mozdulatával: se jól, se rosszul. Majd még mindig szó nélkül, kikutathatatlan ábrázattal az ágy mellé ült, Benedekre tekintve, a ki többé nem nézett rá, de újra hanyatt fekve, a véghetetlen kék égnek ragyogó pontjait szemlélte.

— Tanár úr — mondotta — hány óra van?

— Három.

— Ötkor küldjön valakit papért a Bocca della Verità-terre!

— Helyes.

— Talán későn volna?

Erre az utóbbi kérdésre a tanár hangos és erőteljes nem-mel felelt. S némi hallgatás után halkabb hangon tette hozzá: nem, mintha ez a szó elgondolkozásának eredménye lett volna. A hőmérő harminczhét és öttized fokra szállott föl, az előbbi vitától fogva egy fokkal. Ha az emelkedés gyorsan folytatódna, ha bekövetkeznék veszedelme az önkívüliségnek, öt óra előtt fog a Bocca-della-Verità-n intézkedni. A hirtelen emelkedést nem tartotta valószínűnek, bár a harminczhét és fél fok rossz előjel volt.

Megkérdezte a betegtől: vajon a kis lámpás fénye nem bántja-e? Benedek azt válaszolta, hogy szemét ugyan nem

nem bántja, csak lelkileg van terhére, mert az ablakon át nem látja az eget, a csillagos éjjelt.

— *Illumina me,* — mondotta gyöngéden.

A tanár nem értette meg, a szavakat megismételtette vele, megkérdezte tőle, hogy milyen világosságra gondol s erre hallotta elhaló hangon suttogni:

— *Nox.*

Mayda nem ismerte a zsoltárokat, a régi mély zsidó felfogást, a mely sötétnek tartotta a mi apró napunkat, hiszen felsőbb világot rejt el előlünk. Megértette s nem is értette meg. Tiszteletteljesen hallgatott.

Benedek szemével a csillagokat kereste. Saját öntudata beléjük ömlött át, szigorúan néztek rája, tudván, hogy nem sokára maguk közé fogadják életének teljes erkölcsi történetét, mielőtt halála bekövetkeznék. Az ő szavuk az első ítékezés volna, a melyet Istennek, a szeretetnek ösztökélésére, Istennek, az igazságosságnak nevében hirdetnének ki. Ezek a szavak nem vesznek el, mert semmi se vész el, újra fognak hangzani, nem tudni, miként, nem tudni, hol, nem tudni, mikor, Krisztusnak dicsőségére, mint önmaga ellen való legfelsőbb tanúságtétele egy léleknek az erkölcsi igazság mellett. Ilyen módon szólottak hozzá a hallgatag csillagok, a melyeket az ő lelke hatott át. S élete visszatükröződött elméjében elejétől végig, nemcsak külső főbb eseményeiben, hanem belső lelki s erkölcsi világában is. Látta, hogy az első részén túlnyomólag önző vallási érzület uralodik, a melynek az volt a célja, hogy Istennek és az embereknek szeretetét egyéni haszonra irányítsa, saját tökéletesedésére, a mely a kellő jutalomban részesüljön. Fájdalmat érzett amiatt, hogy ilyen formán csak a törvény szavainak engedelmeskedett, a mely Istennek szeretetét önmagunk szereteténél előbbre teszi s édes fájdalom volt ez, nem azért, mintha könnyű lett volna neki, mentségeket találni megtévelyedésére, betudni ezt mestereinek, de mert véghetlenül jól esett neki érezni a maga semmiségét, a malasztoknak azon tengerében, a melyben elmerült. S érezte a maga semmiségét hiányos vallásosságának azon elmúlt züllöttségében, a melyet érzékiségének föllázadása eszközölt élete középpontjának elnyomottságában, az egész érzékiségének, gyöngeségének, ellenmondásainak és hazugságainak

szövedéke volt; érezte a maga semmiségét a megtérése utáni életében is, a mit egy benső, felsőbb, a magáénál erősebb akarat indított meg és művelt s a kiről azt hitte, hogy utolsó idejében, a maga terhére, csak a jóra való ösztökélés ellen vétkezett. Mint terhes zsákmánytól vágyott megszabadulni *önmagától*, a mely mindig késleltette föl szállását. Fölismerete, hogy *önmagának* ezt a terhes voltát növeli az is, hogy ragaszkodik régi látomásához; áhítozott az isteni igazságra a maga mysteriumában, bármilyen legyen is s olyan erőszakot tett magán, hogy belemerüljön, olyan vágy vett rajt erőt, hogy szíve csaknem darabokra essék szét. A csillagok az isteni igazságnak olyan mérhetetlen nagyságát olyan élénken ragyogták lelkébe, szemben az ő és barátjainak vallási fölfogásával s egyben a hitnek olyan bizonyosságával, hogy immár útban van azon mérhetetlenség felé, hogy hirtelen fölemelve fejét a vánkorsról, így kiáltott föl:

— Ah!

Az apácza összereszt, de a tanár nem mozdult.

— Mi az? — mondotta. — Látsz valamit?

Benedek azonnal nem válaszolt. A tanár fölemelte a kis lámpást s feleje hajolt; a beteg hozzá fordult, hogy ránézzen, mély óhajtozás kifejezésével az arcán s miután hosszasan rátekingett, ezt sóhajtott:

— Ah, tanár úr, azt, hogy önnek is oda kell jönnie, a hová én megyek.

— De tudod te, — felelte Mayda, — hogy hová megy?

— Tudom, — szólt Benedek, — hogy megválok mindattól, a mi megromlik, a mi terhes.

Majd azt kérdezte, hogy elment-e valaki a plebániára. Hogyan? Csak egy negyedóra múlt volna el? Bocsánatot kért, azt gyanította, mintha már egy század múlt volna el. Könnyörgött a tanárnak, hogy vonuljon vissza, hogy nyugalomra térjen, újra az égi fények szemléletébe merült; azután lecsukta szemeit, Jézus után vágyakozott; két emberi kart érzett, a melyek megölelték és fölemelték, emberi keblet, a melyet isteni szellem hatott át, a hová ábrázatát elrejttesse, a mikor belép a véghetetlen mysteriumba.

Hat órákor ellátták a szentségekkel. A hőmérő néhány vonallal fölebb szállott.

Kilenczkor Benedek Selva Jánost kívánta. Tudta, hogy eljött, hogy ismét elment s hogy helyette Leyni maradt. Látni akarta, noha a tanár ellenezte. Azt mondotta neki, hogy legalább néhány «katakomba»-beli barátját óhajtja üdvözölni. Leyni azt tudta, beszélt neki róla Selva. Tehát jelenthette neki, hogy a harangszó ideje felé össze fognak jönni a Mayda-villában. A betegápoló apácza, a ki valamivel előbb jött, hogy társnőjét helyettesítse, elkövette az oktalanságot s elmondotta, hogy sok nép tudakozódik utána, Benedek egyelőre semmit sem válaszolt, de hívatta a tanárt, miután Leyni eltávozott. A tanár nem volt otthon, az egyetemre kellett mennie. Az apácza szavainak nyomán végérvényesen elhatározta magát Benedek. A mit különben eldöntött már akkor, midőn a hajnali világosságnál meglátta a szoba falait, tele festve mythologiai tárgyakkal a Livia házának stílusában. Kimondhatatlan vágygyal óhajtozott régi kis szobája után. Itt viszontláthatta volna barátjait, a nép embereit, a kik föl akarták keresni s azt a nőt is, ha eljönne. Kérte, hogy engedjék hozzá a kertészt s a szolgálkat s megmondotta nekik óhajtatását; s mert ezek vonakodtak attól, hogy átszállítsák, Isten szerelmére könyörgött nekik s annyira megindította őket, hogy megadták magukat, azt is koczkáztatva, hogy elcsapják őket. Csak szentek jutnak ilyen gondolatra — mondotta magában az apácza. Benedeket takarókba csavarva, a kertész és egy szolga karjaikban vitték át; kezében keresztet tartott. Nagy volt a vigasztalása, hogy nyomorúságos szobáskájában találta magát, annyira, hogy mindenki megjavultnak tartotta állapotát. De a hőmérő emelkedett.

Harangszó után a hőmérő harminczkilencz fokot mutatott. Péter Kelemen féltizenegykor érkezett meg.

III.

Selváék és Leyni ahhoz a csoporthoz csatlakozott, a mely a narancsfa-soron várakozott rájuk. Mind világi ember volt, csak egy nem, egy kicsike, olajbarnaszínű, fekete, mély és tüzes szemű, Abbruzzókbeli fiatal pap. Ott volt Viterbo Illés diák is, a ki már keresztyén lett s a kit az a

pap keresztelt meg. Ott volt a szőke lombardiai ifjú is, a mester kedvence. Ott volt egy fiatal munkás, nagyon szép, apostol arcú ember, annak a papnak barátja, szintén Abbruzzókbeli; eljött az a Min András, a ki résztvett a subiacói vallási összejövetelen; ott voltak továbbá egy festő, egy tengerésztiszt, a kit szolgálattételre a ministeriumba rendelték be s mások; mindnyájan olyan a emberek voltak, a kik a Benedek iránti szeretetnek fölháborodva védték őt bizalmatlan társai ellen. Egykor el lehet majd róluk mondani, hogy a gondviselés már próbára tette őket, s hogy tehát ők lesznek a választottak, a kik folytatni fogják a mester munkáját. Leyni ahhoz a csoporthoz tartozott; Selva Jánosban ők olyan embert csodáltak és tiszteltek, a kit mesterük csodált és tisztelt, bár vele szemben alárendeltnek érezte magát. Egy idő óta a narancsfa-soron állottak, épen rá várakozva, mert csak Jánost várták, hogy a mester szobájába lépjenek. Sokan könnyeztek. Mikor Selváék megérkeztek, mindnyájan csendben kalapot emeltek. János, az egész csoport kíséretében, a kis ház felé indult. Felesége utolsónak jött. Az egyik fiatal ember jelt adott neki, hogy előbbre menjen, de ő nem akart s tovább senki sem erőltette. Itt nem volt se ideje, se helye a szertartásoskodásnak. Mária érezte, hogy ezek az emberek nálánál előbb vannak hivatva, folytatni Benedek munkáját halála után. Hallgatagon lépdelték s az eső daczára levett kalappal, Selva épen úgy, mint a többiek.

Mayda a küszöbön fogadta őket. Miután az egyetemről visszatért, meghallotta, hogy Benedeket átvitték a kis házba s rettenetes haragba tört ki. Össze akarta szidni az apácát, a kertészt, a szolgálkat, de megnézve a följegyzést, a mely testének hőfokáról minden félórában adott számot, észrevette, hogy ez örült cselekedet érezhetően nem változtatta meg a láznak végzetszerű lefolyását. Arra a kérdésre: vajon csak rövid időre maradjanak-e a szobában s lehetőleg keveset iparkodjanak-e beszélni a beteggel, ezt felelte:

— Megtehettek mindent, a mit kíván; úgy is ez a halálraitélt embernek utolsó lakomája!

S megelőzve őket egy falépcsőn ment föl.

— Itt vannak barátjaid! — mondotta, belépve a szobába.

Egymás után hagyta őket bevonulni s betéve az ajtót, felfájára támaszkodott, hátán összekulcsolt kezekkel nézte Benedeket. Magas barna alakja többé nem mozdult addig, míg Benedek hívei nála maradtak.

Benedeknek lángolt az arca, ragyogtak a szemei, lélekzete mind gyorsabb lett. Barátjait üdvözölte, köszönetet mondva, a mi csak úgy rezgett örvendező túlizgatottságától s ez a körülmény néhányat zokogásra készítetett. Erre föl-emelte kezét, mintha könyörgött volna, hogy csendesedjenek le.

Mikor ráadták az utolsó kenetet, azért imádkozott állandóan: vajha szólhatna még kedvencz tanítványaihoz, vajha Isten az igazság szavaival látná el, s elegendő ereje lenne, hogy ezeket el is mondhasssa. Most érezte, hogy szíve tele van a Szentlélekkel.

Jöjtek hozzám közelebb! — mondotta.

A szőke ifjú megelőzte a többit, arcát csendes könyek öntözték, letérdelt a mester ágyához, a ki kezét a fejére tette s így folytatta:

— Maradjatok egységben!

Az elhallgatott fájdalmas szavak még inkább voltak szívrehatók, de mindenki érezvén, hogy ez a lélek épen készül tanításának és tanácsainak utolsó világosságát juttatni közéjük, a sírását elnyomta. Benedeknek szava a csendben mélyebben hangzott.

— Szünet nélkül imádkozzatok s tanítsátok azt, hogy mindenki szünet nélkül imádkozzék. Ez mindennek a legfőbb alapja. Ha az ember valódi szeretettel szeret egy másik embert vagy saját elméjének valami eszméjét: lelke titokban folyton ahhoz a szeretethez ragaszkodik, még ha az életnek legkülönbélebb foglalkozásai is foglalják el. Teszi ezt, akár szolgál, akár király s ez a körülmény nem okozza azt, hogy ne foglalkozzék azzal a szeretetével s nincs is szüksége arra, hogy sok szót pazaroljon erre a szeretetére. A világnak emberei ilyen módon ragaszkodhatnak szívökben egy teremtményhez, az igazságnak vagy szépségnek egy eszméjéhez. A ti szívetekben mindig az Atya legyen.

a kit nem láttatok, de a kit sokszor éreztetek, mint a szeretetnek szellemét, a ki bennetek lüktetett, a ki azzal a legédesebb vágygyal látott el titeket, hogy érte éljete. Ha így fogtok cselekedni, működéstek életet fog nyerni az igazságnak szellemétől.

Egy kevésbé megpihent, mosolyogva Kelemenre pillantott, a ki az ágy mellett ült.

— Ezek az ő szavai a kedves Santa-Scolastica-kolostorból — szolt s így folytatta:

— Legyetek tiszták az életben, mert különben Krisztust becstelenítitek meg a világ előtt; legyetek gondolatban is tiszták, mert különben Krisztust becstelenítitek meg a jószág szellemei és a gonoszság szellemei előtt, a kik egymással harcolnak az élőlények lelkében.

Így szólván, a szőke ifjú fejét karjával átfogta, mintha a rossztól akarta volna megóvni s lelkében imádkozott érte, mert talán ő volt a legnagyobb reménysége. Azután ekképen folytatta:

— Legyetek szentek, ne keressetek se gazdagságot, se kitüntetések, az igazság és felebaráti szeretet munkájával rakjátok közösbe fölösleges tulajdonokat, a melyet a Szentléleknek belső sugallatára állapítsatok meg. Jótevő barátjai maradjatok minden emberi fájdalomnak, a melyek utatokba kerülnek; azokkal szemben, a kik bántalmaznak és kigúnyolnak, legyetek szelidek; lesznek ilyenek sokan az egyház kebelében is; legyetek rendíthetetlenek a rossz ellen, mindenképen segítsetek egymáson, mert ha nem így éltek, nem fogjátok szolgálhatni az igazság szellemét; a világ az igazságot a ti gyümölcsseiteken ismerje föl, testvéreitek is a ti gyümölcsseiteken ismerjék föl, hogy a Krisztuséi vagytok.

Péter Kelemen följe hajolt, mert szánakozott pihegő lélekzésén, halkan mondotta neki, hogy pihenjen. Benedek megfogta, megszorította kezét, néhány pillanatra elhallgatott. Ezután rászégezve nagy ragyogó szemeit, ezt válaszolta:

— *Hora venit!*

S újból folytatta:

— Mindenki közületek teljesítse az istentiszteletre vonatkozó kötelességeit, úgy a hogy az egyház előírja, szoros

igazság és tökéletes engedelmesség szerint. Ne adjatok neveket az egyesületeknek, együttesen soha se nyilatkozatok, közös szabályokat ne alkossatok magatoknak azokon kívül, a mikre már utasítottalak titeket. Szeressétek egymást, a szeretet elégséges. S legyetek egymással közösségben. Sokan munkálkodnak az egyházban ugyanazon munka körül, a melyre készüljétek elő azzal az erkölcsi előkészülettel, a melyet megszabtam számotokra, azaz azt akarom mondani: munkálkodjatok a hitnek megtisztításán s azon, hogy ez a megtisztult hit behatoljon az életbe. Tiszteljétek őket s tanuljatok tőlük, de ne engedjétek be őket az egyesületekbe, ha csak önszántukból nem jönnek hozzátok, hogy a magok fölöslegét a közösbe tegyék. Ez lesz a jel, hogy Isten küldi őket hozzátok.

Itt Benedek beszédje félbeszakadt, gyöngéden kérte Selva Jánost, hogy jöjjön hozzá közelebb.

— Látni akarom önt, — szólott. — A mit mondtam s a mit még mondani fogok, az öntől származik.

Kezét kinyújtotta, hogy Kelemenét megfogja s hozzátette:

— A páter jól tudja. — Istent jelenvalónak kell éreznünk önmagunkban, sőt mindnyájunknak éreznünk kellőt embertársainkban is s én őt annyira érzem önben. Igen — folytatta Kelemenhez fordulva, mintha a tekintélyére akart volna hivatkozni, — ez a testvéri szeretetnek igazi alapja s ezért azok, a kik szeretik az embereket s azt képzelik, hogy Istennel szemben hidegek, sokkal közelebb állanak a mennyek országához, mint azok, a kik elképzelik, hogy szeretik Istent s nem szeretik felebarátjaikat.

A fiatal pap, a ki Selva mögött szinte félénken állva maradt, így kiáltott föl: Oh igen, igen! Selva sóhajtván hajtotta le fejét. A magas barna alak, a ki az ajtófélfához támaszkodott, nem mozdult, hanem Benedekre vetett szilárd tekintetében annyi kimondhatatlan erő, gyöngédség, szomorúság mutatkozott.

Kelemen lehajolt a beteghez, azt súgta neki, hogy pihenjen egy keveset; ugyanerre kérte az apácza is. Mayda nem szólott s hallgattak a tanítványai is. Benedek egy kevés vizet ivott, köszönetet rebegett s folytatta beszédjét.

— Tisztítsátok meg a hitet a felnőttek számára, mert

a csecsemők eledele türhetetlen nekik. Munkátoknak ez a része azokra vonatkozik, a kik az egyházon kívül állanak, akár hozzátartozzanak névleg, akár nem; továbbá azokra, a kik közé nektek szünet nélkül kell elegyednetek. Működjetelek azon, hogy dicsőítsétek Istennek eszméjét, mindenenk fölött imádva az igazságot, s tanítva azt, hogy nincsen igazság Isten ellen, se az ő törvénye ellen. De arra is ügyeljetelek, hogy a kisdedek szája ne érjen a felnőttek eledeléhez. Ne akadjatok meg tisztátalan hiten, tökéletlen hiten, ott, a hol tiszta az élet s a hol a lelkiismeret igaz utakon jár, mert Istennek véghetetlen mélységéhez képest csekély különbség vagyon a szegény asszony hite és a ti hitetek között és ha a szegény asszony lelkiismerete igaz úton jár, ha hite tiszta, ti nem fogjátok őt megelőzni a menyeknek országában. Soha se tegyetek közzé munkákat nehéz vállalási kérdések dolgában, csak azért, hogy eladjátok őket, hanem osszátok szét azokat okosan s a neveteket soha se írjátok rá.

Dolgozzatok azon, hogy a megtisztult hit behatoljon az életbe. Ezt a munkát azoknak érdekében kell kifejtetni, a kik benn vannak az egyházban s a kik benn akarnak maradni, a kiket a tömegnek, a megszámlálhatatlan népnek lehet nevezni; azoknak érdekében, a kik valóban hisznek a hitágazatokban s szívesen hinnének még többet is; a kik valósággal hisznek a csodákban, szívesen hinnének még több csodákban is; de valójában nem hisznek a nyolcz boldogságban s így szólnak Krisztushoz: Uram! Uram! azonban az a meggyőződésük, hogy nagyon is kemény dolog volna, teljesíteni az egész akaratát s még csak az a buzgóság is hiányzik bennök, hogy ezt az akaratát keressék a szent könyvekben és nem tudják, hogy a vallás mindenenk fölött tevékenység és élet. Azokat, a kik bőségesen, gyakran bálványimádóan imádkoznak, tanítsátok meg arra, hogy az előirt imádságokon kívül a mystikus imádságot is gyakorolják, a melyben a hit legtisztább, a reménység a legteljesebb, a szeretet a legtökéletesebb, a mely önmagától tisztítja a lelket és tisztítja az életet. Azt mondom én nektek, hogy nyilvánosan a lekipásztorok helyét foglaljátok el? Nem, mindenki munkálkodjék saját családjá körében, mindenki munkálkodjék saját barátjai között; a ki képes rá, írjon

könyveket. Így fogjátok megművelni azt a talajt is, a mely lelkipásztorokat fog teremni.

— Fiaim, nem ígérem nektek, hogy meg fogjátok újitani a világot. Dolgozni fogtok éjjel, látható haszon nélkül, mint Péter és társai a galileai tengeren, de Krisztus végezetől közétok fog jönni s akkor nagy lesz a ti nyereségetek!

Itt elhallgatott, imádkozott tanítványaiért, sóhajtott annak az előérzetében, hogy sokat kell majd szenvedniök sokfajta ellenségtől s ezeket az utolsó szavait mondotta:

— Imádkozzatok értem későbbben, most a csókotokra vágyom!

A tanítványok egyértelműleg kérték, hogy áldja meg őket. Ez elől kitért, azt mondván, hogy nem érzi magát rá méltónak:

— Én csak az a szegény vak ember vagyok, a kinek szemeit az Úr sárral gyógyította meg.

Páter Kelemen mintha nem hallotta volna, letérdelt s ezt mondotta:

— Áldj meg engemet is!

Benedek alázatosan engedelmeskedve fejére tette kezeit, elmondotta a szertartásos áldás latin szavait s megcsókolta. Így tett egymásután a többivel is. Mindegyik úgy érezte, mintha a lelkébe ezen a kézen át jött volna a Szentléleknek szélvihara. Mikor a papra került a sor, emez ezt sutogta:

— Mester, és mi mit cselekedjünk?

A haldokló néhány pillanatra magába szállott s ezt felelte:

— Legyetek szegények; éljete, mint szegények; legyetek tökéletesek; ne találjatok gyönyörűséget se czímekben, se díszruhákban, se a személyes tekintélyben, se a közös tekintélyben; szeressétek azokat, a kik gyűlölnék titeket, tartózkodjatok a pártoskodásoktól, terjeszszétek a békességet az Istennek nevében, világi hivatalokat ne fogadjatok el, ne zsarnokoskodjatok a lelkek fölött s ne nagyon, ne kicsinyesen akarjátok őket igazgatni, ne mesterkélts és mesterséges papokat neveljete; kérjétek Istent, hogy sokan legyetek papok, de ne ijedjete meg, ha kevesen lesztek; ne higgyétek, hogy nagy és sok emberi tudományra van

szükségtek, csak arra vagyunk szükségetek, hogy nagy tisztelettel legyetek az ész iránt s nagy legyen a hitetek az egyetemes és oszthatatlan igazságban.

Utolsónak Selváné közeledett az ágyhoz. Két lépésnyire tőle térdelt le. A beteg rámosolygott, intett neki, hogy keljen föl.

— Már megáldottam önt férjében — mondotta. — Nem vagyok képes önöket megkülönböztetni. Ön egy része az ő lelkének. Ön lehel belé bátorságot, legyen továbbra is, mindenkorra a jó szelleme azokban a gyötrelmes órákban, a melyek rá fognak következni. Együttesen pedig jelképezzék a keresztyén szeretet költészetét utolsó pillanatukig. Maradjanak még itt néhány pillanatig mind a ketten.

A tanítványok eltávoztak s a világosság mind gyéresebb lett a szobácskában. Zúgott a menydörgés robaja, úgy hogy az apáczá becsukta az ablakot. Előbb a kertbe nézett s így kiáltott föl:

— Szegénykék!

Benedek meghallotta, tudni akarta, hogy mi történik; elmondották neki, hogy a kert nyüzsg a tömegtől, a mely látni akarja őt, hogy záporosó van keletkezőben. Kérte Selváékat, hogy várjanak s Maydát, hogy bocsássa be a népet.

Nehéz lépések zaja hangzott a kis lépcsőn. Az ajtó kinyílt, néhány népbeli ember lépett be csendben, lábujjhegyen. Egy-két pillanat alatt a szoba megtelt. Az ajtó előtt födetlen fők tömkelege látszott. Senki sem szólott, zavaros, tiszteletteljes pillantással mindnyájan Benedekre néztek. Benedek két kezével, tárt karokkal üdvözölte őket.

— Köszönöm, — mondotta. — Imádkozzatok, mert bizonyosan bekövetkezik az, a mire többeket közületek megtanítottam. Isten legyen veletek mindenkor!

Egy hatalmas termetű ember teljesen elvörösödött s ezt válaszolta:

— Imádkozni fogunk önért, de hát ön nem fog meghalni. Ne higyen ilyen dolgot. De azért áldjon meg bennünket.

— Igen, áldjon meg minket — hangzott minden oldalról. — Áldjon meg bennünket!

Közben a kis lépcsőről a tömegből türelmetlen szavak hallatszottak, az olyanok részéről, a kik akartak s nem tudtak a szobába jutni. Benedek valamit halkán mondott páter Kelemennek. Kelemen kijelentette, hogy a jelenlévők haladjanak el ágya előtt, azután távozzanak, hogy ugyanazt cselekedhessék meg a többiek is.

Mindnyájan egyenként elvonultak. A Testaccio-hegy vidékének szegény népe volt, munkások, boltoslegények, gyümölcsárúsnők, szatócsok, koldusok. Benedek néha-néha fáradt hangon búcsúzó szavakat ismételt:

— Isten veletek. Imádkozzatok értem. Viszontlátásra a mennyországban!

Ki hallgatagon térket hajtott előtte, mikor elvonult ágya mellett, ki megérintette ágyát s keresztet vetett magára: ki önmagát vagy kedveltjeit ajánlotta neki, ki meg áldó szavakat mormolt. Az egyik bocsánatot kért tőle, mert hitt a rágalmazóinak. Erre sűrűen következtek ilyen kiáltások: Bocsásson meg nekem is, nekem is! Elvonult a Marmorata-utczai kis púpos asszony is s sírva kezdte neki elbeszélni, hogy az ő öreg papja meghalt s szeretett volna neki hálát rebegni. A ki utána jött, előre tolta s az anyóka mindenkorra eltünt szemei elől. Mindannyian így vonultak el előtte, legutoljára s sírva távoztak el tőle mindenkorra azok, a kiket ő testben és lélekben megvigasztalt. Sokakat fölismert s egy taglejtéssel üdvözölte őket. Ők is eltűntek, folytonosan feléje fordítván könnyes ábrázatukat. Az emborsor, a mely oszladozó félben ment le a kis lépcsőn, az emborsor, a mely feljött, egyformán a halálnak fájdalmas benyomása alatt állott. — Ah, milyen az arcza! — Ah, milyen a hangja! — Istenem, meghal! — Istennek az anyyala! — Meg fogjátok látni! — A menyország már szemeiben ül! S nem kevesen átkokat mormogtak azokra a haszontalan emberekre, a kik megrágalmazták őt; nem kevesen fölháborodva beszéltek méregről és gyilkosságról. Istenem elvitték a rendőrök s így kellett visszatérnie! Folytonos komor menydörgés s az esőnek egyformán erős zokogása nyomták el a haragos és szánakozó mormolásokat.

Véget érven a tömeg elvonulása, Mayda fölnyittatta az

ablakot, mert a levegő megromlott. Benedek azt kérte, hogy egy keveset emeljék föl a fejét, látni akarja a Celius-hegy felé hajló nagy pinea-fenyőt. Halaványzöld, ernyőszerű koronája ferdén terült el a viharos égbolton. Hosszasan tekintett rá. Mikor fejét a vánkosra újból ráfektették, intett páter Kelemennek, hogy hozzája hajoljon s ezt suttogta csaknem a füleibe:

— Tudja, mikor ide hoztak a villából, nagyon erős belső ösztökélést éreztem s könyörögni akartam, hogy vigyenek az alá a pinea-fa alá, a melyet az ablakból látni. Ott akartam meghalni. De nyomban eszembe jutott az is, hogy nagyon sokat akartam s az nem jó. S azután, — tette hozzá mosolyogva — ott hiányzott volna rólam a benzés habitus.

Kelemen ajkainak könnyed mozgása elárulta előtte, hogy Subiacóból magával hozta azt a benzés talárt. Erős megindultság lepte meg. Összekulcsolva kezeit, addig maradt szótlan, a míg belső küzdelme tartott azon vágy között, hogy látomása beteljesedjék s azon öntudat között, hogy ez nem fog természetes úton megtörténni. Magába szállott s teljességgel az isteni akaratra hagyta magát.

— Az Úr azt akarja, hogy itt haljak meg — így szólott. — És azt megengedi, hogy a habitus az ágyamon legyen, mielőtt meghalok.

Páter Kelemen föléje hajolt s homlokon csókolta.

Közben Selváék félrevonúlva várakoztak. Benedek magához hívta őket s megmondotta nekik, hogy félóra alatt fogadni szándékozik Dessale úrhölgyet, de kéri őt, hogy ne maga jöjön. Velük jöhet együtt. Selváékkal Mayda is elment. Az apácza szundikált. Erre Benedek megkérte páter Kelemen, hogy később menjen el a pápához s jelentse neki, hogy látomásának utolsó része nem teljesedett be s így életének utolsó része nem teljesedett be s így életének látszólag csodás volta értékét veszítette és hogy végül halála előtt érezte a szentatya áldásának fölötté vigasztaló hatását.

— S mondja meg neki — fejezte be szavait, — hogy remélem, hogy még fogok tudni beszélni a lelkében.

Az elfogódás kisebbedett ugyan, de hangja folytonosan gyengült, a lázzal erői is mindinkább megfogyatkoztak. Páter Kelemen megfogta kezét s hosszasan figyelte meg érverését. Majd fölállott.

— Ön a habitusért megy? — suttogta Benedek, rendkívül gyöngéden mosolyogva. A szerzetesnek szép arczát pír lepte el. Nyomban legyőzte magában azt az emberi érzést, a mely azt tanácsolta neki, hogy színleljen s ezt felelte:

— Igen, kedvesem. Azt hiszem, hogy itt az ideje.

Hány óra van?

--- Fél hat.

— Hét órára gyanítja? Vagy nyolczra?

— Nem, nem ilyen hamar, de azt akarom, hogy ebben a vigasztalásban nyomban legyen részed.

A villa egyik szobájában Selva János órájára nézve, így szólott feleségéhez:

— Menjen!

Úgy állapotok meg, hogy Benedekhez Jeanne-nal Mária és Noémi együtt jöjön. Emez kezét nyújtotta sógorának:

— Tudod — mondotta egész valójában reszketve, — megyek neki olyan hírt adni, a mely a magam lelkére vonatkozik. Ne sértődjél meg, ha őt erről előbb értesitem, mint tégedet.

Jeanne megértette ezt a híradást, a melylyel Noémi a haladoklóhoz akart menni: a katholicismusra való legközelebbi megtéréséről volt szó. Elhagyta minden ereje, a melyet önmagában erre az utolsó pillanatra gyűjtött. Megölelte Noémit s könnyekben tört ki. Selváék bátorították, mert könnyeire nézve tévedésben voltak. Zokogva könyörgött, hogy menjenek el; neki lehetetlen volt oda jönni. Csak Noémi értette meg. Jeanne azért nem akart menni, mert Noémi szándékát kitalálta s ugyanezt nem tudta volna megcselkedni, a mit ő. Esdeklett neki, rimázkodott neki, gyöngéden átölelve őt, ezt suttogta neki: Miért nem engedsz, ebben a pillanatban?

Jeanne zokogva csak azt felelte neki:

Ah, te értesz engem!

S mert Noémi kijelentette, hogy többé nem akar oda menni, maga könyörgött neki, hogy menjen, hogy menjen rögtön, hogy ne késsen s adja meg neki azt a vigasztalást. De ő ezt nem teheti, sehogy se teheti! Lehetetlen volt szándékának megváltoztatására bírni. Selvát egy inas hívta. Mária és Noémi kimentek.

Magára maradva, Jeanne-nak egy pillanatban az az eszméje támadt, hogy utánuk megy, hogy megadja magát, hogy ő is velük megy s szintén öröndetes hírt visz majd a haldoklónak. Térdre borult, kiterjesztette karjait, mintha előtte terjesztette volna ki s így zokogott: Kedvesem, kedvesem, miként volnék képes arra, hogy tévedésbe ejtselek? Gyakran küzdött a maga erőszakos scepticismusával s mindig hiába. Tudta, hogy nem lett volna állhatatos pillanatnyi meghódolása a hit előtt.

— Miért nem akarsz egyedül engemet? — ilyenformán háborgott, még mindig térden állva. — Miért nem akarsz egyedül engemet? Hogy a jámbor lelkek meg ne botránkozzanak? Miért nem bánt az én kétségbeesésem? Miért nem akarsz egyedül engemet? Elmondhatom-e én előttük azt, a mi bennem van? Te, a ki olyan jó vagy mint Urad, a Jézus, miért nem akarsz egyedül engemet? Ah!

Fölugrott, meg lévén győződve arról, hogy ha Péter halának, azt felelné: Igen, jer! Néhány pillanatra szinte megmerevedve állott, kezével halántékán s azután lassanként elindult, mint egy alvajáró, kiment a szobából, az előcsarnokon át a kertbe jutott.

Az eső olyan sűrűen esett, a menybolt, a melyet időnként dörgés rázott meg, olyan sötét volt, hogy hat óra előtt, azon a februári estén úgy látszott, mintha éjjel volna. Jeanne úgy indult el, a hogy állott, a sűrű és hideg esőben, a nélkül, hogy sietett volna, nem a jobb felé eső narancsfa sornak tartott, hanem az ösvénynek, a mely balra vezet a magas agávék két sora között egy kis borostyán-, cyprus- és szőlőlugasig, a melybe rózsák kapaszkodnak. Elment a nagy pinea-fa mellett, a mely a Celius felé hajol s lefelé jobbra tartva egy hosszú útkanyarulaton a forráshoz ért, a melyet egy antik koporsó gyűjt magába; a meredekes lejtőn myrtusok környezik, néhány lépéssel alább, mint, a hol a kertész háza van. Itt megállott. A kis háznak ablakából világosság látszott, bizonyosan Peter szobája. Árnyék tűnt el mellette, talán Noémi! Jeanne leült a víztartó márvány szélére. Meg lehetne odabén fulladni. Vajon szeretne-e meghalni, ha Carlino nem volna? Hiábavaló ábrándok, nem foglalkozott többé velük! Várakozott, figyelt a hideg esőben; szeme, lelke odatapadt a világított ablak-

hoz. Még árnyékok tűnnek elő. Távoznak most? Igen, Mária és Noémi talán elmennek, de Pétert nem fogják magára hagyni. Ott lesz Mayda, ott lesz a benezés, ott marad az apacza. Nos, mégis megkísérli. Sietős lépések hallatszanak a narancsfa-soron, valaki a kis ház felé tart. Jeanne, a ki fölkel, újra leül. Az ismeretlen a szobába lépett. Az ablaknál árnyékok mozgolódnak. Két ember jön ki, élénk beszélgetésbe merülve, meg lehet ismerni a tanár és Selva János hangját. Úgy látszik, arról beszélgetnek, a ki tudakozódni jött. Mások is kijönnek, az ereszről lecepegező eső kezd kopogni az esernyőkön. Bizonyosan ők, Mária és Noémi. Jeanne újra fölkel, útnak indul.

A kis ház ajtaján belépve, embereket vesz észre a kérész konyhájában, megkér egy leányt, hogy menjen föl s nézze meg, ki van a betegnél. Emez habozik, a megbízatás alól ki akarja magát vonni, de azután fölmegy, nyomban visszatér. A pap és az apacza van ott. Jeanne papírt, czeruzát, lámpát kért s így kezd írni:

— Péter, önhöz fordulok . . . Írását félbeszakítja, figyel. Valaki lejön a kis falépcsőn. Férfi lépés, tehát a páter. Hát akkor beszélni fog vele. Eldobja a czeruzát, szembe megy vele a kis lépcsőn. Sötét van, páter Kelemen Selva Máriával téveszti össze.

— Nyugszik — úgymond, még mielőtt Jeanne szólott volna. — Úgy látszik, hogy alszik. Olyan jól esett neki az, a mit az ön nővére mondott neki. A tanár azt hiszi, hogy az éjjelt túléli. Hivassa el a másik úrhölgyet is. A haldokló maga kérte. Azt hittem, hogy már elmentek érte.

Jeanne hallgat, félreáll. Kelemen ezt mondja: bocsánat! s elmegy mellette, a nélkül, hogy megnézné; a konyhába indul egy kevés kenyérért s egy kevés vízért, mert tegnap este óta nem evett. Jeanne reszket, mint egy falevél. A haldokló maga kérte őt magához! Elszédül ezektől a szavaktól, a véletlennek kedvezésétől. Halkan, csendben fölmegy; halkan, csendben betolja az ajtót. Az apacza meglátja, fölállni készül. Ujját szájára téve, int neki, hogy ne mozduljon; halkan csendben közeledik az ágyhoz, hosszú, fekete tárgyat lát kiterjesztve az ágytakarón, a rémülettől lépései szinte megmerevednek, nem érti a dolgot. Nagyon gyöngesóhajt hall. A beteg fölemeli jobb kezét, bizonytalan tag-

lejtést tesz, mintha keresne valamit. Az apáca föláll, de Jeanne gyorsabb, mint ő, a váncosnál terem, Péterre hajlik, a ki újra sóhajt, újra mozgatja kezét.

Jeanne aggódva tesz hozzá kérdéseket, ő nem felel, sóhajt, liheg, néz valamire az ágy mellett s Jeanne egy pohár vizet nyújt neki, ő a fejét rázza; Jeanne kétségbe van esve, hogy szándékát nem érti meg. Ah, a keresztet, a keresztet! Az apáca fölemeli az agyaglámpást, Jeanne a keresztet odanyújtja Péternek, a ki ajkait rászoritja. Jeannera néz, ránéz nagy, üveges szemeivel, a melyekben már a halál ül. Az apáca rémülten fölkiált, elsiet, hogy a szerzetest hívja. Péter Jeanne-ra néz, két kezébe iparkodik fogni a keresztet, feléje nyújtani, ajkai mozognak, reszketnek, hang nem jött ki belőlük. Jeanne a Péter kezeit a magáéba fogja, szenvedélyes csókkal csókolja meg a keresztet. Erre ő lecsukja szemeit, arcát mosoly ragyogja be, egy kevésbé jobb vállára hajol, többé nem mozdul.

FOGAZZARO ANTAL után, *olaszból*

VETÉSI JÓZSEF.

PATAK PARTJÁN.

Kezemben egy szép levélke ;
Öre többé nem leszek,
Sorsát immár elregélte,
Tőle végbucsút veszek.

Körülöttem bérezek, erdők,
Előttem zugó patakok,
Fejem fölött barna felhők
Lomha szárnyon szállanak.

Nézem a futó hullámot,
A mint egymást kergeti.
Meg se látva a virágot.
Mely magát ott fürdeti.

Tán a messzeségbe hívja
Őket titkos, drága czél,
S azé lesz a pálya díja
Ki hamarább oda ér ?

Vagy tán tőlök a hegyekről
Lázasan sietve le,
Üzenetet vár az alföld
Habzó kalásztengere ?

Zúgjak, futó hullámok !
Előlem siessetek,
Üzenetet én tirátok
Nem bírok, ne féljetek.

Virág helyett. bár tehetném,
Mert seregben nyílnak itt,
Rátok szórom szép levelkém
Összetépett rongyait.

Füstbe ment reményt, csalódást,
Álmot. késő ébredést,
Néma gyötrelmet, vivódást,
Fényes nappal: tévedést.

Önvádat, mely a sötétben,
Nem lát enyhítő kezet,
Hogy elvarázsolja szépen,
A mit a mult vétkezett.

Levelem sok darabkája,
Mely veletek uszni kész,
Mintha volna terhes gálya,
Nektek. úgy-e, oly nehéz?

Oh! ne keljen gát elébe,
Velök gyorsan szálljatok
S a felejtés tengerébe
Örömet omoljatok.

LÉVAY JÓZSEF.

HARALD HARFAGAR KIRÁLY.

Ül Harald Harfagar király
Mélylő tenger-fenéken
Szép habtündére oldalán;
Év-év után jó s mégven.

Sellővarázs igézete
Öt élni se, halni se hagyja;
Már kétszáz álló éve, hogy
Tart boldog kárhozatja.

Fejét a király pihenteti
A bájos nő ölébe',
S epedve néz szemébe föl,
S nem tud betelni véle.

Ezüst-ősz lett arany haja.
Sárgás arczábul a csontok
Kiállanak rémségesen,
Fonnyadt a teste s leromlott.

Szerelme mámoros álmaiból
Fel-felrázkódik néha,
Mert fönn vadúl viharzik az ár,
S megreszket üveg kastélya.

És mintha a szélben hallana
Olykor normann üvöltést;
Mohón örvendve kezét emeli,
Eleresztí búsan ismét.

Sőt olykor hallani vél idefönn
Hajósok éneklését,

Kik Harald Harfagar király
Hős tetteit dicsérik.

A király ekkor nyög és zokog
És sir szive-szakadva;
Lehajol hamar a tündér s nevető
Ajakkal csókolgatja.

HEINE után, németből

LEHR ALBERT.

TÖRTÉNETHAMISÍTÁS ?

A német történetírók bécsi congressusa alkalmával Lueger polgármester egy beszédében rámutatott arra a nagy szerepre, mely Bécsnek a török elleni védelemben jutott. Hozzá tette, hogy úgy tudja, mintha akkor a török táborban is lettek volna magyarok. Sok szó esett ott történethamisításról, melyben a magyarokkal együtt a hírlapírók is vétkesek. Különösen pedig Apponyi Albertet támadták meg, ki éppen akkor, egy angol szónoklatában, Magyarország európai hivatását fejtegette.

Ezekre válaszoltam egy rövid tanulmányomban, mely a *Pester Lloyd* ez évi okt. 5-iki számában jelent meg. A *Budapesti Szemle* szerkesztőjének felhívására most valamivel bővebben tárgyalhatom a kérdést.

Egy XVII. századi norinbergai metszet van előttünk, mely magyar huszárt és hajdút ábrázol teljes fegyverzetben. Aláírása szószerint a következő:

Igy nyargal a huszár a mezőre és a csatába,
Ki gyakran hoz a töröktől sokféle gazdag prédát:
A talpas és hajdú ily fegyverben áll,
Török vére szomjaz, neki is meggy bátran.

Tehát «történethamisítás» már akkor, már ott! Csakhogy ebben nehezen hírlapíró a hibás.

Egyáltalában ez a bűn szorosan véve nem a hírlapírókat terheli első sorban. Kell párt, kellene «tudósok», a kik bármely okból eltérnek az igazságtól és a kiknek nézeteit azután a hírlapok tükröztetik vissza. A bécsi eseményeket tehát nem vesszük nagyon komolyan. Tovább megyünk, a polgármesternek teljesen igaza volt, midőn hivatkozott Bécs 1529. és 1683. évi védelmének nagy jelentőségére.

De a kérdés maga komoly, mint minden igazi történeti kérdés. Az forog szóban: valóban megilleti-e Magyarországot az

az érdem a nyugati műveltség oltalmazása körül, melyben az általános közvélemény részesítette és most is részesíti? Vagy pedig szükségessé teszik e a tények ezen a téren is az «értékek átváltását».

I.

Mondhatjuk, hogy már a magyar nemzet megtérítésével kezdődik az a feladata, hogy Nyugatot Kelet ellen megvédelmezze. Addig előhada volt a pusztai népeknek, most reá hárult az a föladat, hogy ezeknek útját állja. Szent István már küzd a besenyők ellen; Szent László megfékezi, részben megtéríti a kunokat. Alig 120 évvel az ágostai katastropha után Magyarország már azt a történelmi szerepet tölti be, mely I. Henrik és N. Ottó korában Németországnak jutott. Szent László ennél sem áll meg, a mai Horvátországban ő veti meg a nyugati cultura alapjait. A zágrábi püspökséget azért alapítja, «hogy a püspöki gondoskodás az igazság útjára vezesse azokat, kiket a bálványimádás Isten tiszteletétől elidegenített»^{*)}. Az új egyházmegyének Szent István a patronusa.

Még sokkal súlyosabban nehezedett e feladat hazánkra a mongol betörésnél. Magyarország az egyenlőtlen harcban elhagyatva császártól, pápától egyaránt, elomlott. Külföldön már azt írták, hogy a 300 év óta fennállott birodalom megszűnt. Királyának erélye, melyet a kevésbbé elpusztult nyugati résznek, a horvátoknak és dalmatáknak ragaszkodása a magyar államhoz támogatott, rövid idő alatt ismét talpra állította. De maga IV. Béla is csak a Duna vonalát tartotta megvédhetőnek. 1253 november 11-én Patakon kelt levelében így ír IV. Ince pápának: «A mieinknek sokszor megfontolt elhatározása az, hogy reánk és egész Európára nézve hasznosabb volna a Dunát erősíteni meg várakkal. Mert ez az ellenmondás vize.»^{**)} Leveléből kitűnik, hogy nem a hunnokkal azonosítja magát és birodalmát, hanem Nyugattal.

Azt a címet, hogy előharczosa a keresztyénségnek a török ellen, nem Magyarország adta magának. Tudtommal először Aeneas Sylvius használja az esztergomi érseknek szóló levelében

^{*)} Tkalčić: *Mon. episc. Zagrab.* I. 1. 2.

^{**)} *A magyar történet külföldinek kézi könyve* 165.

(1445). «A keresztyén respublica nem lehet biztonságban, ha bástyája, Magyarország, nem áll szilárdan.¹⁾ Majd ugyanaz az író — később II. Pius pápa — Frankfurtban a császár előtt tartott beszédében a «pajzs és bástya» (clypeus et murus²⁾ kifejezést használja, mely azután közmondásossá vált. Ugyanazt a jelölést találjuk I. Miksa császár beszédében az ágostai birodalmi gyűléshez (1518).³⁾ A sok humanista flosculust mellőzzük, az csak mint az általános meggyőződés visszhangja fontos. Csak egy mantuai karmelita barátnak a magyar királyhoz 1500 körül intézett verséből idézünk néhány sort: «Soha nemzet nagyobb fáradságot nem tűrt el a vallásért, soha nem tűnt ki egy sem nagyobb diadalokkal.»⁴⁾

Felesleges soká magyarázni, mely tények szolgáltak ez általánosnak mondható nézet alapjául. Mátyás haláláig Magyarország volt a szultánok egyetlen komoly ellensége a szárazföldön. A szerbekben nem lehetett bízni, a nikápolyi csatát ők döntötték el a török javára. Az oláhok elpártolása idézte elő a rigómezei nagy csatának elvesztését (1448). Az albánok hatalma csak Skanderbég alatt jött számba. De Magyarországnak meg kellett állania a harcztot, hatalma, szabadsága, melyet már akkor mindennél többre becsült, ettől függött. Nehéz lesz a Hunyadi nevet kitörölni nemcsak történetünkől, hanem az egyetemes történelemből is. Neve megtestesülése azon dicsőségnek, melyet a magyar e harcokban szerzett. És talán szabad kérdezni, nem vívhatott volna-e ki a hős nagyobb és tartósabb eredményeket, ha Fridrik császár, Czillej Ulrik és Giskra, kik mind sokkal közelebb állottak Bécshez, mint Magyarországhoz, nem bénítják erejét.

Mátyás királyról is fölösleges sokat mondanunk. II. Mohamed egyetlen méltó ellenfelét látta benne. Noha a magyar fegyver Nyugat felé is sújtott, a végeket megőrizte, a betörő seregeket visszaverte. Ez a lángeszű fejedelem nemcsak fölfogta, hanem meg is valósította azt az eszmét, hogy Magyar- és Csehországok

¹⁾ Pray, *Annales* III. 34.

²⁾ Reusner, *Selectissimarum orationum - volumina quattuor*. Leipzig, 1596. I. 9.

³⁾ U. o. I. 61.

⁴⁾ Nec plus ulla tulit pro religione laborum Natio: nec claret maioribus ulla triumphis.

és Ausztriának egy hatalmas monarchiává való egyesítése által, magyar hegemonia alatt, legyőzhetetlen gátat vessen a török elé. Még a szintén fenyegetett Itáliában is szembeszáll a szultánnal: magyar csapatok foglalták vissza Otrantót 1481-ben. Bécszet meghódította, Belgrádot megtartotta.

A következő korszakban (1490—1526) Magyarország ereje rossz kormány, belső zavar és erkölcsi romlás által annyira elernyed, hogy hivatásának már meg nem felelhetett. Beállott tehát szüksége annak, hogy a többi állam támogassa. Ezt követelte már IV. Béla is a pápától, különben kénytelen lenne akarata ellenére is megbékélni a tatárral. Vitéz János is kijelentette 1455-ben Fridrik császár előtt, hogy Magyarország egész erejével védekezik, de ha magára marad, alig győzhet. Ha pedig elbukik, ugyanaz a veszély fenyegeti a többi népet, csak hogy ezeknél a kárhoz az a gyalázat is járul, hogy a keresztyénség elővédjét nem segítették. Most is sokat beszéltek és írtak, de katonát nem küldtek. Nem akarjuk azon szomorú kor eseményeit szépiteni. Paragraphusokról vitatkoztak, mikor a határon állott az ellenség. De bizonyos, hogy a háború teljes súlya Magyarországra nehezedett és ha Mohácsnál elbukott, bukása nem volt diestelen.

Most szakadás állott be. A nagyobb párt feje, Szapolyai János a törökkel lépett egyezsége, hogy magát I. Ferdinánd túlnyomó hatalma ellen fentarthassa. Ez történeti tény, melynek jelentőségét kisebbiteni nem akarjuk. A Habsburgok feltörekvő világbirodalma ellenében létrejött a cognaci liga, melyhez a pápa, a francia és angol király, János magyar király és Velence csatlakoztak. A politikai tekintet erősebbnek bizonyult a vallásos közösségnél és a cultura érdekénél. Egy hatalmas magyar pártnak szövetsége a törökkel abból magyarázható, hogy a nemzeti hagyományban is dualismus állott be. A még mindig erős ösztön mellett, hogy az örökös ellenségnek elszántan ellentálljanak, felép az a lelkes törekvés is, hogy a nemzeti királyságot a német túlhatalom ellen fentartsák.

Míg Magyarország erős és egységes, független lehetett mind a két világbirodalomtól. 1526 óta gyöngé és megoszlott, mind a két császár az osztakozásnak látja benne tárgyát. Ingadozó politikát kellett folytatnia, hogy az egyik, vagy a másik egészen el ne nyelje. A gyöngeségnek, a keserű kényszernek volt ez politikája. Mi haszna az ellenállásnak a török ellen, ha német elnyomás következik belőle?

Gróf Andrássy Gyula legújabb munkájában kifejtette, mekkora a nagy történelmi hagyományok hatalma. A magyar nem tagadhatta meg érzését, múltját. Nyugathoz kellett tartoznia. E hagyománynak le kellett győznie a magán- és pártérdeket. Még János király sem tagadhatta meg. A nagyváradai békének az egység helyreállítása, a török elleni nemzeti küzdelem felújítása volt igazi előidézője és célja (1538). Célzatát kifejezi azon pontja, mely megtiltja, hogy a szultánnal közöljék.

Mikor azután a szultán támad és Budát elfoglalja, ez az irány tölti be a nép egész lelkét. Tinódi versei igaz és tanulságos emlékei ez érzelemnek. Az államférfiak sem vonhatták ki magokat hatása alól. Fráter György átadja Erdélyt Ferdinánd királynak, hogy az egységet megvalósítsa. És most kezdődött az a harc, melynek a modern történelmekben nincs mása. Már nem hatalomról van szó, hanem a pusztá létről. A hová a török lép, romba dől minden, haza, vagyon, család, minden, mi becsét ad az életnek, és mi méltó arra, hogy kockára tegyék érte. Harczban még lehető a győzelem, a szabadulás, mint Kőszegen vagy Egerben, és az eleső hős is drágán ontja vérért és fogyasztja a hon ellenségeit.

Így vált az utolsó hajdúból is Szondy és Dobó méltó társa. Mihelyt meg volt a szent akarat, erőben sem volt hiány. •Magyar szokás — írja Verancsics — fáradságos és majdnem szolgai módon nevelni a gyermekeket és ebben nincs különbség az előkelők és köznemesek fiai közt. Eltűrik a hideget, forróságot, álmatlanságot, verést és szidást, elvégzik a legközössegebb szolgálatokat: a lovak tisztítását, a házörzést. Ezt az életmódot folytatják mint férfiak is.» Szóljunk-e Temesvárról, Drégelyről, Szigetvárról, Szolnokról és más várakról? És ez a hadi állapot több mint egy századig tartott. A nyílt háború és az úgynevezett fegyverszünet közt igen csekély volt a különbség. Az egész életet a harc szükségére szerint kellett berendezni. A műveltségnek és haladásnak meg kellett állania. Az országgyűlések és törvények csaknem kizárólagos tárgya a hadi adó és hadi készület, a nemesség fegyverkezése és a pórok közmunkája a várak erősítéséhez.

Magyarország, vagyis, mert állam alig volt, minden kapitány és vár külön, egyedül viselte ezt a háborút.

Jöttek ugyan a várakba idegen zsoldosok is. De ezek nem nézték a harcot oly komolynak, oly szentnek. Ha bajba keve-

redtek, fellázadtak a kapitány ellen, vagy vasra verve, kiszolgáltaták őt a töröknek. Győr és Kanizsa az a két nagy végvár, hol német volt a parancsnok, kellő ellentállás nélkül megadta magát. Mind a két várurat haditörvényszék ítélte halálra.

Bejöttek nagy birodalmi seregek is. Először 1532-ben V. Károly császár alatt.

De míg Jurisich egy maroknyi emberrel megvédte Kőszeg várát, a császár csak nézte és a hatalmas sereg csata és győzelem nélkül távozott. Aztán 1542-ben Joachim brandenburgi választó alatt Buda visszavételére. Ez a vállalat szégyenletes kudarcot vallott és csak Zrinyi Miklós mentette meg a keresztyén fegyver becsületét. 1551-ben császári sereg ment Erdélybe az ország birtokba vételére, de Castaldo tábornok Martinuzzit orgyilkosokkal megölette, lefoglalta kincsét, magához ragadta a hatalmat, azonban a török ellen nem tett semmit. Így vált az ország ismét török hűberré. Végre 1566-ban, midőn Zrínyi Szigetvárt védte, bejött II. Miksa császár. «Soha bajnok nem halt meg szebb halállal» — írja Ranke arról a férfúró, ki az örökös ellenség kezéből nem fogadta el a fejedelemséget, hanem magát és övéit a halálnak szánta. De a császár hallja a segélykiáltást és nem mozdul. Nem csoda, ha még a legloyalisabb lelkek is letettek arról a reményről, hogy valaha német segítséggel erőt vesznek a törökön.

Másrészt általánosan elismerték, hogy csak a magyar bírja a török háborút. Az osztrák hadi tanács véleménye 1575-ből, mely ezt kimondja, bizonyára nem részrehajló Magyarország iránt.★)

A szultán célja mindig Bécs volt. Ezek az apró, jelentéktelen várak, melyeknek még nevét is alig ismerik Németországban, akadályozták meg annak elérésében. Végváraink és őrségeik oltalma alatt fejlődhetett a nyugati cultura. Mert még melyik más nép állott ki 150 éven át belsejében irtó háborút a nélkül, hogy engedett volna? Magyarországnak ezt a történelmi nagy tettét akkor teljes mértékben méltányolták is a németek. Ott is beszéltek és énekeltek Jurisichról és Zrinyiről

Horvát részről megtámadtak azért, hogy Jurisichnál, Zrinyinél, Martinuzzinál elhallgattam horvát voltukat. Azt állítják, hogy ezzel Horvátországot akarom megsemmisíteni, a mi her-

★) Kézirat az admonti monostorban.

kulesi munka volna és hogy én — talán Bécs kedvéért — hamisítom a történelmet.

Megvallom, nem bírom elhinni, hogy egy nemzet ezért olyan haragra lobbanjon, mint egy hiú szerző, kinek nevét nem idézték. De ha igaz, inkább meg sem írtam volna ezt a cikket, mert talán szabad mondanom, a magyar birodalomban élő népek egyesítését akartam mindig csekély erőmmel szolgálni. Bécsben nem is a horvátot támadták, hanem a magyart.

Elismerem, hogy Jurisich, Zrínyi és Martinuzzi horvátok voltak, de ez annyira közismeretű, hogy mindenki épen olyan jól tudja, mint a Hunyadiak, a Báthoryak, a Rákócziak idegen eredetét. De a mi történeti munkát e nagy férfiak végeztek, azt a magyar állam érdekében mint magyarok végezték. A magyarnak ki nem mondott, de soha meg nem tagadott elve volt, hogy az érdemet nézi és nem a származást. Ennek tulajdonítható, hogy nyelv és származás különbsége nélkül e birodalom minden lakója magyarnak vallotta magát.

Reánk nézve ugyan nem tekintély, de a horvátok bizonyára elismerik annak nemzeti hőseit, Jellasic József bánt. Ő még 1825-ben megjelent verseiben Mátyás királyt beszélteti Zrinyivel a másvilágon. A király mindjárt meglátja Zrinyin, «hogy magyar hősnő szülte». Zrínyi pedig azt válaszolja, hogy igenis a magyarok legyőzhetetlen bátor törzséhez tartozott (*Erinnerungen*. Agram 1825).

Megjegyzem, hogy Jellasic «Magyare»-t ír, nem «Ungar»-t. Utoljára is nem az a kérdés, hogy mi minek tartuuk valakit, magyarnak-e vagy új magyarnak, hanem, hogy az illető minek tartotta, vagy tartja magát. Ez pedig Zrínyi és Martinuzzi esetében nem kétséges.

Különben is a magyar törvény egyenesen kimondja, hogy tisztségek betöltésénél a horvát is magyarnak tekintendő. *) Jellasic, ha mást nem, azt bebizonyítja, hogy 1825-ig a horvát akkor is magyarnak vallotta magát, ha nem várt érte semmit.

Már Aeneas Sylvius figyelmeztetett bennünket arra, hogy «ha Magyarországot legyőzik, vagy ha kényszerül a törökhöz állani, vége Németország és Itália biztosságának és Franciaországot sem védi meg a Rajna». Az utolsó század benyomása alatt 1612-ben Tübingenben így írtak: «Ha ki akarjuk mondani az igazságot

*) 1618. 5. 1625. 65. 1741. 61.

úgy, mint lelkünk sugallja, egyedül Magyarország a keresztyén vallásnak bástyája és védőfala. A legszilárdabb védőfal, mert már 200 éve ostromolja a török és még mindig a Dunánál és Szávánál függ. Ha valaha legyőzi (mit Isten sohasem enged), türhetetlen világhuralmának mi sem áll útjában. Se a német bátorság, se az olasz erő, a francia roham, az angol indulat, a spanyol számítás, se a lengyel támadás, se a hegyek magassága, se a folyamok mélysége nem akadályozhatják útját. Kinek köszönhetjük tehát, hogy nem kell túrnunk a barbárok zsarnokságát, nem kell nyakunkat a türhetetlen rabszolgaság igájába vetnünk, mint Isten után a magyarok hősiességének? És minő jámborság, minő csodálatos emberszeretet? Hogy a többi nép az árnyékban pihenessen és örvendhessen a béke áldásainak, a magyarok országukban megvívni a kegyetlen ázsiai tyrannussal, szembeszállni az ellenséggel, a kinek még nevétől is visszariad a többi, a barbároknak az egész keresztyénség ellen irányított nyilait testökkel fogják fel. Így gazdagodnak a németek a magyar fegyver által, így él az olasz a magyar halálából, így köszöni a francia nyugalmát a magyar bajának, így nő Spanyolország, míg Magyarország a végveszélynek van kitéve, így örvend az angol a magyar fáradságának, így nyugodhatik a lengyel, míg a teher a magyarra hárul, így él biztonságban minden keresztyén Magyarország jótéteményéből». Henrik Albert Limburg birodalmi bárója, ki így szólott Fridrik Achilles württembergi herczeg előtt, azon kezdi, hogy Európa népei hálátlanok a legbátrabb nép iránt, melynek a keresztyén világ békéjét és jólétét köszöni. Azon végzi, hogy Isten és az emberek akaratából és megegyezéséből Magyarország a keresztyénségnek győzhetetlen vértje és vára. «Így Fenséges fejedelem, a magyarok Európa patronusai és védistenei, méltók e névre, melynek felségét minden nép szívesen elismeri.»*)

Még messzebb is elhatolt Magyarországnak ez a hire. IV. Henrik, a nagy francia király akkor szötte szép tervét az örök békéről. Sully szerint: «A király Magyarországnak látta Németország és Itália, tehát a keresztyénség nagy részének hatalmas bástyáját a török ellen. Berendezésre nézve választókirályság legyen. De a választók ne pártoskodjanak, hanem mindig azt válasszák, a ki legalkalmasabb keresztyén hadak fő-

*) *Consultatio de principatu inter provincias Europae*. Tübingen 1655.

vez érének. Végre ez legyen a legnagyobb, legerősebb, leghatalmasabb királyság. Ezt elérendő, gyöngé szándékához mindjárt, mert hozzá kellene csatolni Ausztriát, Stiriát, Karinthiát és Krajnát és idővel egész régi területét is, Erdélylyel, Szlavoniával és Boszniával.»*)

Magna ingenia conveniunt. IV. Henrik Mátyás eszméjét fejleszti.

II.

Midőn már szembetűnővé vált a török hanyatlása, fordulat állott be. 1593 óta jelentékeny hadak jöttek az országba: németek, olaszok, vallonok és a magyarokkal együtt sikeresen harczoltak. A birodalom egyesítésének eszméje teljes erővel feltámadt. Erdély Rudolf királyhoz állott; később Báthory Zsigmond átadta neki egész országát. Fejérvárt visszavették, Budát komolyan ostromolták. Már a balkáni népek felszabadítását is előkészítették, hogy gyökerében megtámadhassák a török hatalmat. Magyarország ismét egy volt. De mihelyt a protestánsok mozogtak és az országgyűlésen felemelték szavukat az elnyomás ellen, az udvar elejtette a török háborút. A Magyarországon táborozó hadakat a magyar alkotmány megdöntésére, a protestantismus kiirtására akarta felhasználni. Bocskay István, ki mindig híve volt a Habsburg háznak, ekkor tűzte ki a törvényes felkelés lobogóját (1604).

Megkezdődött a vallás- és szabadságharczok kora és a török háborúval párhuzamosan, eltart egy századig. Erdély ismét önálló lett és alapjául szolgált a nemzeti törekvéseknek. A török már nem volt oly veszedelmes, hogy szükség esetén fel ne lehetett volna használni. Erdély fejedelmei török hűbéresek; a magyar »rebellisek» velök és a szultánnal állottak érintkezésben.

Vége volt-e hát Magyarország európai hivatásának? Árulója lett-e a keresztyénségnek?

Bizonyára legkevésbé sem szándékunk e szabadságharczok jelentőségének csorbítása. De mindenkinek, ki látni akar, szemébe ötlük a következő észrevétel: Bocskay és Bethlen Gábor bizonyára jeles hadvezérek, még kevésbé lehet kételkedni Thököly és Rákóczi hadainak lelkesedésében. És mégis, annyi

*) Deconomies Royales, 1609. 345—346. l.

hadi vállalat közt e hosszadalmas harcokban egy sincs, mely a Hunyadiak, Zrínyiek és a török háborúk más hőseinek tetteihez lenne hasonlítható.

Mi következik ebből? A magyar nép lelke akkor is a törökben látja az igazi ellenséget; az ellen fejt ki a heroizmus, az önfeláldozás minden kincsét. A törökkel életre-halálra harczolt a magyar, mint civilisált, szervezett hatalom. A német ellen csak akkor harczol, ha nemzete vagy vallása forog veszélyben; ha türhetetlen zsarolás arra készíti, hogy ne az örökös ellenség ellen fordítsa fegyverét. És még a háború alatt is a béke a cél.

Bocskay nem teszi fejére a szultántól küldött koronát, Rudolfot elismeri királyának és a bécsi békében kijelenti, hogy egész erejével megsegíti a török ellen, ha az nem hajlik méltányos békére. Bethlen kezében a korona; még sem koronáztatja meg magát. II. Ferdinánd császárral alkudozik; vele együtt akarja megtámadni a szultánt. Mert annak a fejedelemnek, ki Mátyás nyomába óhajtott lépni, teljes dicsőségéhez hiányzott a törökön vett győzelem. Az a tudat, hogy a török iga lerázása az igazi nagy tett, mélyen gyökerezett minden magyarnak szívében.

Bekövetkeztek az egyensúly napjai. A bécsi udvar, melynek politikai számításaiban Magyarország csak az egyik tényező volt, és nem mindig a legfontosabbik, megelégedett az ország egy részének birásával. Ez a rész szolgált az örökös tartományoknak sánczul a török ellen. A velencei követek jelentéseiből kitűnik, hogy a miniszterek nem is gondoltak Magyarország felszabadítására. Gyöngye, szétaglott állapotában könnyebben lehetett rajta uralkodni (1657—1660).

Ekkor lép fel a második nagy Zrínyi, kit költőnek nevezünk, noha nemcsak tollával, hanem kardjával is megjelölte a nemzeti politika útját. A harc, a török kiűzése jelszava, eszközül rendszer magyar hadsereg felállítását követeli. Magyar földön tehát tovább él e hivatás érzete akkor is, mikor Bécsben lemondtak róla. Mennyire ment ez a lemondás, annak az 1663—64-iki hadjárat a bizonyítéka. Tíz nappal a szentgotthardi győzelem után békét kötöttek. Ennek feltételei azt mutatják, hogy Bécs nem a törökben, hanem a magyarban látta az igazi ellenséget. Úgy szabták meg őket, mintha kudarcot vallottak volna. Viszont a szultánnak arra kellett magát köteleznie, hogy a magyar elégtelleneket többé nem fogadja oltalmába.

Megkezdődik a törvénytelen állapot, az ország teljes elnyomása és kizsárolása. Ez ellen előbb az országnagyok összeküvése szervezkedett, majd midőn ezt vérbe fojtották, a kuruczok guerilla harcza. Nemcsak a nemzet küzdött léteért, hanem mondhatni, minden egyes magyar. Az alkotmányt felfüggesztették, a magyar sereget feloszlatták, a protestánsokat tűzzel-vassal pusztították. Csak most vált a német elleni harcz nemzetivé. Történeti népköltészetünk legszebb virágai e korból valók. A protestáns Felső-Magyarországon így háttérbe szorult a török elleni gyűlölet. Thököly a «kuruczkirály» szövetségben állott a törökkel, midőn a nagyvezér 1683-ban Bécs ellen indult.

Nem rebellis pártszellem: a keserves inség, a császári tábornokok kegyetlensége, a miniszterek kapzsisága volt ennek előidézője. Elég Hoher, Caraffa, Kobb, Strasoldo neveinek említése. «Ő római császári felségének egy osztrák alattvalója, előbb kapitány, aztán generális auditor-helyettes,» Flämitzer János Miklós, olyan férfiú, ki Magyarország teljes bekebelezése mellett emeli fel szavát, alig talál kifejezéseket e kihágások elítélésére.

«A mely exorbitantiáknak a magyar királyságban komoly büntetésekkel annál inkább szükséges elejét venni, mert ezekben a német militia pressuráival és telhetetlen exactióival, aztán duhaj petulantiáival és embertelen concussióival annyira fegyelmetlen, hogy e sokféle violentiák és több mint barbár irgalmatlanságok leírására sok koncz papiros nem volna elegendő.» Ez a kegyetlenség okozta a felkelést. «A mint hogy bizonyos és tagadhatatlan, hogy nem egy vagy kettő, hanem igen sok, hogy magát a német militia nyomorult kínzásától redimálhassa, gyermekeit eladja a töröknek és a mit ezért kap, kell, hogy a katonának adja, úgy hogy nem is kell kérdezni, miért gyűlöli a magyar annyira a német katonát.»*)

Ez az állapot eltartott 30 esztendeig. Addig, míg Rákóczi felkelése megmutatta, hogy élni akar a nemzet és van is ereje hozzá.

Akkor is volt azonban egy erős párt, mely a nádorral élén, a császár hadait erősítette. Mihelyt a török ellen mentek, sok kurucz is hozzá csatlakozott. Mindazonáltal történeti tény, hogy a félhold elhalványulása Bécs felmentésével veszi kezdetét és

*) A könyv czíme is jellemző: *Der in böhmische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner*, Würzburg 1688.

hogy az erőtelen, kétségbeesésbe hajszolt Magyarország e nagy fordulatban nem játszotta azt a döntő szerepet, mely múltja szerint megillette volna.

Magyarországnak egy századon át meg kellett szenvednie e történeti tény következményeiért. Mert Ausztria és Bécs a magyar király jogait lefoglalták magoknak és Magyarországot provinciális életre kárhoztatták.

Ezekben, azt hisszük, megvilágítottuk a kérdés lényegét mindkét oldalról. Talán meggyőzi előadásunk az igazságot keresőt. De a hol pártszempont uralkodik, alig remélhetünk figyelmet. Mert, ha a történetben csak azon tényeket vesszük észre, melyek nyünkre vannak, a többit pedig nem — ez fél igazság — és egész valótlanosság.

De egytől nem foszthat meg a rosszakarat sem: a múltban való gyönyörködéstől. Azt a jogunkat sem engedjük megbénítani, hogy állítsuk és bebizonyítsuk, hogy Magyarország már századok előtt nagy szolgálatokat tett az európai culturának.

És kinek volna úgy nemzeti, mint személyes tekintetből több joga ennek hirdetésére, mint gróf Apponyi Albertnek. Őse, Miklós, Buda ostrománál esett el, 1686-ban.

Röviden: a török háborúban Magyarország történeti hivatásának legsajátabb ösztönét követte. A háborút Ausztria ellen pedig mindig reákényszerítették.

Magasztos a vallás, magasztos a cultura: de minden nép előtt saját fentartása a legmagasztosabb cél. Pedig vallás és cultura alatt mi azt értjük, mi felemeli, nem azt, mi elnyomja és megsemmisíteni akarja a nemzeteket.

E tényekből a jövőre nézve is fontos tanulságot vonhatunk le.

Ha Magyarország önálló marad: ha létének veszélye nélkül szabadon követheti természetes ösztönét és nagy hagyományait: úgy a jövőre nézve is paizsa és őrzője marad az európai műveltségnek.

MAR CZALI HENRIK.

ÉRTESÍTŐ.

Csipkefátyol, írta Farkas Imre. Budapest, 1906. 146 lap.

Farkas Imre különböző oldalról mutatja tehetségét előttünk levő verskötetében, melynek *Csipkefátyol* a címe. Ez voltaképen csak a kötet első darabjának címe és tárgya. De a szerző jónak látta ezt tűzni az egész gyűjtemény homlokára. Azért-e, mert épen megszerette ezt a nem mindennapi címezést? vagy azért, mert a csipkefátyol könnyűségét, lehelletszerű finomságát illeszthetőnek gondolta a gyűjtemény minden többi darabjára? Ha ez utóbbit gondolta, nem kevésbbé csalódott. Egészben tekintve bizony a csipkefátyol finom szálaitól sokban különböző fonalakból van egybefűzve a szövet.

Találtunk a gyűjteményben hosszabb, rövidebb elbeszéléseket, lyrai költeményeket, genre-képeket, egy drámai kísérletet. Szerzőnk bár költői képességét s hivatottságát már előbbi műveiben feltüntette, a most említett különféle fajú téreken nem egyforma sikerrel mozog. Idő kell ahoz, míg a költő megtalálja működésében azt a mezőt, mely hajlamának s tehetsége mérsékletének leginkább megfelel. Némelyik a lyrán kezdi. Aztán mintha csekélynek és elégtelennek érzene azt a hangszert, több és változatosabb kísérletre sarkalja a képzelet és becsvágy a nélkül, hogy józan önismerettel mérlegelné: quid valeant humeri. Sorra kerül az elbeszélés, a regény, a dráma. Így történik, hogy a közmondás szerint, sokat markolván, keveset szorít.

Farkas Imre is jelen gyűjteményében néhány lyrai darab mellett, elbeszélő költeményekkel és egy rövid drámai próbával kínálkozik. Lyrai költészete, úgy tudjuk, kellőleg bírálva volt már kétszer a *Budapesti Szemlében*. Mint elbeszélő még kevésbbé érdemli a méltánylatot. Gyarló a leleményben, az alkotásban

s méginkább az előadásban. Ha helylyel-közzel tűrhető is egyes részlet, de egészben véve egyik sem sikerül.

Első helyen áll a *Csipkefátyol* története. Már maga az, hogy a csekélyke esemény színhelyeért «a hollandus partokra» kellett fáradni a költőnek, nem valami kecsegtető. A csipkefátyolt a királykisasszony viseli esküvőjén, mely hangzatos szavakkal van leírva. De a leírás sulya nem arra, nem is a királykisasszonyra, hanem a fátyolra esik, a mely már nem is fátyol, hanem: «dal a boldogságról. (!) Csodás alkotás. Isteni. Valami könnyű, lenge, játszi, finom munka, akár a pára. Tavaszesti kód, alig látszik. Csók, melyet először lehelnek a fiatal leány homlokára.» stb. És több ily lehetetlen tulajdonokkal czifrázza a fátyolt csak azért, hogy elmondhassa «e csodás fehérség szomorú, egyhangu meséjét». A mese, lehámozva annak tarka héját, röviden ez:

A csipkefátyolt valami hollandus faluban egy szegény, szerelmes, hollandus leányka, a kis Márta szótte megrendelésre 200 tallérért, remélve, hogy így megnyeri vőlegényét, Swen Pétert, kinek apja Thall Magdát akarja menyasszonyul, azért mert az 100 arany tallér hozományt ígér. Márta éjjel-nappal, ereje fölötti szorgalommal szövögeti a fátyolt. El is készül az, de a kis leány bele vakul. Így hallgatja a lakadalom zaját, midőn Péter Thall Magdának örök hűséget esküszik. Ajkán imában tör ki az érzélem: «Miatyánk! ne büntesd az esküt, a csókot, oh add, hogy legyen nagyon boldog s szeressék, mint én szerettem.» Szerzőnk ezt valami furcsa, szakgatott, szokatlan imának mondja. A mese, mint látszik, eléggé világos, egyszerű, sőt csekély. Előadásában gyakoriak a tulzott festői vonások. A mese maga semmi lényeges kapcsolatban nincs a királykisasszony esküvőjével, hacsak talán azt nem akarta sejteni a szerző, hogy a csodaszép fátyol, mely a királykisasszony boldogságát hirdeti, mily boldogtalanságába került egy szegény kis hollandus leánynak.

Nem sokkal szerencsésebb, vagy talán ennyire sem, többi elbeszélő költeményeiben. Három van ilyen: *Talpalatnyi föld*, *A Déghyek kardja* és *Fernando lovag*. Nem tudni, mit akart az író ezzel a *Fernando lovaggal*. Szevillába Toledóba vándoroltatja olyan forma czéllal, mint az első versszakok hirdetik, hogy mivel «szörnyűkép éhes, eladja majd utolsó gyűrűjét s dús vacsoráról álmodott.» A lovag azonban költő is s az út mentén egy szép tornyos ősi lak erkélyén álló nőt pillant meg, a kit az előtt

sohasem látott. Rögtön szerelmi dalban áradozik előtte ; de ennek semmi további következménye nincs, hanem

Egy elhervadt rózsát letört
Azt lantjára tevé
És emelt fővel, boldogan
Ment Szevilla felé.

később a csipkés tornyu Toledóban egy elhagyott mulatóba tévedett s ott czivódott a toledói lantosokkal, a kik az ő költészetét csúfosan becsmérelték, míg ő maga azt természetesen dicsőítette s még halálakor is ezt a dicsőítést gyónja meg «papocskájának.» Ugy látszik, hogy e darab a bor és szerelem költői magasztalását akarja tükrözni egy «szegény csavargó» troubadour személyében. De ennek kár volt ily feneket keríteni s kár volt a hollandi partok után ezért Szevillába és Toledóba fáradni. Bátran kimaradhatott volna a gyűjteményből.

Némi figyelmet érdemel a *Talpalatnyi föld*. Hosszu elbeszélés, a kötetnek csaknem felét foglalja el. Benne már terjedelmesebb s többfelé ágazó mesével találkozunk. A történet azt akarja feltüntetni: mily okok folytak be arra, hogy a «vén, szűk szavú, nemes szováti Székely Ádám» nagy és dús földbirtokából az *Áldás föld*ből utoljára csak egy talpalatnyi maradt. Az író mindjárt az elbeszélés elején beszövi röviden azt a mondát, hogy a Székely család hatalma s hősi erénye megtörik, ha egy gyöngé késői sarja könyezik, «avagy *könyörög*.» Székely Ádám nem oka a pusztulásnak. Bécsből vett feleséget, egy gróf leányt, a ki szerelmétől hajtva, utána szökött. De rövid idő alatt meghal, két gyermeket, Máriát és Györgyöt hagyva hátra. Mária kolostori nevelése után bele szeret Tardi Pál fiatal képviselőbe, jegyesévé is lesz, de megjelen a leány előtt egy szép asszony, Tardi kedvese, azzal a gúnyos levéllel, melyet Tardi irt e kénytelen eljegyzésről s melyben folyvást tartó lángoló szerelméről biztosítja régi szeretőjét. Mária belehal a csalódásba. Következik Ádám urra az utolsó csapás. Fia György főhadnagy ledér életet él. Elkártyázza az ezred pénzét. Főbe akarta magát lőni, de szeretője kérésére *könyörögő* levelet ír apjának, a ki erre kikel magából, hivatja Popeszku Tógyert, a gazdag oláht s eladja neki az *Áldás föld*et ötvenezer forintért, csak azt kötve ki, hogy «a kert mögött az a *talpalatnyi föld* két sirral a nyírfás hegyen, mindig Szováti Székely föld legyen.» A pénzt elküldi fiának. Maga pedig «lovára ül és neki vágat a ködbe borult éjtszakának»; a sirok-

hoz lovagol «s félig kaczagón, félig *sírva*, oda rogyott az egyik sirra»; . . . «Sír, sír, sír egy Szováti Székely! Föláll és neki vág a ködnek. Eltűnt; senki se látta többet».

Az elbeszélés részei nem alkotnak egymással kapcsolatos egészet. A szereplő egyének jelentkezését alig találjuk. Helylyel közel folyamatos, költői az elbeszélés nyelve. Néha szükségtelen, vagy bő és affectált kitérésekre csábítja az alkalom. Így rajzolja a természeti képeket, a kolostori életet, az első csókot. Hogy szabálytalan verseiben mennyire nem ügyel a vers mivoltára, annak számtalan példáját adja. A szorosan egymáshoz tartozó szokat elveti egymás mellől.

Jól érzi magát véghetetlen

Mária.

Nekem egy gazdag tőkepénzes

Kell.

Az efféle elbánás a költői formával, ha mindjárt elbeszélésben is, nem verselés, hanem hosszabb, rövidebb czérnaszabdalás. Aztán a költői elbeszélésben sem volna szabad a formában és előadásban sivár prózára ereszkedni. Versnek vegyük-e, költőinek vegyük-e, a mit egyfolytában irunk itt le, de a mit az író rövid sorokba foglalva, versnek akar vétetni. «Két gyermeket hagyott itt árván. Az egyik fiú. — György. Hat éves az egész gyerek, szenvedélyes vad kölyök. Az apja fia. Ép ellentéte Mária, a kis huga. Mintha egy másik világból szállott volna a földre: az édes anyja forró szívét és fehér arczát örökölte.» — De elég.

Kevesebb igénynyel áll előttünk a *Déghek kardja* elbeszélés. Még prózaibb nyelv és előadás. Maga a mese is igen csekély és gyarló, melyet nem tesz érdekessé a felöltöztetés. Déghy Balázs magához veszi könnyelmű öcscsének elhagyott feleségét és gyermekét. Támogatja őket. Egy drága ősi kardja maradt a régi jó időkből. Orvos és orvosság kellene a nagy beteg gyereknek: de nincs miből, «már nincsen semmi, semmi.» Az asszony az ősi kardot említi. De Balázs, az öreg legény halkan szól: «a múlt héten eladtam.» Ebből bizony Farkas Imre sem tudott érdekes költeményt alkotni.

Betetözi az elbeszéléseket *Jön az Üdvözítő* drámai apró kísérlet, mely «a Szentföldön, Jézus életében történik». Jelezve van, hogy «először adták a kolozsvári Nemzeti Színházban 1903 november 2-án». Drámai alakba öntött beszélyke, rímes versekben. A tömeg az Üdvözítőt várja. Egy ember és egy férjes asszony

szerelmi édelgésbe merülnek egymással. Az embert arra zaklatja az asszony, hogy ölje meg beteges férjét, így lehessenek egészen egymáséi. Az ember egy ideig vonakodik, de aztán kést ragad elkábulva s be akar rohanni az ajtón. A férj átszellemült arczczal kilép, érzi az Üdvözítő közeledtét. Az ember kiejti kezéből a kést. Szíve elfogódik s titkos erőtől vonzva a tömeggel együtt megy az Üdvözítő után, magára hagyva az asszonyt, a ki úgy látszik, nem tér meg a megtérőkkel, hanem kedvese után tekint «és azután fuldokló zokogásban tört ki». E megoldás drámai megoldásnak nagyon is erőtlen és lagymatag.

Ezekon kívül több különböző fajú és tárgyú hosszabb, rövidebb költeményt hoz a gyűjtemény. Az egész egy tarka kiállítás. *Pierre és Ninon* öt levél, öt külön költemény. Két modern szerető czivódása. A hűtlen kaczér Ninon az utána epedő festőművész Pierrel. Végre is kibékülés épen, mint Horác *Donec gratus eram tibi* bájos kis versében, a megtért szerető engesztelő szava: tecum vivere amem, tecum obeam libens. A római költőnek ehhez egy rövid versecske kellett, Farkas Imrének öt rímelt levél. *Tavas* szintén öt költemény, genre-féle, humoros ízü versek, iskolás fiuk és leányok gyermeki szerelméről és élményeiről. — *Borus szerelem*. Két része van: egy kérdés és egy felelet. A férfi kérdi: «Imádom, imádom önt asszonyom! Ugy-e hogy szeret? ugy-e hogy szeret?» A férjes asszony felel: «Szívemből gyűlölöm a szennyet. Nem! sohse tudnék színelni, hazudni!» Ime, mily szép bátorítás az erényes férjes asszonyoknak s visszariasztó példa a nálok csókot kereső ledér férfiaknak. — *Tiszavirág*. Egy leányka rövid ideig tartott ünnepelt szereplése s virágzása a szinpadon; azután gyors halála. Mindennapi történet; zilált keretbe foglalt cziczomás kép, költői érték nélkül. Ki hinné, hogy a leányka ajkáról ez a dalocska hódította meg a világot:

Megjött a dáma
Piros rózsával a hajába
És búra válva
Bandukolt egy legény utána.
Ujjé! Ujjé!

Utoljára hagytuk a kötet második darabját, mely *Egy kis ház a völgyben* czim alatt négy lyrai költeményt foglal magában. Családi képeket nyújt bennök a kötet szerzője. Ott érzi jól magát abban a légkörben, melynek hatása alatt dalra buzdul,

Ez a négy kis költemény ér legtöbbet a gyűjteményben. Alkalmi költemények, kissé gyarlón verselve. De miért is kívánczik el Farkas Imre erről a térről? Goethe írja Eckermannnak: «Az én költeményeim mind alkalmi költemények; a *valóság* idézte elő, abban van gyökerek és alapjuk. A légből kapott költeményekre nem sokat adok.»

— V.—

Pierre Loti: Les Désenchantés, roman des harems turcs contemporains. Paris, Calmann-Lévy, 1906. 3 fr. 50 cent.

Majdnem háromezred száz éve annak, hogy Racine De Cézitől, Franciaország konstantinápolyi nagykövetétől egy politikai s egyuttal szerelmi dráma tárgyát hallotta. Ebből írta meg azután *Bajazet* című tragédiáját s ekkor vonult be először a török szerelem a francia irodalomba. Igaz, hogy már a *Bajazet* előtt megjelent néhány keleti tárgyú dráma a francia színpadokon, de exotikus színezetök még igen halavány volt. Racine foglalta össze először mindazt, a mit a törökök erkölcsseiről és világnézetéről tudott. Ám maga *Bajazet* még nem jelent török hatást; az egész nem más, mint egy török környezetbe vitt szerelmi dráma. Az utazók és történetírók Racine után még jobban gyarapították a regényírók és költők keleti ismereteit. A XVII-ik század közepétől egész a XVIII-ik század végéig nyugaton a keleti ismereteknek, a keleti irodalomnak s főleg a keleti szerelemnek egész hagyománya fejlődött. S ez a hagyomány teljesen egységes: nyissuk fel Montesquiuet vagy Le Saget, nézzük meg Van Loot és a XVIII-ik század rajzait s látni fogjuk, hogy keletet majdnem mindig egyformán fogták fel. Kelet — s most ne tegyünk szigorú különbséget Törökország, India vagy Perzsia között — szerintök egy bűvös ország; a keleti emberek szépek, előkelők és finomak; mindenek előtt pedig gazdag képzeletűek; a keleti nők boldogan élnek a háremekben; néha rettenetes kalandok zavarják meg életüket; rendszerint azonban elzárt életmódjuk s a szigorú felügyelet mellett is boldogan élnek; mulatnak, alusznak, dohányoznak, fürdenek, öltözködnek, egymást csodálják, énekelnek, tánczolnak, néha imádkoznak és könyvet csak ritkán olvasnak. Idejük tehát igen gyorsan és kellemesen foly.

A végzet, mely Pierre Lotit keletnek fájdalmas hatásu és nagyszerű festőjévé avatta, azt a szerepet is fentartotta neki,

nogy e hagyománynak véget vessen. Vele eltűntek a gondtalan nők, a kik végtelen meséket meséltettek magoknak, véget ért az ablakok rácsozata mögött való szenvedélytelen sóvárgás s szétfoszlott az a félhomály, mely e mystikus lelkekre borult. A mai török nők Nietzsche és Musset-t olvassák; franczia tanítónők vannak; zongorán játszanak; gondolatban nyugatra kalandoznak; fáj nekik, hogy oly szokásoknak vannak alávetve, melyeket szívők nem szeret; folyton arról az életről álmodoznak, a melyet nem élhetnek s a melyet csak könyvekből ismernek. Pierre Lotinak azt mondták: «Ön regényt fog írni rólunk; a regényben ön le fogja írni siralmas helyzetünket, melynek kérlelhetetlen hagyománya lenyűgözi a lelket s a melytől a lélek idegenkedik; ön meg fog érteni bennünket, mert ön eddig minden nőt megértett; ön szeretni fog bennünket, mert szerencsétlenek vagyunk; ön szánni fog bennünket, mert lelkünk tele van a szerelem és halál vágyával s mert ön tudja, hogy ez minden, a mit a világból ismerünk s mert ez a két dolog az, a mit ön a legbüvölőbb és legfájdalmasabb hatással rajzolt.» Azon nők egyike, kik így beszéltek az utazóhoz s a ki így a hirlapírásnak igazán modern felfogásáról tett tanuságot, azt ajánlta, hogy a regénynek *Elnyomottak* legyen a címe. Ez valóban hirlapi cím lett volna. De Pierre Loti mint regényíró és költő jobban szerette a másik-költőibb címet s így írta meg a *Kiábrándultak* regényét azokról, a kik a hagyományt s a dogmákat többé nem becsülik s a kiket nyugat lehellete önérzetre ébresztett.

Pierre Lotinak ez a legérdekesebb és legkülönösebb műve. A hős találkozásai azzal a mindig lefátyolozott három fiatal hölgygel, kik őt arra kérték, hogy barátjuk és védelmezőjük legyen, egészen álomszerűek. A Bosporus partján történt beszélgetéseik, gyalogsétaik a régi temetőekben és illatos kertekben vagy csónakázásaik a szeszélyes vizen a yolék között, oly izt kölcsönöznek a műnek, mely az idegekre valósággal izgatóan hat. E mellett van valami szokatlan s bizarrul hihetetlen ez író s e nők közt lefolyt levelezésben és beszélgetésekben. De nem is nők ezek, hanem valóságos phantomok, a kiket alig érzékelhetünk s a kiket vágyaikon és szenvedéseiken keresztül csak sejteni tudunk. Ez az, a mi teljesen új a Pierre Loti előadásában s a mit azelőtt nem tapasztaltunk nála. A nők, a kiket eddig leírt s a kikkel eddig szeretkezett, érzeki lények voltak, a kiknek eszméivel és lelki életével ő maga nem sokat törődött s a kik előtt-

tünk mindvégig ænigmák maradtak. Most azonban velök folytatott érintkezése egészen szellemi természetű s a szerző többé nem a festőit és érzéket keresi. Ifjukorában minden órájának leszakította virágát; a keleti nőkben csak a szórakozást látta, melyet ezek neki utazás közben nyújtottak. E mű új mozzanatot jelöl Pierre Loti írói pályájában. «Most már — írják neki új barátnői — a kis cserkesz nő, a kit a pillanat heve az ön karjaiba dobott, nincs többé jelen s itt van az idő, mikor az ösztönélet és megadás szerelme a muzulmán nőnél is megszűnt és helyet adott az izlés és szabad választás szerelmének.» Az író, menten minden személyes vonatkozástól, igazán meg van hatva a muzulmán nők nagy szenvedésétől; így beszéli el a fehér és büszke Dzsénán történetét, a kit híre nélkül adnak férjhez s a ki szerelemből oly férfié lesz, a kivel a véletlen épen összehozta s a ki sokáig oly szerelmet táplál szívében, mely teljesen álomszerű. Ezt az álmot nem akarja elveszíteni azáltal, hogy megvalósítja. Mikor azután Dzsénánnak be kell lépnie férje szobájába, mert nem tud megbarátkozni egy olyan élet gondolatával, melyet nem ő maga választott, a halált választja. Szemei előtt látomás jelen meg: az égből rózsák esnek s Dzsénán egy pillanatra minden szépségét meg látja annak a földnek, a melyet el kell hagynia.

Pierre Loti az előszóban figyelmeztet bennünket arra, hogy ez nem valódi, hanem csak képzelt történet s így előre tiltakozik az ellen, hogy őt a regény hősével összetéveszszék. Ez a tiltakozás már előre megczáfol minden ellenvetést, melylyel kalandját, a három török nőt s a szerzővel folytatott levelezésöket, illethetnék. De akár valódiak a Dzsénán levelei, akár nem, ez a dolgon keveset változtat. Chateaubriand *Utazása Páristól Jeruzsálemig*, melyben sok oly dolgot ír le, a mit nem látott, sokkal többet ér, mint szolgájanak, Juliennnek valódi, de száraz jeruzsálemi utirajza, melyet újabban fedeztek föl és adtak ki.

Pierre Loti műve nemcsak megható és művészi, hanem benne a háremek előkelő műveltségéről is érdekes képet fest. Az utazók és történetírók majd meg fogják állapítani, hogy mily mértékben általánosítható az a történet, melyet elbeszél vagy pedig, hogy teljesen elszigetelt esetnek kell-e azt tartanunk. Minden esetre Pierre Loti megváltoztatta hagyományos felfogásunkat a keleti szokásokról és életmódról. Előtte csak Marmontel próbálkozott meg azzal, hogy rámutasson a keleti nő siralmas helyze-

tére, a kit egyszerű «szórakoztató gépnek» nevez; egy kedélyes keleti nemest pedig egy fiatal franczia nő iskolájába küld, a kitől ez «megismeri egy a szabadság ölen táplált szív gyönyöreit». De ő még nem látta a keleti nő kiábrándulását és lelki szenvedését. Ha ez csak föltevés volna is, még akkor is igen szép és költői föltevés volna.

Maga az író sem bízik fölfedezése sikerében. Ha kijelenti is, hogy «az Iszlám tiszteletre méltó prófétája, a ki csupa szeretet és bölcsesség volt, nem kívánhatja azt, hogy oly törvények, melyeket ő a multban hozott, a modern korban is kötelezők legyenek, s ezt annál kevésbbé kívánhatja, mert ma csak szenvedést okoznak» — de mégis kérdi, vajon javára válik-e a török nőnek az, ha felszabadul?

Távolból a cultura áldáshozónak látszik, de vajon teljesen idegen talajba átültetve, nem fog-e visszahatást szülni. A tudomány igen szép és igen hasznos, de ma már oda jutottunk, hogy a tudomány ellensége a költészetnek. Vajon nem fosztaná-e meg keletet a költészetnek attól a fénykörétől, mely azt ma még bevonja s a melylyel épen Pierre Loti vette körül?

Minden költői mű iránymű, sőt még a szerelmi dal is az, mert vele a költő kedvese szívéhez akar férni. Ebből a szempontból Loti regényét is irányregénynek kell tekintenünk a török nő felszabadítása érdekében, a nélkül, hogy e célzat holmi ríktó színekkel volna bele dolgozva.

A tárgyilagosságnak tartozunk tehát azzal a megjegyzéssel, hogy e célzat nemcsak bennünk, hanem magában a szerzőben is kételyeket támaszt.

m. b.

Cij magyar könyvek.

Békefi Remig dr. A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Az Oltványi-jutalommal kitüntetett pályamű. Budapest, 1906. Akademia. (8-r. XXXVII, 558 l.) 12 K.

Gonda Béla. A magyar tengerészet és a flumei kikötő. Budapest, 1906. Pátria. (8-r. 143 l.) 4 K.

Ipartörvény módosítása Az). Második rész. Külföldi anyag. IV—IX. kötet. Harmadik rész. Statistika. X. kötet. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 694, 520, 818, 542, 564, 544, 545 l.) Egy kötet 4 K.

Kabos Ede összegyűjtött munkái. IV. kötet. Koldusok. V. A szobor özvegye. VI. Az eleven kulcs. Egy szép ördög naplója. Budapest, 1906. Pallas. (8-r. 289, 286, 279 l.) Egy kötet 6 K.

Krausz Gyula dr. Magyar részvénytársasági jog. Budapest, 1906. Kilián utóda. (8-r. V, 308 l.) 8 K.

Maupassant, Guy de. Mont-Oriol. Regény. Francia eredetiből fordította Jerfy Adolf. Budapest, 1906. Pallas. (8-r. 339 l.) 3 K 50 f.

Melhárd Gyula. Somogy vármegye a rendi országgyűlésén. I. 1661.—1812. Veszprém, 1906. (Budapest, Szt. István-t.) (8-r. 456 l.) 5 K.

Némethy József. A kőműves-mesterség. Gyakorlati kézi könyv kőművesek, munkavezetők, vállalkozók s főleg a kőműves-mesteri vizsgára készülő segédek és gyakornokok számára. Második javított és bővített kiadás. Zilah, 1906. Seres S. (8-r. XV, 536 l.) 8 K.

Pap Dezső dr. A törlesztéses államadósságok különféle nemei, előnyei és hátrányai. (Magyar közgazdasági könyvtár IV. kötet). Budapest, 1906. Grill. (8-r. XII. 231 l.) 3 K 60 f.

Szótár, Katonai —. Német-magyar rész. A magyar kir. honvédelmi ministerium hivatalos kiadása. Budapest, 1906. Pallas. (8-r. 440 l.).

Thury József. A közép-ázsiai török nyelv ismertetései. (Előadások Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. III. szám.) Budapest, 1906. Akademia. (8-r. 37 l.) 80 f.

Vecseklőy József dr. A magánjog rendszere és a nyugat-európai jogfejlődés. Első kötet. Az általános rész. Budapest, 1906. Politzer. (8-r. IV. 840 l.) 16. K.

Vitéz Géza dr. (Illyefalvi). Születési és termékenységi statisztika. A legújabb statisztikai- és biológiai vizsgálódások útján a hazai és külföldi szakirodalomban elért eredményeknek bírálatos ismertetése mellett. Sárospatak, 1906. (Budapest, Grill.) (8-r. VIII, 249 l. C táblázat és 3 diagramma.) 5 K.

Hibaigazítás.

A *Budapesti Szemle* 359. számában (1906 november) a 180-ik lapon felülről a 2-ik sorban e helyett: *alkotmányváltozásokkal*, teendő: *alkotmányváltoztatásokkal*.

